

ISSN: 2788-9718 (online)

ISSN: 1814-6961 (Print)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024. № 27 (2)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Аяган Бүркітбай Фелманұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Астана, Қазақстан) Scopus Author ID: 5865559700; ORCID

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушқумбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Археология докторы, профессор, "Биоархеология" ғылыми орталығының жетекшісі, Вильнюс университеті. Вильнюс қ., Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосукэ, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологи (Токио, Жапония);

Отенова Гульфира Елубаевна, Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры Павлодар қ., Қазақстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Әбікей Арман Мұратұлы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендинович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусейтова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Алимбай Нурсан, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Аяган Буркитбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Астана, Казахстан); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы) Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, г. Вильнюс, Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Мунинов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Отепова Гульфира Елубаевна, Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. г. Павлодар, Казахстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Абикей Арман Муратович

Мурзаходжаев Куаныш

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Ayagan G. Burkhitbay, Professor of History, Deputy Director of the Institute of State History Institute of Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Motuzaitė-Matuzevičiūtė, Giedre, Professor (Archaeology), Full Professor, a head of Bioarchaeology Research Centre at Vilniaus Universitetas, Vilnius, Lithuania; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve “Saraishyq” - Doctor of Historical Sciences, Professor: Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Otepova Gulmira Elubayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Abikey Arman

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Kopeyeva Saniya

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 284-300, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_284-300

KAZAKHSTAN – KARA SHANYRAK OF THE TURKIC PEOPLES BASED ON THE 50-CENTURY ETHNIC HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

Orazak Ismagulov¹, Ainagul Ismagulova²

¹Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (54, Tauelsizdik avenue, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,

Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences (Italy)

<https://orcid.org/0000-0001-9875-9231>. E-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

²Laboratory of Physical Anthropology of the Research Center for Archeology and Anthropological studies of the M. Auezov South-Kazakhstan University (160012 Shymkent, Tauke khan avenue, 5, Republic of Kazakhstan)

Senior scientific researcher

<https://orcid.org/0009-0009-6605-0151>. E-mail: ainagul.ismagulova@bk.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Ismagulov O., Ismagulova A.I., 2024

Abstract. *Introduction.* This article examines the ethnohistorical aspects of the justification of Kazakhstan as the cradle of the Turkic peoples based on physical anthropology data. *Goal and tasks.* Ethnohistorically substantiate the thesis about the assignment of Kazakhstan to the Kara Shanyrak of the Turkic peoples. To do this, the authors used data from the physical anthropology of modern Kazakhs and their ancestors, obtained by them over the past decades. *Materials and methods.* The complex anthropological materials of the Kazakh people and the paleoanthropological materials of their ancestors obtained by the authors were compared with each other and in dynamics. The main research methods are anthropological, as well as comparative analysis using a population approach. *Results.* The results of the analysis and comparison of anthropological and paleoanthropological data were used as the basis for the proposed graphical diagram reflecting the dynamics of the ethno- and racial genesis of modern Kazakhs and their physical ancestors. Sculptural anthropological reconstructions of the inhabitants of Kazakhstan from different historical periods were also used. At the same time, based on the study of the 50-century ethnic history of the Kazakh people, the authors present a draft of the new state Emblem of Kazakhstan with a description of the symbols. *Conclusion.* Due to the fact that the racegenesis and ethnogenesis of the Kazakh people took place over five thousand years, the attribution of Kazakhstan to the Kara Shanyrak of the Turkic peoples is completely scientifically justified.

Keywords: Anthropology, ethnic history, Kazakh people, Turkic peoples, Kara shanyrak, state Emblem of Kazakhstan

For citation: Ismagulov O., Ismagulova A.I. Kazakhstan – Kara shanyrak of the turkic peoples based on the 50-century ethnic history of the kazakh people // Otan tarikh. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 284-300 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_284-300

ҚАЗАҚСТАН – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 50-ҒАСЫРЛЫҚ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ

Оразақ Смағұлов¹, Айнагүл Смағұлова²

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасы (54-үй, 010000 Астана қ., Тәуелсіздік даңғ., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі,

Болонья ғылым академиясының (Италия) корреспондент-мүшесі

<https://orcid.org/0000-0001-9875-9231>. E-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан университетінің Археология және антропологиялық зерттеулер ғылыми орталығының физикалық антропология зертханасы

(5-үй, Тәуке хан даңғ., 160012 Шымкент қ., Қазақстан Республикасы)

Аға ғылыми қызметкері

<https://orcid.org/0009-0009-6605-0151>. E-mail: ainagul.ismagulova@bk.ru,

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024.

© Смағұлов О.С., Смағұлова А.О., 2024.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада физикалық антропологиялық деректер негізінде Қазақстанның түркі халықтарының бесігі ретінде негізделуінің этнотарихи аспектілері қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Қазақстанды түркі халықтарының Қара шаңырағына жатқызу туралы тезисті этнотарихи негіздеу. *Материалдар мен әдістер.* Ол үшін авторлар қазіргі қазақтар мен олардың ата-бабаларының соңғы онжылдықтарда алған физикалық антропологиясының деректерін пайдаланды. Авторлар алған қазақ халқының кешенді антропологиялық материалдары мен олардың ата-бабаларының палеоантропологиялық материалдарын бір-бірімен және өзара динамикасында салыстырды. Негізгі зерттеу әдістері антропологиялық, сонымен қатар популяциялық тәсілді қолдану арқылы салыстырмалы талдау болып саналады. *Нәтижелер.* Антропологиялық және палеоантропологиялық деректерді талдау және салыстыру нәтижелері қазіргі қазақтар мен олардың физикалық ата - бабаларының этно-және нәсілшілдік динамикасын көрсететін біздің ұсынған графикалық схеманың негізіне салынды. Әртүрлі тарихи кезеңдегі Қазақстан тұрғындарының мүсіндік антропологиялық реконструкциялары да пайдаланылды. Сонымен қатар, авторлар қазақ халқының 50-ғасырлық этникалық тарихын зерттеу негізінде рәміздерге сипаттама берген Қазақстанның жаңа мемлекеттік Елтаңбасының жобасын ұсынады. *Қорытынды.* Қазақ халқының расогенезі мен этногенезіне бес мың жылдан астам уақыт өткендіктен, Қазақстанды түркі халықтарының Қара шаңырағына жатқызу толық ғылыми орынды.

Түйін сөздер: Антропология, этникалық тарих, қазақ халқы, түркі халықтары, Қара шаңырақ, Қазақстанның мемлекеттік Елтаңбасы

Дәйексөз үшін: Смағұлов О.С., Смағұлова А.О. Қазақстан – қазақ халқының 50-ғасырлық этникалық тарихына негізделген түркі халықтарының қара шаңырағы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 284-300 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_284-300

КАЗАХСТАН – КАРА ШАНЫРАК ТЮРКСКИХ НАРОДОВ НА ОСНОВЕ 50-ВЕКОВОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Оразак Исмагулов¹, Айнагуль Оразаковна Исмагулова²

¹Лаборатория физической антропологии Национального музея РК (010000 г. Астана, просп. Тауельсиздик, 54, Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корреспондент Болонской АН (Италия)

<https://orcid.org/0000-0001-9875-9231>. E-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

²Лаборатория физической антропологии Научно-исследовательского Центра археологии и антропологических исследований

Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова (160012 г. Шымкент, просп. Тауке хана, 5, Казахстан).

Старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0009-0009-6605-0151>. E-mail: ainagul.ismagulova@bk.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Исмагулов О.С., Исмагулова А.О., 2024.

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются этноисторические аспекты обоснования Казахстана как колыбели тюркских народов на основе данных физической антропологии. *Цель и задачи.* Этноисторически обосновать тезис об отнесении Казахстана к Кара шаныраку тюркских народов. *Материалы и методы.* Для этого авторы использовали данные физической антропологии современных казахов и их предков, полученные ими за последние десятилетия. Полученные авторами комплексные антропологические материалы казахского народа и палеоантропологические материалы их предков были сопоставлены между собой и в динамике. Основные методы исследования – антропологические, а также сопоставительный анализ с использованием популяционного подхода. *Результаты.* Результаты анализа и сопоставления антропологических и палеоантропологических данных положены в основу предложенной графической схемы, отражающей динамику этно- и расогенеза современных казахов и их физических предков. Были также использованы скульптурные антропологические реконструкции насельников Казахстана разных исторических периодов. Вместе с тем на основе изучения 50-вековой этнической истории казахского народа авторами приводится проект нового Государственного Герба Казахстана с описанием условных обозначений и символики. *Заключение.* Поскольку расогенез и этногенез казахского народа происходил на протяжении пяти тысяч лет, отнесение Казахстана к Кара шаныраку тюркских народов вполне научно обосновано.

Ключевые слова: Антропология, этническая история, казахи, тюркские народы, Кара шанырак, Государственный Герб Казахстана

Для цитирования: Исмагулов О., Исмагулова А.И. Казахстан – Кара шанырак тюркских народов на основе 50-вековой этнической истории казахского народа //

Отан тарихы. 2024. Т. 27№ 2С. 284-300. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_284-300

Кіріспе. Соңғы кезде баспа бетінде және теледидарда Қара шаңырақ, түркі бірлестік, қауымы туралы әңгіме жиі айтылады. Осыған орай бізде өз пікірімізді ресми айтқанды жөн көріп отырмыз.

Бұл арада әңгіме басын танымалы Абайдан бастағанды жөн көріп отырмыз. Ол XIX ғасырдың басында айтқан болатын: «Қазақтардың моңғолдардан шыққаны ұят емес, қазақ халқының шығу тегі туралы ешбір ғылым саласында жоғы ұят» деп (Абай Құнанбайұлы, 1977: 103). Өте орынды айтылған сөз. Өйткені Абай дұрыс айыра білген әшейін дәлелсіз аңыздарға, жазбаларға сүйеніп субъективтік жолмен айтқаннан көрі алдымен зерттеу әдісімен анықтағанды дұрыс деп оны ажырата білген. Сондықтан біздер Абайдың айтқан ғылыми жолына орай алғашқы рет физикалық антропологиялық әдістермен қазақ халқын зерттеуді жөн көрдік. Ол үшін алдымен Қазақстанның көне дәуірінің тұрғындарының палеоантропологиялық ерекшеліктерін анықтаудан бастадық. Сонымен қатар бүгінгі қазақтардың антропологиялық ерекшеліктерін де қосып зерттеулерді орынды санадық.

Материалдар мен әдістер. Алдымен бүгінгі қазақтардың физикалық антропологиялық көп салалы әдістермен Алтайдан бастап Маңғыстауға дейін олардың популяциялық бірегейліктерін анықтауды жөн көрдік. Ол үшін физикалық антропологияның алты бірдей салаларынан, яғни соматология, одонтология, дерматоглифика, серология, краниология мен дәм сезімдерін бір уақытта, бір топта және бір жерде анықтауға ұмтылдық. Мұндай кешенді ізденістерді Қазақстан бойынша алғаш рет біздер жүргіздік. Соның арқасында бірнеше монографиялық еңбектер жарияланды. Солардың арасында «Этническая антропология Казахстана» (Исмагулов, 1982), «Этническая геногеография Казахстана» (Исмагулов, 1977), «Этническая одонтология Казахстана» (Исмагулов, Сихымбаева, 1989), «Этническая дерматоглифика казахского народа» (Исмагулов и др., 2008), «Қазақ халқының антропологиялық тарихы» (Смағұлов, 2011), «Происхождение казахского народа» (Исмагулов, Исмагулова, 2017) және т.б.

Сонымен қатар Қазақстан жерінен энеолит дәуірінен бастап бүгінгі қазақтарға шейін бес мың жылды қамтып жиналған палеоантропологиялық материалдарды қосуға болады. Зерттелген материалдың арқасында Қазақстан жеріндегі көне адамдар өздерінің этно-тарихын, мәдениетін қаншалық тұрақты ел болғанын нақтылы айғақтайды. Барлық зерттелген физикалық антропологиялық материалдарға қарағанда мұндай ғылыми кешенді зерттеулер Қазақстан жерінде алғашқы рет іске асырылып отыр.

Жарияланған материалдар туралы айтатын болсақ қазақ халқы түркі халықтарының Қара шаңырақ иесі болары хақ. Қара шаңыраққа иелік жасау үшін, біздіңше, бірнеше шарттары болуы қажет. Соның бір шарты – тұрғын ұлттың өзіндік Орталық Азия аймағында мекен еткен байырғы ата-бабаларынан бері ұзақ уақыт үзіліссіз ұрпақ жалғастығы болу керек. Екіншіден, иелік жасайтын тұрғынның этнолингвистикалық тарихы мыңдаған жылдар бойы түркі тілінің негізінде болуы жөн. Содан кейін, бүгінгі таңда Орталық Азияның аймағында бұл күнде өзіндік дара, егеменді, танымал мемлекеті болуы қажет.

Енді алдымен физикалық антропологияның зерттеу әдістемелері туралы айтқанды жөн көреміз.

Физикалық антропологияның ғылыми саласы айтарлықтай күрделі және өзіндік айрықша бағыттары мен кешенді материалдар жинайтын нысандары да бар. Себебі адам организмі өте күрделі биоэлеуметтік жүйе болып саналады. Сондықтан мамандар

оны бөлшектеп және түрлі салаларға бөліп зерттеуге мәжбүр. Бүгінгі таңда адам тұлғасын зерттеу нысанының шеңбері өте кең: молекулярлы және биохимиялық деңгейінен бастап конституциялық құрылымына дейін қамтиды.

Ұсынылып отырған еңбектің талабына орай біз антропология ғылымының тек қалыптасқан негізгі классикалық салаларының зерттеу нысанына ғана назар аудармақпыз. Физикалық антропологияның зерттеу барысына негізгі нысан етіп алынатын және тиісті ақпарат бойынша іске асырылатын зерттеу ретінде соматологиялық зерттеуді айтуға болады. Мұнда негізгі нысан ретінде тек тірі адамдардың ғана дене құрылысы, дене пропорциясы, салмағы, антропометриясы мен антропоскопиясы, т.б. сыртқы ерекшеліктері зерттеледі. Сонымен қатар алақан мен саусақ тері бедерлері де арнайы зерттеледі. Қан жүйелері мен генетикалық құрылымдар, тіс морфологиясының ерекшеліктері де қажетті зерттеу нысандарының қатарына жатады. Бас және қаңқа сүйектерінің, әсіресе краниологиялық зерттеу нысанының алатын орны айрықша. Тарихи тұрғыдан антропологиялық іздену барысында кейбір қоғамдық ғылымдар саласына да назар аударылады. Соның қатарына қазақ халқының субэтникалық құрылымы, аумағы, демографиялық анықтамалары т.б. ерекшеліктері зерттеу нысаны ретінде физикалық антропология саласындағы ізденістерде жиі қолданылады.

Аталмыш нысандар ішінде қазақтарды антропологиялық зерттеу барысында өте қажет деп саналатын бағыттың бірі демографиялық анықтамалар болғандықтан, нақтылы зерттелген топтардың тарихи қалыптасу, тұрақты мекенжайынан, яғни әрбір ауылдан олардың бір жылдағы жыныс, жас, туу, өлім көрсеткіштері туралы анықтамалары жиналды. Бұл анықтамалар арнайы жасалған бланкіге толтырылып отырды. Біздер кешенді антропологиялық зерттеу жүргізген кезде Қазақстанда қазақтардың жалпы саны 6 миллионнан асқан болатын.

Жалпы айтқанда, қазақ халқының физикалық антропологиясының нысаны, бағдарламасы және ақпараты қанағаттанарлық деңгейде іске асырылды деп айта аламыз. Қазақ халқының физикалық антропологиясына байланысты соңғы 40 жыл жиналған материалда әдістеме тұрғысынан және оларды салыстырмалап пайдалануда ешқандай қайшылық болмайды деген пікірдеміз. Өйткені бұл мақаланың авторлар кезінде Мәскеудің әлемге танымал антропология мектебінен өткен және олармен күні бүгінге дейін байланысын үзбей келе жатқан мамандар болып саналады. Сонымен қатар бұл авторлар ұзақ жылдар бойы алыстағы ауылдарда тарихи қоныстарын өзгертпеген тұрақты мекендеген қазақтарды арнайы зерттеу үшін жыл сайын экспедициялар ұйымдастырып, кешенді антропологиялық зерттеулерін сол жерде және сол субэтникалық топтардың арасында жүргізген тәжірибелі бірегей мамандар қатарына жатады.

Бұл күнде генетикалық тұрғыдан алып қарағанда, тек ауылдық тұрғындарын ғана зерттеу нысаны ең тиімді жол болып саналады. Себебі тек тарихи қалыптасқан ауылдық популяция ғана тарихи генекордың ерекшеліктерін нақты сақтайтын қауым болып есептеледі.

Қазақ популяциясын зерттеу нысанының ерекшелігі сонда, оның субэтникалық құрылымы тарихи-этнографиялық тұрғыдан алынып, кешенді түрде сипаттамалар берілді. Мұндай арнайы зерттеу тұңғыш рет іске асырылып отыр.

Бұған халық жадында сақталып қалған үш жүздің негізгі руларының ұрпақтары арнайы нысан болып алынды. Өкінішке қарай, кеңес үкіметінің антропологияға деген жағымсыз әрекеттерінің кесірінен көптеген ру өкілдері толық қамтылмай қалды. Дегенмен де ХХ ғ. екінші жартысында алғаш рет қазақтар арасындағы субэтникалық топтардың өзара этноантропологиялық қарым-қатынастарын анықтауға мүмкіндік жасауға ұмтылды.

Жалпы қазақ популяциясын зерттеу нысаны айтарлықтай дұрыс бағытта анықталып алынған, бұл - кешенді ғылыми ізденістің жемісі деп санаймыз. Сонымен бұл жиналған материалдардың ғылыми маңызы сонда, олар қазақ халқының мәңгілік тіршілігінде ескерусіз қалмайтын морфофизиологиялық артефактілер болмақ.

Бұл күнде антропологияда адамның дене құрылысы мен оның физиологиялық және биохимиялық ерекшеліктерін зерттеудің, әсіресе халықты раса тұрғысынан зерттеудің, өзіндік бірнеше ғылыми әдістемелері қалыптасқан. Соның ішінде ғылыми айналымда көп таралған әдістемелердің бірі – популяциялық зерттеу.

Бүгінгі таңда физикалық антропологияның қай саласында болмасын зерттеу тәсілдерінің негізгі әдістемесі популяциялық деңгейде жүргізіледі, яғни адамдарды топтау (группа) арқылы тиісті морфофизиологиялық сипаттамалар беру бойынша іске асырылады. Аталмыш термин алғаш рет XX ғасырдың басында биоэлеуметтану саласында ғылыми айналымға енгізілген болатын. Қазір бұл терминнің көптеген анықтамалары бар. Жалпы мұның адамдар тобына байланысты негізгі мәні адам қауымдастығының ғасырлар бойы өзара араласуының ықпалымен биоэлеуметтік тұрғыдан топталған түрі дегенді білдіреді. Мұндай топтардың ішіндегі адамдардың өзара неке құру шарты айтарлықтай жиі болады. Соның арқасында бұл адамдар тобының арасында туыстық қасиеттер белгісі ұлғая түседі. Ал оның сырт аймағындағы адамдардың туыстық некелесу деңгейі төмен болып келеді. Осындай ішкі және сыртқы топтардың бір-бірінен туыстық жағынан окшаулануы – генетикалық тоғысудың әсері арқылы қалыптасады. Осылайша әрбір топты құрайтын жеке адамдардың (индивидуумдардың) өзара айтарлықтай туыстық байланыстарының барлығы және олардың өзіндік генеқоры мен сыртқы пішіні (фенотип) ортақ белгілері жағынан басқа топтардан (популяциялардан) окшауланып тұрады. Сөйтіп популяциялық әдістеме бойынша қауымдық раса типінің қалыптасу жолындағы барлық ерекшеліктерінің жан-жақты ескерілуі арқылы популяциялардың (топтардың) генетикалық деңгейдегі бір-бірінен айырмашылығы айқындалады. Физикалық антропология саласында расаға байланысты анықтамаларды тек популяциялық әдістеме бойынша ғана сипаттау жолы 1964 жылы Мәскеуде және 1966 жылы Парижде ЮНЕСКО-ның арнайы шешімімен қабылданған болатын. Сонымен қатар Еуропа мен Америка антропологтерінің расаға байланысты арнайы мәлімдемелері де бар.

Бұл популяциялық әдістемеден басқа антропологиялық зерттеуде типологиялық әдістеме бойынша да ізденістер жүргізіліп келгені мәлім. Аталмыш әдістеменің ең басты кемшілігі әрбір дара адамға сипаттамалар бергенде оның бойындағы биологиялық ауытқулық көрсеткіштері топ бойынша алынған көрсеткіштерден гөрі біріншісінің өлшем сандарының көлемі көбінесе артық және ауытқулық деңгейі алшақ болып келеді. Бұл жолмен зерттеу барысында негіз етіп алынатын себебі – әрбір жеке адамдағы расалық ерекшеліктердің көрінісін алдын ала анықтау арқылы ол адамның бірден белгілі бір расалық типке жатқызылатынында. Мұндай әдістеменің бұрыс және қате жері барлық расалық анықтамалар кешенді түрде нәсіл қуалайды және оған бір ғана фактор әсер етеді деген көзқарасты алға тартатындығында. Негізінде, бұл әдістеменің жағымсыз жағы расалық ерекшеліктердің қалыптасуына табиғи ортаның әсерін жоққа шығарумен қатар, дәуірлік (эволюциялық) өзгерістермен де санаспайтындығында жатыр. Бұл әдістеме XIX–XX ғасырларда көбінесе Батыс Еуропаның кейбір елдерінде кеңінен таралды.

Қазақ халқын тарихи антропологиялық тұрғыда зерттеу тек популяциялық деңгейде ғана жүргізілді. Бірақ антропогенезге және одан кейін заманға орай, яғни көне заманға байланысты, зерттеулер барысында табылған қазбадан алынған адам сүйектерінің саны өте аз болғандықтан, оларға мамандар амалсыздан типологиялық деңгейде ғана анықтамалар беруге мәжбүр болады.

Антропологияның әр саласындағы зерттеу нысандарының ерекшеліктеріне орай қолданылатын, жоғарыда айтылған әдістемелерден басқа, өзіндік әдістемелері де болады. Мәселен, дене құрылысының, бас сүйектің, қаңқа сүйектердің, тіс морфологиясының, алақан мен саусақ тері бедерлерінің, қан жүйелерінің, биохимиялық, т.б. зерттеу әдістемелерінің көптеген түрлері белгілі. Жалпы әр ғылым саласындағы әдістемелердің негізгі талабы деректердің құндылық мағынасын барынша жан-жақты әрі терең пайдалану болып табылады.

Сөйтіп, әр түрлі ғылыми салалардағы әдістемелерді кешенді пайдалану арқылы физикалық антропологияның күрделі мәселелерді дәлелді түрде шешуге мүмкіндіктері бар. Алайда, кейбір жағдайда антропологиялық әдістеме арқылы алынған болжам ретіндегі қорытындыларды қоғамдық ғылым өкілдерінің нақты қол жеткен ғылыми нәтиже деп қабылдайтындары да бар. Бұл жағынан алғанда да, әр пәннің әдістемесі мен болжамдары оның ғылыми ерекшеліктеріне қарай ескеріліп қабылдануы қажет.

Бұған қоса авторлар антропологтердің бірнеше халықаралық экспедицияларына да (Индия, Моңғолия, Италия, т.б.) қатысқаны аян. Бұл күнде қазақ антропология ғылымының өкілдері Италияның Болон университетінің мамандарымен Қазақстан бойынша 20 жыл бойы қол үзбей халықаралық деңгейде кешенді зерттеулер жүргізіп келеді. Сондықтан біздің қазақ антропология ғылымының салаларында қолданатын әдістемелері мен ақпаратымыз және зерттеу жүйелерінің үлгісі әлем номенклатурасының биологиялық стандарттық деңгейімен толық сәйкестікте екендігі ешбір күмән туғызбайды.

Қазақ Елінің жерінде жиналған физикалық антропология саласындағы кешенді материалдарды дәл осы сияқты әлем халықтарының материалдарымен тікелей салыстырса, біздің қолданған әдістемелеріміз айтарлықтай қайшылықтар тудырмауы тиіс. Сонымен қатар бірыңғай этникалық топ арасында, бір кезеңде бірегей мамандар жинаған кешенді антропологиялық материалдар бойынша пәнаралық түйістерді анықтауда да бұл зерттеу әдістемелерінің ғылыми маңызы зор. Жалпы бұл жинақталған кешенді антропологиялық материалдар қазақтар үшін XX ғасырдың екінші жартысындағы морфофизиологиялық нақты анықтамалар болып саналумен қатар, оларды келешек дәуірлердегі үдерістерге орай ұрпақтардың өзгеру ерекшеліктерімен салыстыру барысында құн жетпейтін ғылыми эталон болып қала бермек. Былайша айтқанда, келешек қазақ ұрпақтарын зерттеуде әрқашан хронологиялық база, бастау-тірек рөлін атқаратынына әбден сенімдіміз.

Әдістанулық аспектіге сүйеніп айтатын болсақ негізінде, тарихи бағытқа бейімделгендіктен, байырғы Қазақ атамекенінде мыңдаған жылдар бойы орын алған этноантропологиялық байланыстардың антропологиялық сипаттамалардың ерекшеліктері бойынша дұрыс әдістанулық (методологиялық) жолмен шешілуін орынды деп қараймыз. Өйткені антропологиялық зерттеудің негізгі талабы расогенез бен этногенездің ерекшеліктеріне орай алға қойылған мәселелердің ауқымына байланысты. Бұл пән өз зерттеулерін көптеген қоғамдық ғылым салаларымен, әсіресе археология, этнография, жазба тарих, лингвистикамен тығыз байланыста жүргізеді. Мұндай кезде қосымша пайдаланған қоғамдық пәндердің тиісті заңдылықтарын еш уақытта антропологиялық анықтамалармен алмастыруға болмайды және ол пәндердің нәтижелері антропологияның орнына да жүре алмайды. Бұл – методологиялық тұжырымдаманы дұрыс және орынды қолданатын ғылыми пайым. Ал бұл жайды керісінше алып қарастыра алмаймыз, яғни антропологияның негізгі биоәлеуметтік заңдылығын бұзатын болсақ, онда «қоғамдық антропология» деген теріс ғылыми ұғым қалыптасады. Сонымен қатар этникалық пен антропологиялық үдерістердің арасындағы этногенездік пен расогенездік динамикаларды да таза жоққа шығара алмаймыз. Сол сияқты бұл екі түрлі мәселенің арасында әрқашан тікелей байланыс

болады деп те айтуға болмайды. Жалпы биоэлеуметтік заңдылықты өзгертпей және оған сүйене отырып, қоғамдық ғылымдар саласындағы заңдылықтармен салыстыру арқылы олардың өзара тек сәйкестігін және этноантропологиялық үдерістердің бағыттары бір-бірімен қабаттас болғандығын анықтаумен ғана шектелу қажет. Тіпті, кейбір жағдайда антропология пәнінің салалары арасындағы өзіндік заңдылықты да ескеруге тура келеді. Мәселен, антропологиялық жүйелеуде барлық әлемдегі адамдарды негізінде үш расаға (еурпеоид, негроид, моңғолоидқа) бөледі. Ал одонтологиялық (тіс морфологиясы бойынша) жүйелеуде бүгінгі заман адамдарын тек екі топқа ғана ажыратады. Олар: «батыстық» пен «шығыстық» және аралас одонтологиялық типтер. Мұнда «батыстық» топқа – еурпеоид пен негроидтар, ал «шығыстық» топқа – моңғолоидтар жатады.

Сөйтіп, антропологиялық зерттеулер оның әдістанулық аспектісіне нақты сүйеніп тиісті мәселелерді объективтік жолмен шешуге ұмтылады. Сонда ғана биоэлеуметтік және қоғамдық ғылымдардың заңдылықтары өздерінің табиғи ерекшеліктерін бұзбай динамикалық үдерістердің шынайы мәнін нақты аша алады. Тек осы сияқты методологиялық тұрғыдан алып қарағанда ғана «раса», «халық», «мәдениет», «этникалық қауым», «тіл», т.б. атаулар өздерінің биоэлеуметтік пен қоғамдық қауымдастықтар ерекшеліктеріне тиісті ғылыми категориялық анықтамаларға сүйенулері қажет. Мәселен, расалық топ, не болмаса тип – адам организміндегі нәсіл қорының заңдылық ерекшеліктеріне орай қалыптасқан биологиялық санат (категория). Ал этникалық топ, мәдениет, тіл жүйелері болса тек тарихи-элеуметтік үдерістерге байланысты қалыптасқан қоғамдық қауым категориясы болып саналады. Шындығына келгенде, расалық анықтамалар, антропологиялық типтер қоғамның дамуына, мәдениеттің өсіп-өрбуіне тікелей әсер ете алмайды. Сол сияқты қоғамның даму жолдары мен өркениеттің көтерілуі де адам расасына айтарлықтай әсерін тигізе алмайды. Сондықтан бұл екі түрлі санатқа байланысты заңдылықтарды бір-бірімен алмастыруға болмайды. Бұл мәселе туралы антропология ғылымында арнайы жазылған әдебиеттер де аз емес.

Талқылау және нәтижелер. Жоғарыда айтылған шарттардың талаптарына сай түркі халықтарының Қара шаңырағына иелік жасау бұл күнде реті қазақ халқына ғана лайықты орын болар деген пікірдеміз. Бұл жайдың толық дәлелін төмендегі қазақ халқының төрт мың жылдық тарихынан (ж.с.д. XX ғ.-ж.с. XX ғ.) айқын көре аламыз. Және мұншама ұзақ тарих мерзімдері жоғарыдағы шарттарға толық жауап бере алды.

Бүгінгі жеріміздегі археологиялық ізденістерге қарағанда, байырғы Қазақ атамекенін алғаш қоныстанған адам өмірі палеолит заманынан, яғни тас дәуірінен, бастау алғаны айқын болып отыр. Жалпы байырғы Қазақ атамекен жерінен табылған тас құралдардың формасы және оларды технологиялық жасау әдістері сол заманның Еуразия мен Африкадағы дайындау әдістерімен өзара бірдей болғаны күдік тудырмайды. Мұндай тас құралдардың өзара ұқсастықтары байырғы Қазақ атамекен тұрғындарымен аталмыш өңірлердегі адамдардың тұрмыс-тіршілігі бір мерзімде болғандығын айғақтайды.

Бұл арада бір ескерте кететін жайт сол, байырғы Қазақ атамекен тұрғындарының бір ерекшелігі олардың өмір тіршілігінің, қоғамы тас дәуірден бастау алып, одан кейін жез, қола, ежелгі темір, антикалық және түркі қағанаты арқылы үзіліссіз даму сатыларынан өткендігі аян болып отыр. Ең бастысы, байырғы Қазақ атамекеніндегі тұрғындардың ұрпақтар жалғастығығы 4-5 мың жыл бойы үзілмеген.

Бұл жайдың нақтылығын Қазақстанның палеоантропология материалдарынан, яғни көне заман адам сүйектерінен, еркін байқауға болады. Сондықтан байырғы Қазақ атамекен тұрғындарының алғашқы антропологиялық анықтамасын неолит пен энеолит дәуірінен (5-7 мың жыл бұрын) бастауға болар еді. Бірақ бұл дәуірге байланысты

жергілікті тұрғындардан қалған адам сүйектері өте аз. Дей тұрсақ та, олардан алынған негізгі краниологиялық көрсеткіштерге және дәуірлес көрші елдерден табылған сүйектерге қарағанда, ол кездегі Қазақстан тұрғындарына тек көне еуропеоидтық ерекшеліктер ғана тән екені белгілі болып отыр (Исмагулов, 1970).

Осы жайларға орай, байырғы Қазақ атамекеніне байланысты тұрғындардың антропологиялық сипаттамаларының қола дәуірінен, яғни ж.с.д. XX-XI ғасырлардан басталғаны орынды болып саналады. Өйткені аталмыш өңірде тұрақты қалыптасқан жергілікті тұрғындардың бұл дәуірдегі көптеген этномәдени ескерткіші сақталып қалған.

Қазақстан бойынша қола дәуірін краниологиялық (адам бас сүйектерін) зерттеулердің нәтижелеріне қарағанда, ол кездегі жергілікті тұрғындар екі жыныс бойынша анықталған аталмыш дәуірдің тұрғындарының морфологиялық құрылымдары толығымен көне еуропеоид расасына (биологиялық термин) жататындықтары айғақтайды. Бұлардың бас пен бет сүйектеріндегі негізгі морфологиялық ерекшеліктеріне назар салатын болсақ, онда олардың бас формасы орташа жұмыр, ал бет биіктігі аласа, екі жалпақ, көз ұяларының формасы төртбұрышты және аласа келеді. Мұрын сүйектерінің бұрышы өте жоғары, яғни жалпы қыры қоңқы түріне жатады. Осы және басқа морфологиялық ерекшеліктерін қосып алып қарағанда, байырғы Қазақ атамекенінің қола дәуірі тұрғындар антропологиялық сипаттары жағынан толығымен көне еуропеоид тектестер ғана болған деп айтуға толық ғылыми негіз бар. Аталмыш раса қола дәуірінен бастап барлық көне тарихи дәуірлерден ортағасырдың соңғы кезеңіне дейін және Қазақ Елінің бүкіл тұрғындар арасында тұрақты расогенездік рөл атқарған. Өйткені, байырғы Қазақ атамекен тұрғындарының қола дәуіріндегі антропологиялық негізін тек қана көне еуропеоид расасын құраған.

Сонымен қола дәуірінің палеоантропологиялық материалдарын негіз етіп, мұны базалық даму орнына алуға толық мүмкіндік барлығына назар аудардық. Ендігі мәселе бұл антропологиялық массив қаншалықты көне Қазақстанның этно-тарихи дәуірлерінде, яғни қола дәуірінен бастап, содан кейін ежелгі темір, түрік дәуірі, ортағасыр мен бүгінгі қазақтарға шейін этноантропологиялық әсерін сақтап қалғандығының сырын ашу болып табылады. Осыған орай, байырғы Қазақ атамекенінің қола дәуірінен кейінгі замандарға жататын тұрғындардың краниологиялық серияларына назар аударғанды жөн көрдік. Отан тарихнамасындағы археологиялық зерттеулерде аталмыш дәуірден кейін оның орнын тарихи алмастырған ежелгі темір дәуірі (ж.с.д. X-IV ғғ.) болып саналады. Қазақстан бойынша аталмыш екі дәуірдің тұрғындары өзара қаншалықты антропологиялық жақындықта болғанын олардың краниологиялық серияларындағы морфологиялық ерекшеліктеріне қарап нақты айтуға болады. Осы бағытты басшылыққа алып ежелгі темір дәуіріне жататын жергілікті тұрғындардың краниологиялық серияларының морфологиялық анықтамаларына назар аударатын болсақ, біріншіден, бұлар бұрынғыдай көне еуропеоид тектестер қатарына жататыны көрінеді. Екіншіден, олар қола дәуірінің краниологиялық серияларымен өте жақын морфологиялық ұқсастықта, яғни бұлардың өзара генетикалық жалғастықтары бар деген сөз. Сонымен қатар ежелгі темір дәуірі тұрғындарының екі жынысы бойынша краниологиялық серияларында азиялық расаның ұшқынының әсері барлығы байқалады. Шамасы ж.с.д. V ғасырдың екінші жартысынан бастап Орталық Азияның азиялық тайпаларының өкілдері байырғы Қазақ атамекеніне кірмелік жасап, жергілікті тұрғындармен араласа бастағаны байқалады. Бірақ, шығыс-азиялық раса өкілдерінің жергілікті араласу үрдісі онша ықпалды емес, яғни деңгейі жоғары болмағандығы көрінеді. Бұл жайдың қарым-қатынасын анықтау үшін кезінде профессор Г.Ф. Дебецтің (Дебец, 1968: 58–71) ғылыми айналымға енгізген биостатистикалық әдісін, яғни еуропеоид пен моңғолоид өкілдерінің өзара араласқан

метистік топта моңғолоид элементінің шартты үлесін анықтау формуласын пайдаландық. Сонымен аталмыш пайдаланған әдістеменің нәтижесіне қарағанда ежелгі темір дәуірінің байырғы Қазақ атамекені тұрғындарының краниологиялық сериясында моңғолоид, яғни азиялық раса элементінің шартты үлесінің көлемі шамамен 15%-дан аспайтындығы анықталды. Осы алынған анықтамаға сүйенсек, байырғы Қазақ атамекенінде бұл ең алғаш басталған метистену үрдісі болып саналады.

Осы арада ескерте кететін жайт, ол қазақтардың байырғы ата-бабалары бұл мерзімге дейін көне еуропеоид бейнесі ешбір өзгерсіз және бөгде тайпалардың биологиялық қоспасыз екі мың жарым жыл бойы, яғни 30 ғасыр шамасында өз жерінде тұрақты сақтап мекен еткен.

Аталмыш дәуірлерде байырғы Қазақ мекенінде расалық араласу процесі қалай өрбіп өскенін анықтау үшін профессор Г.Ф. Дебецтің формуласы арқылы біртіндеп кірмелік жасаған моңғолоид элементінің үлесін шығаруды жөн көрдік. Бұл әдістемені байырғы Қазақ атамекеннен жиналған краниологиялық серияларға қолданып одан алынған нәтижелер 1-суретте беріліп отыр.

Мұндай тарихи жәйда қазақ атабабалары өз жері мен елінде үш мың жыл бойы өздері ғана тұрып (көк түсті бояу) тек өз этно-тарихы мен мәдениетінің негізін орнатқан. Бұл жайды мына суреттен байқауға болады.

Беріліп отырған схемаға қарағанда көз тартатын жай ол байырғы Қазақ атамекенінде жергілікті көне еуропеоид тайпыларының этноантропологиялық ұрпақ жалғастығы 50 ғасыр бойы үзілмейтіндігін айғақтайды. Сонымен қатар 20 ғасыр бойы еліміздің этнотарихи дәуірлерінде кірмелік жасап келген азияттық расаның жалпы үлесі 70 % аспағандығын байқатады. Сөйтіп бұл күнде қазақ халқының антропологиялық бейне құрылымының көнелігінің ерекшелігі сонда оның байырғы ата-бабаларының 1/3 үлесі тайға таңба басқандай сақталып қалған. Ата-бабаларымыздың бұл антропологиялық ерекшеліктері «мен қазақпын» деген адамның бір тал шашында, бір тамшы қанында, бір азу тісінде, аяқ тұрқында т.б. морфологиялық пен физиологиялық ерекшеліктерінде сақталып қалғаны бұл күнде аян болып отыр.

Аталмыш әдістемеден басқа, қазақ халқы өзінің жерінде және елінде туған ата-бабаларымен бес мың жыл бойы ұрпақтар жалғастығы үзілмей тұрақты түрде бүгінгі Қазақстан жерінде өмір сүріп келе жатқанын мына бір төмендегі сурет арқылы дәлелдеуге толық мүмкіндік бар.

Қазақтардың түрік өркениетін уағыздағаны күмән туғызбайды. Бұған қосымша дәлелді Атилланың атын келтіруге болады. Оның туып өскен жері – Орталық Азия және бұл кезде түркі әлемі үстемдік еткен. Бірақ бұл арада ескертетіні мадиярлар (венгрлер) оның атын екі «л» арқылы жазғанды талап етеді. Шындығына келгенде мадияр тілінің өзегінде көне түрік тілі жатыр. Сонымен қатар тарихи деректерге қарағанда XVI ғасырдың аяғына дейін мадиярларда қыпшақ тілі ресми пайдаланған. Бүгінгі түрік әлемінің отырыстарында мадияр өкілдері әрдайым қалмай қатысып жүр.

1-сурет. Қазақстанды Қара шаңыраққа сәйкестендіріп суреттеу нұсқасы
[Fig. 1. A version of describing Kazakhstan in accordance with Kara Shanaryak]

Ал соңғы екі мың жыл бойы біртіндеп көне қазақ жеріне шығыстан тайпалар кірмелік жасаған (ашық сары бояу). Оны жергілікті тұрғындардың бейне жүзінен көре аламыз. Осыншама уақыт бойы араласу салдарынан бүгінгі қазақтардың бейнесінде, дене құрылысында моңғолоид компонентінің 70 % пайда болды. Ал қалған 30 % көне ата-бабаларынан тікелей сақталып қалған ерекшеліктер деп санаймыз. Бұл жайды біздер 30 жыл бойы бүгінгі ауылдық жерде тұрып жатқан қазақтар арасында бір мезгілде, бір топ өкілдерін антропология ғылымының 6 бірдей саласы бойынша - соматологиясын, тіс морфологиясын, қан жүйелерін, дерматоглификасын, дәм сезімін, бас сүйек морфологиясын зерттеу арқылы дәлелдедік.

Енді мына жайға назар аударғанды жөн көрдік. Ол бүгінгі қазақ халқының 4 мыңжылдық антропологиялық қалыптасу жолдарын байырғы Қазақ атамекен тұрғындарының дәуірлік және мыңжылдық даму сатылары арқылы да көруге мүмкіншілік бар. Сондықтан аталмыш аймақта тұрғындарының бас сүйек құрылымының ерекшеліктерін тек этномәдени дәуірлер бойынша ғана қарап қоймай, сонымен бірге әрбір мыңжылдықта қандай өзгерістерге ұшырағанына да назар аударып анықтауды ғылыми тұрғыдан орынды деп ұйғардық. Өйткені байырғы Қазақ атамекенінен жиналған краниологиялық материалдар ж.с.д. XX ғасырдан бастап, кешегі өткен XX ғасырға дейін үзіліссіз мерзімді, яғни 4 мыңжылдық уақытты қамтиды. Аталмыш мыңжылдықтарға орай краниологиялық сериялардың екі жыныс бойынша әрқайсысын жеке-жеке және сериялардың ғылыми бағдарламалық мәнін арттыру үшін осы екі жыныс серияларын қосып алып та қарадық. Осы мақсатпен Г.Ф. Дебецтің әйелдер бас сүйегінің өлшемдерін ерлер өлшемдерімен теңестіруге ұсынған теңдік коэффициенттерді пайдаланып шартты краниологиялық кесте жасалды. Сөйтіп байырғы Қазақ атамекенінің барлық тарихи дәуірлері бойынша жиналған краниологиялық материалдар бір ортақ жүйеге топтастырылды. Жоғарыда айтылған жыныс ерекшеліктері мен этномәдени дәуірлер және мыңжылдық хронологиялық мерзім ескеріле отырып, бас сүйектің токсономиялық мәні жоғары бірнеше краниологиялық өлшемдердің яғни бет сүйек биіктігі, жақ сүйек ені, назо-маляр бұрышы, зиго-максилляр бұрышы, мұрын сүйек бұрышы т.б. морфологиялық анықтамалар бойынша бірнеше арнайы графиктер сызылды. Олардың барлығы

біздердің еңбектерімізде жария етілген (Исмагулов, Исмагулова, 2017; Ismagulov, Ismagulova, 2009: 4-9). Бұл арада аталмыш анықтамалардың төрт мың жылдық этномәдени дәуірлік пен мыңжылдық даму сатыларының барлық графикалық суреттерін бұл мақалада беруге мүмкіншілік болмай тұр. Оларды жоғарда келтірілген кітаптардан көруге болады. Жалпы беріліп отырған графиктердегі краниологиялық даму сатыларына қарағанда, қола дәуірінен бастап бүгінгі заманға дейін ешбір генетикалық үзіліссіз дамыған және басқа бір тарихи бағытқа толқымай тек бір ғана расогенетикалық аспекті бойынша дамыған этномәдени үрдістер бар, бұл – мыңжылдық даму арқылы қазақ халқын қалыптастырған біріңғай морфологиялық құрылым болып саналады.

Сонымен, төрт мың жыл бойы байырғы Қазақ атамекенінде бұл морфологиялық анықтамалардың дәуірлік өзгерістердің негізгі бағыты әр саққа бұрылмай, өзіндік табиғи палеоантропологиялық заңдылықтармен өтуі тек қазақ халқына ғана тән краниологиялық құрылымды өмірге әкелген. Жалпы бүгінгі Қазақ Елінің этногенетикалық өзегі мен мәйегін бес мың жыл бойын туған ата-балалары арқасында сақтап қалған тек бір ғана ұлт, қазақ ұлты, деп ашық айта аламыз (Смағұлов, Смағұлова, 2020; Смағұлов, Смағұлова, 2024). Олай болса Қазақстанды Қара шаңыраққа иелік жасау орынды болар пікірдеміз.

Қазақстан жеріндегі төрт мыңжылдық краниологиялық даму ерекшеліктері анықталғаннан кейін, бүгінгі қазақ халқының морфофизиологиялық құрылымдарының этникалық ішкі бірлестігі мен тұтастығына назар аударғанды жөн көріп отырмыз. Өйткені, байырғы ата-бабалары сияқты бүгінгі қазақтардың да аймақтар мен жүздерге бөлінбейтіні және өзіндік антропологиялық статусы болуға тиіс. Өткен ХХ ғасырда 30 жыл бойы қазақ халқының арасында арнайы жүргізілген кешенді зерттеулерге, яғни соматологиясына, қан жүйелеріне, тіс морфологиясына, саусақ және алақан тері бедерлеріне, бас сүйек морфологиясынан т.б. алынған анықтамалардың нәтижелеріне қарағанда, туған халқымыз морфофизиологиялық тұрғыдан толық ажыратылмайтыны мәлім болып отыр. Сонымен, бүгінгі қазақ халқының морфофизиологиясының ерекшеліктері байырғы ата-бабаларының ерекшеліктерімен толық қабысқанын ешкім жоққа шығара алмайды. Сонымен қатар, барлық кешенді антропологиялық зерттеулерге қарағанда, қазақ халқының ішкі бірлігі (гомогендігі) сондай, оны аймақтарға және субэтникалық топтарға (жүздерге) бөлудің ешбір мүмкіншілігі жоқ. Бұл туралы да бірнеше дендрограммалар сызылды және олар жария етілген болатын (Исмагулов, Исмагулова, 2021a; Смағұлов, Смағұлова, 2021b; Ismagulov, Ismagulova, 2021c; Ismagulov; Ismagulova, 2021d).

Сөйтіп барлық антропология салалары бойынша қазақтар бірегей гомогендік популяция болып шықты, яғни жүздерге, аймақтарға да бөлінбейді. Мұндай кешенді зерттеулер елімізде тұңғыш рет жүргізіліп отыр. Бұл арада мынадай бір морфологиялық дәйекке сүйеніп айтқанды жөн көріп отырмыз. Ол көне заман Қазақстан тұрғындарының таксономиялық мәні өте жоғары бет сүйектері әрбір мыңжылдықта бар болғаны болар-болмас өзгерістерге ұшыраған, мысалы жоғарғы бет бұрышы ($\angle 77$) $1,6^\circ$, ал оның төменгі бұрышы ($\angle zm'$) $1,7^\circ$ өзгерген. Бет биіктігі 1,6 мм өскен, ал оның ені 1,7 мм өскен, тағы басқалар. Тәуелсіз үшінші мың жылдықта, халықтың ұлттық сапасы оянған уақытта аталмыш өлшемдер мұндай өзгерістерге айтарлықтай ұшырай қоймас деген пікірдеміз. Олай болса ХХХ ғасырдың аяғында ұрпақтар ХХ ғасырдың аяғындағы қазақтарды өз бабаларымыз деп толық айта алады. Сондықтан Қазақстанды Қара шаңырақ деп атағаны орынды деп санаймыз. Бұл алынған ХХ-ғасырдағы анықтамаларды толық сақталу жолында бүгінгі қазақтардың ұрпақтары үстіміздегі 3-мың жылдықтың аяғында қаншалықты антропологиялық өзгеріске ұшырайтынын анықтауға толық мүмкіндігі бар. Яғни ХХХ ғасырдың соңында

тіршілік еткен ұрпақтар бір мың жылда қазақ жеріндегі тұрғындар қандай антропологиялық өзгерістерге ұшырағандарын нақтылы білетін болады. Мұндай халық туралы этно-тарихи құбылысты ешбір ғылым саласынан көре алмайсыз.

Қазақстан түркі әлемінің Қара шаңырағына иелік жасауда мына бір суретті ұсынғанымыз дұрыс болар. Мұнда қазақтар өз жері мен елінде ата-бабаларының бұдан 50 ғасыр бұрын тұңғыш шаңырағын көкке көтерген, әлі де тік ұстап келеді. Оған куә ретінде 8 ата-бабаларымыздың реконструкциясын келтіріп отырмыз (1 сурет). Барлық реконструкциялар М.М. Герасимовтың танымал әдістері арқылы жасалды. Олардың барлығын іске асырған оның шәкірттері – тарих ғылымының кандидаты Т.С. Балыева, тарих ғылымының докторы Е.В. Веселовская еді. Бұл ғылыми реконструкциялар өткен дәуірдегі адамдардың бейне жүздерін толық айғақтайды.

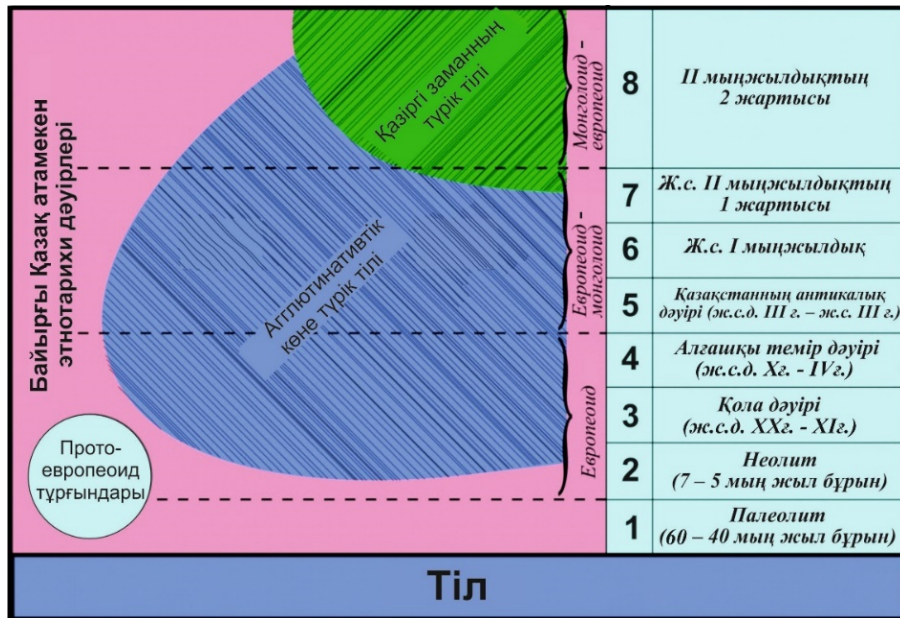
Ал ортасына Абайдың суретін қойдық. Өйткені ол біріншіден бүгінгі қазақтардың антропологиялық бейнесін айғақтайды, екіншіден қазақтардың ақыл-ойын, еркін елестетеді. Бұл тарихи көріністер ғылыми тұрғыдан толық дәлелін таба алады.

Бүгінгі қазақ халқының антропологиялық бірегейлігі мен тұтастығын оның тіл жүйесінен де көре аламыз. Өйткені қазақ тілінің ортақтығы сондай бұл тілде диалекті жоқ, бары тек говор ғана.

Жалпы қазақ ата-бабаларының тіл жүйесі ж.с.д. I мыңжылдықта түркі тілінде сөйлегендері бұл күнде мамандар арасында күдік тудырмайды. Сонымен қатар 2 суретте түркі әлем тілінің қаншалықты таралым алғаны беріліп отыр (2 сурет). Байырғы Қазақ атамекенінің жергілікті тұрғындарының мұндай антропологиялық бөлінісі бабаларымыз бастапқыда сөйлеген тілінің, яғни көне түркі тілінің, ұзақ заман бойы қызмет етуіне сеп болуы әбден ықтимал.

Ал бүгінгі егемен қазақ халқының мемлекеттік басқару жүйесі соңғы 30 жыл көлемінде 170 мемлекетпен кешенді қарым-қатынас жасау деңгейіне көтерілді. Бұл – халқымыздың тарихында танымалдықтың алғашқы бірегей көрінісі болып саналады. Бұған үлкен дәлел ретінде Қазақстанның Қара шаңыраққа иелік жасаудың алғашқы көрінісі болмақ.

Бұл арада тағы бір айтатын мәселенің бірі бүкіл Еуразияның аймағында 2 миллиардтан артық түркі тайпаларының халқы тұрады. Оларға бәріне ортақ мемлекет құрудың ешқандай мүмкіншіліктері жоқ. Сондықтан оларға жалпы түркілік қауымдастықты құру жолы орынды болар деген пікірдеміз. Егер ондай қауым болса түрік тайпаларының бұл күндегі өмір тіршілігі жеңіл болар деген үміттеміз. Өйткені, империялық үстемдіктерді іске асыру үшін халықтарды бөлшектеу өте тиімді. Ал олардың біріккен үлкен өзара саяси одағы болса оларға империялық үстемдік жүргізу үшін өте қиын болады. Сондықтан бұл күнде ортақ түрік саяси қауымын құру өте орынды деп санаймыз. Және бұған бұл күнде мүмкіншіліктер де бар. Мұндай жағдайда бүкіл түрік әлеміне ортақ тіл мен жазбаларға да көшу жолы орынды болар еді. Бұл айтылған пікірлер келешектегі жұмыс күн тәртібіне орай тиісті орын алар деген үміттеміз.

2-сурет. Жергілікті тұрғындар ортасының лингвистикалық дамуының (жалғамалы тіл) негізгі, шартты кезеңдері және байырғы Қазақ атамекеніндегі негізгі этно-тарихи кезеңдеріне орай (ер адамдардың краниологиялық топтамаларының мәліметтері бойынша) антропологиялық өзгерістері [Fig. 2. Anthropological changes (according to the data of the craniological collections of men) in connection with the main, conditional stages of the linguistic development of the local population environment (flexible language) and the main ethno-historical periods in the native Kazakh homeland]

Жоғарыда келтірілген барлық анықтамаларды, сайып келгенде, бұл күнде түркі халықтарының Орталық Азия аймағындағы Қара шаңырағына иелік жасау, негізінде, қазақ халқының үлесінде деген бірден-бір дұрыс шешім болатынын көрсетеді (Смағұлов, Смағұлова, 2019). Мұндай шешімнің түркі халықтарының келешегі айтарлықтай баянды болуына мол әсері болар деген үміттеміз.

Бұл мақалада Елтаңба туралы да ұсынымызды білдірмекпіз, өйткені Елтаңба халықтың ата тегінің түйіндісі болып саналады. Сондықтан жоғарыда айтылған фактілер толығымен ескерлуі қажет. Кейбір мемлекеттердің Елтаңбаларының көбі ойдан шығарылған суреттер саналады. Мысалы Ресей мемлекетінің Елтаңбасында екі басты жыртқыш бүркіттің, ал Қазақстанның Елтаңбасында екі қанатты жылқының бейнеленуі, этнотекке қатысы жоқ, ойдан шығарылған бейнелер. Сондықтан Қазақтың егеменді елінің Елтаңбасын жасағанда оның этнотегінің тарихын бейнелеу орынды деп санаймыз. Бұл арада қазақтың ата-баблар заманынан бері киелі символы шаңырақ болып саналады.

Бір қызығы мынандай фактілер бар: көне грек архитектурасында үй төбесін шаңырақсыз (күмбезсіз) тік жапқан. Тек рим дәуірінің архитектурасы бойынша шаңырақ (күмбез тәрізді) формасы шығыстың шаңырағына еліктеп жасала бастаған. Бұл туралы қазақ сәулетшісі Р. Нұрмағамбетов алғаш рет айтқан болатын.

Киіз үйдің шаңырағы мен қабырғаларын ағаштан ер адамдар жасайтын болатын. Ал оның сырты мен ішін киізбен жабықтау ісі әйелдердің қолында болған. Сондықтан қазақтың ата-аналары киіз үй құрылысын екеуі де бірдей жүзеге асырған. Жоғарыда айтылғандай алғаш рет шаңырақ көтеру жұмысы екі жынысқа ортақ болған. Бұл жағдай қазақ халқында бүгінгі күнге дейін сақталып келген.

Жоғарыдағы аталмыш жәйларға сәйкес Елтаңбаның суреттеу нұсқасын келтіргенді жөн көріп отырмыз (3 сурет).

Сондықтан Елтаңбада бастысы шаңырақ, ортасында жеті-бұрышты жұлдыз, оң жағында өндіріс зауыты, сол жағында егін шаруашылығын бейнелейтін комбайн, ортасында – 50 ғасыр деген жазу, шаңырақ, таулар мен күн нұры, астында Қазақстан жазуы. Елтаңбада осындай ғылыми көріністерді бергенді өте орынды деп санаймыз. Ұсынып отырған Елтаңба бұл жайды нақтылы елестете алады деген пікірдеміз. Бұл айтылған жәйлар Елтаңбамен тығыз байланысы бары хақ.

Мақаламыздың соңында бүгінгі заман түркі халықтарының оқырман қауымының алдында этномәдени мәртебесі жоғары тарихи жайға байланысты бір ұсынысты айтқанды жөн көріп отырмыз. Ол бүкіл түркі халықтарының ата-бабаларынан сақталып қалған Еуразия масштабында дара түркітілді сақ тайпасының дара қабірінің үстіне 2010 ж. Мәңгілік Ел аркасы салынған болатын. Негізінде, мұндай ескерткіш тек бір ғана Қазақ Елінің Астана қаласында бар. Бұл күнде Мәңгілік Ел аркасының астында жатқан қабірдің ж.с.д. VII-VI ғасырларына, түрік тайпыларына жататынын ескере отырып айтатын болсақ, түркі халықтарының тізе бүгіп, бас иетін киелі ата-бабаларының қабірлерінің бірі ретінде әлемге келешекте танымал болса екен деген үміттеміз. Бүгінгі түркі қауымына жасап отырған бұл ұсыныс оңға басса, түркі әлемінің рухы мен бірлігі әрқашан жоғары болары хақ!

3-сурет. Елтаңбаның жобасы
[Fig.1. The project of the state Emblem].

Қорытынды. Қазақ халқының расогенезі мен этногенезі байланыста бес мың жыл бойы шаңырақ көтергеніне орай Қазақстанды шартты түрде түркі елінің Қара шаңырағы деп атағанымыз шындыққа бір табан жақын болар деген пікірдеміз. Сонымен қатар қазақ Елтаңбысының үлгісін де ұсынғанды жөн көріп отырмыз.

Әдебиеттер

Абай Құнанбайұлы, 1977 — *Абай Құнанбайұлы* Бірер сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы // Шағармаларының екітомдық толық жинағы. Екінші том. Аудармалар мен қарасөздер. Алма-Ата: «Ғылым», 1977. 230 б.

Дебец, 1968 — *Дебец Г.Ф.* Опыт краниологического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР // Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва, 1968. С. 58–71.

Исмагулов и др., 2008 — *Исмагулов О., Сихимбаева К., Исмагулова А.* Этническая дерматоглифика казахского народа. Алматы, 2008. 340 с.

Исмагулов, 1970 — *Исмагулов О.* Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). Алма-Ата, 1970. 232 с.

Исмагулов, 1977 — *Исмагулов О.* Этническая геногеография Казахстана (серологическое исследование). Алма-Ата, 1977. 160 с.

Исмагулов, 1982 — *Исмагулов О.* Этническая антропология Казахстана (соматологическое исследование). Алматы, 1982. 212 с.

Исмагулов, Исмагулова, 2017 — *Исмагулов О., Исмагулова А.* Происхождение казахского народа (по данным физической антропологии). Алматы, 2017. 197 с.

Исмагулов, Исмагулова, 2021a — *Исмагулов О., Исмагулова А.* Очерки по антропологии казахского народа и его предков. Нур-Султан: Международная Тюркская академия, 2021. 128 с.

Исмагулов, Сихымбаева, 1989 — *Исмагулов О., Сихимбаева К.* Этническая одонтология Казахстана. Алматы, 1989. 237 с.

Смағұлов, 2011 — *Смағұлов О.* Қазақ халқының антропологиялық тарихы. Алматы: Алдоңғар, 2011. 283 б.

Смағұлов, Смағұлова, 2019 — *Смағұлов О., Смағұлова А.* Түркі халықтары қара шаңырағының иесі қазақ халқы болары хақ // Материалы IV Форума гуманитарных наук «Ұлы Дала» («Великая Степь»), организованного Международной Тюркской академией 24 июня 2019 г. Нур-Султан. Б. 5-11.

Смағұлов, Смағұлова, 2020 — *Смағұлов О., Смағұлова А.* Қазақ халқы және ата тегі. Астана: Арна, 2020. 472 б.

Смағұлов, Смағұлова, 2021b — *Смағұлов О., Смағұлова А.* Қазақ халқы мен оның ата тегіне орай антропологиялық очерктер. Нур-Султан: Халықаралық Түркі академиясы, 2021. 128 б.

Смағұлов, Смағұлова, 2024 — *Смағұлов О., Смағұлова А.* Қазақ халқы және ата тегі. Кешенді физикалық антропология анықтамаларына негізделген (ж.с. XX ғ. – ж.с.д. XX ғ. дейін). [Kazakh people and ancestry. Based on definitions of comprehensive physical anthropology (20th century BC - 20th century AD)]. Singapore: South Ocean Publishing House, 2024. 371 p. (In Chinese).

Ismagulov, Ismagulova, 2009 — *Ismagulov O., Ismagulova A.* Anthropological characteristics of Kazakh people and sources of its formation // Отан тарихы, 2009. No. 2. С. 4-9.

Ismagulov, Ismagulova, 2021c — *Ismagulov O., Ismagulova A.* Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors. Nur-Sultan: International Turkic Academy, 2021. 128 p.

İsmagulov, İsmagulova, 2021d — *İsmagulov O.; İsmagulova A.* Kazak Halkinin ve Atalarinin Antropolojisi ile İlgili Yazilar [Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors] Nur-Sultan: Uluslararası Türk Akademisi, 2021. 128 p. (In Turk.).

References

Abay Kunanbayuly, 1977 — *Abay Kunanbayuly.* Birer soz kazaktyn kaydan shykkany turaly. [Some words about the origin of Kazakhs] // Shagarmalarynyn ekitomdyk tolyk jinagy. Ekinshi tom. Audarmalar men karasozder. Alma-Ata: «Gylym», 1977. 230 p. (In Kaz.).

Debets, 1968 — *Debets G.F.* Opyit kraniologicheskogo opredeleniya doli mongoloidnogo komponenta v smeshannyih gruppah naseleniya SSSR. [Experience of craniological determination of the proportion of the Mongoloid component in mixed groups of the population of the USSR] // Problemy antropologii i istoricheskoy etnografii Azii. Moscow, 1968. Pp. 58–71. (In Russ.).

Ismagulov et al, 2008 — *Ismagulov O., Sihimbaeva K., Ismagulova A.* Etnicheskaya dermatoglyfika kazahskogo naroda. [Ethnic dermatoglyphics of the Kazakh people]. Алматы, 2008. 340 p. (In Russ.).

Ismagulov, 1970 — *Ismagulov O.* Naselenie Kazahstana ot epohi bronzы do sovremennosti (paleoantropologicheskoe issledovanie). [Population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present (paleoanthropological study)]. Alma – Ata, 1970. 232 p. (In Russ.).

Ismagulov, 1977 — *Ismagulov O.* Etnicheskaya genogeografiya Kazahstana (serologicheskoe issledovanie). [Ethnic genogeography of Kazakhstan (serological study)]. Alma – Ata, 1977. 160 p. (In Russ.).

Ismagulov, 1982 — *Ismagulov O.* Etnicheskaya antropologiya Kazahstana (somatologicheskoe issledovanie). [Ethnic anthropology of Kazakhstan (somatological study)]. Алматы, 1982. 212 p. (In Russ.).

Ismagulov, Ismagulova, 2009 — *Ismagulov O., Ismagulova A.* Anthropological characteristics of Kazakh people and sources of its formation // Отан тарихы, 2009. No. 2. Pp. 4-9.

Ismagulov, Ismagulova, 2017 — *Ismagulov O., Ismagulova A.* Proishojdenie kazahskogo naroda (po dannym fizicheskoy antropologii). [Origin of the Kazakh people (according to data of Physical Anthropology)]. Алматы, 2017. 197 p. (In Russ.).

Ismagulov, Ismagulova, 2021a — *Ismagulov O., Ismagulova A.* Ocherki po antropologii kazahskogo naroda i ego predkov. [Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors]. Nur-Sultan: Mejdunarodnaya Tyurkskaya akademiya, 2021a. 128 p. (In Russ.).

Ismagulov, Ismagulova, 2021c — *Ismagulov O., Ismagulova A.* Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors. Nur-Sultan: International Turkic Academy, 2021. 128 p.

İsmagulov, İsmagulova, 2021d – *İsmagulov O.; İsmagulova A.* Kazak Halkinin ve Atalarinin Antropolojisi ile İlgili Yazilar. [Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors]. Nur-Sultan: Uluslararası Türk Akademisi, 2021. 128 p. (In Turk.).

Ismagulov, Sihimbaeva, 1989 — *Ismagulov O., Sihimbaeva K.* Etnicheskaya odontologiya Kazahstana. [Ethnic odontology of Kazakhstan]. Almaty, 1989. 237 p. (In Russ.).

Smagulov, 2011 — *Smagulov O.* Kazak halkyinyin antropologiyalyik tarihyi. [Anthropological history of the Kazakh people]. Almaty: Aldongar, 2011. 283 p.

Smagulov, Smagulova, 2019 — *Smagulov O., Smagulova A.* Turki halyiktaryi Kara shanyiragyinyin iesi kazak halkyi bolaryi hak. [The owner of the Kara shanyrak of the Turkic peoples is the Kazakh people] // Materialyi IV Foruma gumanitarnyih nauk «Ulyi Dala» («Velikaya Step»), organizovannogo Mejdunarodnoy Tyurkskoy akademiey 24 iyunya 2019 g. Nur-Sultan. Pp. 5-11. (In Kaz.).

Smagulov, Smagulova, 2020 — *Smagulov O., Smagulova A.* Kazak halkyi jәne ata tegi. [Kazakh people and ancestry]. Astana: Arna, 2020. 472 p. (In Kaz.).

Smagulov, Smagulova, 2021b — *Smagulov O., Smagulova A.* Kazak halkyin men onyin ata tegine oray antropologyalyik ocherkter. [Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors]. Nur-Sultan: Halyikaralyik Turki akademiyasyi, 2021b. 128 p. (In Kaz.).

Smagulov, Smagulova, 2024 — *Smagulov O., Smagulova A.* Kazak halkyi jane ata tegi. Keshendi fizikalyik antropologiya anyiktamalaryina negizdelgen (j.s. XX ғ. – j.s.d. XX ғ. deyin). [Kazakh people and ancestry. Based on definitions of comprehensive Physical Anthropology (20th century BC - 20th century AD)]. Singapore: South Ocean Publishing House, 2024. 371 p. (In Chinese).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 301-316, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

HISTORICAL LEGENDS ABOUT ABULKHAIR (1693-1748): CEMETERY “KHAN’S GRAVE”, KARAKUM KURULTAI

Absadyk Almasbek Akhmetulyl, Issenov Utegen Ihsanovich²

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (47, A. Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Philological Sciences, Ass. Professor
<https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>. E-mail: absalmas@mail.ru

²Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly (118, Independence Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, ass. Professor
<https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>. E-mail: utegen59@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Absadyk A.A., Issenov U.I., 2024

Abstract. *Introduction.* Due to the deteriorating geopolitical situation in the Kazakh Steppe, Abulkhair sought to turn into a protectorate under the Russian Empire. *Goal and objectives.* The aim of this study is to analyze the artistic images present in the legends that are characteristic of classical folklore and to study the legends about Abulkhair from both a historical and folklore perspective. *Materials and methods.* Legends about Abulkhair were published in various periodicals and have been analyzed in the works of historical scholars. *Results.* Legends occupy a unique position among folklore, as the historical reality of past events and the merits of historical figures fade over time, leaving behind only stable motifs and plotlines preserved in folktales. *Conclusion.* In the legends about Abulkhair Khan, historical events are presented in a general manner, while the behaviors of the people involved are depicted based on the needs and perspectives of their era.

Keywords: Abulkhair Khan, political history, Russian Empire, folklore

Acknowledgements: The article was prepared as part of the implementation of the program-targeted financing project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for scientific and (or) scientific and technical projects for 2023-2025 (registration number BR 21882223).

For citation: Absadyk A.A., Issenov U.I. Historical legends about Abulkhair (1693-1748): cemetery “Khan’s grave”, Karakum kurultai // Otan tarikhы. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 301-316 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

ӘБІЛҚАЙЫР (1693-1748) ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗДАР: «ХАН СҮЙЕГІ» ҚОРЫМЫ, ҚАРАҚҰМ ҚҰРЫЛТАЙЫ

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы¹, Исенов Өтеген Ихсанұлы²

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(147-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>. E-mail: absalmas@mail.ru

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(118-үй, Тәуелсіздік көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>. E-mail: utegen59@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Әбсадық А.А., Исенов Ө.И., 2024

Аңдатпа. *Кіріспе.* Геосаяси жағдайдың шиеленісуіне байланысты Әбілқайыр хан мемлекеттің территориялық тұтастығын сақтау үшін Ресей империясының протектораттығына өтуге ниет білдірді. *Мақсаты мен міндеті.* Атақты тұлға туралы аңыздарда классикалық фольклорға тән көркемдік белгілер бар. Сол себепті Әбілқайыр туралы аңыздарды тарих және фольклористика тұрғысынан зерделеу маңызды. *Материалдар мен әдістер.* Әбілқайыр туралы әңгімелер мен аңыздар «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета» мерзімдік басылымдарда жарияланды. Бұл аңыздар ғалымдардың еңбектерінде талданды. *Нәтижелер.* Фольклорлық шығармалардың қатарында тарихи деректік, ақпараттық, танымдық тұрғыдан аңыздардың орны бөлек. Аңыздарда болған оқиғаның нақты шындығы немесе белгілі бір тарихи тұлғаның атқарған іс-әрекеттері уақыт өте келе көмескіленіп, оның орнын фольклорда кең қолданылатын тұрақты мотивтер мен сюжеттер басады. Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарда батырлық ертегі мен эпостардың сюжеттерінде кездесетін тұрақты сарындар орныққан. *Қорытынды.* Әбілқайыр туралы аңыздарда тарихи оқиғалардың сұлбасы сақталған. Аңыздағы адамдардың іс-әрекеті кейінгі дәуір мен ұрпақтар танымына сай ерекшелігі бар фольклорлық туынды қалыптасқан.

Түйін сөздер: Әбілқайыр хан, саяси тарих, Ресей империясы, тарихи аңыздар, ауыз әдебиеті

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша бағдарламалық-нысаналы грантын іске асыру аясында дайындалды (№ BR 21882223).

Дәйексөз үшін: Әбсадық А.А., Исенов Ө.И. Әбілқайыр (1693-1748) туралы тарихи аңыздар: «хан сүйегі» қорымы, қарақұм құрылтайы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 301-316 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДАНИЯ ОБ АБУЛХАИРЕ (1693-1748): КЛАДБИЩЕ «ХАНСКАЯ МОГИЛА», КАРАКУМСКИЙ КУРУЛТАЙ

Абсадық Алмасбек Ахметұлы¹, Исенов Өтеген Ихсанович²

¹Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы
(д. 47, ул. А. Байтурсынова, 110000 Костанай, Республика Казахстан)

Доктор филологических наук, асс. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>. E-mail: absalmas@mail.ru

²Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы
(д. 118, ул. Независимости, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>. E-mail: utegen59@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абсадык А.А., Иссенев О.И., 2024

Аннотация. *Введение.* В связи с ухудшением геополитической ситуации вокруг Степи Абулхаир хан выразил желание войти под протекторат Российской империи, чтобы сохранить территориальную целостность государства. *Цель и задачи.* В исторических преданиях имеются художественные образы из фольклора. Авторами актуализируется изучение преданий об Абулхаире с точки зрения истории и фольклористики. *Материалы и методы.* Предания об Абулхаире публиковались в периодических изданиях «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета». Эти предания были проанализированы в трудах историков. *Результаты.* Предания занимают особое место среди фольклорных произведений с точки зрения исторической науки. Историческая реальность прошлого и заслуги исторической личности со временем ослабевают, но остаются устойчивые мотивы и сюжеты в фольклоре. Исторические предания об Абулхаир-хане имеют устойчивые мотивы из сюжетов героических сказок и эпоса. *Заключение.* В преданиях об Абулхаир хане исторические события сохранились в общих чертах, тогда как действия и поведение людей, участвовавших в тех событиях, были изложены, исходя из «вызовов» эпохи и восприятия представителей конкретного поколения.

Ключевые слова: Казахское ханство, Абулхаир хан, политическая история, Российская империя, исторические предания, фольклор

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан научных и (или) научно-технических проектов на 2023-2025 годы (№ BR 21882223).

Для цитирования: Абсадык А.А., Иссенев О.И. Исторические предания об Абулхаире (1693-1748): кладбище «Ханская могила», Каракумский курултай // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 301-316. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_301-316

Кіріспе. Түркілік кеңестіктің қайнар бұлағынан бастау алатын Қазақ хандығының тарихи дәуірлері ел жадына із қалдырып, сол бір тарихи кезеңдерде орын алған оқиғалар мен өмір сүрген тұлғалар жайындағы жыр-аңыздар фольклорлық шығармаларға арқау болды. Бұл тұрғыда Қазақ хандығының жеке орда болып қалыптасуына ықпал еткен тұлғалар туралы көптеген фольклорлық туындылар ел арасына кең тарады. Әсіресе, ел басқарған Шыңғыс тұқымдары - төрелер, оларға серік болған ру-тайпа көсемдері - би мен батырлардың сіңірген еңбектері жайындағы шығармалар мольнан кездеседі. Олардың ел-жұртты, қонысты сыртқы жаудан қорғау жолындағы ерлік істері, қажыр-қайраты тарихи жырларда, аңыз әңгімелерде көркемдік кесте үлгісімен өрнектелді.

Халықтың өз аузымен айтылған тарихы деп бағаланатын аңыздарды таза, шынайы тарих деп қарауға және баяндалатын оқиғалар сол алғашқы тараған тұсынан еш өзгеріске ұшырамай, шындық қаз-қалпында қалған деп үзілді-кесілді тануға болмайды, басқаша айтқанда, аңыздық деректердің барлығын ақиқат деп қабылдамау керек.

Аңызға арқау болған қандай да болмасын белгілі бір тарихи факті уақыт өте келе өзгеріп, қалыптасқан тарихи жағдай мен сол тұста өмір сүрген ұрпақтың көзқарасына орай сұрыпталып, өңделеді. Онда жеке тұлғалардың іс-әрекеттерімен қатар халықтың түрлі тарихи даму кезеңдері мен әр тұста орын алған оқиғалардан алған түйіні, шығарған қорытындысы, көрнекті тұлғалардың іс-әрекетіне берілген бағалары да сақталып жетті. Сондай халық мұрасының бір шоғарына Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарды жатқыза аламыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Әбілқайыр туралы халық аңыздары қазақ даласына XVIII-XIX ғасырларда Ресей империясының мұрат-мүддесі тұрғысынан түрлі сапармен келген Н.П. Рычков (Рычков, 1772), Я.П. Гавердовский сынды әскери қызметкерлердің жазба деректеріне ілінді. Сонымен қатар XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі мерзімдік баспасөз бетінде, атап айтқанда, «Тургайские областные ведомости», «Тургайская газета» басылымдарында «Әбілқайыр мен Жәнібек батыр достығы» туралы көлемді аңыз жарияланды. Бұл тұрғыда Д. Беркінбаевтың (Беркинбаев, 1895) «Хан моласы» туралы жазған мақаласын атап өтуге болады. Хан мен батырдың достығын бейнелейтін келесі бір аңыз мәтіні «Алдияр» деген атаумен газеттің алғашқы редакторы И.И. Крафтың «Тургайская газета» бетінде басылған қазақ фольклорының үлгілері негізінде құрастырылған «Из киргизской старины» (Крафт, 1900) атты жинағына енеді. Әбілқайыр ханның ата-тегіне қатысты аңыздық шежіре деректері Ресей дипломаты М. Тевкелевтің (ИКРИ, 2005) күнделігіне тіркелген. Әбілқайыр ханның Аңырақай соғысында қолбасшылық жасағаны туралы аңыздар тарихшы М. Тынышпаевтың (Тынышпаев, 1992) тарихи зерттеулеріне арқау болды. XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығының зардабы туралы сипаттамалар Ш. Уәлихановтың (Валиханов, 1985) жазбаларында орын алған.

Зерттеуге фольклортану, тарих ғылымдарындағы жалпытеориялық методологиялық әдістер пайдаланып, дәйектер мен іргелі зерттеулерге сипаттама жасау, дерек көздерін талдау, фольклорлық материалдарды тарихи-салыстырмалы әдіспен зерделеу тәсілдері қолданылады.

Талқылау. Патша шенеуігі А. Левшин, Әбілқайыр хан туралы: «Әбілқайыр Кіші жүз ханы болғанымен, Орта жүздің кейбір руларына билігін жүргізді. Елінің жағдайын ойлай отырып, билігіне өктем болуына назар аударды. Жауларын жеңіп өз билігін нығайта түсу үшін бар мүкіндігін толық пайдаланды, деген пікір қалдырды (Левшин, 1996:161). XVIII ғасырдағы Қазақ хандары туралы Х. Досмұхамедұлы: «Ұлы хан болғысы келген хандар көбейді, Әбілқайыр, Қайып, Сәмеке ұлы хан болып қатар шықты. Бұлардың қайысысы да елді тегіс соңына ерте алмады. Әбілқайырға елді қорқытып, алып хан болудан басқа жол қалмады. Елді қорқыту үшін Әбілқайыр орыс патшасына бағынбақшы болды, деп ханның Ресей протектораты болуға шешім қабылдауындағы ұстанымын келтіреді. (Досмұхамедұлы, 1991). Қазақ хандығының XVI-XVIII ғасырлардағы геосаяси тарихы Еуропа, Америка елдерінің саяхатшылары Б. Шуплер, Ю. Скайлер Д. Кестель, Д. Элтон, Р. Хоут, М. Майялардың зерттеулері мен жол жазбаларына түсті. Неміс шығыстанушысы Б. Шуплер айтқандай, отарлық билік «орыстың терезесі арқылы» қарауға үйретті (Есмағамбетов, 1993:3). Ю. Скайлер, қарсыластары қатты қысымға алған қысылтаяң кезде Әбілқайыр өзіне ең берілген адамдарымен Ресейге бағынуға ниет білдірген. Бұл 1930 жыл болатын. Алайда бұл ұсынысты қазақтардың басым көпшілігі қабылдамады. Бірақ арада біраз уақыт өткен соң қазақтар оны өзінің ханы деп таныған. Сөйтіп келісім 1734 жылы (1731. - автор) келісім жасалып, ол бойынша Әбілқайыр орыс шекарасын мазаламауға және сауда керуендерін қорғауға міндеттеме алған. Орыстар өз кезегінде Әбілқайыр ханның хандық қасиетін тануға уәде бергенін жазды (Есмағамбетов, 1993: 18). И. Ерофеева, атақты хан туралы халық аңыздарының тарихи құндылығына талдау жүргізді

(Ерофеева, 2002). Қазақ хандарының тарихын зерттеген Т. Сұлтанов XVI-XVIII ғасырлардың тарихи құжаттары мен материалдарына жүргізген зерттеулері бойынша 1465-1786 жылдар аралығында Қазақ хандығын 47-ден астам хандар билегенін, оның 18-і үлкен хандар да қалғандары кіші хандар мен келте хандар болғанын жеткізді (Сұлтанов, 2001:145-146). Ж. Жақсығалиев зерттеуінде, Әбілқайыр хан тұсындағы Батыс Қазақстан өңірінің әлеуметтік-экономикалық, саяси мәселелерін, баһадүр Әбілқайыр ханның қоғамдық-саяси қызметтерін қарастырды (Жақсығалиев, 2003). С. Мәшімбаев, Әбілқайыр хан өз заманында елдің бірлігі үшін күресті, бірақ өз жауларымен күресуге күші жетпейтінін түсінді. Қазақтардың түбіне жететін олардың бытыраңқылығы, ру араздығы, төрелер арасындағы өзара кикілжің деп түсінді. Әбілқайырдың төңірегінде батыр атағымен мемлекеттік істерді бірге шешетін, батырлар болды. Олар: Табын Бөкенбай, Шақшақ Жәнібек, Тама Есет сияқты саяси ықпалы бар адамдармен пікірлес болғандығын айтты (Мәшімбаев, 2007:186). И. Ерофеева, 1710 жылы Аралдың солтүстік-шығысында тұңғыш рет хан болып Жәнібектің сегізінші баласы Өсек сұлтанның ұлы Әбілқайыр (1710-1748) сайланды да, XVIII ғ. ортасына дейін Кіші жүздің ру тайпаларының негізгі бөлігін биледі. Ол 1748 жылы өлгеннен кейін оның ұрпақтары ондаған жылдар бойы Қазақ хандығының батыс бөлігіне билігін жүргізіп, оны Жәдік сұлтан ұрпақтарымен бөлісіп отырды, деп Әбілқайыр ұрпақтарының хан тағына отырып, ел билеген ұрпақтар сабақтастығының Ресей патша үкіметі тұсында да жалғасуының саяси себептерін саралады (Ерофеева, 2007:136-147). Ә. Мұқтар мен Е. Сыдықовтың монографиясында Әбілқайыр ханның ел тұтастығы үшін күресінің тарихы сараланады. Авторлар Әбілқайыр хан Ресейдің «құлақ кесті құлы болған» емес. Бұл жылдары Ресейдің заңдары мен жарлықтарының күші жоқ-ты, қазақ үшін еш ықпалы болмады. Мұның барлығы «бодандықтың» бір жақты болғанын растайды деген қорытынды түйген (Мұқтар, Сыдықов, 2015:215). Б. Кәрібаев зерттеуінде, Әбілқайыр ханның орыс-қазақ қатынасындағы саяси қызметінің тарихы деректер негізінде талданады (Кәрібаев, 2014). Қазақ хандығының тарихына қатысты қазақ хандарының шежіресі мен дәстүрлі хандық институтының дамуының тарихына зерттеулер жүргізген тарихшылар Ұ. Ахметова (Ахметова, 2005), З. Кабульдинов (Қабылдинов, 2006), А. Ахмет, (Ахмет, 2007) т.б. авторлар зерттеулерінде Әбілқайырдың саяси-қоғамдық қызметін зерделеуге қатысты деректер бар. Ал фольклорды тарихи дерек көзі ретінде пайдалану мәселесі ТМД халықтарының зерттеулерінде ертеден көтеріліп келе жатқан мәселе (Беляевский, 2002).

Зерттеу нәтижелері. Қазақ хандығының XVIII ғасырдың I жартысындағы саяси тарихында көрнекті роль атқарған Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздар сол ғасырдың екінші жартысынан бастап жазбаға түсе бастады. Атақты ханның халық арасында қандай құрметке ие болғанынан хабар беретін жазба 1771 жылы Еділден Жоңғарияға қашқан торғауыт қалмақтарын қуған әскери қосынға қатысқан орыс офицері Н.П. Рычковтың жазба күнделігіне тіркелді. Онда ол Өлкейлік өзенінің маңында қазақтардың «қазақтардың айтулы қорымы» (славное кладбище киргизов) бар екенін, онда Әбілқайыр хан жерленгенін жазады.

Н. Рычков өз көзімен көрген хан бейітінің құрылысын сипатайды, қабірдің жанындағы белгілерге назар аударады. Марқұмның мүрдесі жерленген қабірдің жанына жауынгерлік қару-жарақтардың қойылғанын, хан қабірінің аяқ жағына өзінен-өзі ағаш өсіп шығып (Тарихи деректерде ханның бейітіне оның ұлдары тал өсірмек болған әркетер тіркелген – авт.), оның қалың бұтағы бейіттің шығыс бөлігін басып тұрғанын, бұл көріністі халық тегін нәрсе емес деп бағалап, марқұмды әулие тұтатынын және ағаштың бұтақтарына өз киімдерінен жыртас шүберек, қайғы кешкендігін білдіретін

талшық шаш байлайтынын, бейіт қарсы бетіне құрбандық шалатын 12 аршын төртбұрышты қоршау салынғанын тәпшітеп суреттейді (Рычков, 1772: 43-45).

Әбілқайыр дүниеден өткен соң көп ұзамай-ақ, тіпті жыл өткен соң, халық оны әулие деп құрметтеп, оның бейітін қадірлей бастайды. Мұндай ақпарат Орынбор губернаторы И. Неплюев Сыртқы істер коллегиясына жазған хабарламасында орын алған (Ерофеева, 2002: 309). Ал Н. Рычковтың жазбасынан хан бейітінің толық сакральды сипаты алғаны нақты сипатталған. Оның сакральды сипат алуына негіз болған көріністің бірі (марқұмның жауынгерлік т.б. қадыр-қасиетінен басқа) – жапан далада жалғыз ағаштың жайқалып өсуі. Сусыз, құрғақ далалық өңірде табиғаттың мұндай көрінісі сирек кездеседі (тарихшылардың жазуынша, Әбілқайырдың бейітіне оның ұрпақтары тал отырғызып, оны күтіп-баптауға қарекет еткен). Сирек құбылыс халықтың Әбілқайыр ханның өмірі мен қызметіне қатысты деректерге деген қызығушылықты, ынтаны арттырып, түрлі аңыз әңгімелердің өрбуіне септігін тигізеді. Соның бірі – жасөспірім Әбілқайыр мен қарт Жәнібек батырдың жапан түздегі жалғыз ағаштың түбіндегі кездесуден басталған достығы туралы аңыз. Аңыз ХХ ғасырдың басында жазбаға түскен. Сол себепті аңыздың нақты тарихи, ақпараттық сипаты солғын тартып, оның орнын батырлық ертегілік, эпостық сарын басқан. Бұл көріністің сыр-сипаты мақаланың төменгі бөлігінде арнайы талданады.

Әбілқайыр хан туралы толымды тарихи аңыздардың жазбаға ілінген уақыт мөлшерімен қарағанда көне нұсқасы әрі деректік құндылығы жағынан маңыздысы – «Қарақұм құрылтайы» туралы аңыз. Оны 1803-1804 жылдары Қазақ даласы арқылы Бұқар хандығына сауда-саттық мәселесімен экспедицияға барған орыс офицері Я.П. Гавердовский Кіш жүз қазақтарынан жазып алады.

Экспедиция қорытындысы бойынша «Қырғыз-қайсақ даласын шолу», «1803 және 1804 жылдары қырғыз-қайсақ даласында жүргізілген күнделік жазбалары» атты еңбек қалдырған әскери шенеунік өз жазбасында қазақ ру-тайпа көсемдері сыртқы жауларға тойтарыс беру үшін күш біріктіру мақсатында Арал теңізі маңындағы «Қарақұм» құрылтайына жиналғандығы және онда ел тағдырына қатысты саяси шешімдер қабылданғанын баян етеді: «...1710 жылы Қарақұмды жайлайтын бірнеше тайпалардың рубасы көсемдері бір-бірін қасық қаны қалғанша қорғауға күш салу үшін кеңеске жиналады. Жанын аяйтын жандар осы кеңестің үстінде де үрейге бой алдыртып, бірі қауіпсіздікті қонтайшының мейірімінен іздеуді қолайлы көрсе, енді бірі қонысты тастай қашып, Еділден әрі өтіп кетуді ұсынды. Ал енді бәз біреулері болса, қорқақ қояндай тым-тырақай қашып, даланың әр тарабына бытырап кетуді қалады. Сол кезде ержүректігімен даңқы шыққан Бөкенбай батыр олардың үрейін басты. Қырғыздардың (қазақтардың-авт.) айтуынша, Бөкенбай қызылкенірдек айтыстың үстінде орнына тұрып кеудедегі жейдесін қақ айырып, қолындағы семсерін шеңбер күйінде отырған кеңеске қарай жоғары көтеріп, ашу-ызаға булыққан дауыспен: «Жаудан кек қайтарайық! Қан майданда қарумен қаза табайық! Тоналған жұрттың, тұтқынға түскен бала-шағаның қайғы-қасіретін тартқан қорқау жан болғанша, ерге лайық іс атқарайық! Дешті-Қыпшақтың жауынгерлері жаудан қай кезде тайсалып қашып еді?! Мен жаудың қанына қос қолымды малығанда, мынау сақал-шашым әлі ағармаған еді. Енді оған ақ түскенде, мен осы зұлым жауыздыққа қалай бей-жай қараймын? Белдеуде - тұлпар, қорамсақта - үшкір жебеміз бар, неден қорқамыз!». Батырдың жалынды сөзінен кейін барлығы Бөкенбайдың айтқанын қолдап, салтанатты түрде ант берді. Оның қуатты сөздерінің әсерінен қазақтың кейбір ел ағалары антты бекіте түспек үшін денелерін жаралап, ортада жанып жатқан отқа қандарын тамызды. Ант біткен соң намаз оқылды да, құрбандыққа ақбоз ат шалынды. Осы рәсімдер арқылы олар біріккен одақтың беріктігін паш еткісі келді. Жиын қорытындысына разы болған халық, орда өкілдері үлкен хан әулетінің тұқымы ретінде Әбілқайырды

қолбасшы хан, Бөкенбайды әскердің сардары етіп сайлайды. Бұл одаққа Қаракесектер жайлайтын жерде өткендіктен «Қаракесектік одақ» деп аталған құрылтайға Кіші жүздің Әлім атасының көп бөлігі, Байұлы мен Жетірудың бір бөлігі, Орта жүзден найман мен қыпшақ рулары қатысты. Құрылтайда жауға қарсы күресуге ант беріп, келісіп алған қазақтар қалмақтарға шабуыл жасап, аз уақыт ішінде оларды Жем, Жайық бойынан қуып, Қаракұм мен Сарысудан әрі асырып тастады. Әрине, олар қалмақты түбегейлі жеңіп шығатын еді, бірақ башқұрттар мен қарақалпақтардың қазақтарға жасаған шабуылдары кедергі келтірді. Башқұрттар Жайықтың жоғары ағысындағы қоныстарға жиі шабуылдап, қарақалпақтар Сыр бойындағы жайылымдарды басып алды» (ИКРИ-1, 2007: 393-394).

Я. Гавердовскийдің сапарнама күнделігіне тіркеген аңыздың тарихи деректік сипаты аса құнды әрі маңызды. Мұны былайша санамалап талдауға болады:

Біріншіден, аңыз XVIII ғасырдың басындағы хандықтың саяси жағдайынан, қазақ ру-тайпа басшыларының түрлі ұстанымынан, батырлардың беделін, майдан бағытын, жаудан тазартылған территориялар туралы жалпы деректер береді. Ол деректер тарихи жазбалардың ақпартынан алшақ кетпейді. Тарихшы ғалымдардың жазуы бойынша, XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығында Қазақ хандығының тарихында аса күрделі жағдай қалыптасады. Жоңғар хандығының жігерлі, қайратты билеушісі Севан Рабдан тұсында (1697-1727) жоңғарлар Шығыс Түркістан, Жетісу өңірлерін жаулап алады. Ал Цэван Рабдан билікке келген Қалдан Серен тұсында Жоңғар хандығы әбден күшейіп, кемеліне келіп, «Батыр қонтайшыдан (1635-1654 жж-авт.) арман болып келе жатқан түркі-моңғол империясын құру ісіне» (Конрад, 1974: 182) бір табан жақындайды. «Годы правления Цэван-Рабдана и особенно его преемника – Галдан-Церена были временем наибольшего могущества Джунгарского ханства, наиболее активной его роли в международной жизни Восточной и Центральной Азии» (Златкин, 1964, 319), - деп жазады хандықтың тарихын арнайы зерттеген ғалым И. Златкин.

1710-1711 жылдары Жоңғар хандығы қазақ даласының шығысы мен оңтүстік өңірлеріне жорықтар жасайды. Батыс өлкеде Еділ қалмақтары, орыс казактары, башқұрттардың шабуылдары күшейеді. Халықтың жүрегіне үрей ұялап, ой-санасын үмітсіздік пен сарыуайым шырмап алады. «Первое десятилетие XVIII века было ужасным временем в жизни киргизского народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и уводили в плен киргизов целыми семьями» (Валиханов, 1985: 111), - деп жазады Ш. Уәлиханов.

Қазақ хандығының тағдырына тарихи сын жағдай туындаған сол бір кезеңде ел билеуші хан-сұлтандар далалық өлкені жайлаған қазақ ру-тайпаларының өкілдерінен құрылтай шақырып, сыртқы жауға қарсы күресті ұйымдастыруды жүзеге асырады. Бұл орайда, қазақ жұртына аса белгілі жиын – XVII ғасырдың соңғы ширегінде Ташкент маңында өткен Күлтөбе құрылтайы.

«Күлтөбе» құрылтайында Қазақ ордасынан – Ұлы жүзден Төле, Орта жүзден Қазыбек, Кіші жүзден Әйтеке би, көршілес елдерден – қырғыздан Қоқым би, қарақалпақтан Сасық би және Ташкент маңындағы Қатаған мен Жайма (Тынышпаев, 1992: 89) руларының өкілдері – барлығы жеті би қатысып, «Жеті жарғы» бітім-жоралғысын қабылдайды және Жоңғар хандығына қарсы туыстас қырғыз, қарақалпақтармен тізе қосып күресуге бел буған әскери-саяси одақ құрады.

Жоңғарларға қарсы туыстас түркі халықтарының саяси одағын құрған Тәуке хан XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығындағы билігін жалғастырады. Бірақ қарт Тәуке орталық билік тізгінін әлсіретіп алады. Қазақ ордасы бірнеше шағын хандықтарға бөлініп кетеді (Ерофеева, 2002: 105). Шағын хандықтар өздері билеген жекелеген қала немесе ру-тайпалар мүддесіне сай саясат жүргізіп, «Жеті жарғыда» нығыздалған

тұтастық ыдырай бастайды. Қазақ хандығының үш ордасына жеке-жеке хан сайлау көрінісі орын алып, қазақ ру-тайпалар одағының бірлігіне сызат түсіп, ел-жұрт сыртқы жаулардың талауына түседі.

Екіншіден, аңызда қазақ жұрты «Дешті-Қыпшақ жауынгерлері» («воины равнин кипчакских») деп аталады. Демек, халықтың жадында Жошы ұлысынан бері келе жатқан тарихи атау бертінге дейін, яғни XIX ғасырдың басына дейін сақталып жеткендігін байқауға болады.

Үшіншіден, аңыз мазмұны Барақұлы Жәнібектің Өсек (Үсек) әулетінен тарайтын Әбілқайыр сұлтанның Әлім, Байұлы және Жеті ру, Найман, Қыпшақ руларының көсемдері ру-тайпа көсемдері мен белгілі батырларының қатысуымен ресми хан сайланған мерзімін белгілеуге мүмкіндік береді. Ол мерзім – 1710 жыл, қабылданған ресми жиын – Қарақұм құрылтайы.

Хан сайлау рәсімі Шыңғыс заманынан бері келе жатқан рубасы көсемдерінің құрылтайға жиналып, жұртшылық көңілінен шыққан Шыңғыс тұқымын хан етіп сайлау дәстүріне сай өтеді. Әрине, қазақ жұртында кез-келген Шыңғыс тұқымы хан тағына үміткер ретінде танылатын, бірақ таққа отыру үшін ол жұрт көңілінен шыққан қадыр-қасиетке ие болуы тиіс еді. «Егер ақсүйек хан тұқымы, – деп жазады А. Левшин, – ақылымен, байлығымен және тағы басқа қадір-қасиетімен маңайына тілеулестерін жинай алмаған болса, ешқашан халық жиынында басым дауыс ала алмайды» (Левшин, 1996: 366).

Қазақ жұрты жаулық ойлаған көрші елдердің тарапынан талуға ұшырап жатқан ауыр кезеңде Әбілқайыр «қалың жұртшылық көңілінен шыққан» қадыр-қасиетке ие болғаны сөзсіз. Хан бойындағы ол қасиет – батырлық, жаугершілік қадір-қабілет еді. 1736 жылы ханның ордасында болған Орынбор экспедициясының мүшесі, тегі ағылшындық неміс суретшісі Джон Кэстль Әбілқайырды өте қайратты кісі және қазақ арасында одан мықты жебе тартатын кісі жоқ деп бағалайды (Кэстль, 1998: 109). Әбілқайырдың хандық мөріне «Абулхайр-Мухаммед-Гази-бахадур-хан» (Ерофеева, 2002: 90) деген батырлық атақтың таңбалануы және «Қарақұм» құрылтайында даңқты батыр Табын Бөкенбайдың қолдауы болғанын ескерсек, жас сұлтанның ерлік істермен даңқы шыққанын, маңына жаужүрек батырларды жинай алғанынын білдіреді. Батырлық атаққа Есім, Жәңгір, Тәуке, Абылай хан сынды билеушілер де ие болған. Бұл – жаугершілік заманның хан тағына ұмтылған Шыңғыс тұқымдарынан талап еткен сұраныстарының бірі еді.

Жоғарыда аталған Дж. Кэстль ханның есімін туғаннан азан шақырып қойылған, болмаса кейін берілген атақ есім бе екенін нақты білмейтінін жазады. Автордың сөзімен айтсақ: «Его имя Абул Гейер можно рассматривать и как звание, потому что «Абул» значит «хороший», а «Гейер» - «отец». Я не могу с уверенностью сказать, носит ли он это имя и одновременно звание с рождения как имя собственное, или оно ему было присвоено позже (Кэстль, 1998: 109). Бұл жерде суретшінің қозғап отырғаны түркі халықтарында атақты кісілерге лауазымдық немесе батырлық атақ беру, яғни лақап есім таңу ғұрпы екендігі сөзсіз. Қаһарманға атқарған іс-әрекетіне қарай лақап есім беру – түркілік фольклорлық шығармаларда жиі кездесетін көрініс. Әбілқайырдан кейін үлкен таққа ие болған, есімі жыр-аңыздарға кең арқау болған Абылай ханның лақап есім алу көрінісі қазақ фольклорында айрықша суреттелгені соншалық, бүгінгі таңға дейін зерттеушілер тарапынан оның шын есімі «Әбілмансұр» деп шатасып жүрген пайымдар бар (Absadyk, 2020: 181)

Төртіншіден, жауға қарсы қазақ қолының бас сардары болған Бөкенбай батыр – Кіші жүздің Табын руынан шыққан Бөкенбай Қарабатырұлы. Көп жылдарға дейін зерттеушілер оны Қанжығалы Бөгенбай батырмен шатастырып келді. Ол Табын руының тарақты атасынан, оның ішінде Жиенбет аталығынан тарайды

(ҚР ОММ. 4-қ., 1 – тізбе, 4901- іс, 13-п.). Тарақ таңбалы Бөкенбайдың Әбілқайыр ханның жанынан табылуы кездейсоқтық емес. Қазақтың шежірелік аңыздарында тарақ таңбалы тайпалар Шыңғыстан тарайтын хан-сұлтандардың тірегі ретінде танылған. Ол – Шыңғыс тұқымдарының қазақ ру-тайпаларын басқарудағы жүйесінің көрінісі.

Қазақтың ру-тайпалық одағы болып белгіленген Үш жүзде тарақ таңбалы тайпалардың әкімшілік билікке қатысын бейнелейтін: «Ұлы жүзде Үйсін – аға баласы, Жалайыр – ноқтағасы, Орта жүзде Арғын – аға баласы, тарақты – ноқтағасы, Кіші жүзде Әлім аға баласы, Табын (кейде Тама) - ноқтағасы» деген сөз бар. Мұнда «ноқтағасы» болып отырған тайпалар тарақ таңбалы болып келеді. «Ноқтаға» дегенді бүгінгі сөзбен айтсақ, ханның билігі орындалуын қамтамасыз ететін өкілі- әкімшілік тұлға.

Жалпы, тарақ таңбасы – төре тұқымдарына да ортақ. Бірақ олардың айырмасы бар: төре таңбасындағы айыр белгілер көкке бағытталса, тарақ таңбалары рулардың айыршалары төменге бағытталған. Бірі – билеуші дегенді, екіншісі – бағынышты қара сүйек дегенді рәміздеген мазмұн бар.

Табын Бөкенбай батыр – өмірінің соңына дейін Әбілқайыр ханның ең сенімді серігі болған тұлға. 1731 жылы Әбілқайыр қазақты билеген хан-сұлтандардың, беделді рубасы көсемдерінің келісімінсіз Ресей протектораты болуға шешім қабылдағанда, Бөкенбай батыр ханның шешімін сөзсіз қолдайды және оған өзінің немере ағасы Құдайназарды, күйеу баласы Тама Есетті тартады (ИКРИ-2, 2005: 59).

Бесіншіден, «Қарақұм» құрылтайынан кейінгі қазақ қосындары Әбілқайырдың қолбасшылығымен Қаракеңгір өзені, Ұлытау маңында елеулі жеңіске жетеді. Ол жеңіс жорықтар халық жадында «Қалмақ қырған» соғысы деп сақталды. Қазақ қосындары Ырғыз бойынан башқұрттарды, Ембі бойынан қалмақтарды батысқа қарай ығыстырады. Аталған жеңісті жорықтарының арқасында Әбілқайыр шығыстағы Жоңғар хандығы мен батыстағы Еділ (торғауыт) қалмақтарының Сарыарқа арқылы емін-еркін араласуына, олардың қазаққа қарсы күш-қуат біріктіруіне тосқауыл қояды. Сонымен қатар, Қазақстанның батыс өңіріндегі бордай тозған Ноғай Ордасының қонысын торуылдап жүрген торғауыт қалмақтарына, Еділ-Жайықты жағалап келген орыс-казактарына, Орал тауынан екпіндей түскен башқұрт-естектерге тойтарыс береді.

Қазақ даласының батыс және орталық бөліктеріндегі қан майдандардағы жеңістер Әбілқайырдың батырлық, билеушілік атақ-даңқын арттырады. Қазақ хандығының саяси элитасында ол қартайған Тәуке ханның орнына үлкен хандыққа келетін бірден-бір үміткер болды. Себебі оның «қан майданда төккен қызыл қаны мен қара тері», яғни батырлығы мен батылдығы, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен хан тағына жол ашып тұр еді. 1715 жылы Әз-Тәуке қайтыс болады. Бірақ Қазақ хандығына бірнеше ғасыр бойы билік монополиясын орнатқан Жәдік әулеті мен оларға ықпалдас рубасы көсемдері үлкен хандыққа, алдымен Тәуке ханның немере ағасы Қайып ханды, кейін Тәукенің баласы Болатты сайлайды. Осылайша, биліктің «ескі көңіне» тамыры түспеген Өсек әулетінің ұрпағы Әбілқайыр үлкен тақтан шеттетіледі.

1723 жылы Жоңғар мемлекеті қазақ жеріне тұтқиылдан шабуылдап, Ұлы Даланың сауда-саттық жұлыны болған оңтүстік-шығыс өлкелеріне ауыр соққылар жасайды. Қазақ халқы ел жадында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атаумен қалған үлкен босқынды, трагедиялы оқиғаны бастан кешті. Қазақ хандығының орталық билігін бірнеше ғасыр бойы билеп келген Жәдік әулетінің беделі шайқалады. Аталмыш өңір мен сауда қалаларына Жоңғар үстемдігі, өктемдігі орнайды. 1726 жылы оңтүстік өңірді азат ету мақсатында ұйымдастырылған «Ордабасы» құрылтайында Әбілқайыр хан екінші мәрте қазақ әскерінің бас қолбасшысы болып сайланады. Оның қолбасшылығымен қазақ қосындары атақты «Аңырақай» майданында жеңіске

жетіп, жоңғарларға қарсы күйрете соққы береді, жауды Іле өзенінен асырып тастайды. Осы кезеңде үлкен хан Тәукеұлы Болат қайтыс болады.

Қан майданда әбден шындалған, ысылған, маңына атақты батырларды топтастыра білген, қазақ әскерінің бас қолбасшысы дәрежесіне таза ерлік, батырлық, жаужүректік істерімен қол жеткізген баһадүр Әбілқайырға бұл жолы да Қазақ Ордасының үлкен тақ билігі, дала дәстүрі бойынша, кең ашылған еді. Өкінішке қарай, Әбілқайырдың жанын шүберекке түйіп жүріп, қанын төгіп қазақ жерін қорғаған жаугершілік істері мен оның жанындағы жауынгер қарашаның (би, батырлардың) қолдауы оның үлкен таққа ие болуына кепіл бола алмайды. Үлкен тақ билігі мұрагерлік құқығы шеңберіне шырмалып, Жәдік сұлтан ұрпақтарының еншісінде қалады. Осылайша, оттай жанған Әбілқайырға хан тағына сайлау ісінде далалық әскери демократияның қозғаушы көзі болған жаугершілік, батырлық істердің бағасы «көмекке келмей», үлкен тақ билігі үшін күресте ол әулеттік бедел мен ымырашыл ықпалдастықтан жеңіледі. Басқаша айтқанда, оны өзінің Шыңғыс тұқымынан тарайтын ақсүйек қандастары үлкен тақтан шеттетеді.

Батыр мінезді мәрт Әбілқайыр морт кетіп, шығыстағы майданды тастап, өзіне қараған сенімді қосындары мен батырларын ертіп, Қазақ даласының батыс өлкесіне – баяғы Жошы ұлысының орталық өңірі болған Жем-Сағыз, Еділ-Жайыққа қарай жорыққа шығады. Аталмыш өңірге Ресей патшалығының қолдауымен орнығып алған торғауыттар, орыс-казактары, башқұрттармен арпалысады. Ежелдегі Жошы, бергідегі аулы аралас, қойы қоралас болған Ноғайлы қонысын Қазақ Ордасына толық қарату үшін күреседі. Жошы хан ұрпақтары бақилық мекені ретінде байыз тапқан Сарайшық сынды киелі қаласы бар Жайық өзенінен қалмақтарды асыра қуып, Қазақ хандығының батыстағы байырғы шекарасын кеңейтеді.

1731 жылы Әбілқайыр хан қазақ даласының батыс бөлігіне Ресей қамқорлығына арқа сүйеп, қазақ қоныстарына маза бермей жүрген іргелес жұрттың мысын басу үшін маңызды саяси шешім қабылдап, Ресей патшайымына протекторат болуға өтініш жасайды. Ор өзені бойымен белгіленетін шекаралас өңірдегі әскери бекіністерден сауда-саттық үшін жәрменкелер ашып, оңтүстіктегі сауда-саттық айналымы нөпірінің солтүстікке қарай ауысуына себеп болды. Осылайша Әбілқайыр маңайы толық қолдай қоймайтын қауіпті, бірақ ел болашағы үшін маңызды саяси шешімді қазақ ру-тайпаларына билігін жүргізген өзімен аталас Шыңғыс хан тұқымдарының келісімін алмай, Табын Бөкенбай батыр сынды бірін-саран қараша қауымның қолдауымен қабылдайды.

Қазақ Ордасындағы хандық биліктің тұрақтылығы мен баяндылығын қамтамасыз ету мақсатында Әбілқайыр хан әскери әлеуеті асып-тасыған көрші Ресейдің қолдауы арқылы ел билігін бір тізгінге – өзінің әулетіне бағындыру саясатын жүзеге асырмақ болады. Оның бұл саясатының астары Ресей патшалығының үкімет өкілдерімен жүргізілген келіссөзде көрініс табады. 1742 жылы 23 тамызда Орынбор генерал-губернаторы И. Неплюев Ресей патшасының атынан Ор бекінісінде қазақ хан-сұлтандары және беделді батырларымен келіссөздер жүргізеді. Келіссөз барысында Әбілқайыр хан И. Неплюевке мынадай ноғай тәмсілін мысал етеді: «Которая-де змея имеет одну голову, а хотя многие хвосты, то-де за головою все хвосты в нору легко проходят, а буде многое число голов, а хвост хотя и один, то-де в том затруднение» (КРО, 1961: 250).

Шығыс дипломатиясына тән астарлы сөзді - тұспалды тәмсілді тілге тиек ете келе, хан өзінің түпкі ойын да жеткізеді. Ол өз ойын былайша түйіндейді: «По которому примеру надеется он, хан, что за ним все будет последовать и противности уклоняться им будет невозможно» (КРО, 1961: 250).

Әбілқайыр ханның Орынбор генерал-губернаторына мысал ретінде баяндаған «ноғай мақалы»¹ – Шыңғыс заманын келе жатқан көне мифтік мазмұнынан туындаған тәмсіл. Бұл мифтік аңыз Шыңғыс ханның ғұмырбаяны мен жорықтарын баяндауға құрылған «Моңғолдың көне құпиясы» кітапта баяндалған. Онда былай делінеді: «Боғда Шыңғыс қаған Менкетү шешенге сөйле деп әмір береді. Сонда Менкетү шешен былай дейді: Ертеде мың басты, жалғыз құйрықты жылан болыпты. Көп бастары жан-жаққа тартып, өзара тартысып жүргенде арбаның доңғалағына басылып өліпті. Және де мың құйрықты, жалғыз басты жылан болыпты. Мың құйрығы жалғыз бастың соңына еріп, інге тығылып, арбаға басылмай аман қалыпты. Осындай мың құйрықты мықты болу үшін күш қосып, қайрат жиындар», - деді» (Алтын шежіре, 1998: 120).

Көне заманнан жеткен осы аңыздық тәмсілдің Әбілқайыр хан аузынан айтылуы Қазақ хандығының қайнар бұлағы Шыңғыс хан құрған алып империяға тірелетінін байқатады.

Мәрт мінезді Әбілқайыр хан қазақ жеріне қала мен бекіністер сала отырып мысық табандап енген, қазақтың ежелгі жауы жоңғар қалмақтарына алдаусыратып «көз алартқан» Ресей империясының саяси технологиясы мен интригасының құрбаны болады. Алтын Орда ыдырығаннан кейін қатты күшейіп, алып империяның қонысында қалған қалған кішігірім хандықтарды ыдыратуда және оларды өздеріне бағындыруда көп тәжірибе жинаған Ресей Әбілқайыр мен Жоңғар билеушілерінің өзара ымыраға келуіне ынта білдірмей, қызуқанды Әбілқайырға бақталас хан-сұлтандарды қарсы қойып, оның билігін шектеуге, абыройын түсіруге ұмтылды. Ақыры, баһадүр хан тақ үстінде емес, қас батырларға тән майданда төтеден келетін ажал оғынан қаза табады. Бірақ бұл майдан өштескен жаумен болған соғыс емес, өзінің ақсүйек қандасының өшпенділігінен туындаған ажал еді.

Қазақ жұртын ат арқасына тағылған ертоқым-тақ арқылы басқарған Әбілқайыр хан көзінің тірісінде қай жерде ажал жетсе, сол жерге жерлеуді өсиет етеді. Бұл жаугершілік рухтан өріс алған батырларға тән шаһиттық таным еді. Ол, әрине, өзі өлгенде артында қалған жұрт оны хан тұқымы ретінде мүрдесін хан қорымы – Әзірет сұлтанның қасына, Түркістанға жерлеуге ұмтылатынын білген болар деп ойлаймыз. Бірақ бір атадан өрбіген аталас ағайындарына билік таласы кезінде көңілі қалған мәрт батыр бұндай «бақұлдасудан» саналы түрде бас тартқан сынды.

Әбілқайыр хан Барақ сұлтанның қолынан қайтыс болған жерге жерленеді. Ол жер – қазіргі Қабырға өзенінің Өлкейлік өзеніне құятын мүйістен 3-4 шақырым жердегі оң жақ жағалау. 1851 жылы жарияланған Орынбор өлкесінің картасында Әбілқайыр жерленген қорым «Хан сүйегі» деп белгіленген (1 сурет).

1 сурет. «Хан сүйегі» қорымы.
[Figure 1. Burial ground «Khan bone»]

¹Түп нұсқада «нагайская пословица» деп берілген

Жоғарыда аталған Н. Рычковтың күнделігінде Әбілқайыр хан бейіті төрт бұрышты күйдірілмеген кесектен (қам кесек-авт.) соғылып, ақ сылақпен сыланғанын, бейіттің батыс жағында ішке кіретін есік сынды арнайы тесік қалдырылғаны, оған кірген кісі хан мүрдесі қойылған кесектен соғылған моланы көретінін және оның жанында қылыш, найза, жебе сынды қару-жарақтар қойылғаны сипатталады. Автор мұны былайша баяндайды: «Ханская могила сделана из нежженого кирпича, обмазанного белою глиною, на подобие четвероугольной палаты. На западной части сего здания находится нарочитого пространства отверстие, служащее вместо ворот построенного домовища. Вошед в оное найдешь там основание гроба, сделанного из глины: за оным следует яма, в которую заключено тело усопшего в одежде обыкновенной и с некоторыми военными снарядами, как то с сабелю, копьем и стрелами» (Рычков, 1772: 44).

Бұрын-соңды бейіт болмаған құла түзге хан сүйегі жерленген соң, қорым қарасы көбейіп, қатары арта түседі. Н. Рычков жазбасынан кейін 124 жыл өткен соң, яғни 1895 жылы жазылған деректе ханның моласы қорымның қай жерінде қалғанын анықтау мүмкін болмай қалады. Мұны біздер сол жылы «Тургайская газета» басылымына жарияланған Елек (Ақтөбе) уезі басшысының көмекшісі Дербісалды Беркімбаевтың «Древние развалины и курганы в киргизской степи» атты мақаласынан біле аламыз. Онда автор Әбілқайырдың моласы қорымның қай жерінде екенін нақты тап басып айту қиындығын, бірақ қорымның ішінде шикі кесектен салынған бейіттің бар екенін, оның жанында тал өсіп тұрғанын, ал онда орнатылған құлпытасқа балта, қылыш, қанжар бейнеленгенін жазады. Автор былай дейді: «К северу от караванного тракта, пролегающего по правому берегу р. Улькояка, находится большое киргизское кладбище, называемое «хан», на котором пахоронен известный хан Абулхаир, принявший поданство России. Хотя с точностью определить место погребения Абулхаира невозможно, но на кладбище этом есть огороженная стеною из сырцового кирпича могила. Длина стены 3,1/2 саж., высота 2 арш. и толщина 1/2 арш. На могиле теперь растут талы вышиною в 2 сажени. На стене есть плита с неразборчивую надпись и искаженными от времени буквами. На плите изображены топор, шашка и кинжал» (Беркімбаев, 1895: 38).

Д. Беркімбаев дерегіндегі қам кесектен (сырцовый кирпич) соғылып құлпытасына балта, қылыш, қанжар бейнеленген, жанына тал өскен бейіт Н. Рычков күнделігіндегі алғашқы сипаттамаға жақын. Біріншіден, бейіттің қам кесектен соғылуы (Н. Рычкова «из нежженого кирпича» деп аталады – Авт.), екіншіден, оның жанында тал (ағаш) өсіп тұруы – екі жазба бір нысанды сипаттап тұр деп тану қисынға келеді. Ал жауынгердің қару-жарағы бейнеленген, жазуы көмескіленген құлпытас ханның кейінгі ұрпақтары қойған белгі деп есептейміз.

Құлпытастағы нышандар қазақ даласын тұтас қорғаған баһадүр Әбілқайыр батырлық істерімен даңқы шыққандығын рәміздейді. Демек, қапыда қандасының қанжарынан ажал тапқан Әбілқайыр ханның батырлық қадыр-қасиеті кейінгі ұрпақтары тарапынан да жоғары бағаланғаны байқалады. Бұған, әрине, ханның батырлық істері туралы аңыз әңгімелердің де әсері болғаны сөзсіз.

Н. Рычков жазбасындағы «бейіттің аяқ жағына өзінен-өзі өсіп шыққан ағаш», Д. Беркімбаев дерегіндегі «бейіт жанында өскен тал» – ХІХ ғасырдың соңында жазбаға тіркелген Әбілқайыр мен қарт батыр Шақшақ Жәнібектің достығы туралы халық аңыздарының кіріспесіне арқау болады. Аңыз мәтіні 1899 жылғы «Тургайские областные ведомости» газетінің № 52 санына және «Тургайская газетаның» 1900 жылғы № 1 санына жарияланады.

Көлемді аңыздың сюжеттік желісі барымтаға бара жатқан Шақшақ Жәнібек батырдың «жапан түзде бұтағы мол жалғыз ағаштың көлеңкесінде төрт тағандап

ұйықтап жатқан жасөспірім» – Әбілқайырмен кездейсоқ кездесуінен басталады. «Бірде, – дейді 1899 жылы «Тургайские областные ведомости» газетасында жарияланған халық аңызының мазмұнында, - Жәнібек батыр бір топ сенімді жігіттерімен келе жатқанда жапан түзде бұтағы мол жалғыз ағаштың көлеңкесінде төрт тағандап ұйықтап жатқан жасөспірімді көреді. Ат басын тартқан Жәнібек ұйықтап жатқан жасөспірімнің көркіне тамсанып, қасындағыларға былай дейді:

– Қандай айбарлы әрі келбетті кескін. Мұның демінде құдіретті қуат пен биік менмендік еседі. Жігіттің қанында асыл тектік бар», – дейді батыр. – Қараңдаршы, екі қолын құлаштай жазып дүниені бауырына басатындай болып жатыр. Бұл жас жігітті болашақта үлкен жетістіктер күтіп тұрғанына сенімдімін. Осы айтқаным келмесе, Жәнібек деген атым өшсін, – деп, найзасының ұшымен ұйқыдағы жігіттің қолынан жеңіл қимылмен түртіп қалады. Найза түрткісінен оянып кеткен жас жігіт атып тұрып жанында жатқан садақты алып батырдың тура кеудесіне кезейді. «Тоқта, байғұс, тоқта. Садағыңды тарт! Мен - Жәнібекпін, атым таныс шығар саған. Мен саған қастық жасамаймын, достық ұсынамын!», – дейді. Сонда жасөспірім жігіт батырға былайша жауап қатады: «Сен атақты Жәнібек болсаң да, кісіге күні түспеген, кісіден бір нәрсе дәметпеген адамды мазалауға қандай дәтің бар! Ат үстінен найзамен түртуге мен жол бермеймін. Мен кедеймін, бірақ мәртпін. Сен, Жәнібек, солға кет. Мен, сұлтан, Әбілқайыр оңға кетейін! Әй, Жәнібек, қашаннан бері қараша жұрт хан сүйегіне қас еді?», – дейді. Жәнібек батырдың қосыны жасөспірімнің өткірлігі мен мәрттігіне аңтарылып қалады. Аңтарылған жігіттерін Жәнібектің өзі одан әрі таң қалдырады: ол аттан түсіп, жас жігітке достық қолын ұсынады. Жасөспірім жігіт садағын түсіріп, беделді батырдың сәлемін қос қолдап құрметпен алады. Жәнібек батыр сұлтан Әбілқайырмен ұзақ сөйлеседі. Оның жалғыз екенін, ағаш маңында жайылып жүрген қоңыр тайдан басқа малы жоқ кедей екенін біліп, барымтаға бірге баруды ұсынады...» (ТОВ, 1899: № 52).

Аңыздың мұдан әрі қарай сюжеттік желісі классикалық батырлық ертегі мен эпостардың мазмұнына құрылған. Оның мазмұндық қаңқасы бірнеше сюжеттік бөліктен тұрады және олар батырлық ертегі мен эпостарда тұрақты орын алған сарындармен үндес. Бұл көріністі мынадай кесте арқылы көрсетуге болады:

Кесте 1. Батырлық ертегілер мен эпостардың негізгі сюжеттік желілері
[Table 1. The main storylines of heroic fairy tales and epics]

№ р/с	Аңыздың сюжеттік бөліктері	Батырлық ертегі мен эпостарға тән тұрақты сарындар мен сюжеттер
1	Болашақ билеуші – «қоңыр тайдан басқа малы жоқ», жапан түзде жүрген кедей жасөспірім, бірақ тегінде ақсүйектік бар	Болашақ билеушінің жас күнінде елеусіз жүріп, белгілі бір батырлық сынақтан өткен соң шын бейнесінде танылуы – эпостық шығармаларға кең тараған ортақ көрініс
2	Жапан түздегі көлеңкесі жалғыз ағаш түбінде ұйықтап жатқан жас жігіттің асыл тегін байқайтын кісі – қарт Жәнібек батыр	Аға батырдың (кейде бидің) жас батырға қамқоршы болып, оның ерлік істерінің жолын ашуы батырлық эпостың құрамдас бөлігі. Кейіпкерлердің көлеңкесі мол ағаш түбінде кездесуі де кездейсоқтық емес. Әлемдік мифологияда «өмір ағашы» (древо жизни) деген түсінік бар. Рүстем дастан жырында үлкен бәйтерек түбінде ұйықтап жатқан Зал кейін өзіне көмекші серік болатын самұрық құстың балапандарын аман алып қалады.
3	Жасөспірім сұлтан мен қарт Жәнібек достасып, бірге барымтаға (жорыққа) аттанады	Классикалық ертегі мен эпостардағы батырдың алғашқы ерлігі
4	Барымташылар жолда бір бай кісінің аулына тоқтайды. Байдың сұлу қызы бар екен. Әбілқайыр батырдың рұқсатымен	Қаһарманның алғашқы ерліктен кейінгі кезекті кезеңі, яғни оның үйленуі (кәмелетке толуы)

	ауылда қалып, болашақ қайын атасы – бай кісінің ауылына келіп, оған қызметке тұрады. Қызметте өзін жақсы қырынан танытып байға ұнайды, оның сұлу қызына ғашық болады. Байдың қызын қалыңдыққа сұрайды.	
5	Бай тегі, руы белгісіз кедей жігітке қызын бергісі келмейді. Араға байдың бәйбішесі түсіп, жігіттің түр-түсі бөлек, тегі сұлтан, іс-әрекеті ерекше екенін айтып, оның үстіне қыздың жүкті екенін ескертіп, оң батасын беруді сұрайды. Қатты қапаланған бай қалымға өте көп ақы сұрайды	Қаһарманға орындалуы өте қиын шарттың немесе сынақтың қойылуы – фольклорлық шығармаларда тұрақты орын алған сарын
6	Күйеу жігіт бір ай мерзім ішінде бай сұраған қалымды төлеу үшін барымтаға аттанады.	Батырдың шартты орындауға аттануы
7	Барымтаға шыққанда ол екінші мәрте Шақшақ Жәнібек батырды кездестіреді. Батыр жөн сұрай келе, Әбілқайырға өзі барымтадан алып келе жатқан табыннан қалымды төлеу үшін жылқы береді және өзі құда болып барады.	Қиын шартты орындауда батырға оның қамқоршысының көмекке келуі
8	Бай разы болып рұқсатын береді. Құда болып келген Жәнібек батыр жігіттің үйлену тойын жасайды. Тойдың соңы Әбілқайырдың хан сайлануымен аяқталады.	Қаһарманның қалыңдық алып, мұратына жетуі, шат-шадыман өмір сүруі – классикалық батырлық ертегілерге тән көрініс

«Жапан түзде бұтағы мол жалғыз ағаштың көлеңкесінде төрт тағандап ұйықтап жатқан жасөспірім» болып суреттелетін – болашақ хан Әбілқайырды халық аңыздарында хан тағына осылайша көтереді. Сонымен қатар оның ел тағдырына қиын-қыстау, қысылтаяң заман орнаған тұста хан тағын ат үстіне ерттеп, көзсіз ерлік істер мен қаһармандық жорықтар жүргізген қас батырға тән қимыл-әрекеттері халықтың жүрегінен орын тауып, ханның ғұмырнамасын суреттеуге ынтық пен ықылас тудырды. Мұны аңыздар халық шығармашылығында кеңінен қолданылатын фольклорлық тұрақты мотивтер мен сюжеттер негізінде суреттейді. Мұндай көріністер ТМД халықтарының фольклорына ортақ екендігі ғалымдар арасында талданып келеді (Беляевский, 2002: 35).

Үлкен хан тағынан шеттеліп, ел тағдырына қатысты маңызды саяси шешімдер қабылдауда ақсүйек хан тұқымдары қатарынан оқшау шығып, жалғыз жүріп жол тапқан, қарашадан тірек іздеп қосын құрған, қас жүрек батырлардан дос тапқан Әбілқайыр аталас қандасының қолынан ажал табады. Осылайша жарты ғасырдан астам уақыт бойы жан-жағынан жау анталаған қазақ даласының шығысы мен батысына шарқ ұрып, жанын шүберекке түйіп, жанталаса күрескен баһадүр ханның рухы жапан далада мәңгілікке байыз тапты.

Қандас туыстарының ұстанымынан бөлек саяси шешім қабылдап және оны жүзеге асыруда жалғыздық тартқан хан бейітіне көлеңкесі мол бір тал ағаш өсіп шықты. Бұл халықтың көркемдік танымындағы баяғы құла түзде қоңыр таймен күн кешкен жас өспірімнің басына көлеңкелі сая болған жалғыз ағаштың бейнесі еді. Қазақ жұрты бейіт басына қайсыбір өсімдік шыққанын жақсы ырымға балайды. Сол себепті аңыз мазмұнына арқау болған жапандағы жалғыз ағаш хан басына дұға оқып, қол жайған кейінгі ұрпақтарының толғанысынан туындаған көркем образ болып шыққан. Мұндай кестелі, мазмұнды көркемдік образ фольклорлық туындының халық көкейіне ерекше орнауына әсер ететіні сөзсіз.

Қорытынды. Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарды талдай келгенде, жазбаға неғұрлым ертерек тіркелген туындыларда тарихи шындықтың сұлбасы анық көрінетінін, ал кейінгі уақытта жазылып алынған аңыздар мазмұнында тарихи шындықтың көрінісі бәсеңдеп, оның орнын классикалық фольклорға тән көркемдік белгілер орныққанын байқаймыз. Бұл түсінікті, қалыпты көрініс. Себебі фольклорлық туындылар – ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарайтын мұра. Ауызша тараған шығармашылықта болған оқиғаның нақты шындығы немесе белгілі бір тарихи тұлғаның атқарған іс-әрекеттері уақыт өте келе көмескіленіп, оның орнын фольклорда кең қолданылатын тұрақты сарындар мен сюжеттер алмастырады. Сондықтан Әбілқайыр хан туралы тарихи аңыздарда болған оқиғаның сұлбасы сақталған, бірақ сол оқиғаларға қатысушы адамдардың қимыл-әрекеттері, мінез құлқы кейінгі ұрпақтың, дәуірдің талабына сай баяндалған деп бағамдауымызға болады.

Дереккөздер

ҚР ОММ — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Әдебиеттер

Алтын шежіре, 1998 — *Алтын шежіре* / Моңғол тілінен ауд. А. Мауқараұлы. Алматы: Өнер, 1998. 224 б.

Белявский, 2022 — *Белявский А. М.* Фольклор как исторический источник: методологические и методические аспекты // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2002. С. 35-43.

Беркинбаев, 1895 — *Беркинбаев Д.* Древние развалины и курганы в Киргизской степи // *Тургайская газета*. 1895. № 38.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собр. соч. в пяти томах. Алма-Ата: Гл. Редакция Казахской советской энциклопедии. Том 4. 1985. 462 с.

Ерофеева, 2002 — *Ерофеева И.* Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. Научное издание. Алматы: Санат, 2002. 336 с.

Златкин, 1964 — *Златкин И.В.* История Джунгарского ханства (1635-1758). М.: Наука, 1968. 482 с.
ИКРИ – 1, 2007 — История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том 5. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX в Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.

ИКРИ – 2, 2005 — История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том 3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) Алматы: Дайк Пресс, 2005. 484 с.

Конрад, 1974 — *Конрад Н.* Избранные труды: История. М.: Наука, 1974. 472 с.

Крафт, 1900 — *Крафт И.И.* Из киргизской старины. Оренбург. 1900. 157.

КРО, 1961 — Казахско-русские отношения XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1961. 743 с.

Кэстль, 1998 — *Кэстль Джон.* Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхайру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды. / Пер. с нем. В. Штаркенбурга, В. Скорого. Алматы: Жибек жолы. 1998. 152 с.

Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Под общей редакцией академика М.К Козыбаева. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Рычков, 1772 — *Рычков Н.* Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз-кайсацкую степь в 1771 году. СПб, Императорская академия наук, 1772.

ТОВ, 1899 — Тургайские областные ведомости, 1899. № 52.

Тынышпаев, 1992 — *Тынышпаев М.* Великие бедствия... (Ақтабан-шұбырынды). Алма-Ата: Жалын, 1992. 152 с.

Absadyk, 2020 — *Absadyk A.* Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020. 216 p.

References

Absadyk, 2020 — *Absadyk A.* Khan Abilay & folklore. Qostanai: Shapaq, 2020. 216 p.

Altyn shezhire, 1998 — *Altyn shezhire* // Translated from Mongol language A. Maukarauli. Almaty: Oner, 1998. 224 p. (In Kaz.).

Belyavsky, 2022 — Belyavsky A.M. Folklore as a historical source: methodological and methodical aspects/ A.M. Belyavsky // source studies and special historical disciplines. Issue 1 / Editorial board: S.M. Khodin (Editor-in-chief). Minsk: BSU, 2002. Pp. 35-43.

Berkinbaev, 1895 — *Berkinbaev D.* Ancient ruins and mounds in the Kyrgyz steppe // *Turgayskaya gazeta*. 1895. No. 38. (In Russ.)

Castle, 1998 — *Castle John*. Diary of a journey in the year 1736 from Orenburg to Abulkhair, Khan of the Kyrgyz-Kaysak Horde /Trans. from German V. Starkenberg, V. Skorogo. Almaty: Zhibek zholy. 1998. 152 p. (In Russ.)

HKRS-1, 2007 — The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Volume 5. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. The first half of the XIX century in Almaty: Dyke-Press, 2007. 620 p. (In Russ.)

HKRS-2, 2005 — The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Volume 3. Journals and official notes of the diplomat A.I. Tevkelev about the history and ethnography of Kazakhstan (1731-1759). Almaty: Dyke Press, 2005. 484 p. (In Russ.)

Konrad, 1974 — *Konrad N.* Selected works: History. M.: Nauka, 1974. 472 p. (In Russ.)

Kraft, 1900 — *Kraft I.I.* From the Kyrgyz antiquity. Orenburg. 1900. 157 p.

KRR, 1961 — Kazakh-Russian relations of the XVI-XVIII centuries (Collection of documents and materials). Alma-Ata: Publishing House of the KazSSR Academy of Sciences, 1961. 743 p. (In Russ.)

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* A description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaysak hordes and steppes. Under the general editorship of academician M.K. Kozybaev. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.)

Rychkov, 1772 — *Rychkov N.* Day notes of the journey of Captain Nikolai Rychkov to the Kyrgyz-Kaysak steppe, 1771. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1772. (In Russ.)

TRG, 1899 — *Turgay Regional Gazette*. 1899. No. 52. (In Russ.)

Tynyshpaev, 1992 — Tynyshpaev M. Great disasters ... (Aktaban-shubyryndy). Alma-Ata: Zhalyn, 1992. 152 p. (In Russ.)

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch.* Own works in five volumes. Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia. Vol. 4. 1985. 462 p. (In Russ.)

Yerofeeva, 2002 — *Yerofeeva I.* Khan Abulkhair: commander, ruler and politician. Scientific publication. Almaty: Sanat, 2002. 336 p. (In Russ.)

Zlatkin, 1964 — *Zlatkin I.V.* The history of the Dzungarian Khanate (1635-1758). M.: Nauka, 1968. 482 p. (In Russ.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 317-327, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.09.31.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_317-327

THE HEQIN (和亲) TRADITION: ROYAL INTERMARRIAGE BETWEEN CHINA AND TURKIC STATES DURING THE SUI DYNASTY

*Madina Imanovna Amanova*¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities, 1st year doctoral student of the specialty "Turkology"
<https://orcid.org/0009-0002-1064-999X>. E-mail: madina.amanova799@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Amanova M., 2024

Abstract. *Introduction.* The article is dedicated to the diplomatic relations between the ancient Turkic states and the Chinese Empire under the concept of heqin during the Sui Dynasty (581-618 AD). Heqin is a unique diplomatic strategy of marriage alliances to establish and maintain peaceful relations between China and its neighboring states. *Objectives.* To analyze the heqin mechanism and its impact on political, economic and cultural aspects of communication between the Chinese court and Turkic states. *Methods and Materials.* The article uses general scientific as well as historical methods of research, and translated primary sources of Chinese historical chronicles and various studies of Turkic-Chinese relations served as material. *Results.* The Sui dynasty is remembered for the reign of two bright emperors who actively practiced the tradition of arranged marriages for foreign policy relations with Turkic states. Based on the collected material, six cases of heqin concluded between Chinese princesses and rulers of Turkic khaganates have been identified. *Conclusion.* During the Sui dynasty, heqin played a major role in securing trade routes, cultural exchange and preventing conflicts between Chinese emperors and Turkic rulers. However, despite the positive aspects of this diplomatic strategy, there were also difficulties it faced due to the fluctuating political environment and internal conflicts in the khaganates. **Keywords:** Heqin, China, history, Sui dynasty, Turks, royal intermarriage, foreign policy

For citation: Amanova M. The heqin (和亲) tradition: royal intermarriage between China and Turkic states during the Sui dynasty//Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 317-327. (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_317-327

和亲 (ХЭЦИНЬ) ДӘСТҮРІ: СУЙ ӘУЛЕТІ КЕЗІНДЕГІ ҚЫТАЙ МЕН ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ДИНАСТИЯЛЫҚ НЕКЕЛЕР

Мадина Имановна Аманова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтбаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, "Түркология" мамандығының 1-курс докторанты
<https://orcid.org/0009-0002-1064-999X>. E-mail: madina.amanova799@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Аманова М.И., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе* Мақала ежелгі түркі мемлекеттері мен Қытай империясы арасындағы Суй әулетінің (б.з. 581-618 жж.) кезіндегі хэцинь ұғымы шеңберіндегі дипломатиялық қатынастарға арналған. Хэцинь Қытай мен көрші мемлекеттер арасында бейбіт қарым қатынас орнату және қолдау үшін неке одақтарын құрудың бірегей дипломатиялық стратегиясын білдіреді. *Мақсаты мен міндеті.* Хэцинь механизмін және оның Қытай соты мен түркі мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастың саяси, экономикалық және мәдени аспектілеріне әсерін талдау. *Әдістер мен материалдар.* Мақалада жалпы ғылыми, сондай – ақ тарихи зерттеу әдістері қолданылған, материал ретінде қытай тарихи шежірелерінің аударылған бастапқы көздері және түркі-қытай қатынастары туралы әртүрлі зерттеулер алынды. *Нәтижелер.* Суй әулеті түркі мемлекеттерімен сыртқы саяси байланыстар үшін шарттық неке дәстүрін белсенді қолданған екі жарқын императордың билігімен есте қалды. Жиналған материал негізінде қытай ханшайымдары мен түркі қағанаттарының билеушілері арасында жасалған алты хэцин оқиғасы анықталды. *Қорытынды.* Суй әулеті кезінде, хэцинь дәстүрі сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, мәдени алмасуда және қытай императорлары мен түркі басшылары арасындағы қақтығыстардың алдын алуда үлкен рөл атқарды. Алайда, бұл дипломатиялық стратегияның жағымды жақтарына қарамастан, ол саяси жағдайдың өзгергіштігі мен қағанаттардағы ішкі қақтығыстарға байланысты қиындықтарға тап болды.

Түйін сөздер: Хэцинь, Қытай, тарих, Суй әулеті, түркілер, династиялық неке, сыртқы саясат

Дәйексөз үшін: Аманова М.И. 和亲 (хэцинь) дәстүрі: суй әулеті кезіндегі Қытай мен түркі мемлекеттері арасындағы династиялық некелер // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 317-327 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_317-327

ТРАДИЦИЯ 和亲 (ХЭЦИНЬ): ДИНАСТИЧЕСКИЕ БРАКИ МЕЖДУ КИТАЕМ И ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ СУЙ

Мадина Имановна Аманова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук, докторант 1-курса специальности «Тюркология»
<https://orcid.org/0009-0002-1064-999X>. E-mail: madina.amanova799@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Аманова М.И., 2024

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена дипломатическим отношениям между древнетюркскими государствами и Китайской империей в рамках понятия хэцинь [heqin] в период правления династии Суй (581-618 гг. н.э.). Хэцинь представляет собой уникальную дипломатическую стратегию заключения брачных союзов для установления и поддержания мирных отношений между Китаем с соседними ему государствами. *Цели и задачи исследования.* Проанализировать механизм хэцинь и его влияние на политические, экономические и культурные аспекты общения между китайским двором и тюркскими государствами. *Методы и материалы.* В статье используются общенаучные, а также исторические методы исследования, материалом послужили переведенные первоисточники китайских исторических хроник и различные исследования тюркско – китайских отношений. *Результаты.* Династия Суй запомнилась правлением двух ярких императоров, активно практиковавших традицию династических браков для внешнеполитических связей с тюркскими государствами. На основе собранного материала было выявлено шесть случаев хэцинь, заключенных между китайскими царевнами и правителями тюркских каганатов. *Выводы.* В период династии Суй хэцинь играла большую роль в обеспечении безопасности торговых маршрутов, культурного обмена и предотвращении конфликтов между китайскими императорами и тюркскими правителями. Однако, несмотря на положительные аспекты этой дипломатической стратегии, были и сложности, с которыми она сталкивалась из-за изменчивости политической обстановки и внутренних конфликтов в каганатах.

Ключевые слова: Хэцинь, Китай, история, династия Суй, тюрки, династический брак, внешняя политика

Для цитирования: Аманова М.И. Традиция 和亲 (хэцинь): династические браки между Китаем и тюркскими государствами в период правления династии Суй // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 317-327. (На Русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_317-327

Введение. Изучение взаимоотношений между империей Суй и тюркскими государствами имеет большое значение для понимания истории этих государств. Империя Суй несмотря на короткий период своего существования (581-618 гг.) безусловно была важнейшей вехой в истории всего Китая. После продолжительного периода внутривосточной борьбы, в 581 г. на китайский престол садиться первый представитель династии Суй – Ян Цзянь, позже именуемый как император Вэнь Ди. Один из ярчайших правителей в истории Китая и за продолжительное время первый император, который объединил на тот момент разрозненный Китай. Политика его в отношении Тюркского Каганата была направлена на сохранения мира и согласия с Тюркским Каганатом, однако благодаря прокитайским, лояльным ему, представителям в ставке хана, цель его была поддерживать рознь между тюркскими племенами, таким образом, делая свое покровительство еще более значимым (Бичурин, 1950: 240). По словам Л. Гумилева, несмотря на подарки, которые периодически присылались тюркскому хану, внутри каганата изначально сохранялось антисуйское настроение, по большей части, они были связаны с царевной из дома Чжоу, которая не смогла простить императору предательского истребления своей семьи (Гумилев, 1967: 135). Из, по крайней мере, этого эпизода мы можем понять, что китайские царевны в Тюркском Каганате имели влияние на тюркскую элиту и народ, и могли внести вклад в формирование внешнеполитического вектора каганата. Для того, чтобы убрать эти настроения, а также, внести раскол внутри каганата, императору необходимо было найти некоего ставленника, лояльного ему. Согласно источнику Жюльен С., таковым стал Жангар (кит. Жаньгань) двоюродный брат кагана и

наследник престола. Император пообещал отправить китайскую царевну на выданье Жангару при условии, что он устранит царевну Цэнь Цинь. Женитьба на китайской царевне династии Суй означало для Жангара не только покровительство со стороны императора, но также и ежегодные посылки с подарками в качестве приданого. Жангару удастся добиться своей цели, оклеветав царевну и вменяя ей измену с согдийским послом. Разгневанный Юн- Улуг каган убивает ее, а Жангар сам бежит в свои владения. Тогда император Вэнь-Ди открыто выражает свою поддержку Жангару и таким образом, ввязывается во внутривосточную распрю в каганате. После смерти Юн- Улуг кагана, внутри каганата возникает междоусобная распря между вышеупомянутым Жангаром и Кара-Чурин Тюрк ханом, которая завершилась победой Жангар кагана. Этот период характеризуется как относительно мирный: налаживаются торговые связи с Китаем (Ганиев, 2017: 79).

Позже, с приходом к власти в Китае императора Ян Ди и его деспотической политикой внутри Китая, а также нестабильные отношения с тюркскими каганатами приведет к падению династии Суй в 618 году и расцвету династии Тан. Одним из важнейших факторов падения Суй считается поддержка тюрков восстаний по свержению власти императора Ян Ди.

Традиция Хэцинь, означающая "мир и родство", была стратегическим инструментом, использовавшимся китайскими правителями для умиротворения и установления отношений с соседними кочевыми народами, в частности с могущественными тюркскими племенами, кочевавшими по северным границам Китая. Понимая влияние и военную доблесть кочевников, китайцы стремились заключать союзы не силой, а браком, признавая потенциал мира и сотрудничества в таких союзах.

Брачные союзы при Хэцине были тщательно продуманы и обычно включали в себя брачные союзы китайских принцесс - женщин из императорской семьи - с вождями или лидерами кочевых племен. Эти союзы не только символизировали гармонию между разрозненными культурами, но и служили каналом для культурного обмена, торговли и налаживания дипломатических связей между китайским двором и кочевыми племенами.

Более того, эти браки были многогранны, несли в себе экономические, политические и социальные последствия. Невесты приносили с собой в свои новые дома среди кочевников свиту китайской культуры, искусства и технологий, влияя на их образ жизни. Одновременно кочевые племена предлагали ценные товары, такие как лошади, меха и другие товары, что обогащало Китайскую империю экономически (Гумилев, 1967: 148).

Материалы и методы. Основными материалами исследования послужили китайские первоисточники, в основном Книга Суй, доступная в электронном виде с 28.05.2018 г. (隋書, 2018), а также переводы китайских хроник Н.Я. Бичурина, представленные в «Собрании сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» (Бичурин, 1950), помимо этого, в качестве материала использовались исследования ведущих историков, тюркологов и китаеведов: труд Л.Н. Гумилева «Древние тюрки» 1967 г. (Гумилев, 1967), исследования С.Г. Кляшторного 1964 года «Древнетюркские рунические памятники как источник по Средней Азии» (Кляшторный, 1964), труд 2010 года Л.Р. Концевича «Хронология стран Восточной и Центральной Азии» (Концевич, 2010), учебное пособие М.Е. Кравцовой «История культуры Китая» 1999 г. (Кравцова, 1999), в тот же год опубликованная работа И.Ф. Поповой о «Политической практике и идеологии раннетанского Китая» (Попова, 1999) и т.д., а также использовались исследования зарубежных историков, таких как статьи Ли Бингэма по истории падения династии Суй и восхождения династии Тан, опубликованные в 1941-1950 гг. (Bingham, 1941; Bingham,

1950), Цынь Миндэ и его работа по истории хэцинь в Древнем Китае 2005 года (Mingde, 2005), учебное пособие известного британского китаевода Эндимиона Портера Уилкинсона об истории Китая (Wilkinson, 2000), а также труды Саяны Намсараевой (Намсараева, 2018), Айлин Йылмаз (Yilmaz, 2022), статья Баатар Ургунбуян о китайских принцессах (Urgunbuyan, 2023).

Для достижения поставленных исследованием задач в статье были применены различные общенаучные, базовые и альтернативные исторические методы. Хронологический метод помог в систематизации исторической хроники хэцинь и построения последовательности отдельных событий, связанных с династическими браками, представлены конкретные примеры практики хэцинь. Метод контент-анализа позволил извлечь наиболее релевантную информацию из собранных источников, понять исторический, политический и социальный контекст, в котором происходили описанные династические браки, а также оценить последствия и влияние их, как и, в целом, практики хэцинь для выделенного исторического периода. Метод компаративного анализа материала был необходим для сопоставления исторических событий, дат и имён ключевых личностей в разных источниках.

Обсуждение. История взаимоотношений Китайской империи в разные периоды ее многовекового существования и тюркских государств являлась предметом изучения многих историков. Поскольку именно в период династии Суй (581-618 гг.) приходится очень много исторически ключевых событий как для Китая (например объединение Севера и Юга, приход к власти новой династии, создание новых политических реформ, повлиявших на дальнейшее развитие Китая и, впоследствии, на приход к власти династии Тан и т.д.) так и для Тюркского каганата (разделение Тюркского каганата на Восточно – тюркский и Западно – тюркские каганаты, междоусобная борьба за власть, попытка объединения двух каганатов и т.д.) многостороннее изучение его, является по сей день исключительно актуальным для современной тюркологической науки.

Невозможно игнорировать тот факт, что, поскольку источниковой базой этих исследований, по большей части, являлись китайские летописи и хроники, которые отражают китаецентрическое мировоззрение Срединной империи, возвышающей китайский императорский двор и создающей неточный портрет тюркских народов как «варваров», требуется критически подходить к анализу данных работ. Основным трудом по династии Суй является китайская летопись под названием «Суй Шу» («книга Суй») – это китайская хроника, характеризующая весь этот период, повествующая о деятельности императоров династии Суй, а также, дающая подробные сведения и о внешнеполитическом курсе Китайской империи в отношении тюрков. (隋書, 2018) Работа была написана тремя летописцами: Вэй Чжэном (580-643 гг.), Янь Шигу (581-645 гг.) и Кун Инда (574-648 гг.). Утвержденная в 656 году книга состояла из 85 цзюаней и состояла из трех частей: основной хроники ("бэнь цзи" или "ди цзи") - 5 цзюаней, биографий ("ле чжуань") - 50 цзюаней и трактатов ("чжи" или "шу") - 30 цзюаней (Wilkinson, 2000: 497). Вторым китайским источником по истории династии Суй является так называемая «Цзы чжи тун цзянь» (пер.«Помогающее в управлении всепронизывающее зеркало») - первый сборник, за авторством Сыма Гуаня, в котором история Китая представлена в хронологическом порядке. Он охватывает 1 362 года истории страны: от 23-го года правления короля Вэйли из династии Чжоу (403 г. до н.э.) до шестого года правления Сюаньдэ (959 г.н.э.) из династии Позднее Чжоу. В книге содержится 294 цзюаней, в книгу также включены алфавитный указатель, состоящий из 30 цзюаней, и «исследование неточностей», состоящее из 30 цзюаней. Цзы чжи тун цзянь Суй. Наибольшее значение этого труда заключается в том, что ее авторы Сыма Гуан и другие имели доступ к целому ряду

первичных, традиционных источников, которых больше не сохранилось. (Wilkinson, 2000: 499)

Среди работ по истории дипломатических отношений между Китаем и тюркскими странами, можно выделить работы Л.Н.Гумилева(1967 г.), Н.Я Бичурина (1851 г.), С.Г. Кляшторного(1964 г.), И.Ф. Поповой(1999 г.), Н.В.Кюннер(1961 г.) и других. Чаще всего традиция хэцинь лишь упоминалась как один из дипломатических приемов китайских императоров для воздействия на правителей тюрков. Однако не так много исследований посвящено изучению именно традиции хэцинь, её эффективности, истокам появления данной традиции, типам альянсных браков и.т.д. Среди таких исследований, можно выделить работу Цынь Миндэ «История хэцинь в древнем Китае», где автор подробно описывает происхождение хэцинь, виды династических браков и роль и идентичность китайских принцесс в этом аспекте. (Mingde, 2005). Известный китаевед Айлин Йылмаз в своей работе “Batı Han ve Tang Hanedanı Dönemlerinde Neqin Politikası”(«Политика хэцинь в период династий Западной Хань и Тан») подробно объясняет причины и последствия данной дипломатической стратегии не только на внешнеполитический и дипломатический дискурс китайско-тюркских, китайско-уйгурских отношений, но также и влияние на экономический и гуманитарные аспекты данных государств (Yilmaz, 2022: 349).

Саяна Намсараева в своей статье «Договор мира и родства»: о типах альянсных брачных союзов Цинского двора с монголами и китайцами» не только предпринимает попытку объяснить альянсные браки с точки зрения классических теорий социальной антропологии о принадлежности к родовой группе по мужской или женской линии (descent theory) и теории брачных альянсов (alliance theory) Леви-Стросса, но также предлагает свою гипотезу о происхождении традиции хэцинь: по ее словам, традиция хэцинь берет свое начало не в Китайской империи династии Хань, как это принято считать в официальной историографии, но у кочевых народов Средней Азии, поясняя свою позицию тем, что традиция альянсных браков была свойственна кочевым народом еще до появления хэцинь (Намсараева, 2018: 158).

Результаты. Следует отметить, что браки хэцинь были не только между китайскими принцессами или девушками из знатных родов и правителями соседствующих с Китаем государств, но также они могли быть и между разными домами внутри Китая, для его консолидации. В данной статье, мы сфокусируемся лишь на тюркско-китайских брачных союзах в период существования династии Суй (581-618 гг.). Проведя контент анализ собранного материала, предпримем попытку установить цели и задачи подобных брачных союзов. В своей работе «История хэцинь в древнем Китае» Цуй Миндэ отмечает следующие случаи браков хэцинь в период династии Суй:

1. 597 г.: Император Вэнь Ди выдает замуж принцессу Иань (安义公主) за Циминь кагана (тюрк. Жангар Киминь каган), принцесса умирает в 599 г.;

2. 599 г.: Император Вэнь Ди выдает замуж за Циминь кагана уже другую принцессу – Ичжэн (义成公主). Примечательно, что Ичжэн правила в тюркском каганате более тридцати лет, и по тюркскому обычаю, после смерти Циминь кагана вышла замуж за его наследника, сына от другой жены, Шиби кагана (Шибир каган) после его кончины, она в третий раз выходит замуж за младшего брата Шиби кагана – Чуло кагана, в последний четвертый раз она выйдет замуж в 621 году, после смерти Чуло кагана за его младшего брата – Иллиг кагана. В 630 году будет убита генералом танской династии.

3. Император Ян Ди выдает замуж принцессу Синьи (信义公主) за кагана Западно-тюркского каганата Хешана кагана (тюрк. Таман каган);

4. Император Ян Ди выдает замуж свою младшую дочь, принцессу Хуайнань (淮南公主) за сына Шабир-хана и по совместительству хана восточного аймака тюркского каганата с 603 по 631 годы - Толис-хан Шибоби;

5. 596 г.: Император Вэнь Ди выдает замуж принцессу Гуанхуа (光化公主) правителью государства Тогон (сяньбийцы) Мурон Шифу, после его кончины в 597 году, повторно выходит замуж за его младшего брата и наследника престола Муронга Фуюн.

6. Ян Ди выдает замуж принцессу из дома Суй за Цюй Боя, правитель города-оазиса Гаочан в пустыне Такламакан (Mingde, 2005: 631-688).

Остановимся подробнее на первых четырех случаях

Принцесса Иань (安义公主) и Жангар Киминь-каган. 597 г.

Тюркский каганат на момент правления Юн-Улуг кагана (588-599 гг.) уже находился в состоянии междоусобной борьбы западных и восточных тюрков, было много внутренних противоречий, ситуацию ухудшало то, что новопровозглашенная династия Суй, во главе с ее основателем, императором Вэнь Ди изначально имело достаточно антитюркские настроения, внешнеполитический курс императора в отношении тюрков было разрознить их еще больше, к тому же, тюркская царевна Цянь Цинь, будучи из китайского рода Чэнь, которую уничтожил Вэнь Ди, со своей стороны делала все для сохранения антисуйских настроений внутри каганата. Все это приведет впоследствии к непродолжительной войне. Однако, китайский император, намеревался посадить на трон кагана лояльного ему человека, таким был Жангар Киминь-каган. Император Вэнь Ди всячески поддерживал своего ставленника и в первую очередь, когда Жангар попросил о жене, отправил принцессу Иань, вместе с большой делегацией и богатыми дарами. Это все происходит параллельно с историей Юн-Улуг кагана, который мало вызывал доверия у Суйского императора, что привело к отказу выдать принцессу из дома Суй ему в жены – это приведет к еще большему ухудшению отношений между Суйским Китаем и тюрками. После смерти Юн-Улуг кагана, в 599 году, Жангар был провозглашен каганом всех тюрков на территории Суй, но фактической власти не имел. в 603 году, когда Тюркский каганат распадется на Восточный и Западный, Жангар Киминь-каган, будет провозглашен и принят восточными тюрками как их первый каган и будет править до 608 года. Мало информации известно о принцессе Иань, не сохранились данные о ее происхождении, о дате рождения, к какому знатному роду она принадлежала. Известно лишь то, что в 597 году ее выдали замуж, вместе с ней прибыло три посла и большая сумма денег в виде ее приданого. В 599 году известно о ее кончине, предположительно от убийства заговорщиков. (Urgunbuyan, 2023: 39);

599 г. – Император Вэнь Ди выдает замуж другую суйскую принцессу Ичжен (义成公主) дочь члена императорского клана Суй, за Жангар Киминь-кагана, после его кончины в 609 году, согласно традиции амангерства, вышла замуж за наследника Жангар кагана, сына от другой жены - Шибир-хан Тюрк-шад, после смерти которого в 619 году, в третий раз вышла замуж за младшего брата Шибир-хана - Чуло-хан Силиг-бег-шад, в 621 году после смерти Чуло-хана, Ичжен в четвертый раз выходит замуж, за его наследника младшего брата - Кат Иль-хан Багадур-шад.

Принцесса Ичжэн происходила из королевской семьи, была дочерью Янь Ци. Дата ее рождения неизвестна. Известно, что была убита генералом Ли Джин из династии Тан в 630 году. Она прожила в тюркском каганате более тридцати лет и по причине традиции амангерства была замужем за четырьмя тюркскими каганами. (Urgunbuyan, 2023: 42)

В 599 году после трагической гибели первой жены, принцессы Инья, Жангар каган попросил у императора вторую жену, тот согласился при условии, если он избавится от, ненавистной императору Цэнь Цинь. Жангар исполнил приказ, после чего император выдал ему замуж принцессу Ичжэн. Ичжэн отличалась умом и верностью своей династии. На протяжении тридцати лет это неоднократно повлияет на ход истории тюркско-китайских отношений. С 599 года, во время союза Ичжэн с Жангар Киминь-каганом, наступает долгожданный мир между восточными тюрками и династией Суй. Принцесса Ичжэн играла большую роль для императора, поскольку не просто являлась «глазами и ушами» его, но сохраняла политику повиновения суйскому императору изнутри каганата.

В 609 году, после смерти Жангар кагана, на престол восходит его сын от другой жены - Шибир-хан Тюрк-шад, менее лояльный к китайскому двору чем его отец, он не сильно жаловал чрезмерного влияния китайского двора на внутренние дела каганата. Однако, первым делом после вступления на трон, он просит у императора руки Ичжэн по тюркскому обычаю амангерства. Во время правления Шибир-хан требовал равнозначных отношений и отказывался подчиняться императору, более того, время его правления ознаменовалось расцветом тюрков: прекращением кровопролитных войн между западными и восточными тюрками, большее внимание уделялось агрокультуре и экономике каганата, применялись законы и политические решения были направлены на укрепление отношений между каганатами и их усиление. Такие тенденции тревожили суйский двор, который стремился разрознить каганаты и воспрепятствовать их укреплению. Мирный период закончился и уже преемник Вэнь Ди – император Ян Ди пытался всячески отстранить нежелательного ему кагана. Шибир каган, узнав о попытке его свергнуть, и посадить на трон его младшего брата, еще больше проникся неприязнью к Ян Ди (Гумилев, 1967: 168).

Ян Ди очень яркая фигура в истории Китая, отличался деспотичностью и жесткой внутренней политикой. Реконструировал полуразрушенную китайскую стену, тем самым отгораживаясь от своих соседей. в 607 году запретил торговые отношения с Восточно-тюркским каганатом и.т.д. Политические реформы как внутри Китая, так и в отношении соседских государств были крайне неудачны, росло недовольство простого народа Китая, изнуренного тяжким трудом ради утопических целей императора и придворной клики (История Китая, 2014: 186). Со стороны Западно-тюркского каганата также росли антисуйские настроения, в 611 году началась кровопролитная война с Когуре (Северной Кореей), возросло количество дезертиров, воины отказывались служить императору – все эти факторы повлияли на существенное ослабление Суйского царства (История Китая, 2014: 192).

Как указано выше, принцесса Ичжэн была верна своему императору, когда разгневанный предательством императора Шибир каган решает на него напасть, Ичжэн не просто предупреждает об опасности императора, так что тот успевает укрыться в крепости Яймынь, но также в китайской летописи указан эпизод, когда она буквально спасает находящегося в осаде отчаявшегося императора от гибели, присылая письмо супругу, с призывом о помощи. Шибир хан, осадивший крепость, был вынужден отступить, тем самым давая возможность императору сбежать на юг Китая, подальше от границ с каганатом. Шибир хан безусловно внес свою лепту в разрушении династии Суй и расцвету династии Тан. Его поддержка в виде даров, лошадей, боевой силы танских генералов способствовало окончательному упадку династии Суй. Шибир хан еще больше укрепил свои войска, Кидань, Шивей, Тогон и Гаочан подчинились ему. (Гумилев, 1967: 171) После восхождения династии Тан, роль и влияние Ичжэн в каганате заметно уменьшилось, так как Шибир хан и Танский Китай считали друг-друга союзниками, она больше не была вовлечена во внешнюю политику и

военные дела каганата как раньше. Известно о ее попытке атаковать Танскую династию и возродить Суй, однако план провалился поскольку не сыскал поддержки у кагана (Urgunbuyan, 2023:45).

В 619 году на престол Восточно-тюркского каганата восходит Чуло каган. Ичжэн становится его женой. Правит он недолго, чуть больше года, умирает при загадочных обстоятельствах, именно в тот момент, когда в ставку хана прибывает посол танского Китая. По мнению многих ученых-историков, именно Ичжэн могла быть причастна к смерти Чуло-кагана, другие приписывают это послу танского императора, однако данную гипотезу опровергает Л.Гумилев, который считает причиной скорострительной смерти хана – нервное потрясение и болезнь. (Гумилев, 1967: 179)

По традициям престолонаследия у тюрков, наследником трона должен был стать старший сын Чуло кагана, однако Ичжэн не позволила ему вступить на трон, обзвав «слабым и безобразным». Она поддерживает младшего брата Чуло – Или кагана (Кат Иль хан). Период правления Кат Иль хана (620-630 гг.) ознаменовались множеством военных походов и нестабильными отношениями с Танским двором чередовавшихся периодами войн и перемирий.

Несмотря на дары, выплачиваемые Ли Юанем (правителем Танского Китая) Кат Иль хан, под влиянием своей жены Ичжэн и ее родственников, склоняется к идее войны с Тан, которая начнется в 621 году и не считая небольшого периода перемирия в 624-625 годах, продлится вплоть до свержения хана в 630 году.

Ичжэн несомненно яркая женская фигура в истории тюрков, четырежды замужем, она имела огромное влияние на внутренние дела каганата, могла развернуть войска тюрков, способствовала миру между Суй и Восточно-тюркским каганатом, при условии подчинении и верности последнего. Ее политическая деятельность внутри каганата приносила, как и хорошие плоды, но также была и деструктивной. После свержения Суй и прихода Тан главной ее целью было восстановление Суйской династии при помощи военной мощи тюрков. Последствия ее деяний еще должно быть изучено (Urgunbuyan, 2023:48).

Наследник Вэнь Ди, император Ян Ди выдает замуж принцессу Синьши (信義公主) из дома Суй за Таман хана (кит. Нидзьюэчуло), правителя Западно-тюркского каганата.

Таман хана вряд ли можно назвать прокитайским правителем. Суйская знать не доверяла ему, Таман в свою очередь высказывал свое неповиновения императору. Когда посол Суйского императора прибыл в ставку хана, тот отказался принимать ни его самого ни грамоту императора. Однако, у китайцев было преимущество. Убежавшая в Китай мать Таман хана, была схвачена войсками китайцев, посол грозился смертью матери Таман хана, если он не повинуется. Он принял грамоту. Во время правления Таман хана отношения каганата с Китаем были нестабильны, император на тот момент поддерживал другого претендента на трон. Однако впоследствии в исторических хрониках указывается, что император выдал принцессу Синьши ждя замужества. Предположительно, чтобы заручиться поддержкой западных тюрков в войне с Кореей.(Urgunbuyan, 2023: 41)

Император Ян Ди выдает замуж свою младшую дочь, принцессу Хуайнань (淮南公主) за сына Шабир-хана и по совместительству хана восточного аймака тюркского каганата с 603 по 631 годы - Толис-хан Шибоби;

Принцесса Хуайнань младшая дочь Ян Ди, проживала в г. Янджоу на юге Китая. Информации о принцессе не так много, но она была известна своей красотой и умом. Она была талантливым музыкантом, сочиняла стихи, поэмы и музыку. Она также была мастером каллиграфии и талантливой художницей. Была известна за свою доброту и щедрость. После смерти императора и падения династии Суй, выдана замуж за Толис

Хана Шибоби. Толис хан не мог устроить пышное свадебное празднество, поскольку в этот момент его страна находилась в бедственном положении, семья была разрушена. По мнению Баатар Ургунбуян, возможно этот союз был неполитический. Однако вызывает сомнения причины переезда принцессы из приятного южного климата на север, для вступления в брачный союз с правителем кочевого народа. Есть предположение, что она отправилась для выискивания информации о быте и культуре тюрков. Принцесса Хуайнань не вступала в альянс с другими китайскими принцессами. Возможно, одним из ее намерений было восстановить разрушенную династию Суй (Urgunbuyan, 2023: 41)

Заключение. Договорные браки хэцинь, были неотъемлемой частью тюркско – китайских дипломатических отношений в период династии Суй. Несмотря на то, что эти отношения были нестабильны, зачастую действия каганов и их внешнеполитический курс в отношении Китая был продиктован их супругами – китайскими царевнами. Глубокое погружение и анализ исторических материалов дает понять, что китайские царевны при тюркском дворе имели огромное влияние и могли быть активно вовлечены в политические и военные дела каганата. В период упадка для каганата, хэцинь являлся для каганов или их наследников гарантом поддержки со стороны императора. В свою очередь, благодаря этой дипломатической практике, император мог контролировать политические решения каганата изнутри. Однако, также нельзя не заметить, что не всегда эта практика приносила свои плоды, порой выданье китайской принцессы вовсе не означало улучшение отношений между тюрками и суйским Китаем, а активные попытки императора влиять на внутривосточные решения каганата вызывали недовольство самих тюрков, в которых со временем все больше росли «антисуйские» настроения.

Литература

- Бичурин, 1950 — *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. М., Л.: Издательство АН СССР, 1950. 379 с.
- Ганиев, 2017 — *Ганиев Р.Т.* Древние тюрки и Китай в 553–581 гг.: приемы и методы внешней дипломатии // Вестник Томского государственного университета, 2017. № 418. С. 78-84
- Гумилев, 1967 — *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. М.: Наука, 1967. 504 с.
- История Китая, 2014 — *История Китая с древнейших времен до начала XXI века:* в 10 т. Т. III: Троецарствие, Цзинь, Южные и Северные династии, Суй, Тан (220 – 907). М.: Восточная литература РАН, 2014. 991 с.
- Кляшторный, 1964 — *Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964. 214 с.
- Концевич, 2010 — *Концевич Л. Р.* Хронология стран Восточной и Центральной Азии. М.: Восточная литература РАН, 2010. 806 с.
- Кравцова, 1999 — *Кравцова М.Е.* История культуры Китая: учебное пособие. СПб.: Лань, 1999. 415 с.
- Кюннер, 1961 — *Кюннер Н. В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Издательство АН СССР, 1961. 349 с.
- Намсараева, 2018 — *Намсараева С.Б.* «Договор мира и родства»: о типах альянсных брачных союзов Цинского двора с монголами и китацами. Гуманитарный вектор, 2018. № 4 (Т. 13). С. 158-165.
- Попова, 1999 — *Попова И. Ф.* Политическая практика и идеология раннетанского Китая. М.: Восточная литература РАН, 1999. 279 с.
- Bingham, 1941 — *Bingham W.* The Founding of the T'ang Dynasty: The Fall of Sui and the Rise of T'ang. A Preliminary Survey. Baltimore, 1941. 210 p.
- Bingham, 1950 — *Bingham W.* Li Chih-min's Coup in A. D. 626 // Journal of the American Oriental Society, 1950. Vol. 70. Pp. 89-95.
- Mingde, 2005 — *Cui, Mingde.* 中国古代和亲史 [History of Heqin in Ancient China]. Beijing: Renmin Chubanshe, 2005. 782 p. (На Кит.).
- Urgunbuyan, 2023 — *Urgunbuyan B.* Princesses of the Central Plains Married into the Turkish Khaganate // Mongolian Diaspora Journal of Mongolian History and Culture. 2023. No. 3(1). Pp. 37-51.

Wilkinson, 2000 — *Wilkinson E.* Chinese History: a manual. Revised and enlarged ed. Cambridge: Harvard University Asia Center, 2000. 1181 p.

Yilmaz, 2022 — *Yilmaz A. Ş.* Batı Han ve Tang Hanedanı Dönemlerinde Heqin Politikası [Heqin Policy During Western Han and Tang Dynasty]// HUMANITAS – International Journal of Social Sciences, 2022. 10(19). P.349-373. (Ha Typ.).

隋書, 2018 — 隋書 Sui Shu [Book of Sui] // <https://chinesenotes.com/suishu.html> (Ha Кит.).

References

Bichurin, 1950 — Bichurin N. Ya. Sbranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena. T.1 [Collection of information about the peoples living in Central Asia in ancient times. Volume 1]. Moscow, Leningrad: Academy of Sciences of the Soviet Union, 1950. 379 p. (In Russ.).

Bingham, 1941 — Bingham W. The Founding of the T'ang Dynasty: The Fall of Sui and the Rise of T'ang. A Preliminary Survey. Baltimore, 1941. 210 p.

Bingham, 1950 — Bingham W. Li Chih-min's Coup in A. D. 626 // Journal of the American Oriental Society. 1950. Vol. 70. PP. 89-95.

Ganiev, 2017 — Ganiev R.T. Drevnie tyurki i Kitay v 553–581 gg.: priemy i metody vneshney diplomatii [Ancient Turks and China in 553-581: techniques and methods of foreign diplomacy] // Bulletin of Tomsk State University, 2017. No. 418. Pp. 78-84. (In Russ.).

Gumilev, 1967 — Gumilev L. N. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Nauka, 1967. 504 p. (In Russ.).

Istoriya Kitaya, 2014 — Istoriya Kitaya s drevneyshih vremen do nachala XXI veka: v 10 t. T. III: Troetsarstvie, Tszin, Yujnyie i Severnyie dinastii, Suy, Tan (220 – 907) [History of China from ancient times to the beginning of the XXI century: in 10 vol. Vol. III: Three Kingdoms, Jin, Southern and Northern Dynasties, Sui, Tang (220 - 907)]. Moscow: Eastern literature RAS, 2014. 991 p. (In Russ.).

Klyashtornyy, 1964 — Klyashtornyy S. G. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii [Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia]. Moscow: Nauka, 1964. 214 p. (In Russ.).

Kontsevich, 2010 — Kontsevich L. R. Hronologiya stran Vostochnoy i Tsentralnoy Azii [Chronology of the countries of East and Central Asia]. Moscow: Eastern literature RAS, 2010. 806 p. (In Russ.).

Kravtsova, 1999 — Kravtsova M.E. Istoriya kul'turyi Kitaya: uchebnoe posobie [Cultural History of China: a textbook]. Saint – Petersburg: Lan, 1999. 415 p. (In Russ.).

Kyuner, 1961 — Kyuner N. V. Kitayskie izvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka. T.1 [Chinese information about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East. Volume 1]. Moscow: Academy of Sciences of the Soviet Union, 1961. 349 p. (In Russ.).

Mingde, 2005 — Cui, Mingde. 中国古代和亲史 [History of Heqin in Ancient China]. Beijing: Renmin Chubanshe, 2005. 782 p. (In Chin.).

Namsaraeva, 2018 — Namsaraeva S.B. Typology of Heqin Marriage Alliances: Manchu-Chinese and Manchu-Mongol Married during Qing Dynasty // Humanitarian Vector. 2018. No. 4 (Vol.13). Pp. 158-165. (In Russ.).

Popova, 1999 — Popova I. F. Politicheskaya praktika i ideologiya rannetanskogo Kitaya [Political practice and ideology of early Tang China]. Moscow: Eastern literature RAS, 1999. 279 p. (In Russ.).

Urgunbuyan, 2023 — Urgunbuyan B. Princesses of the Central Plains Married into the Turkish Khaganate // Mongolian Diaspora Journal of Mongolian History and Culture, 2023. No. 3(1). Pp. 37-51.

Wilkinson, 2000 — Wilkinson, Endymion. Chinese History: a manual. Revised and enlarged ed. Cambridge: Harvard University Asia Center, 2000. 1181 p.

Yilmaz, 2022 — Yilmaz A. Ş. Batı Han ve Tang Hanedanı Dönemlerinde Heqin Politikası [Heqin Policy During Western Han and Tang Dynasty]// HUMANITAS – International Journal of Social Sciences, 2022. 10(19). Pp. 349-373. (In Turk.).

隋書, 2018 — 隋書 Sui Shu [Book of Sui] // <https://chinesenotes.com/suishu.html> (In Chin.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 328-346, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

ISLAMIC HOLY PLACES IN SOVIET KAZAKHSTAN: ATHEIST ATTACK AND PROPAGANDA

Talgat Zholdassuly¹, Gulnur Baizhanova²

¹Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Philosophy (PhD), Associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Master in humanities, Senior teacher of the department “Foreign languages and translation”
<https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>. E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Zholdassuly T., Baizhanova G., 2024

Abstract. *Introduction.* The article elucidates the stance of the Communist Party in Soviet Kazakhstan regarding Islamic sacred sites and the measures taken against them. The state’s stance was unfavorably inclined, attributed to the prevalent atheistic ideology, towards the tradition of religious believers visiting holy places. The Bolsheviks faced a significant challenge in establishing an atheistic society due to the persistence of religious traditions that sustained faith. Despite this obstacle, the Bolsheviks adhered to their atheistic agenda and took actions accordingly. *The purpose and objectives.* The research seeks to uncover and analyze the guiding principles and counter-propaganda strategies employed by the Soviet authorities and the Communist Party in Kazakhstan regarding religion and the tradition of Muslim pilgrimage to Islamic holy places. To assess the state of holy places in Soviet Kazakhstan, evaluating the extent of damage and the sustainability of the aforementioned religious tradition. *Results.* The government made every effort to discourage religious believers from visiting holy places, employing mass propaganda orchestrated by the Communist Party. Certain sacred sites were seized by the state, repurposed for various uses, and attempts were made to establish atheistic museums in some of these locations. Additionally, certain holy places were shut down, and measures were implemented to prevent believers from accessing them. *Conclusion.* Certainly, the communists faced formidable challenges in their pursuit of establishing an atheistic society. The state’s approach to religion and holy places varied across different periods. Individuals, who refrained from visiting holy places during times of heightened attacks, would often revive the tradition when religious policies were relaxed.

Keywords: Islam, Atheism, Ishanism, Islamic holy places, Religious tradition, Propaganda, Religious administration

For citation: Zholdassuly T., Baizhanova G. Islamic holy places in soviet kazakhstan: atheist attack and propaganda // Otan tarikhу. 2024. V1. 27.No. 2. Pp. 328-346. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕР: АТЕИСТІК ШАБУЫЛ МЕН ҮГІТ-НАСИХАТ

Талғат Жолдасұлы¹, Гүлнұр Нұрымбекқызы Байжанова²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Шетел тілдері және аударма БББ-ы
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
<https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>. E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024.

© Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н. 2024.

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Кеңестік Қазақстандағы коммунистік партияның исламдық қасиетті жерлерге қатысты ұстанымдары мен оған қарсы әрекеттері қарастырылады. Атеистік идеология үстемдік еткен қоғамда дінге сенушілердің қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне байланысты мемлекеттің көзқарасы теріс болғаны белгілі. Атеистік қоғам құруды жоспарлаған большевиктердің жолына дінді өміршең етіп тұрған діни дәстүрлер де үлкен кедергі болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақстанда кеңестік билік пен коммунистік партияның дінге және мұсылмандардың исламдық қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне деген принциптері және қарсы үгіт-насихатын ашып көрсету және талдау. Кеңестік Қазақстандағы қасиетті жерлердің жағдайын, аталған діни дәстүрдің қаншалықты зиян көргенін және өміршеңдігін саралау. *Нәтижелер.* Қасиетті жерлерге баратын дінге сенушілерді тоқтату үшін мемлекет бар күшін салды. Коммунистік партия тарапынан жаппай үгіт-насихат жұмыстары ұйымдастырылды. Қасиетті жерлердің көпшілігі мемлекеттің қарауына алынып, олар түрлі мақсаттарда қолданылды. Мемлекет қасиетті жерлерде тіпті атеистік музейлер құруға талпынды. Ал, кейбір киелі мекендер жабылып, ол жерге сенушілердің келуіне тосқауыл жасалды. *Қорытынды.* Атеистік қоғам құруға бар күшін салған коммунистерге өз мақсатына жету оңай болған жоқ. Шабуыл қатты болып тұрған кезеңдерде қасиетті жерлерге барып зиярат етуді тоқтатқан халық, дінге қатысты саясат жұмсарған кезеңдерде киелі мекендерді зиярат ету дәстүрін қайта жандандырып отырды.

Түйін сөздер: Ислам, атеизм, ишанизм, исламдық қасиетті жерлер, діни дәстүр, үгіт-насихат, діни басқарма

Дәйексөз үшін: Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н. Кеңестік қазақстандағы исламдық қасиетті жерлер: атеистік шабуыл мен үгіт-насихат // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 328-346 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

ИСЛАМСКИЕ СВЯТЫЕ МЕСТА В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: АТЕИСТИЧЕСКАЯ АТАКА И ПРОПАГАНДА

Талгат Жолдасулы¹, Гулнур Нурымбеккызы Байжанова²

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 28, ул. Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 28, ул. Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель образовательной программы
«Иностранные языки и перевод»
<https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>. E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Жолдасулы Т., Байжанова Г.Н., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются установки Коммунистической партии в советском Казахстане по отношению к исламским святым местам и действия, направленные против них. В обществе воинствующего атеизма отношение государства к традиции посещения священных мест верующими было отрицательным. Большевики столкнулись с большим препятствием в виде религиозных традиций, сохранявшей ислам жизнеспособным. *Цель и задачи.* Раскрыть и проанализировать принципы и контрпропаганду советской власти и Коммунистической партии в Казахстане в отношении религии и традиции паломничества мусульман к исламским святым местам. Дифференцировать состояние святых мест в советском Казахстане, насколько пострадала указанная религиозная традиция и ее жизнеспособность. *Результаты.* Государство приложило все усилия, чтобы воспрепятствовать верующим посещать святые места. Коммунистической партией была организована массовая пропаганда. Некоторые священные места были переданы под контроль государства и использовались для различных целей. Были даже попытки создать атеистические музеи в некоторых святых местах, часть их была закрыта и верующим не разрешалось их посещение. *Заключение.* Коммунистам, которые старались создать атеистическое общество, было нелегко добиться цели. Люди переставали посещать святые места в периоды интенсивных нападков и возрождали традицию посещения святых мест в периоды смягчения религиозной политики.

Ключевые слова: Ислам, атеизм, ишанизм, исламские святые места, религиозная традиция, пропаганда, религиозное управление

Для цитирования: Жолдасулы Т., Байжанова Г.Н. Исламские святые места в советском Казахстане: атеистическая атака и пропаганда // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 328-346. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

Кіріспе. Зайырлы мемлекет болып құрылған, бірақ атеистік идеология үстемдік еткен Кеңес Одағы тарихында мұсылман халықтардың діні мен дәстүріне едәуір зиян келгені белгілі. Кеңес тарихында бүкіл діндерге, оның ішінде исламға қарсы шабуыл саяси шарттарға байланысты әр кезеңде өзгеріп отырды және әртүрлі деңгейде іске асты. Бірақ исламға бағытталған үгіт-насихат тоқтаған емес. Тарихи деректерден исламға, молда-ишандарға қарсы жаппай тікелей шабуыл 1930 жылдарда өзінің шырқау шегіне жеткені де белгілі. Ол кезеңде қоғамда толықтай пәрменді атеизм

үстемдік құрды. Себебі коммунистік қоғам құру жолында үлкен кедергінің бірі дін болды. Кеңестік көзқарас бойынша дін ортағасырлық феодалдық құрылыстың қалдығы саналса, дінбасылар «қанаушы» тапқа жатқызылды. Сол үшін жаңа кеңес азаматының санасынан «кертартпа» діни түсініктер мен «қанаушы», «паразит» молда-ишандар жойылуы керек болды.

Кеңестер тек исламдық сеніммен ғана емес, мұсылман халықтардың исламмен астасып кеткен сопылық діни дәстүрлерімен де күресті. Соның бірі мұсылмандардың қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі еді. Осыған орай бұл зерттеуде Кеңестік Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты мемлекеттің саясатына тоқталатын боламыз. Кеңестік Қазақстандағы сопылыққа (ишанизмге), сопылық дәстүрлерге, оның ішінде әулие культіне және әулие атанған діни тұлғалардың кесенелеріне жасалатын зиярат дәстүріне қатысты коммунистік партияның ұстанымдары мен әрекеттері қандай болды деген сұраққа жауап ізделеді. Исламдық қасиетті жерлерге, қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне және ол жерлерде жасалатын дін ритуалдарға байланысты большевиктердің ұстанымдарын зерттеп талдау жұмыстың негізгі мақсаты мен міндетін құрайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі материалдарын Қазақстан Республикасы архивтері қорларындағы деректер және естеліктер құрайды. Атап айтқанда Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінің (ҚР ОМА) 1711-қоры (КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қазақ Діни культтер істері жөніндегі уәкілетті кеңесі, 1944-1965 ж.ж.) мен 2079 - қорының (КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қазақ КСР-і Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңесі, 1966-1974 ж.ж.) құжаттары (есептері, баяндамалары) қолданылды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (ҚР ПА) 708 - қоры (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті, 1937-1991 ж.ж.) мен Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) Р-808-қорының (ССРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қызылорда облысының дін істері жөніндегі уәкілетті кеңесі) деректері (партия қаулылары, хаттамалары) пайдаланылды.

Бұл деректермен бірге, Ресейлік және Қазақстандық архивтердің кітап болып жарияланған тақырыпқа қатысты құжаттары мен материалдары және Түркістан облысы әкімдігінің жанындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия тарапынан шығарылған жинақтардағы тақырыпқа қатысты құнды деректер де қолданылды (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022). Деректерді қолдану барысында, қолданылған құжаттардың барлығы кеңестік кезеңде идеология аясында жазылған мемлекеттік және партиялық құжаттар екендігі естен шығарылмады. Сондықтан дереккөздерді өңдеуде деректің шынайылық деңгейін анықтау, мәтінді талдау, салыстырмалы талдау және сипаттау зерттеу әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды. Сонымен бірге, тарих ғылымында қалыптасқан тарихилық, хронологиялық, объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Объективтілік ұстаным қасиетті жерлерге қатысты мемлекет саясатын ашып, ол саясаттың барысы мен салдарын бағалауға мүмкіндік беретін болады.

Талқылау. Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты зерттеулер Кеңестік кезеңдерде де жарық көрді. Оларды жалпы екі топқа бөлуге болады, біріншісін қазақ даласындағы кесенелерді көне тарихи ескерткіш ретінде зерттеген ғалымдардың еңбегі, екіншісі дінге сенуші халық тарапынан қасиетті жер ретінде зиярат етілген киелі орындарға қарсы жазылған атеистік бағыттағы еңбектер. Бірінші топтағы еңбектерде қасиетті жерлер көбіне дінге сенушілердің зиярат ететін орны ретінде емес, ортағасырлық тарихи ескерткіш ретінде зерттелді. Мысалы, қазақ даласындағы ең үлкен қасиетті орын әрі маңызды тарихи ескерткіш Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінен мысал келтірер болсақ, 1930 жылы кеңестік тарихшы-археолог М.Е. Массонның

аталған мавзолей туралы шағын еңбегі жарық көрді (Массон, 1930). Бұл аталған маңызды еңбекте мавзолейдің салынуы, салынғаннан кейінгі тарихы, мавзолейдің тарихи-археологиялық сипаттамасы, алғашқы кеңестік кезеңдегі көрінісі, кесененің шейхтары мен Ахмет Яссауи туралы аңыздар жазылған. Сонымен қатар, аталған еңбекте автордың сол кезеңде өзі куә болған кесенені зиярат етушілер мен кесенеді жасалған діни рәсімдер жөнінде жазғандары тақырыпқа қатысты маңызды дерек көзі саналады. Жалпы кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі бойынша ең үлкен зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары 1950-1980 жылдар аралығында жасалаған. Ол жұмыстарды Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская, Б.Т. Тұяқбаева және А.Н. Проскурин секілді реставраторлар мен зерттеушілер жүргізген (Свод памятников, 1994: 276).

Кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесінің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне және зияратшылардың ол жердегі құлшылықтарына қатысты жазылған екінші топтағы еңбектерде атеистік мазмұн басым. Мысалы сондай еңбектің бірі О. Дастановтың 1967 жылы жарық көрген «Әулиелі» жерлер туралы шындық» атты кітабы (Дастанов, 1967). Аталған еңбек Ахмет Яссауи және ол туралы халық аузындағы сопылық хикаяларға қарсы, қожа-ишандарға, оңтүстік аймақтағы басқа да қасиетті жерлерге және олардың сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы атеистік үгіт-насихат мақсатында жазылған. Бұл мақалада, кеңестік дінтанушы және философия докторы Э.Г. Филимоновтың басшылығымен атеистік идеология жағдайында жазылып, 1983 жылы жарық көрген «Ислам в СССР: Особенности процесса секуляризации в республиках советского Востока» атты еңбек қолданылды (Филимонов, 1983). Бірақ аталған еңбектер атеистік мазмұнда жазылса да, ол жерде келтірілген кейбір мәліметтердің дерек ретіндегі маңыздылығын айта кету қажет. Тек ол мәліметтерді аталған кеңестік авторлар атеистік тұрғыда талдаса, біз объективті тұрғыда талдау жасайтын боламыз. Сонымен қатар мақалада, кеңестік кезеңде партияның бағыт беруімен қасиетті жерлердің зиярат етілуіне және әулиелер культіне қарсы әрекет еткен Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) мүфтиі болған Шамсиддинхан Бабахановтың 1999 жылы жариялаған «Муфтий Зияуддин ибн Эшон Бабахан. Жизнь деятельность» атты еңбегі мен САДУМ құрамында болған Қазақстан қазиятының қазии болып қызмет еткен Сәдуақас Ғылманидің «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» (Ғылмани, 2013) атты кітабы да қолданылды.

Кеңес Одағы тарағаннан кейінгі дәуірде Батыс елдерінде, Ресейде және Орта Азия елдерінде кеңестік кезеңдегі исламға қатысты сапалы зерттеулер шыға бастады. Оның ішінде кеңестік кезеңдегі исламдық қасиетті жерлерге байланысты тікелей және жанама түрде жазылған еңбектер аз да болса жарық көрді. Мысалы, Ахмет Яссауи мавзолейі туралы тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізген және мавзолейдің тарихи құжаттарын зерттеген Ю.А. Ёлгин (Ёлгин, 2013) мен А.К. Муминовтың (Муминов и др., 2017) зерттеуін айтуға болады. Аталған зерттеулерде мавзолейге қарсы атеистік пропаганда туралы тікелей айтылмаса да, мемлекеттің кесенеге қатысты саясаты мен шешімдері туралы мәліметтер кездеседі. Батыстық зерттеушілердің де кеңестік исламға қатысты көптеген құнды зерттеулерін атап өту керек. Мысалы, зерттеуші Е. Тасар (Tasar, 2017) мен П. Сарторидың (Sartori, Babajanov, 2019) және Привратскийдің (Privratsky, 1998) зерттеулерінде кеңестік биліктің, САДУМ-ның және оның кейбір ықпалды мүшелерінің Қазақстан, Өзбекстан, Тәжістан және Қырғызстан жеріндегі исламдық қасиетті жерлерге байланысты ұстанымы мен көзқарасы жөнінде құнды мәліметтер кездеседі. Одан бөлек аталған мәселеге байланысты бұл мақаламызда қолданылған Орта Азиялық екі зерттеуші Б. Бабаджанов пен Ә.Қ. Муминовтың еңбектерін ерекше атап өткен жөн (Muminov, 2013). Сонымен бірге, САДУМ-ның Өзбекстан жеріндегі қасиетті жерлерге бағытталған саясаты туралы

да мол мәлімет келтірілген өзбек тарихшысы Р.М. Юсуповтың кандидаттық диссертациясы (Юсупов, 2008) мен САДУМ-ның Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты ұстанымы туралы да тың мәліметтер беретін тарихшы Т. Жолдасұлының зерттеуі (Zholdassuly, 2023) де қолданылды.

Қазақстандық ғалым Ә.Қ. Муминов, Орта Азиядағы қасиетті жерлерді сипаттайтын алғашқы деректер XV ғ. басынан бастап пайда болғанын айтады. Сонымен қатар, қасиетті жерлерге қатысты жазбаша және ауызша әңгімелер заманға сай бейімделіп отырған және ондай әңгімені насихаттаушылар қожалар мен сопылар болып екі топқа бөлінген дейді. Аймақта әулиелердің кесенелерінің шырақшылары да көбіне қасиетті әулет саналатын қожалардан шығып отырған. Сонымен қатар, Орта Азиядағы қасиетті жерлер және ол жерлерге қатысты діни рәсімдер «жергілікті ислам» болып есептеледі. Яғни, Муминовтың ойынша, қасиетті жерлер және олардың рухани мәдениеті Орта Азиялық исламның ерекшелігі болып саналады. Бірақ аймақтағы барлық кесенелер қасиетті деп саналмайтынын және қасиетті жерлерді Орта Азиялық, аймақтық және жергілікті деп бөлуге болатынын айтады. Муминовтың тұжырымы бойынша, Орта Азиядағы қасиетті жер институты – қасиетті жер, мифология, «қорғаушылар», зияратшылар және діни рәсімдер болып бірнеше бөліктен тұрады (Muminov, 2013: 27-29).

Нәтижелер. Алғашқы кезеңінде ислам дініне ашық шабуылдаудан тартынып, дінге сенушілерге салыстырмалы түрде төзімді қараған большевиктер, дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын да ұмытқан жоқ. Әсіресе Орта Азияда ишандардың дінге сенушілерге деген ықпалын және олардың сопылық дәстүрдің өміршендігіндегі рөлін көрген кеңестік билік ишандардың атеистік қоғам құруда үлкен «кедергі» болатынын түсінді. «Ишан» (парсы-тәжікше «олар» деген мағынаны білдіреді) - Орта Азиядағы сопылық тариқат жетекшілеріне және олардың құрметті дінбасыларына немесе олардың ұрпақтарына берілетін атақ немесе лақап ат. Халық құрмет ретінде мұндай рухани жетекшілердің атын атамай, оның орнына осы сөзді қолданған (Абашин, 2006: 164-166). Кеңестік билік исламға қарсы таптық тұрғыда түсіндірме жасап, басқа дінбасылар секілді ишандарды да «қанаушы» тапқа жатқызды. 20-жылдардың басында Түркістан Компартиясы Орталық Комитеті үгіт-насихат бөлімінің барлық партиялық бөлімшелерге жолдаған «Түркістан жағдайындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезистері осыны дәлелдейді. Аталған бөлімнің елді мекендерге жолдаған «Ишанизм және басқа да діни ағымдармен күресу туралы» тағы бір хатында ишанизмнің марксистік тұрғыда діни мәні «әшкереленіп», діндарлар құрмет тұтатын қожалардың «шынайы істері» ашып көрсетілген (Ислам в СССР, 1983: 8).

1923 жылдың 11-16 наурызындағы Түркістан Компартиясы VII-съезінің «Түркістан жағдайындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезисінде: «... Түркістанның байырғы халықтары арасында дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу барысында қате наным-сенімдер (суеверие) мен пұтқа табынушылық қалдықтарының таралу аймағындағы күресті де ескеру қажет. Қате наным-сенім мен пұтқа табынушылық сенімдердің қалдықтары ишандардың, қажылардың, диуаналар мен халендерлердің, тақуалардың, мессианизмнің зиянды әрекеттеріне негіз жасайды, олар дін атын жамылып халықты бопсалаумен айналысады және ол істерін дұға оқу, емдеу және түс жору арқылы ақтап алуға тырысады. Халық бұқарасы үшін шын мәнінде ешқандай пайдасы мен мәні жоқ мұндай дінбасылардың, паразиттердің барлық түрлерінің тұтас кастасын түбегейлі жою керек. Әсіресе Түркістанның байырғы тұрғындары қырғыздар (қазақтар) мен түрікмендер арасындағы күресті сәтті жүргізу қажет және бұл дегеніңіз дінге қарсы үгіт-насихат ол аймақта үлкен мәнге ие деген сөз. Бұл іске «Қосшы» одағының ұйымдары мен жергілікті баспасөзді тарту қажет. Қалың

бұқараға діни наным-сенімдердің зияндылығын түсіндіру керек» делінген (Преодолева., 1990: 60).

Мұндай құжаттардан кеңестік биліктің 20-жылдардың басынан бастап ишандар, диуаналар мен халендерлердің Орта Азия мұсылмандарының діни өміріндегі орнын біліп, олардың атеистік қоғам құру жолында үлкен «кедергі» болатынын түсінгенін, ишандарды бақылауда ұстағанын және олардың қоғамға ықпалын жоюға талпынғанын байқауға болады. 1926 жылы 1 сәуірде Бүкілодақтық коммунистік партиясы Ақтөбе губерниялық комитетінің «Дін қызметкерлерінің әрекеті» бойынша Қазақ өлкелік комитетіне жасаған баяндамасында, соңғы кезде шәкірттерін (мүридтерін) көбейтіп, олардан өз күнкөрісі үшін садақа жинайтын ишандардың әрекетінің жандануы байқалады делінген (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 105). Қазан төңкерісінен кейін шамамен он жылдай исламға қарсы ашық шабуылға көшпей, мұқият әрекет еткен кеңестік биліктің бұл діни саясатының нәтижесінде мұсылмандар тұратын аймақтарды 20-жылдардың ортасында діни жандану орын алды. Бұл жағдайда ишандардың да өз діни әрекеттерін жандандырғанын басқа да құжаттардан көруге болады.

Сол кезеңде ишандардың белсенділігі және Орта Азия бойынша үлкен зиярат орнының бірі болған атақты сопы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі большевиктерді қатты алаңдатқаны белгілі. Партияның 1927 жылғы сәуірдегі «Қазақстандағы мұсылман дінбасыларының қызметіне жасалған шолу» атты құжаттың ишандарға қатысты бөлімінде, Қазақстанның қай өңірінде ишандардың саны көп, қай аймақтарында олардың ықпалы аз деген мәселе талқыланған. Одан әрі бұл құжатта: «Саны жағынан алғанда, барлық аймақтарда ишанизм күшейіп келеді. Бұл жағдай бұрынғы ишандардың көпшілігінің өз мүридтері мен қалпелерінің арасынан жаңа ишандар шығаруды әдетке айналдыруымен байланысты... Түркістан қаласында «Әзірет Сұлтан» деп аталатын әйгілі тарихи кесене бар. Бұл кесенеге жыл сайын 5 мыңнан 8 мыңға дейін зияратшылар ағылады. Қазіргі таңда бұл кесененің иелерінің ұрпақтарынан тараған 200-ге жуық отбасы тек осы кесенеден түскен табысқа күн көріп жатыр» (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 132-134) делінген. Ал, 1927 жыл 8 маусымдағы Бүкілодақтық коммунистік партия Қазақ өлкелік комитетінің Мұсылмандық діни қозғалысқа қарсы күрес шаралары туралы қаулысында: «Қазақтар арасында діни сана мен діни үгіт-насихат әлі де болса сопылықпен (ишанизм) және шаманизммен (жартылай пұтқа табынушылық) сабақтас дамып келеді» деп жазылған (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 138).

1920 жылдары Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма (ОГПУ) Орта Азия және Қазақстандағы діни жағдайды қатты бақылауда ұстап, партияға есеп беріп отырған. 1927 жылдың 4 шілдесіндегі ОГПУ-дың Орта Азиядағы өкілінің мұсылман дінбасылар туралы есебінде ишанизм (суфизм) туралы да арнайы айтылып: «Ишандар мен олардың қалпелерін қатты ескеру керек. Бұл топтың ерекшелігі ишанизм ірі жер иеленуші феодалдық биліктің ең жақсы сақталған қалдығы екендігінде. Ишандар көбінесе әрі рухани, әрі феодалдық билікті қолында ұстайды» (Ислам и советское., 2010: 103) деп мәлімдеген. Кейбір атақты ишандардың тек беделді дінбасы ғана емес, уақыптық жер-суларға, мүліктерге де ие болғанын да айтуымыз керек. Сол үшін де большевиктер оларды шаруалар мен кедейлерді «қанаушы» бай тапқа жатқызған. Оларды «қанаушы» тап ретінде, мүридтерінің садақасына күн көретін «паразит» деп санап, оларға қарсы мерзімді басылымдар арқылы да үгіт-насихат жүргізген. Большевиктердің дінге, сопылыққа, ишанизмге қарсы мұндай үгіт-насихаты ишандар тұрғысынан қарсы реакцияларға себеп болған. Мысалы, 1928 жылы «Қызыл Қазақстан» газетінде, Батыс Қазақстан аймағында Әбдіғазы Хазірет атты бір сопы өз мүридтеріне бүкіл мұсылмандарға балаларының комсомолға мүше болмауын, одан аулақ жүруін айтуды

тапсырған және сонымен қатар мұсылмандарды қыздарын коммунистерге, комсомол мүшелеріне күйеуге бермеуге, олармен араласпауға үгіттеген (Преодолева..., 1990: 182).

Жоғарыда 1927 жылдың сәуіріндегі партия құжатында Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің оның ұрпақтарының иелігінде болғаны және 200-ге жуық отбасы сол кесенеден түскен табысқа күн көріп жатқаны айтылған еді. Ал, 1928 жылы Ахмет Яссауи ұрпақтарының дүние-мүлкі тәркіленіп, бүкіл құқықтарынан айырылған. Одан соң көпшілігі Кеңес Одағынан кетуге мәжбүр болған, ал кейбірі кейін қуғын-сүргінге ұшыраған. Осылайша билігі әбден орныққан большевиктер исламға қарсы үгіт-насихат жасаумен ғана шектелмей, 1928 жылдан бастап исламға қарсы тікелей шабуыл бастаған. Жалпы кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі мемлекет тарапынан қазақ халқының көптеген көрнекті өкілдері мен маңызды тұлғалары жерленген кесене ретінде емес, мемлекет тарапынан тек ортағасырлық сәулет ескерткіші ретінде қабылданған. Ол жердегі құжат қорлары, Құран қолжазбалары және басқа да құнды жәдігерлер қатты бүлінген. Сондай бақылаусыз жағдайда ол жердегі құлпытастардың көпшілігі орнынан қозғалған және астындағы, айналасындағы бейіттер қиратылған. Бұл кезеңде Яссауи кесенесінің кітапханасында сақталған ескі қолжазбалар да жоғалып, кейін олардың кейбірлері ғана табылған. (Муминов и др., 2017: 80, 83).

Яссауи кесенесін тарихи ескерткіш ретінде зерттеп, қалпына келтірген Кеңес үкіметі оның діни орталық ретінде зиярат етілуін қаламады. Ескерткіштің сақталуына сол кезде үстемдік еткен пәрменді атеизм қатты кері әсерін тигізген. Мысалы, 1926 жылы Орталық Азия музейлерін, көне жәдігерлерді және тарихи ескерткіштерді қорғау комитеті Түркістан қаласында кесенені қорғау жөніндегі тұрақты комиссия құруға әрекет жасаған. Алайда, Түркістандағы жергілікті билік бұл жұмысты дінді қорғау әрекеті деп бағалап комиссия мүшесі Садық Өтегеновті қамауға алған (Муминов и др., 2017: 76-77). Одан әрі 1928 жылы 22 ақпанда Қазақ АКСР Оқу халық комиссары, республикалық Халық комиссарлар кеңесіне Ахмет Яссауи кесенесін жөндеуге 1000 рубль қаржы бөлу туралы хат жазған. Оған қоса бұл құжатта, Яссауи кесенесіне 1922 жылы арнайы комиссия жүргізген тексеру нәтижесінде оның қауіпті жағдайда екендігі анықталғаны да жазылған (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 163-164).

Исламға, ишанизмге және атақты сопы-ишандардың кесенелеріне қарсы тікелей шабуыл басталған соң, қасиетті жерлерді зиярат ететіндердің саны біртіндеп азая бастаған. Мысалы, 1920 жылдары Ахмет Яссауи кесенесіне кең көлемде зерттеу жүргізген атақты кеңес археологы және шығыстанушысы М.Е. Массон өз еңбегінде «Яссауи мазарына ғибадат ету үшін ағылатын зияратшылар саны жылдан жылға азайып келеді» деп жазған. Зиярат кезінде қойдың да бұрынғыдан аз сойылатыны және бір кездері зияратшылар жоғары бағаланған тұмарларға деген сұраныстың азайғаны да айтылған. Сонымен қатар, Массон Ахмет Яссауи кесенесін Орта Азиядағы Аясофия деп бағалауды да ұмытпаған (Массон, 1930: 12, 19-20). Осылайша 1930 жылдары дінге қарсы шабуылдар мен жаппай үгіт-насихаттан Ахмет Яссауи кесенесі үлкен зардап шеккен. Ахмет Яссауи кесенесінің символы Тайқазан 1936 жылы Эрмитаж мұражайына жіберілген. (Дастанов, 1967: 18). Яссауи кесенесіне қатысты қолжазбалар мен түрлі құжаттар кеңестік кезеңде жойылып, оны сақтаушылар қысымға ұшыраған. Ал, кейін жоғалған құжаттардың кейбірі ғана табылған (Муминов и др., 2017: 3, 67). Ахмет Яссауи кесенесі ғана емес, ол кезеңде басқа да қасиетті жерлерге қауіп төнген еді. Тіпті халық тарапынан әулие саналған атақты дінбасылардың кейбір мазарлары құлатылып, құнды мұралары ол кесенелерден алынып тасталған (Нұртазина, 2008, 15). Түркістан қаласындағы кейбір қасиетті орындар кеңестік кезеңде тарихи ескерткіш ретінде қалпына келтірілгенімен, кейбірі қараусыз қалдырылған немесе жойылған.

Мәселен, Яссауи кесенесіне шамамен 1 шақырым жерде орналасқан Құмшық атаның жерасты мешіті қазылып, ішінара қалпына келтірілсе, Ахмет Яссауидің қызы Гаухар ананың күйеуі Әлқожа атаның кесенесін коммунистер бульдозермен қиратып тастаған. Ал, Ахмет Ясауидің шәкірті Баб Арабтың кесенесі қараусыз қалған (Privratsky, 1998: 279).

Ахмет Яссауи кесенесіндегі қылуат жер асты мешіті де мемлекет бақылауында болып, қылуатке кіруге тиым салынған. Архив құжатында, 1929 жылы қаңтарда өткен Түркістан ауданы қалалық кеңесі мәжілісінде, Қалалық кеңес төрағасы және коммунистік партия мүшесі Әбдірахман Ахметов, зиярат және құлшылық ету үшін қылуатті дінбасыларға беру мәселесін көтерген. Өйткені Қалалық кеңеске дінге сенушілер тарапынан осындай мазмұндағы өтініш жолданған. Бұл өтінішті Ахмет Яссауи кесенесінің шырақшысы Розмет Сейдов Қалалық кеңеске халықтан қол жинап өткізген. Өтініште кесенеге келуші сансыз зияратшыны тасымалдау арқылы теміржолға кіріс әкелетіні үшін қылуаттің мемлекетке пайдалы екендігі жазылған. Алайда бұл мәселе Қалалық кеңес отырысында өз шешімін таппаған. Сонымен қатар, аталмыш құжатта бұл мәселенің қозғаушы күші Қалалық кеңес төрағасы Әбдірахман Ахметов пен мемлекеттік қызметкер және коммунистік партия мүшесі Тұяқ Тұрсынқожаев және қожа руының «Арифлер» тармағының өкілі Азизхан ишан мен жергілікті ықпалды бір қожа Ширжан Ахметов екені айтылған. Құжат авторы осы мәлімдемесі арқылы Әбдірахман Ахметов пен Тұяқ Тұрсынқожаевтың да өздерінің қожа руынан шыққаны үшін сенушілердің тілегін орындағысы келгені жеткізген (Кеңес өкіметінің, 2022: 139-143). Бірақ одан соң Ә. Ахметов пен Т. Тұрсынқожаевқа қатысты партияның қандай шешім шығарғанына қатысты әзірге дерек жоқ.

1930 жылдары дінге қарсы тәуелсіз музейлер де жұмыс істеген және олардың ең ірілері Мәскеу мен Ленинградта орналасты. Мұндай атеизм музейі Алматы қаласында да ашылған. Ал, 1939 жылы Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің ғимаратында Дінге қарсы музейдің бөлімшесін ашу жоспары жасалған. Бұл жоба бойынша 1939 жылы Түркістанда құрылатын дінге қарсы музей үшін барлық жоспар-сызба жасалып, жеке құрам саны нақтыланған. Бұл құжатта Түркістан қаласы Орта Азиядағы барлық түрдегі діни «кертартпалықтың» ошағы деп есептеліп, Ахмет Яссауи өмір сүрген Түркістан қаласында Дінге қарсы музей ұйымдастыру керектігі айтылған (Zholdassuly, 2020: 548-550). Кеңес үкіметі бұл кесенені бекер таңдамаған, өйткені бұл жер түркі халықтарының рухани астанасы және үлкен діни орталық һәм қасиетті жер еді. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Ахмет Яссауи кесенесіндегі Дінге қарсы музей 1939-1941 жылдар шамасында жұмыс істеген. Ал, 1941-1945 жылдардағы кеңес-герман соғысы кезеңінде Ахмет Яссауи кесенесі солдаттар тұратын аймақтық әскери казарма болған (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 199).

1941 жылы кеңес-герман соғысы басталған соң жалпы Кеңес Одағында дінге салыстырмалы түрде еркіндік берілгені мәлім. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан кейін де дінге сенушілер тарапынан киелі жерлерді зиярат ету көбейген. Қазақстанда Ахмет Яссауи кесенесінен басқа діндарлар жиі зиярат ететін Арыстан Баб, Абдул-Азиз Баб, Ысқақ Баб, Ибрахим Ата, Айша Бибі, Бабаджа Хатун және Қарахан сияқты көптеген үлкен кесенелер болған. Олардың көпшілігі Қазақстанның оңтүстік облыстарында орналасқан. Бұл кесенелер тарихи ескерткіш ретінде қорғалу үшін Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1947 жылғы 23 қыркүйектегі шешімімен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Сәулет басқармасына берілген. Одан соң Сәулет басқармасы осы ескерткіштердің барлығына қорғау және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізе бастаған. Бұл киелі жерлерді зиярат етуге келген діндарлар малдас құрып отырып, құран аяттарын оқитын болған және шырақшысы болса садақаларын шырақшыға қалдыратын болған, шырақшы болмаса кесенелердің

жанындағы жәшікке салып кететін болған (ҚР ОМА. 1711-қ. 2-т. 24-іс. 62-64-пп.). Осылайша мемлекет дінге сенушілердің зияратын тоқтатып, ол жерлерді бақылауға алу үшін кесенелерді ресми түрде Сәулет басқармасына берген.

Соғыстан кейін Орта Азияда Оштағы (Қырғызстан) Тахт-и-Сулеймание тауы («Сүлейменнің тағы»), Марғиланның (Өзбекстан) оңтүстігіндегі Шахимардан кесенесі, Бұхараның (Өзбекстан) жанындағы әйгілі сопы Бахауиддин Нақшбанди кесенесі және Самарқандағы (Өзбекстан) Шахи Зинда мемориалдық кешені секілді ең көп зиярат етілетін исламдық қасиетті жерлердің бірі Ахмет Яссауи кесенесі еді (Мухаметшин и др. 2013: 309-310). Архив құжаттарынан, сол кезеңде Ораза айт және Құрбан айт мерекелерінде дінге сенушілердің бұқаралық діни ритуалдарға қатысуы көбейгенін көруге болады. Мысалы, Ош қаласында 1948 жылы 14 қазанда мерекелік құлшылыққа 30-35 мың адам, ал 7 тамызда 60 мыңға жуық адам қатысқан. Ол жерге құлшылық етушілердің ондай үлкен тобының келу себебі Тахт-и-Сулеймание тауы болған және ол жер жергілікті мұсылмандар тарапынан «екінші Мекке» деп аталған. Сондықтан зияратшылар әдетте Ош қаласына тек Ош облысынан ғана емес, Өзбек және Тәжік КСР-нен де келіп тұрған. Діндарлар бұл зияратқа әдетте 2-4 күнін жұмсайтын болған (Ислам и советское государство, 2011: 71). 1950-ші жылдардың басында да қасиетті жерлерге (мазарларға) зиярат етушілер саны көбейген. Мысалы, Тахт-и-Сулеймание тауына 1956 жылы Құрбан айттың бірінші күні 1954 жылмен салыстырғанда 10-15 мыңға көбірек зияратшы келген. Яғни, ол жерді 1954 жылы 70-75 мыңдай, ал 1956 жылы 80-85 мыңдай адам зиярат еткен (Ислам и советское государство, 2011: 154).

Аймақтағы діни жағдайды қатты бақылауда ұстаған большевиктерді бұл жағдай қатты алаңдатқан. Кеңестік билік тарапынан исламға, сопылық дәстүрлерге, оның ішінде қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне қарсы күрес әбден талқыланып, пысықталған. Қасиетті жерлерді зиярат етуге қарсы күрес, әсіресе 1958 жылғы 28 қарашадағы Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің «Қасиетті жерлерді зиярат етуді тоқтату жөніндегі шаралар туралы» қаулысынан кейін күшейе түскен. Н. Хрущев кезінде іске асырылған бұл қатаң шабуыл, ол биліктен кеткенге дейін жалғасқан. Бұл шешім бойынша барлық киелі орындар жабылуы тиіс болған. Сонымен бірге, осы шешімге сәйкес Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде құрылған САДУМ да мемлекет әмірімен 1959 жылдың 23 қаңтарында қасиетті жерлерді зиярат етуге қарсы «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуа шығарған. 1959 жылы ақпан айында Қырғыз КСР-дегі ең үлкен зиярат орны Тахт-и-Сулеймание тауында құлшылық және зиярат ету мәселесі де талқыланып, оған да қарсы арнайы пәтуа шығарылып барлық ресми тіркелген мешіттерге жіберілген (Zholdassuly, 2023: 192-193). Негізі Тахт-и-Сулеймание тауына байланысты САДУМ дінбасылары арасында үлкен пікірталас 1952 жылдың қаңтарынан басталған және ол жердің зиярат етілуіне қатысты 1959 жылға дейін де екі рет пәтуә шығарылған. Бірақ ол екі пәтуә көп таратылмаған. Өйткені САДУМ-ға берілген бұл қасиетті жерлерге келушілер азайса, садақа түспей қалуы мүмкін еді (Sartori, Babajanov, 2019: 121-128). Жалпы САДУМ мүфтий Зияуддин Бабахановтың (1908—1982) исламдық қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы пәтуәсында, қасиетті жерлерге барып құлшылық қылудың, мазарлардың басына барып құрбан шалудың шарифатқа қайшы екендігі айтылған және өлген адамнан көмек сұрау адасушылық делінген. Сонымен қатар кесенелер басындағы шырақшыларды қатты сынаған (Муфтий Зияуддин, 1999: 203-207). Осылайша большевиктер ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан мұндай жергілікті діни дәстүрге қарсы күресте дінбасыларды да қолданған.

1958 жылғы 28 қарашадағы «Киелі жерлердің зиярат етілуін тоқтату шаралары туралы» КОКП Орталық Комитетінің қаулысының орындалу барысы туралы партияның 1959 жылғы 29 маусымдағы есебінде былай делінген:

«Қазақстан аумағында «қасиетті жер» деп аталатын 26 жер – су көздері (бұлақтар), үңгірлер, «әулиелер» мен «асыл» адамдар жерленген кесенелер бар еді. КОКП ОК қаулысы шыққаннан бері мұндай 13 (қасиетті) жер жабылып, оларға зиярат жасау іс жүзінде тоқтатылды.

Оңтүстік Қазақстан облысында бес кесене жабылды, олар Ұзын ата, Асық ата, Укаш ата, Баба Дәруіш және Ислам ата кесенелері. Укаш ата мазарының аумағында Кентау қаласындағы еңбекшілердің балаларына арналған пионер лагері ұйымдастырылды ...

Қазіргі уақытта республикада зиярат жасалатын тағы 13 кесене бар. Оның 9-ы Оңтүстік Қазақстан облысында, 4-уі Жамбыл облысында орналасқан. Республиканың басқа аймақтарында мұндай «кесенелер» немесе діндарлар қасиет тұтатын басқа «қасиетті жерлер» жоқ.

Бұл кесенелердің барлығы көне мәдени ескерткіш ретінде Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Сәулет істері басқармасына тіркелген. Оларды қорғау жергілікті билік өкілдерінің міндеті. Осы көне құрылыстардың ішінде, Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Яссауи кесенесі көлемі, құрылыс техникасы мен сәулет өнері ретінде безендірілу жағынан дүние жүзіндегі ең көне құрылыстардың бірі және орта ғасырларлық құнды ескерткіш. Дегенмен, бұл Қазақстан үшін ғана емес, Орта Азия республикалары үшін де маңызды діни зиярат орталығы. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті осы кесенеді республикалық дін тарихы музейін құру туралы шешім қабылдады. Ол үшін қажетті экспонаттар мен әдебиеттер іріктеліп, қызметкерлер құрамы анықталып жатыр. Бұл музейді ұйымдастыру партия және мемлекеттік органдарға мұсылман халық арасында ғылыми-жаратылыстану және дінге қарсы насихатты күшейтуге көмектеседі» (ҚР ПА, 708-к. 34-т. 1651-іс. 174-175-пп.).

Бұл құжаттан партия Қазақстан жеріндегі қасиетті жерлердің санын азайтып көрсеткені байқауға болады. Ол кезеңде Қазақстан бойынша барлығы тек 26 қасиетті жер болмағаны анық. Мемлекет тіркеп, өз қорғауына алған 13-і кесенені ғана қасиетті жер деп санағанын да көруге болады және олардың барлығы Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында орналасқан. Басқа өңірлерден бірде-бір қасиетті орын ескерткіш ретінде тіркелмеген. Оған қоса Қазақстан ғана емес, бүкіл Орта Азия бойынша ең үлкен киелі орынның бірі болып сенушілер тарапынан зиярат етілетін Ахмет Яссауи кесенесі большевиктердің қатты бақылауында болған. Ол жерге барып зиярат ететін сенушілерді азайту үшін кесенеді дінге қарсы насихат үшін қолданылатын үлкен музей құру жоспарланған. Мемлекеттің қасиетті жерлермен күресіне халықтың қарсы реакциясы да болғанын айта кету керек. Мәселен, 1959 жылы Түркістан қаласындағы діндарлар жұма намазы кезінде сол жерде тіркелген САДУМ имамына Ахмет Яссауи кесенесінің жабылуына қатысты наразылық білдіріп, сұрақтар қойған. Имам болса, Әмір Темір бұл кесенені тек өзінің абыройын көтеру үшін салғанын және Әмір Темірдің мұсылмандарға қарсы «қатыгездігімен», «қанқұмарлығымен» әйгілі болғанын айтып жауап берген (Тасар, 2017, 222). Бұдан мемлекет және оның имамдарының Ахмет Яссауи кесенесіне ғана емес, оны салдырған Әмір Темірге де қарсы көзқараста болғанын көруге болады.

Мемлекеттің киелі орындарға қарсы күресте әртүрлі әдістерді қолданғаны көрініп тұр. Н. Хрущевтан кейін исламға, қасиетті жерлерге қарсы мемлекеттің саясаты аздап жұмсарғанымен, қасиетті жерлерге қарсы ұстаным мен насихат одақ тарағанға дейін жалғасты. Бұл істе мемлекет САДУМ-ды да одан әрі қолдана берді. САДУМ-ның

қасиетті жерлерді зиярат етуге қатысты қатаң көзқарасы 1980-шы жылдары мүфтий Шамсиддинхан Бабаханов (1937—2003) кезінде де жалғасты. Қасиетті жерлерге қарсы көзқарас ресми жиындарда, кеңестерде талқыланатын болған. Мысалы, сол кезеңде Дін істері кеңесінің Өзбекстандағы өкілі У.А. Рустамовтың қатысуымен болған бір жиында мүфтий Ш. Бабаханов, мүфтий орынбасары А. Абдуллаев және басқалар кесенелерге, әулиелерге сиынудың шарифатқа қайшы екендігін, бейіттердің кесене секілді үлкен етіп салынбауы тиіс екендігін айтқан және ресми молдаларға оны мешіттерде діндарларға да жеткізуді тапсырған (Юсупов, 2008: 79). САДУМ-ға бағынышты Қазақстан қазиятының қазияы болған Сәдуақас Ғылмани (1890-1972) да өз еңбегінде, халық арасында Түркістандағы Әзірет-Сұлтан кесенесіне келіп зиярат етсе, ол қажылық қылғанның жартысына тең деген түсінік болғанын немесе қажылық қылған кісілер Меккеге қажылыққа бармас бұрын, Әзірет-Сұлтанға бардың ба деп сұрайтын болғанын жазады. Оған қоса өзі де САДУМ мүшесі ретінде, ишанға қол беріп мүрид болуды, сопылық тариқаттарды және қасиетті жерге барып зиярат етіп, дұға қылуды сынаған және ол мәселеге қатысты САДУМ пәтуасын еске салып отырған (Ғылмани, 2013: 130-131, 140-141, 169).

1940 жылдары тарихи ескерткіш ретінде Яссауи кесенесін күтіп-ұстау үшін айтарлықтай ештеңе жасалмаған. Соғыс басталғанда кесенедегі жұмыстар тоқтатылған еді. Алайда, ол Сәулет басқармасына тапсырылғанға дейін Қазақ КСР Сәулет істері басқармасының 1945 жылғы 7 тамыздағы құжатында Ахмет Яссауи кесенесі ішіндегі мешітке қатысты; әшекейлері мол кесененің тозығы жеткені, сондықтан қалпына келтіруді қажет ететіндігі, бірақ реставрацияның күрделі жөндеу жұмыстары аяқталғаннан кейін жасалуы тиіс жұмыс екендігі жазылған. Сондай-ақ, кесенедегі барлық бөлмелердің ішінде мешіт бөлмесінің қатты тозығы жеткендігі, бірақ жөндеу жұмыстары жүргізілсе, оны қалпына келтіруге болатындығы айтылған (ҚР ОМА, 1711-қ. 1-т. 5-іс. 43-44-пп.). Сәулет басқармасының осындай ұсыныстарының нәтижесінде Ахмет Яссауи кесенесі аталған басқармаға беріліп, жөндеу жұмыстары басталып кеткен болуы мүмкін деп топшылаймыз.

Ахмет Яссауи кесенесін зерттеу жұмыстары 1949 жылдан бастап біртіндеп басталған. Кешенді түрде сәулет, археологиялық және инженерлік зерттеулерге қажеттілік пісіп жетіліп, 1951-1959 жылдары Яссауи кесенесіне кешенді зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген. Бұл жұмыстар Қазақ ССР Құрылыс комитетінің (Горстрой) Ескерткіштерді қорғау департаментінің тапсырысы бойынша, бірнеше ғалымдардың ғылыми жетекшілігімен Өзбек ССР Құрылыс комитетінің мамандандырылған ғылыми реставрациялық-өндірістік шеберханасы тарапынан жүргізілген (Ёлгин, 2013: 141-143). Жалпы кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі бойынша ең үлкен зерттеулер 1952-1958 жылдары (Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская, К.А. Шахурин) және 1970-1980 жылдары (Б.Т. Тұяқбаева, А.Н. Проскурин) жүргізілген (Свод памятников, 1994: 276). Яғни, Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстары 1950-1980 жылдар аралығында жалғасқан.

1950 жылдары Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етушілер саны да артқан. Архив құжаттарында, сол жылдары Ахмет Яссауи кесенесін тек Қазақстан мұсырмандары ғана емес, бүкіл Орта Азия республикалары мен Татар, Башқұрт автономиялық кеңестік социалистік республикаларындағы діндарлар да құрмет тұтып зиярат еткені жазылған. 1958 жылы 26 қарашада жергілікті билік Яссауи кесенесінен 100-150 метр қашықтықта орналасқан Хиливат мешітін басқа шалғай жерге көшіру туралы шешім қабылдаған. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи кесенесіндегі қалпына келтіру жұмыстары аяқталғаннан кейін кесененің музейге айналатыны, бұл оның діндарлар тарапынан зиярат етілуін түпкілікті тоқтатуға мүмкіндік беретіндігі айтылған (ҚР ОМА, 1711-қ. 2-т. 90-іс. 42-43-пп.). Көріп отырғанымыздай, мешітке келетін

діндарлардың Ахмет Яссауи кесенесіне келуін алдын алу үшін бейіт жанындағы тіркелген мешітті де қабірден алыс жерге көшірген. Оған қоса сенушілер кесенені зиярат етпес үшін оны музейге айналдыру көзделген.

Коммунистер Н. Хрущевтің дінге қарсы шабуылы кезеңінде дінмен күресу үшін Ахмет Яссауи кесенесін жай музей емес, атеистік музейге айналдыруды жоспарлаған. Мысалы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Діни культтер істері жөніндегі уәкілетті кеңестің төрағасы Б. Жұмашевтың 1959 жылғы 5 маусымдағы баяндамасынан сөзбе-сөз үзінді келтірер болсақ:

«Қазан социалистік революциясына дейін Қазақстанның барлық аймақтарынан келетін дінге сенушілер тарапынан зиярат етілетін жалғыз орын XIV ғ. ғасырдың соңы мен XV ғ. басында Түркістанда салынған Қожа Ахмет Яссауи кесенесі еді.

Көне дәуірдің құнды сәулет ескерткіші саналатын бұл кесене, 1947 жылғы 23 қыркүйектегі Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің шешімімен Сәулет істері басқармасына өткізіліп, содан бері зияратшылардың кесенеге кіруіне тыйым салынған. Сонымен бірге бұл алып құрылысты сәулет ескерткіші ретінде одан әрі сақтау үшін қалпына келтіру және жөндеу жұмыстары басталды.

Алайда, аталған күннен бастап кесенеге келушілердің кесенеге кіруіне тиым салынғанымен және зиярат етушілердің Түркістан қаласына келуі күрт азайғанымен, зиярат ету күні бүгінге дейін тоқтаған жоқ. Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан және Орта Азия республикаларынан келушілердің үлкен ағыны әсіресе мұсылмандардың діни мерекелері мен Рамазан айы кезінде байқалады.

Кесенені қалпына келтіру және жаңарту жұмыстары ұзақ жылдар бойы жалғасуда. Бұл жұмысқа қазірдің өзінде үш миллион рубльден астам қаржы жұмсалды. Қазақ КСР-нің шешім қабылдаушы органдарының шешімімен бұл жұмыстар 1959 жылы аяқталуы тиіс. Қалпына келтіру және жөндеу жұмыстарының жоспарына сәйкес, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі үлкен саябақпен қоршалып, онда кинотеатр, мәжіліс залы мен кітапханасы бар клуб салынатын болады. Кесене ғимаратының өзі атеистік мұражай ретінде ашылады.

Қазақстанда Қожа Ахмет Яссауи кесенесінен бөлек бүгінгі күнге дейін сақталған және діндарлар тарапынан «қасиетті жер» деп есептелінетін 20 кесене тағы бар. Алайда бұл мазарлардың барлығы тек жергілікті маңызы бар «қасиетті жерлер» болып саналады. Бұл кесенелерге басқа облыстар мен республикалардан келіп зиярат ететіндер өте сирек. Осы 20 кесененің біреуі Жамбыл облысы облыстық музейінің қарамағында. Ол Жамбыл қаласында орналасқан «Әулие ата Қарахан» кесенесі. Бұл кесене де көне ескерткіш ретінде Сәулет басқармасында тіркелген. Бұл кесене мен Қожа Ахмет Яссауи ғибадатханасынан басқа барлығы 20 кесененің тағы 10 кесенесі Сәулет басқармасында тіркелген. 1959 жылға дейін Сәулет басқармасының облыстық басқармалары штаттық күзетшілері болмағандықтан, бұл кесенелердің кілттерін кесенелердің маңында тұратын әрі «қожа» деп аталатын және өздерін бұл кесенелерге жерленген «әулиелердің» ұрпақтары деп санайтын адамдарға тапсырып отырған. Ал, олар қолдарындағы кілттерді пайдаланып, зияратшыларды кесенеге ақылы түрде кіргізген. 1957 жылы мұндай оқиға Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде де болған. Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде түнде жұмыс істейтін күзетшілер «қасиетті» кесенеге келушілердің ішке кіруіне ақылы түрде рұқсат берген, бірақ одан соң ол 4 күзетші ауыстырылған. Енді бұл он кесененің барлығында есік кілттері «әулиелер ұрпақтарының» қолынан алынып, тиісті жергілікті билік өкілдерінің қолына тапсырылды, осылайша бұл кесенелерге дұға жасау үшін енді ешкім кіре алмайды.

Бұл мазарлар төмендегідей:

Оңтүстік Қазақстан облысында:

1. Сайрам ауылындағы Ибрахим ата кесенесі.

2. Сайрам ауылындағы Хусейн Ғази Байзави кесенесі.
3. Сайрам ауылындағы Қарашаш ана кесенесі.
4. Сайрам ауылындағы Мирәлі баб кесенесі.
5. Сайрам ауылындағы Қызыр кесенесі.
6. Сайрам ауылындағы Қожа Тали кесенесі.
7. Сайрам ауылындағы Абдулғазиз баб кесенесі.
8. Шәуілдір өңіріндегі Арыстан баб кесенесі.

Жамбыл облысында:

9. Жамбыл ауданы, Головачевка ауылындағы Айша бибі кесенесі.
10. Сол жерде орналасқан Бабаджа Хатун кесенесі» делінген (ҚР ОМА, 1711-к. 2-т. 87-іс. 60-62-пп.). Бұл құжат көп нәрсені аңғартады. Бұдан кеңестік биліктің аталған қасиетті жерлерге қатысты ниеті мен жоспарын айқын көруге болады. Осылайша, коммунистер кесенелерге келген зияратшыларды тоқтатып қана қоймай, кесененің кілтін өз қолдарына алып, оған ешкімді кіргізбей қатаң бақылауға ұстаған. Сонымен қатар, большевиктердің Ахмет Яссауи кесенесін сақтап қалу үшін арнайы қаржы бөліп, ұзақ уақыт жөндеу жұмыстарын жүргізгенін де айта кету қажет.

Тағы бір айта кететін жайт, сол кезеңде Қазақстанда киелі орын деп саналып сақталған киелі орындар саны 20 ғана емес еді. Одан бірнеше есе көп болды. Кеңестік билік зиярат етілетін киелі жерлердің санын барынша азайтып көрсетуге тырысқан. Өйткені, 1960 жылы тек Оңтүстік Қазақстан облысында бұрыннан бар және кеңестік биліктің «шарлатан» деп атаған тіркелмеген дінбасылардың киелі орын ретінде пайдаланып ақша табатын жерлеріне айналған 14 кесененің анықталғаны және жабылғаны жазылған. Көріп отырғанымыздай, тек қана Оңтүстік Қазақстан облысының өзінде қасиетті жерлердің саны көп болған. 1960 жылы олардың барлығы жабылып, дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуі тоқтағаны жазылған. Олардың арасында Арыстан Баб пен Қожа Ахмет Яссауи кесенелері де бар еді (ҚР ОМА. 1711-к. 1-т. 82-іс. 308-309-пп.). Тағы бір маңызды бір құжат 1961 жылы 19 сәуірде Д.А. Қонаевтың төрағалығымен өткен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының мәжілісінің хаттамасы. Ол құжатта:

«Қазақ ССР Министрлер Кеңесіне бағынышты Горстройға, республикалық ислам және атеизм тарихының атеисттік музейі құрылатын Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын аяқтау бойынша қосымша шаралар қабылдау тапсырылсын.

Қазақ ССР Мәдениет министрлігі мен Саяси және ғылыми ақпараттарды тарату қауымдастығына музей жұмысын ұйымдастыруға қатысты барлық қажетті құрал-жабдықтарды, экспонаттар мен басқа да материалдарды дайындау жүктелсін» делінген (ҚР ПА, 708-қ. 34-т. 123-іс. 65-п.). Бұл құжатта да Н. Хрущев кезеңіндегі қасиетті жерлермен күрес науқанында Ахмет Яссауи кесенесінде атеисттік музей салу әрекеті сөз болған. Ахмет Яссауи кесенесі Н. Хрущев тұсында атеисттік музей ретінде пайдалану жоспарланғанымен, реставрация жұмыстары аяқталмай, ол кезде атеисттік музей ашылмаған болатын. Алайда, кесенеге қатысты мұндай жоспар кейінгі жылдары да жалғасын тапқан.

1966 жылы Ораза айт күндері Шымкенттен және Қазақстанның басқа облыстарынан келген діндарлар Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне келіп зиярат еткен. Рамазан мен Құрбан айтта айт намазынан кейін зияратшылар топ-топ болып Яссауи кесенесіне барып, дұға қылатын болған. Бірақ зияратшылар кесенеге кіре алмайтын еді. Ал, кейбір дінге сенбейтін адамдар кесенеге тарихи ескерткіш ретінде келіп зиярат ететін болған. 1966 жылы кесенеді бір кітапхана орналасқан және басқа бөлмелердің көбі бос болған. Большевиктер Ахмет Яссауи мазарының бос бөлмелері мен үлкен залын ғылыми-атеисттік насихаттың орталығына айналуы тиіс атеизм музейін

ұйымдастыруға пайдалануды да ұсынған (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 2-іс. 16-п.). Алайда, Кеңес үкіметінің барлық кедергілері мен шабуылдарына қарамастан алыстан келген діндарлар Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етуді жалғастыра берген. Мәселен, 1966 жылғы діни мерекеде Ахмед Яссауи кесенесін зиярат етуге келген діндарлар қатарында Қызылордалықтар да болған. 1966 жылдың 30 наурызы мен 2 сәуірі аралығындағы Құрбан айт кезінде Қызылорда қаласынан 40 діндар Ахмет Яссауи мазарындағы құлшылықтарға қатысу үшін Түркістанға барған (ҚОМА, R-808-қ. 1-т. 7-іс. 48-п.). Дәл осындай жағдай 1968 жылы Құрбан айтта да қайталанған, яғни 30-ға жуық Қызылордалық Яссауи кесенесіне келіп зиярат еткен (ҚОМА, R-808-қ. 1-т. 9-іс. 67-п.). Байқағанымыздай, Қазақстанның түкпір-түкпірінен арнайы мемлекеттік органдар Ахмет Яссауи кесенесіне келушілерді бақылап, оны тиісті органдарға хабарлап отырған.

Діндарлар киелі жерлерге көбіне жаз айларында барып зиярат еткен. Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесін жұртшылық тұрақты түрде зиярат етуін жалғастырып отырған. Мысалы, 1970 жылы кесенені зиярат еткен діндарлар ішіне кіре алмай, дуалдың сыртында дұға қылған. Ахмет Яссауи кесенесінде атеизм музейі ашылмағанымен, 1970 жылы кесенеді атеистік кітаптармен жабықталған арнайы атеизм бұрышы (уголок) орналасқан (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 58-іс. 39-п.). Байқалғанындай, Ахмет Яссауи кесенесінде ашу жоспарланған атеистік музей құрылмаса да, оның ішінде атеистік бұрыш жұмыс жасаған.

Кеңес үкіметі діни зиярат ету орны ретінде Ахмет Яссауи кесенесінің қасиеттілігін жоюға әрекеттенгенімен, нәтиже шықпады деуге болады. Мұрағат құжаттары ол жерге зиярат етіп келушілердің тоқтамағанын көрсетеді. 1973 жылы Құрбан айт күндері Ақтөбе, Қызылорда және Шымкент облыстарынан келген кейбір діндарлар Қожа Ахмет Яссауи мазарын қасиетті жер ретінде зиярат еткен. Бірақ кесенеге кіруге рұқсат етілмей, бұл діндарлар қаладағы тіркелген мешітте айт намазына қатысып, айт намазынан кейін Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қоршауының сыртында құран оқып, дұға жасаған (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 127-іс. 57-п.). Қазақстанға келген шетелдік қонақтар да киелі мекен ретінде Ахмет Яссауи бейітін зиярат ететін болған. Мысалы, 1979 жылы қыркүйекте Түркияда тұратын Оспан Алтай есімді бір этникалық қазақ Қазақстанның Алматы, Түркістан қалаларына барған. Яссауи кесенесін аралаған Оспан Алтай одан үлкен әсер алғанын айтқан. Сондай-ақ ол Түркияда тұратын қазақтар арасында Яссауи кесенесіне үш рет бару Меккеге қажылыққа барумен бірдей деген түсінік бар екенін жеткізген (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 198-іс. 22-23-пп.). Осылайша, кеңестік билік қанша тырысса да, Ахмет Яссауи кесенесінің киелілігін түрік халықтарының санасынан өшіре алмағанын көруге болады.

1981-1984 жылдар аралығында Қожа Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстарына атсалысқан маман Жантемір Алимов өз естелігінде, мемлекеттің Яссауи кесенесін музейге айналдырудағы мақсаты, адамдардың санасынан «әулие», «қасиеттілік», «киелілік» деген түсініктерді өшіріп, кесенені жәй ғана тарих және мәдениет музейіне айналдыру болды дейді. Музейге айналдыру жұмыстарының нәтижесінде кесененің қатты зақымданғанын айтады. Музейге айналдыру жоспары бойынша кесененің есік-терезелері жабылып, барлық желдеткіш каналдардың қолмен жабылғанын өз естелігінде жан-жақты баяндайды. Ж. Алимов бұл мәселелерді Мәдениет министрлігіне және оның лауазымды тұлғаларына (Ж. Еркінбеков – министр, Ө. Жәнібеков – министрдің орынбасары, Д. Жалилов – кесенені қорғау басқармасының бастығы) жеке хатпен жеткізгенін де келтірген (Алимов, 2019: 15-16, 29-31). Тағы айта кететін жайт, Ж.Алимов, Өзбекәлі Жәнібековтің Яссауи кесенесіне (компартияның мүшесі болса да) үлкен жанашырлық танытқанын да айтады (Zholdassuly, Baizhanova,

2022: 204). Бұл туралы Өзбекәлі Жәнібековтің өзі де өз естелігінде жан-жақты баяндайды (Жәнібеков, 1996: 119-124).

1955-1959 жылдары кесенедегі реставрация жұмыстарының жетекші кураторы болған кеңестік ғалым Л.Ю. Маньковская да Ахмет Яссауи кесенесін музейге айналдыру кесене үшін қауіпті екенін былайша жеткізген: «Использование памятника как музея повлекло бы нежелательное отопление и герметизацию проемов, что нарушит режим проветривания и поставит под угрозу своды». Яғни, атақты реставратор Л.Ю. Маньковская кесенені музей ретінде пайдалану оның жылыту жүйесін және ойықтесіктерін бітеуге алып келетінін, ал бұл жағдай бөлмелердің желденіп, ауа ауысу тәртібін бұзатынын және күмбездерге қауіп төндіретінін ескерткен. Бірақ Л.Ю. Маньковскаяның пікірін кейінгі реставрация басшылары ескермегенге ұқсайды (Алимов, 2019: 116).

Ақырында, Ахмет Яссауи кесенесі 1978-1979 жылдардан бастап музей қызметін атқара бастаған (Муминов и др., 2017: 79). Ал, 1989 жылы 28 тамызда бұл музей «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы болып қайта құрылған (Свод памятников, 1994: 357-359). Бір қызығы, аталған музейдің негізгі жұмысының бірі атеистік насихат жүргізу болған. Музейде атеистік бұрыш жұмыс жасаған және өз кезегінде ол жерде атеистік көрмелер қойылған. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи кесенесінде көшпелі атеистік автоклуб болған. Музей қызметкерлері қала мектептерін, оқу орындарын және зауыттарды аралап, жылына 2-3 рет атеистік лекциялар оқыған және бұл музей қызметкерлерінің басты міндеттерінің бірі болған (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 204). Бұл деректердің барлығы Яссауи мұрасының қаншалықты шабуылға ұшырап, бүлінгенін аңғартады.

Қорытынды. Коммунистік партияның исламдық қасиетті жерлердің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы ондаған жыл бойы жасаған шабуылы нәтиже берді ме деген сұраққа, толық нәтиже бермеді деп жауап бере аламыз. Большевиктер киелі мекендерге деген сенушілердің зияратын азайтқанымен толықтай жоя алмады. Большевиктер күткен толықтай атеистік қоғам құрылмады. Қасиетті жерлерге қарсы шабуыл мен үгіт-насихат жаппай күш алып тұрған 1958-1964 жылдардың өзінде зиярат етушілердің саны азайғанымен, тоқтамаған. Сонымен қатар Н. Хрущев кеткен соң қасиетті жерлерге баратын зияратшылардың саны жылдан жылға көбейе берген. Бірақ зиярат тоқтамағанымен, атеистік идеологияның қазақ даласында өмір сүрген атақты қожа-ишандардың мұрасына үлкен зияны тигені мәлім. Киелі мекендердің зиярат етілуіне және оған қатысты діни дәстүрлерге қарсы күрес ишанизмге (сопылыққа) қарсы күрес аясында жүргізілді. Ишандық, диуаналық, дәруіштік (дервишизм) және мүридтік (мюридизм) атеистік тұрғыда талданып, «ескіліктің», «қараңғылықтың», «надандықтың» белгісі саналды. Ишандар болса жұмысшылар мен шаруалардың «жауы» саналып, «қанаушы» тапқа жатқызылды. Халық тарапынан көп зиярат етілетін, әулие тұтылатын ишан-қожалардың кесенелері мен ол жерлерде жасалатын діни ритуалдар атеистік қоғам құрғысы келген большевиктер үшін үлкен кедергінің бірі болды.

Жалпы сол кездегі деректерден кеңестік биліктің қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күресі екі бағытта жүргенін көруге болады, біріншісі киелі мекендерге қарсы үгіт-насихат жұмыстары, екіншісі оларға қарсы тікелей шабуыл. Үгіт-насихат жұмыстары атеистік тұрғыда дінге қарсы күрестің құрамдас бөлігі ретінде жүргізілді. Партия қасиетті жерлерге қарсы шешімдер мен қаулылар шығарды және сол шешімдер негізінде мерзімді басылымдар мен музейлер жаппай үгіт-насихат жұмыстарына қатыстырылды және атеистік мазмұндағы әдебиеттер жарияланып тұрды. Ал, тікелей шабуыл барысында кейбір қасиетті жерлерге зияратшылардың келуіне кедергі келтіру үшін кесенелер жабылып, оларға үлкен құлып салынды және сенушілер ішіне

кіргізілмеді. Укаш ата кесенесі секілді кейбір қасиетті жерлер балалар лагеріне айналдырылды. Ал, Ахмет Яссауи кесенесінде атеистік музей ашу жоспарланды және ол жерде атеистік кітаптармен жабдықталған арнайы атеизм бұрышы жұмыс жасады. Бірақ орта ғасырлық тарихи ескерткіш ретінде Ахмет Яссауи кесенесіне кеңестік кезеңде жасалған зерттеу және қалпына келтіру жұмыстарын да айта кету қажет. Бұл бағытта да аз жұмыс жасалмады. Сонда да бәрібір большевиктер аталған мавзолейді қазақ халқының рухани орталығы, қасиетті орны ретінде халық жадынан өшіруге талпынды. Бірақ кеңестік билік ол мақсатына толықтай жете алмады. Мақсатына жете алмаса да сол кезеңдегі діни дәстүрге жасаған осындай түрлі рухани шабуылдарының зардабы тәуелсіздіктен кейінгі Қазақстандағы діни өмірдің шиеленісуіне себеп болды.

Дереккөздер

ҚОМА — Қызылорда облыстық мемлекеттік Архиві
 ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 KRSA — Kyzylorda Regional State Archive

Әдебиеттер

- Абашин, 2006 — *Абашин С.Н.* Ислам на территории бывшей Российской империи: энциклопедический словарь. Том 1. Ред. С.М. Прозоров. Москва: Восточная литература, 2006. С. 164-166.
- Алимов, 2019 — *Алимов Ж.* Кесене үшін күрес: Естеліктер мен мақалалар. Алматы: Орхон, 2019. 140 б.
- Бабаханов, 1999 — *Бабаханов Ш.* Муфтий Зияуддин ибн Эшон Бабахан. Жизнь деятельность. Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси, 1999. 351 с.
- Ғылмани, 2013 — *Ғылмани С.* Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 576 б.
- Дастанов, 1967 — *Дастанов О.* «Әулиелі» жерлер туралы шындық. Алматы: Қазақстан, 1967. 80 б.
- Ёлгин, 2013 — *Ёлгин Ю.А.* Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: Вторая половина XIX в. – середина 1950-х годов: (Очерки и материалы). Алматы: Ғылыми қазына, 2013. 225 с.
- Жәнібеков, 1996 — *Жәнібеков Ө.* Тағдыр тағылымы (естеліктер). Алматы: Рауан, 1996. 192 б.
- Ислам в СССР, 1983 — *Ислам в СССР.* Особенности процесса секуляризации в республиках советского Востока: монография // А. И. Абдусамедов, И. Ш. Алискеров и др. Отв. ред.: Э.Г. Филимонов. Москва: Мысль, 1983. 173 с.
- Ислам и советское государство, 2010 — *Ислам и советское государство (1917–1936).* Сборник документов. Выпуск 2. Составитель: Д.Ю. Арапов. Москва: Издательский дом Марджани, 2010. 209 с.
- Ислам и советское государство, 2011 — *Ислам и советское государство (1944-1990).* Сборник документов. Выпуск 3. Составитель: Д.Ю. Арапов. Москва: Издательский дом Марджани, 2011. 528 с.
- Кеңес өкіметінің дін саясаты..., 2022 — *Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандар. Құжаттар мен мақалалар жинағы.* Жауапты редактор: Кенжетай Д. Алматы: Арыс, 2022. 184 б.
- Массон, 1930 — *Массон М.Е.* Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент: Типо-Лит, 1930. 25 с.
- Муминов и др., 2017 — *Муминов А.К., Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К., Кенжетайев Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А.* Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Ясави. Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. 216 с.
- Мухаметшин и др., 2013 — *Мухаметшин Ф.М., Абашин С.Н., Арапов Д.Ю., Бабаджанов Б.М., Германов В.А., Иванов В.А., Шигабдинов Р.Н.* Россия - Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII - начале XXI века. Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.
- Нұртазина, 2008 — *Нұртазина Н.* Исламға қарсы шабуыл: Кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізген дінге қарсы саясаты (XX ғасырдың 20-40-шы жылдары). Алматы: Қазақ Университеті, 2008. 35 б.
- Преодолевая религиозное .., 1990 — *Преодолевая религиозное влияние ислама: Сборник документов и материалов.* Алма-Ата: Казахстан, 1990, 256 с.

Свод памятников, 1994 — *Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. 368 с.

Юсупов, 2008 — *Юсупов Р.М. Узбекистонда XX асрнинг 40-80 йилларида мусулмон диний ташкилотлари ва уламолар фаолияти (МДА маълумотлари асосида)*. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. Андижон, 2008. 163 с.

Muminov, 2013 — *Muminov A. Sacred Places In Central Asia: Attempts At Their Historical and Theological Interpretation*. / Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013. Pp. 27-36.

Privratsky, 1998 — *Privratsky B.G. Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. PhD dissertation. Knoxville: University of Tennessee, 1998. 492 p.

Sartori, Babajanov, 2019 — *Sartori P., Babajanov B. Being Soviet, Muslim, Modernist, and Fundamentalist in 1950s Central Asia*. // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 62, 2019. Pp. 108-165.

Tasar, 2017 — *Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*. New York: Oxford University Press, 2017. 432 p.

Zholdassuly, 2020 — *Zholdassuly T. Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği* // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2020. Pp. 531-556.

Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T. Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*. Ankara: Hitabevi, 2023. 336 p.

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G. Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği* // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz, 2022. Sayı 102. Pp. 193-210.

References

Abashin, 2006 — *Abashin S.N. Ishan [Ishan]* // *Islam na territorii byvshei Rossijskoï imperii: enciklopedicheskiy slovar*. Tom 1. Moskva: Vostochnaya literatura, 2006. Pp. 164-166. (In Russ.).

Alimov, 2019 — *Alimov Zh. Kesene ushin kures: Estelikter men makalalar [The Struggle for the Tomb: Memoirs and Articles]*. Almaty: Orhon, 2019. 140 p. (In Kaz.).

Babahanov, 1999 — *Babahanov Sh. Muftii Ziyauddin ibn Eshon Babahan. Zhizn' deyatel'nost' [Mufti Ziyauddin ibn Eshon Babakhan. Life activity]*. Tashkent: Uzbekiston milliy enciklopediyasi, 1999. 351 p. (In Russ.).

Dastanov, 1967 — *Dastanov O. "Aulieli" zherler turaly shyndyk [The truth about "holy" places]*. Almaty: Kazakstan, 1967. 80 p. (In Kaz.).

Gylmani, 2013 — *Gylmani S. Zamanamyzda bolgan gulamalardyn gumyr tarihtary [Life stories of contemporary scholars]*. I tom. Zhauapty shygarushylar: A.K. Muminov, A. J. Frank. Almaty: Dajk-Press, 2013. 576 p. (In Kaz.).

Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2010 — *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936)* [Islam and the Soviet State (1917–1936)]. *Sbornik dokumentov*. Vol. 2. Moskva: Izdatel'skiy dom Mardzhani, 2010. 209 p. (In Russ.).

Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2011 — *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944-1990)* [Islam and the Soviet State (1944-1990)]. *Sbornik dokumentov*. Vol. 3. Moskva: Izdatel'skiy dom Mardzhani, 2011. 528 p. (In Russ.).

Islam v SSSR, 1983 — *Islam v SSSR. Osobennosti processa sekulyarizatsii v respublikah sovetskogo Vostoka [Islam in the USSR. Features of the process of secularization in the republics of the Soviet East]: monografiya* / A. I. Abdusamedov, I. SH. Aliskerov [i dr.]; otv. red. E. G. Filimonov. Moskva: Mysl', 1983. 173 p. (In Russ.).

Kenes okimetinin din sayasaty, 2022 — *Kenes okimetinin din sayasaty zhane dini sebeptermen kugyndalgandar [The religious policy of the Soviet government and those persecuted for religious reasons]*. Kuzhattar men makalalar zhinagy. Almaty: Arys, 2022. 184 p. (In Kaz.).

Masson, 1930 — *Masson M.E. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasevi]*. Tashkent: Tipo-Lit, 1930. 25 p. (In Russ.).

Muhametshin et al., 2013 — *Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU., Babadzhanov B.M., Germanov V.A., Ivanov V.A., SHigabdinov R.N. Rossiya — Srednyaya Aziya: Politika i islam v konce XVIII - nachale XXI veka [Russia - Central Asia: Politics and Islam at the end of the 18th - beginning of the 21st century]*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2013. 480 p. (In Russ.).

Muminov et al., 2017 — *Muminov A.K. Muminov A.K., Kumekov B.E., Sultonov U.A., SHuhovcov V.K., Kenzhetaev D.T., Kabylova A.S., Utepbergenova U.A., Ajbosov A.A. Istoricheskie dokumenty mavzoleya Hodzha Ahmada Yasavi [Historical documents of the mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi]*. Astana: Master PO ZHSHS, 2017. 216 p. (In Russ.).

Muminov, 2013 — *Muminov A. Sacred Places In Central Asia: Attempts At Their Historical And Theological Interpretation* // Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013. Pp. 27-36.

Nurtazina, 2008 — *Nurtazina N.* Islamga karsy shabuyl: Kenes okimetinin Kazakstanda zhurgizgen dinge karsy sayasaty (XX gasyrdyn 20-40-shy zhyldary) [Attack on Islam: the anti-religious policy of the Soviet government in Kazakhstan (20s-40s of the 20th century)]. Almaty: Kazak Universiteti, 2008. 35 p. (In Kaz.).

Preodolevaya religioznoe..., 1990 — *Preodolevaya religioznoe* vliyanie islama [Overcoming the religious influence of Islam]: Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Kazahstan, 1990, 256 p. (In Russ.).

Privratsky, 1998 — *Privratsky B.G.* Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. PhD dissertation. Knoxville: University of Tennessee, 1998. 492 p.

Sartori, Babajanov, 2019 — *Sartori P., Babajanov B.* Being Soviet, Muslim, Modernist and Fundamentalist in 1950s Central Asia. // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 019. Pp. 108-165.

Svod pamyatnikov, 1994 — *Svod pamyatnikov* istorii i kul'tury Kazahstana: YUzhno-Kazahstanskaya oblast' [Collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan: South Kazakhstan region]. Almaty: Kazak enciklopediyasy, 1994. 368 p. (In Russ.).

Tasar, 2017 — *Tasar E.* The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. New York: Oxford University Press, 2017. 432 p.

Yolgin, 2013 — *Yolgin Yu.A.* Arheologicheskie i istoriko-arhitekturnye issledovaniya mavzoleya Hodzhi Ahmeda Yasavi: Vtoraya polovina XIX v. – seredina 1950-h godov [Archaeological and historical-architectural studies of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: Second half of the 19th century. – mid-1950s]: (Ocherki i materialy). Almaty: Gylymi kazyna, 2013. 225 p. (In Russ.).

Yusupov, 2008 — *Yusupov R.M.* Uzbekistonda XX asrning 40-80 jillarida musulmon dinij tashkilotlari va ulamolar faoliyati (MDA ma"lumotlari asosida) [Activities of Muslim religious organizations and scholars in Uzbekistan in the 40s-80s of the 20th century (based on MDA data)]. Tarih fanlari nomzodi ilmiy darazhasini olish uchun dissertatsiya. Andizhon, 2008. 163 p. (In Uzb.).

Zhanibekov, 1996 — *Zhanibekov O.* Tagdyr tagylymy (estelikter) [Lesson of Destiny (Memories)]. Almaty: Rauan, 1996. 192 p. (In Kaz.).

Zholdassuly, 2020 — *Zholdassuly T.* Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği [A Practice Against Islam in the Soviet Kazakhstan: The League of Militant Atheists] // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 96 (2020), Pp. 531-556 (In Turk.).

Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T.* Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare [Soviet Islamic Policy and Religious Administration in Central Asia]. Ankara: Hitabevi, 2023, 336 s. (In Turk.).

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G.* Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği [Soviet Policy Against Sacred Places: The Example of Ahmad al-Yasawi Tomb] // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2022/Sayı 102, 2022 Pp. 193-210 (In Turk.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 347-360, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.81.37.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_347-360

“TARIKH-I MOGUL” AS A SOURCE OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Galiya Amzeyvna Kambarbekova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, in Philology, Faculty of Oriental Studies, Department of the Middle East and South Asia
<https://orcid.org/0000-0002-4959-1548>. E-mail: kazalem@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kambarbekova G.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article discusses a previously unknown Persian work "Tarikh-i Mogul", written around the end of the XVth - beginning of the XVIth centuries, in which the name "Kazakh" is found. *The purpose and objectives.* Identification of as yet unstudied works through a comprehensive study of sources written in Persian, research and introduction of new information into scientific circulation. *Materials.* The article uses as its main material a work by an unknown author called "Tarikh-i Mogul". In Tarikh-i Mogul it is written that before the Gurkans came to power, the tribes of Kazakhs, Kipchaks and Kangly in the Zhetysu region plundered the property of the ruler, who was a descendant of the ruler Balasagun Afrasiab. *Results.* "Tarikh-i Mogul", written by an unknown author, is compared with other works in Persian, revealing the history of the Turkic-Mongol tribes. *Conclusion.* It was considered in various examples that the name Kazakh, which appears in the work of an unknown author, was not written by chance, but perhaps it was written because at that time it was customary to call the tribes Kazakh, Kipchak and Kangly. Therefore, the study, translation and introduction of such works into scientific circulation is considered one of the current topics.

Keywords: Persian source, Kazakh, Kipchak, Kangly, Balasagun, Tarikh-i Mogul, Gurkan, Mongol era

Acknowledgements. The article was prepared with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in the framework of programed-targeted funding «Kazakh Khanate of the second half of the XV - first half of the XVIII centuries» BR21882223.

For citation: Kambarbekova G.A. "Tarikh-i Mogul" as a source of the history of Kazakhstan // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27.No. 2. Pp. 347-360. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_347-360

«ТАРИХ-И МУҒУЛ» ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ

Галия Әмзеқызы Қамбарбекова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Филология ғылымдарының кандидаты, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы,
Шығыстану факультеті

<https://orcid.org/0000-0002-4959-1548>. E-mail: kazalem@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024.

© Қамбарбекова Г.Ә., 2024.

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада бұрындары белгісіз болып келген шамамен XV ғасырдың соңы, XVI ғасырдың басында жазылған ішінде «қазақ» атауы кездесетін Тарих-и муғул атты парсы тіліндегі шығарма қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Парсы тілінде жазылған дереккөздерді жан-жақты зерттеу арқылы әлі де зерттелмеген шығармаларды анықтау, зерттеу және ішіндегі тың мәліметтерді ғылыми айналымға енгізу. *Материалдар.* Мақалада «Тарих-и муғул» деп аталатын белгісіз автордың шығармасы басты материал ретінде қолданылады. Тарих-и муғул шығармасында гурхандар билікке келген кезге дейін Жетісу өңірінде қазақ, қыпшақ, қаңлы тайпаларының Баласағұн билеушісі Афрасиябтың ұрпағы болып келетін билеушіге тыным бермей мал-мүлкін тонағаны жайлы жазылған. *Нәтижелер.* Белгісіз автордың Тарих-и муғул шығармасы түрік-моңғол тайпаларының тарихынан сыр шертетін бірқақатар парсы тіліндегі шығармалармен салыстырылды. *Қорытынды.* Белгісіз автордың шығармасында кездесетін қазақ атауы кездейсоқ жазылған мәлімет емес, бәлкім сол кезде қазақ, қыпшақ, қаңлы тайпалары деп атау қалыпты болғандықтан жазылған болуы мүмкін екендігі түрлі мысалдармен қарастырылды. Сондықтан осындай шығармаларды зерттеу, аудару және ғылыми айналымға енгізу өзекті тақырыптардың бірі болып саналады.

Түйін сөздер: Парсы дереккөзі, қазақ, қыпшақ, қаңлы, Баласағұн, Тарих-и муғул, гурхан, моңғол дәуірі

Алғыс айту. Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК тарапынан қаржыландырылған «XV ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы» BR21882223 жобасы аясында әзірленді.

Дәйексөз үшін: Қамбарбекова Г.Ә. Тарих-и муғул Қазақстан тарихы бойынша дереккөз ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 347-360 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_347-360

«ТАРИХ-И МУҒУЛ» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Галия Амзеевна Камбарбекова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

кандидат филологических наук, факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии

<https://orcid.org/0000-0002-4959-1548>. E-mail: kazalem@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Камбарбекова Г.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается ранее неизвестное сочинение на фарси «Тарих-и Могол», созданное примерно в конце XV - начале XVI веков, в котором встречается этноним «Казах». *Цель и задачи.* Выявление еще неизученных произведений путем всестороннего изучения источников, написанных на персидском языке, исследование и введения в научный оборот новой информации о казахах. *Материалы.* В статье в качестве основного источника использовано произведение неизвестного автора «Тарих-и Мугул». В «Тарих-и Мугул» записано, что до прихода к власти гурканов племена казахов, кыпчаков и канлы в районе Жетысу разграбили имущество правителя, бывшего потомком правителя Баласагуна, Афрасиаба. *Результаты.* «Тарих-и Могол», написанное неизвестным автором, сопоставлено с другими произведениями на персидском языке, раскрывающими историю тюрко-монгольских племен. *Заключение.* На различных примерах доказывается, что название «казах», фигурирующее в произведении неизвестного автора, было им записано не случайно, а, возможно, потому, что в то время было принято называть племена казах, кыпчак и канглы. Поэтому исследование, перевод и введение таких произведений в научный оборот является одной из актуальных задач.

Ключевые слова: Источник, фарси, казах, кыпчак, канглы, Баласагун, «Тарих-и Могол», гурхан, монгольская эпоха

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Казахское ханство во второй половине XV - первой половине XVIII вв» (ИРН № BR21882223).

Для цитирования: Камбарбекова Г.А. «Тарих-и мугул» как источник по истории Казахстана // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 347-360. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_347-360

Кіріспе. Отандық ирантану саласының маңызды бағыттарының бірі парсы тіліндегі дереккөздердегі Иран, Орталық Азия, соның ішінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінен сыр шертетін тың дереккөздерді анықтау және ғылыми айналымға енгізу болып саналады. Иран қолжазба қорларында қазақ халқының тарихын қамтыған біршама дереккөздер сақталған. Соның біршамасы отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан зерттеліп ғылыми айналымға енген. Енді бір бөлігінің үзінділері аударылып сол аударма бойынша зерттеулер жүргізілген. Алайда мыңдаған қолжазбалардың ішінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты әлі де зерттелмеген қолжазбалар болуы мүмкін.

Парсы тіліндегі тарихи шығармалардың жаңа сипатта, жаңа мазмұнда көлемді болып жазыла бастаған кезі моңғолдар билігімен тұспа-тұс келеді. Иран жеріне екінші батыс жорығын бастап барған Хулагу хан (1217-1265) ирандықтардың жазу өнеріне ерекше мән беретінін байқап ата-бабасының тарихын жаздыруға қызығушылық танытқаны тарихтан белгілі. Белгілі ирандық тарихшы Ш. Баяни Хулагудың билігі тұсындағы оқиғаларды саралай келе былай деп жазады: Ирандықтар моңғол мәдениетін қабылдау былай тұрсын қайта моңғолдарға жергілікті Иран халқының мәдениетін қабылдауға ерекше жұмылып жұмыс істеді. Осындай жанкешті ирандықтардың көшбасшысы ретінде Қожа Насираддин Туси (1201-1274) мен зиялылар шыққан Бахауиддин Жувейни әулетін ерекше атап көрсету керек. Нәтижеде Жувейни әулетінің өкілі Ата Малек Жувейни Тарих-и жахангушаи шығармасын жазып шығады (Баяни, 2003: 167). Хулагу хан жеке тарихшысы ретінде Ата Мәлік Жувейниді (1226-1283) жанында ертіп жүрген. Көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болған Ата Мәлік Жувейни моңғол-түрік тайпаларының шығу тегі мен Хулагу ханның ата-бабалары, әсіресе ұлы атасы Шыңғыс хан мен Хулагудың ерліктеріне арналған

Тарих-и жахангушаи атты шығармасын жазады. Осы кезден бастап Иранда тарихи шығарманы жазғанда алғашқы тарауын Адам ата мен Хауа ананың қысқаша тарихын баяндау, одан кейін түрік-моңғол тайпаларының тарихын баяндау, содан соң Шыңғыс хан мен оның балаларының билігі туралы жазу, содан кейін тарихшының өзі өмір сүрген дәуірдегі тарихи оқиғаларды баяндау дәстүрге айналады. Осындай шығармалардың біршамасының аты Иран қолжазба қорларында әлі күнге дейін Тарих-и муғул (Моңғол тарихы) деген атпен сақталған. Оның өзіндік себептері бар. Кейбір Тарих-и муғул деп аталатын шығармалардың басы мен аяғы жоғалған. Бірақ тарихи оқиға Шыңғыс хан мен оның жорықтарынан басталатындықтан шартты түрде Тарих-и муғул деген атпен атап кеткен. Ал бірақ кейбір Тарих-и муғул деп аталатын қолжазбалардың авторы бар. Мысалы Тарих-и муғул атты тағы бір қолжазбаның авторы Құтбаддин Ширази деп жазылған (1236-1311). Бірақ бұл еңбектің авторы Құтбаддин Ширази болмауы да мүмкін. Бірақ осы автордың қолымен көшірілген қолжазба болғандықтан әрі автордың өзі моңғолдар дәуірінде өмір сүргендіктен авторы ретінде Құтбаддин Ширазидың аты жазылған (Мэлли: 10117/2). Бұдан басқа бес парақтан тұратын Тарих-и муғул атты қолжазба бар. Яфестен тарайтын түрік-моңғол тайпалары туралы баяндай келе, Шыңғыс ханның тарихы баяндалатын басы да аяғы да жоқ қолжазба Тарих-и муғул аталып кеткен (Мэлли: 5-35053). Осы секілді бірқатар Тарих-и муғул деп аталатын қолжазбаларды қарап отырып бұрындары зерттелмеген, кітап түрінде жарық көрген каталогтарға еңбеген бірақ кітапхананың тізіміне алынған қолжазбаны анықтай алдық. Мақалада осы Тарих-и муғул деп шартты түрде аталып кеткен белгісіз автордың еңбегі жан-жақты талқыланады.

Материалдар мен әдістер. Мақалада Тарих-и муғул деп аталатын белгісіз автордың қолжазбасы басты материал ретінде қолданылады. Парсы тілінде жазылған бұл шығарма түпнұсқа дереккөз болып саналады және әлемде қазірше бір нұсқасы сақталғаны анықталды. Сонымен қатар Тарих-и муғул шығармасымен бір ғасырда жазылған бірнеше дереккөз салыстырылды. Атап айтқанда Ата Мәлік Жувейнидің Тарих-и жахангушаи, Мирхондтың Раузат ас-сафа және Хондемирдің Хабиб ас-сияр шығармаларын Тарих-и муғул дереккөзінде кездесетін қазақ атауына қатысты мәліметтер салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады. Сонымен қатар талдау және деректануға ортақ жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

Талқылау. Тарих-и муғул деген атау электронды каталогқа енгізу барысында шартты түрде берілген ат екендігін жоғарыда атап өттік. Шын мәнінде осы шығарманың авторы әуел баста өз шығармасын қалай атағаны белгісіз. Бұл шығарма парсы тіліндегі қолжазба каталогтардың ешбірінде кездеспейді. Әдетте зерттеушілер парсы тіліндегі дереккөздермен жұмыс істегенде белгілі ғалым Ч.А. Стори мен оны толықтырып әрі орыс тіліне аударған Ю. Брегельдің «Персидская литература» атты био-библиографиялық шолу каталогын айналып өтпейді (Стори, 1972). Алайда аты танымал каталогта мақалада қарастырылған Тарих-и муғул шығармасы туралы мәлімет кездеспейді. Бұл туралы Иран ғалымдары жазуы мүмкін деген оймен ирандық зерттеушілерінің еңбектерін қарап шықтық. Бірақ олардың да еңбектерінде бұл шығарма туралы ешбір мәлімет кездестіре алмадық. Назардан тыс қалып отырған бұл қолжазбаның тарихы өзгеше. Тарих-и муғул қолжазбасының парсы қолжазбаларының каталогтарынан кездеспейтін себебі бұл қолжазба кейіннен Иран Ислам Республикасы Ұлттық кітапханасы қолжазбалар қорына келіп түскен. Иран әлемде қолжазба мұраларының көптігімен танымал елдердің қатарына жатады. Қазіргі таңда ИИР түрлі кітапханаларының қолжазба қорларында сақталған қолжазбалардың саны жарты миллионнан асады. Бұл тізімге алынған, шифры бар қолжазбалардың саны. Бірақ әлі күнге дейін тізімге алынбаған жеке коллекцияларда сақталған қолжазба мұралардың саны белгісіз. Жеке қорларда қолжазбалардың көп болуына орай Ирандағы танымал

кітапханалар, әсіресе ИИР Ұлттық кітапханасы жеке коллекцияларда сақталған қолжазбаларды сатып алу арқылы қолжазба коллекцияларын толықтырып отырады. Осындай шараның аясында ИИР Ұлттық кітапханасының қолжазба қоры сатып алған қолжазбалардың бірі осы Тарих-и муғул шығармасы. Бұл қолжазба 2008 жылға дейін жеке адамның қорында сақталып келген. Кейіннен бұл қолжазба өзге де сатып алынған қолжазбалармен бірге электронды каталогқа енгізілген. Бұл еңбектің ішінде кездесетін қазақ атауына тоқталмас бұрын қазақ сөзінің этимологиясына назар аударғанымыз жөн.

Қазақ сөзінің шығуы мен мағынасы туралы көптеген зерттеулер мен оның нұсқалары бар. Бұл туралы зерттеушілер осы уақытқа дейін бір-біріне қайшы келетін пікірлерді ұсынған. Сондай-ақ осы күнге дейінгі зерттеулердің ішінде бір-біріне жақын пікірлер де кездеседі. Олардың ішінде қазақ сөзінің Шахнамеде тіпті Авестада кездеседі деген дәлелденбеген пікірлер де бар. Сонымен қатар 1245 жылы Мысырдағы мәмлүк қыпшақтары тарапынан жарыққа шыққан «Қыпшақ-араб сөздігі» қолжазбасына сүйенген зерттеулер де біршама. Қыпшақ-араб сөздігін зерттеген қазақ ғалымы А.Құрышжанов осы сөздіктегі қазақ (قازاق) сөзі әл-мужәррәд (المجرد) жалаңашталған, жалаңаш, қарапайым, бірдемеден айырылған; ал М.Т. Хоутсма қаңғыбас, кезбе; қазақбашлы сөзі бойдақ, үйленбеген деген мағыналарды білдіретінін жазған (Құрышжанов, 1970: 154). Алайда соңғы кезде қыпшақ-араб сөздігіндегі қазақ сөзінің мағынасы жөнінде жаңа пікір айтылып жүр. Бұл туралы Қ. Қыдырбаев қазақ сөзінің басқаша мағынасы бар екенін алға тартып, М.Т. Хоутсма да А. Құрышжанов та қазақ сөзін оқығанда бір нүктені жим (ج) әрпі деп оқығанын жазады. Яғни қазақ сөзі әл-мужәррәд (المجرد) емес, бәлкім әл-мухәррәд (المحررد) болып оқылатынын жазған. Әл-Мухәррәд сөзі «үйге кірген, үйлі болған, бөлінген» деген мағыналарды береді, үй дегені жай үй емес «пішіні түйенің өркеші тәрізді үй» деп түсіндірілген (Қыдырбаев, 2015: 76). 1245-жылы жазылған қыпшақ-араб сөздігінде қазақ сөзінің кездесуі және оның мағынасы туралы әлі де көп жазылатыны анық. Бірақ басты назар аударатын жай, осы сөздікте қазақ сөзінің кездесетіндігі мен осы сөздік хатқа түскен кезде қазақ сөзінің қолданыста болғандығында.

Қазақ сөзіне байланысты өткен ғасырда тың пікір білдірген ғалымдардың бірі В.П. Юдин. Ол өзінің зерттеуіне сүйеніп қазақ сөзінің шығуына қатысты жиырма екі сөзді талдайды және әрбір сөзге жеке-жеке тоқтап біршама сөздің ойдан шығарылғандығын дәлелдейді. Одан ары қарай В.П. Юдин «қазақ» сөзінің шығу тәркінініне «қашақ» және «қаз+оқ» сөздерінің жақын екендігін жазады (Юдин, 2001: 71). Бұл жерде оқ сөзі жебе, ру, тайпа деген мағынаны білдіретінін айта кеткен жөн. Қазақ сөзіне қатысты Б.Е. Көмеков: IX-X ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында қыпшақтар арасында қазақ сөзі әлеуметтік, XI-XII ғасырларда әлеуметтік-этникалық, ал XV ғасырдың екінші жартысынан бастап «қазақ» атауы этникалық мәнде айтыла бастаған. Осылайша, Б.Е. Көмеков «қазақ» сөзінің алғашында «еркін», «кезбе» деген мағынада қолданылып, әлеуметтік мәні болғандығын, осы мәнде IX-X ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақта қолданыста болғандығын, қазаққа айналу үрдістері арқылы «қазақ» сөзі әлеуметтік-этникалық мәнге өзгергенін дәлелдейді, деп жазады (Қазақстан тарихы, 2008: 66).

Ал енді парсы тіліндегі жазба дереккөздерде қазақ сөзі қандай мағынада және қай ғасырда кездеседі дегенге келсек, парсы тілінде қазақ сөзі қазоқ [قازاق - qazoq/qazzoq] деп айтылады және жазылады. Парсы тіліндегі дереккөздерде Қазақстан сөзі осы кезге дейінгі зерттеулер бойынша тұғыш рет Зайнаддин Васифидың (1485-1551 немесе 1566) Бадаи әл-вақай шығармасында кездесетіні айтылып жүр. Бұл шығарма мемуарға жатады. Автор бұл еңбекті жазуды 1517 жылы Самарқанда бастап 1538/39 жылы Ташкентте аяқтаған (Стори, 1972: 1124). Бадаи әл-вақай шығармасында қазақтар туралы екі жерде баяндалады: бірі қазақтарға қарсы соғыс және екінші рет Қазақстан

жаққа қарай аттанды деп жазылған (МИКХ, 1969: 178-180). Бұл еңбек 1517-1538 жылдар аралығында жазылған. Демек жазылған уақыты жағынан 1520-24 жылдары жазылған Хабиб ас-сияр шығармасына жақын. Бірақ Хабиб ас-сиярдың авторы гурхандарға қатысты оқиғаны баяндағанда қазақ сөзін қалдырып қарлұқ пен қаңлы адамдары (халқы) деп жазған. Десек те Хабиб ас-сияр шығармасында Шайбанилердің билікке келген кезін баяндаған тұста қазақтар туралы аз да болса мәліметтер кездеседі. Мысалы Хабиб ас-сиярда 1508-1509 жылдардағы оқиғаларды баяндағанда Самарқанның маңында Мырза Байсұңқар мен ағасының бір-біріне қарсы шыққандығы туралы хабар жетеді. Осы арада Тұлын Қожа Муғұлды үш жүз қазақтың жаужүрек әскерімен алдыңғы шепке жібереді. Түнде шабуыл жасап Тұлын Қожа Муғұл көптеген самарқандықтарды жаралап, өлтіріп үлкен олжамен кері қайтады деп жазылған (Хондемир, 2001: 231). Бұдан басқа бірнеше жерде Хондемир қазақтар туралы жазады. Алайда Хондемир Шыңғыс хан дүниеге келгенге дейінгі кезеңді баяндағанда қазақ қауымы не тайпасы туралы жазбаған. Осы жерде бір кезеңде өмір сүрген авторлардың бірі жазғанын екіншісінің жазбауы немесе бірі жазған деректі екіншісі мүлдем басқаша баяндауын қалай түсіндіруге болады деген сұрақ туындайды. Хабиб ас-сияр, Бадаи эль-вақай, Михманнама-и Бұхара және басқа да парсы тіліндегі шығармаларда «қазақ» сөзі кездеседі. Бірақ Бадаи эль-вақай шығармасына дейінгі еңбектерде «Қазақстан» деген сөз ел атауы ретінде кездеспейді. Жазылған уақыты қазірше белгісіз, бірақ шамамен XV ғ. соңы мен XVI ғ. басында жазылған Тарих-м муғул шығармасында қазақ атауы кездеседі және қауымның не тайпаның аты ретінде қыпшақ, қарлұқ және қаңлы тайпаларымен қатар аталады.

Дереккөздермен жұмыс істегенде әр қолжазбаның бірнеше нұсқасы болатынын және әр нұсқаның өз ерекшелігі болатынын ескеру маңызды. Тарих-и мугул шығармасы Раузат ас-сафа шығармасына жақын екендігін ескере отырып ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған Раузат ас-сафа шығармасының қолжазбасын қарап шықтық. Бұл қолжазбада қарастырып отырған оқиға туралы: қыпшақ, қарлұқ және қаңлы тайпалары оған қатысты зұлымдық істейтін (Баласағұн билеушісіне), оның мал-мүлкін талан-таражға салатын. Баласағұн қаласы Ғу Балық (غو باليق) деп аталады деп жазылған (Ұлттық, 276:20 а). Көріп тұрғанымыздай Раузат ас-сафа шығармасының Тегеран нұсқасында Баласағұн қаласының аты Қу Балық деп жазылған болса, Алматы нұсқасында Ғу Балық деп жазылған. Демек әр нұсқада әртүрлі жазылуы мүмкін екендігін ескере отырып Раузат ас-сафаның өзге де қолжазбаларын мұқият қарап шығу керектігін байқаймыз. Бұл мәселенің Хабиб ас-сияр, Тарих-и жахангушаи шығармаларынан басқа барлық қолжазбаларға қатысты екендігін айту қажет. Хондемирдің шығармасын арнайы зерттеген Н.Д. Миклухо-Маклай «Редакция Всеобщей истории Хондемира (Хабиб ас-сийар)» атты мақаласында қолжазбаның автографының өзгеріске ұшырап, қайта редакцияланғанына тоқтаған. Бұл шағын ғана мақалада Хондемир Хабиб ас-сияр шығармасын жазып болған соң бастан-аяқ тағы екі рет қайта көшіргенін жазады, оның бірі 1525, екіншісі 1539 жыл. Қала берді әрбір томы автордың өз қолымен екі реттен, тіпті үш реттен қайта редакцияланғаны белгілі. Яғни автор кейбір қате кеткен жерлерін қайта өңдеп толықтырып шыққан (Миклухо-Маклай, 1967: 23-24). Бұндай жағдай Раузат ас-сафа шығармасында да кездеседі. Бұдан шығатын қорытынды Тарих-и муғул шығармасы танымал шығарманың автографы ма әлде кейінірек жазылған редакциясы ма деген сұраққа назар аудару. Тарих-и муғул шығармасы да және осы шығармамен салыстырылған Тарих-и жахангушаи, Раузат ас-сафа және Хабиб ас-сияр шығармаларының әрқайсысы бірнеше нұсқада сақталған. Қала берді парсы тіліндегі дереккөздердің ішінде тура осы үш шығарма ең көп көшіріліп халық арасына кең тараған еңбектердің қатарына жатады. Бүгінгі таңда әлемнің танымал

кітапханаларының көбісінен Тарих-и жахангушаи, Раузат-ас-сафа және Хабиб ас-сияр шығармаларының нұсқаларын кездестіруге болады (Rieu, 1883: 1064-1065).

Бұдан басқа тағы бір ескеретін жай Р. Груссе болсын басқа да зерттеушілер болсын тура осы гурхандарға және моңғол дәуіріне қатысты жазғанда негізінен парсы дереккөздеріне сүйенген. Мысалы Р. Груссе Империя степей атты кітабында көптеген деректерді келтіргенде Ата Мәлік Жувейнидің Тарих-и жахангушаи шығармасына сілтеме жасаған (Djouweuni, 1834: 441). Сондай-ақ көптеген батыс ғалымдары мен кеңес дәуіріндегі ғалымдардың сүйенген дереккөздері парсы тіліндегі дереккөздер екендігін байқаймыз.

Нәтижелер. Авторы белгісіз Тарих-и муғул шығармасының инвентарлық нөмірі 5-27563, көлемі 82 парақ, әр бетте 20 жол, жазуы насталиқ. Бөлімдердің аты қызыл сиямен жазылған. Қолжазба толық емес, соңы жоғалған. ИИР Ұлттық кітапханасы қолжазбалар бөлімі маманының осы қолжазбаға жазған анықтамасы мынадай: «Бұл шығарма шамасы үлкен бір шығарманың бір бөлігі болса керек. Себебі әдемі безендірілген алғысөзден соң әдеби орамдарды пайдаланбай бір дегеннен «Шыңғыс ханның хытай жаққа қарай жорығы және сол кезде ғайыптың пердесінен орын алған оқиғалардың шәрхы» деген бөлімнен басталып кетеді. Осы шығарманың бөлімдерінің аты Раузат ас-сафа және Хабиб ас-сияр атты екі кітаптың бөлімдерінің атына ұқсас болуына орай аталмыш екі шығармамен салыстырылып шыққанын айта кету керек. Бірақ [жаңағы екі шығармамен] бір екендігі байқалмады. Қолжазбаның ішінде төртбұрышты мөр бар (1b, 2 a). Мөрдегі жазу: Лә иләһә илләлләһ әл-Мәлик әл-Хаққ әл-мубәйән убдәһ моһр сәлим». 1389/2010 жылы қайта қарастырылды. 1387/2008 жылы Жәлал Сұлтан Ахмадиден сатып алынды (Мәлли: 27563). Шағын ғана аннотацияның өзі көптеген жайды аңғартады. Кішігірім аннотациядан қолжазбаның Шыңғыс ханның ерліктері мен жорықтарына арналған шығарма екенін және сол себепті шығарманың аты Тарих-и муғул деп шартты түрде аталып кеткенін аңғарамыз. Алайда мұқият оқи бастағанда ішінен назар аударарлық бір сөзді кездестіреміз. Ғылыми ортаға бұрындары белгісіз болып келген, жеке адамның коллекциясында сақталған Тарих-и муғул шығармасында «қазақ» деген атау кездеседі. Моңғол тарихына арналған шығармада қазақ атауының кездесуі таң қалатын жағдай болмаса керек. Себебі барлық тарихи шығармаларда аңыз бойынша Яфестен тараған ұрпақтардың ішінде түрік пен моңғол түбі бір екендігі жазылады. Оның үстіне Шыңғыс ханның әскерінің негізгі бөлігін құраған түрік тайпалары екендігі тарихтан белгілі. Олай болса қазақ сөзінің бұл еңбекте қалай және қандай сипатта баяндалғанына кеңірек назар аудару маңызды. Алдымен Тарих-и муғул шығармасы неше бөлімнен тұрады, баяндау стилі жағынан өзге тарихи шығармаларға ұқсайды ма немесе қаншалықты ұқсас екендігіне тоқталамыз.

Тарих-и муғул шығармасы көптеген ортағасырлық парсы тіліндегі тарихи шығармалар секілді күрделі проза стилінде жазылған. Иран тарихшылары әдетте тарихи, діни, философиялық шығарма болмасын арасында өз ойларын өлең түрінде жеткізуге тырысқан. Бұл шығармада да біраз жерде өлең жолдары кездеседі. Тарих-и муғул шығармасы жалпы отыз тоғыз бөлімнен тұрады. Басы «Шыңғыс ханның хытай жаққа қарай жорығы және сол кезде ғайыптың пердесінен орын алған оқиғалардың шәрхы» деген бөлімнен басталса, соңы жоғалғандықтан «Құбылай ханның құрылтайы, сол заманда орын алған оқиғалар» деген бөлімге келгенде аяқталмай қалады. Тарих-и муғул шығармасының кішігірім алғысөзі (муқаддима) бар. Әдетте алғысөзде шығарманың аты мен авторы, не үшін жазылғандығы мен тапсырыс берушісі туралы мәлімет кездеседі. Алайда әдемі басталған алғысөзде алты жол өлеңмен осы шығарманы жазған құдайдың пендесі шахтың шапанына оранатыны мен жаратушының сүйікті пендесі атанатынына үміті бар екендігі баяндалған соң, бірден негізгі мәтін, яғни «Шыңғыс ханның хытай жаққа қарай жорығы және сол кезде

ғайыптың пердесінен орын алған оқиғалардың шәрхы» деген қызыл сиямен жазылған бөлім басталып кетеді. Әдетте парсы тіліндегі шығармаларда алғысөздің өзі көлемді болатыны баршаға белгілі. Оның үстіне алғысөзде автор не үшін және кімнің тапсырысымен жазғанын және бұрынғы өткен патшалардың бәріне мадақ айтып әрі оларды таныстырып барып бастайтын ереже болған. Бұл шығарманың алғысөзі тым қысқа және аяқасты бітіп қалған алғысөзден кейін бірден негізгі мәтін басталады. Одан басқа тағы бір назар аударатын жай, ол Шыңғыс ханның тарихына арналған барлық шығармалары оның ата-бабаларын, шығу тегін баяндап барып Шыңғыс ханның жорықтарын бір-бірлеп баяндайтын болған. Ал, Тарих-и муғул шығармасында олай емес. Қысқа алғысөзден кейін бірден Шыңғыс ханның хытайлар жаққа қарай жорығынан басталады. Осы жерде қидандарға жасалған жорыққа дейінгі Шыңғыс ханның тарихы неге жазылмаған деген сұрақ туындайды. Осы себепті болса керек Тарих-и муғул қолжазбасына анықтама жазған ирандық маман үлкен бір шығарманың бір бөлігі немесе томы деп шамалаған. Сондай-ақ Тарих-и муғул қолжазбасының Шыңғыс ханның хатундары мен әулеті деген бөлімінде: Зафарнаманың алғысөзінде Алтан ханның қызы туралы жазылған деген сөзді кездестіреміз (Мэлли, 11 а). Демек бұл шығарманың авторы Зафарнаманы оқыған және сол шығарманың алғысөзін пайдаланған деген ойға қаламыз. Әрине, қайсы Зафармана деген сұрақ туындайды. Себебі екі Зафарнама бар. Дегенмен екі Зафарнама да XV ғ. жазылған шығармалар. Ал белгісіз автор да шамамен XV ғасырдың соңы, XVI ғасырдың басында өмір сүрген болса керек. Тарих-и муғул шығармасының бесінші бөлімі: Гурхан деп аталатын қарақытай сұлтандары мен Таян ханның ұлы Күшлік жайының баяны деп аталады. Осы бөлімнің бас жағында қазақ атауы кездеседі. Осы оқиғаның түпнұсқадан аудармасы төмендегідей:

Гурхан деп аталатын қарақытай сұлтандары мен Таян ханның ұлы Күшлік жайының баяны. Қарақытайлар өз патшасын курхан (гурхан) деп атайды, яғни хандардың ханы. Олар шығыс елдерінің танымал және сыйлы адамдарынан болған. Осы жамағаттың туған жері (шыққан жері) хытай уәлаяты болған. Шыңғыс хан туғанға дейін біраз уақыт бұрын кейбір сол уақытта орын алған оқиғаларға байланысты олардың басшысы өз қауымы мен тайпасының сексен адамымен, кейбір деректер бойынша үлкен топпен хытайдан сыртқа шыққан. Және қырғыз шектеріне жақындағанда олардың арасы мен сахара халқы және жергілікті халықтың арасында шайқас болады, бір-бірін шауып тонайды. Және ол жерден өтіп ел болғанда (ел болып ұйысқанда) сол аймақта қаланың негізін қалайды. Және сол жерге түріктердің көптеген қауымдарының жиналғаны сондай олардың саны қырық мың отбасыға жетеді. Сол кезден бастан Баласағұн қаласында, моңғол (муғул) оны У Балық (عو بالیغ), яғни жақсы қала деп атайды. Афрасияб ұрпағынан бір хан болды және оның көп сән-салтанаты (күдіреті) болмағандықтан қазақ, қыпшақ, қаңлы тайпалары (قزاق و قپچاق و قانغلی) оған қатысты көп зұлымдық жасайтын және оның мал-мүлкін талан-таражға салатын. Хан ол жамағатқа тойтарыс беріп алдын алуға әлсіз болды. Қысқасы Афрасиябтың немересі қарақытайдың қайыры, сән-салтанаты, күдіреті мен күшінің басымдылығын естігенде гурханға елші жібереді. Оған өзінің әлсіздігін айтып мемлекетін оған тапсыру үшін астанасы жаққа қарай келуін өтінеді. Көп ұзамай дұшпанның зұлымдығынан құтылып жанына жастанып жатып демалғысы келеді. Гурхан оның өтініші бойынша Баласағұнға келеді және аяғын сұлтандықтың тағына тірейді. Афрасиябтың немересінің атынан хан атын алып тастайды және оны Илк туркман деп атайды. Сол аймақтағы түрік тайпаларын ел етіп, бағындырып Қашғар мен Хотанға әскер жіберіп өзіне қаратады. Мойынсұну шеңберінен сыртқа шыққан Бесбалық пен қырғыз хандарын тағы да бір рет бағындырады. Ферғана мен Мәуераннахрға әскер жіберіп сол мемлекеттерді де өзіне бағындырады. Ата-бабалары

сұлтандардың сұлтаны Османнан тарайтын Мәуераннахр сұлтандары оның бұйырығына мойынсұнады. Ол 536 жылы Сұлтан Санжармен соғысып, оны жеңеді. Осы жеңістен кейін көптеген Мәуераннахр мен Түркістан елдеріне билік етті (Мәлли, 21b-22a).

Осыдан кейін гурхандардың билігі мен Шыңғыс ханнан қорқып қашып келіп пана сұраған Таян ханның ұлы Күшлік туралы баяндайды. Күшлік өзін паналатқан гурханның шығыс жақтағы әмірлерінің арасындағы бүлік пен олардың Шыңғыс ханға барып қосылғанын байқайды. Сұлтан Осман да гурханнан көңілі суып кетеді. Ол қолайлы мүмкіндікті күтіп жүреді. Сол кезде Сұлтан Мұхаммед Хорезмшах Күшлікке жасырын хат жіберіп гурханға қарсы шайқасқа шақырады. Нәтижеде гурханды Күшлік өлтіріп, оның иелігіндегі жердің біршамасына билік құрады. Күшліктің мәсиhi дінін ұстанғандықтан халықты бұтқа табынуға және мәсиhi (христиан) дініне шақырады. Кімде кім қабылдамаса оларды аямай өлтіртеді. Одан кейін осы туралы естіген Шыңғыс хан Жебе ноянды жіберіп көп ұзамай өлім құшқан Күшліктің оқиғасы баяндалады.

Гурхандардың Баласағұн қаласына келгені туралы бірқатар парсы тіліндегі дереккөздерде баяндалған. Алайда әр дереккөзде әртүрлі. Тарих-и муғул дереккөзінің өзге шығармалардан басты айырмашылығы ішінде қазақ атауының болғандығында екендігін жоғарыда атап өттік. Шығарманың мазмұнымен толықтай танысып болған соң сенімді түрде Тарих-и муғул шығармасы Раузат ас-сафа шығармасына жақын жазылған тіпті кейбір бөлімдері бірдей деуге болады. Тарих-и муғул шығармасының баяндау әдісі мен стилі және пайдаланған сөздері бәрі Раузат ас-сафа шығармасына келеді. Бірақ айырмашылықтары да бар. Ең басты айырмашылығы Раузат ас-сафа шығармасында қазақ сөзі кездеспейді, ол сөздің орнына қарлұқ тайпасы деген сөз жазылған. Сондықтан Тарих-и муғул мен Раузат ас-сафа және моңғол тарихына арналған басқа да парсы тіліндегі шығармалардағы тура осы гурхандар туралы оқиғаға қатысты баяндалған мәліметтерді салыстырдық. Ол үшін Тарих-и муғул шығармасының 5-бөлімінде кездесетін қазақ сөзі мен осы тараудағы қысқаша мәліметті Тарих-и жахангушай, Раузат ас-сафа және Хабиб ас-сияр шығармаларындағы қарақытайлар мен гурхандар туралы баяндалған бөлімі таблицанда берілді.

Кесте 1. «Тарих жахангушай», «Раузат ас-сафа» және «Хабиб ас-сияр» шығармаларындағы қазақ тайпаларына қатысты деректердің мәтінінің салыстыру кестесі
[Table 1. Comparative table of the texts “Tarikh-I jahangushai”, “Rauzat as-safa and Habib as-siyar” related to the Kazakh tribes].

Тарих-и жахангушай, авторы Ата Мәлік Жувейни, 1252/53-1260 жылдары жазылған	Раузат ас-сафа, авторы Мухаммад ибн Хванд-шах ибн Махмуд (1433-1498) Мирхонд атымен танылған, 1498 жылы жазылған	Хабиб ас-сияр, Гийасаддин ибн Хумам аддин ибн Хванд-Әмир (941/1534-35 дүние салған) Хондемир атымен танылған, 1520-24 жылдары жазылған
Қарақытай хандарының түбі хытайдан, олар да сол қауымның сыйлы және танымал адамдарынан болған. Мәжбүр болғандықтан жерлерін тастап кетеді де қатерлі де қиын сапарға аттануға тура келеді. Олардың әмірін немесе көсемін гурхан дейді, яғни хандардың ханы. Гурхан үйінен шыққанда сол қауымның сексен адамымен шыққан. Басқа дерек бойынша үлкен топ және жамағатпен шыққан. Қырғыз шектеріне	Қарақытайлар өз патшаларын гурхан деп атайды, яғни хандардың ханы. Және олар шығыс елдерінің танымал да сыйлы адамдарынан болған. Ол жамағаттың шыққан тегі хытаи уәләты болған және Шыңғыс хан туғанға дейін біраз уақыт бұрын сол заманның оқиғалары бойынша олардың көсемі тайпасының сексен адамымен, кейбір деректер бойынша үлкен топпен хытайдан сыртқа шығады.	Қарақытай тайпасының шыққан жері хытаи уәләты. Олар сол уәләттың сыйлы адамдарынан болған. Және өз патшаларын гурхан деп атаған, ал хытаилар Алтан хан деп атаған. Шыңғыс ханның туылуынан бұрын сол тайпаның сексен адамы өзінің туыстары мен малдарымен, кейбір деректер бойынша көп топпен хытайдан сыртқа шығады да қырғыз шектеріне

<p>жеткенде сол жерде тұратын тайпаларға жүйелі түрде шабуыл жасайды. Ол қауым да бұларға қарсы шығады. Содан соң хытай қауымы ол жерден кетіп Имилге (Еміл) жетеді. Ол жерде қала салады, ол қаланың орны қалған. Сол жерде көптеген түрік және басқа да қауымдар оларға қосылады. Соншалықты болғаны саны қырық мың отбасыға жетеді. Сол себепті ол жерде тұратын жер табылмайды. Содан жолға шығады және Баласағұнға келеді. Қазір моңғол оны Ғар Балық деп атайды. Баласағұнның әмірі өзінің түбін Афрасиябтан шығаратын бір адам болатын, бірақ күші мен құдіреті жоқ еді. Сол жерде өмір сүретін қарлұқ, қаңлы атты түрік тайпалары Баласағұнның әміріне мойынсұнудан бас тартып қарсы шығады. Оның үйірлі малына, мал-мүлкі мен жан-жағына қасқырдай шабуыл жасайтын. Ол әмір осы тайпаларға қарсы шығып қорғануға әлсіздік танытады. Гурханның жеңістері мен артына ергендер туралы естігенде оған елшілер жіберіп, қаңлылар мен қарлұқтардың бүлігі мен үстемдігінің алдында әлсіз екенін ескертеді және оның келуін өтініп мемлекетін оның қолына тапсырып заманының қайғысынан айрылғысы келеді (Жувейни, 1999: 243)</p>	<p>Ол топ қырғыз шектеріне жеткенде олардың арасында дала халқы мен сол жердің адамдарының арасында шайқас болады, бір-бірін тонап, талан-таражға салады. Ол жерден өтіп Емілге жетеді. Сол аймақта қала салады және сол жерге көптеген сол жамағат пен түріктерден адам жиналады. Көптігі сондай саны қырық мың отбасыға жетеді. Сол кезде Баласағұн қаласында моңғол оны Қу Балық, яғни жақсы қала деп атайды Афрасияб нәсілінен бір хан болды. Көп күші болмаған соң қарлұқ, қыпшақ және қаңлы тайпалары оған қатысты зұлымдық істейтін, оның мал-мүлкін талан-таражға салатын. Хан ол жамағатқа қарсы шығуға әлсіз болатын. Қысқасы Афрасиябтың немересі қарақытайдың күші, құдіреті мен сән-салтанатын естігенде гурханға елші жібереді де өзінің мойынсұнатынын жеткізеді. Және өзінің мемлекетін оған тапсыру үшін астанасынан жолға шығып келуін өтінеді және көп ұзамай дұшпанның зұлымдығынан аман қалып жанына жастанып демалуды қалайды (Мирхонд, 2001: 3817-3818).</p>	<p>барады. Және олар мен қырғыздардың арасында шайқас болады. Ол жерден Емілге барады. Сол жерде қала салады. Шамамен түріктерден мың жаужүрек отбасы сол жерге жиналды. Сол кезде Баласағұн елінде, моңғолдар оны Ғу Балық деп атайды яғни жақсы қала Афрасиябтың нәсілінен бір хан болды. Бірақ соншалықты күші болмады. Және қарлұқ пен қаңлының адамдары оның уәләятының мал-мүлкін талан-таражға салатын. Сондықтан гурханға елші жіберіп осы жаққа келуін Баласағұнды жаулап алып қарлұқ пен қаңлының зұлымдығының алдын алуды өтінеді. Гурхан Баласағұнға барып салтанат тағына отырады (Хондемир, 2001: 40).</p>
---	---	--

«Тарих-и муғул» қолжазбасында баяндалған оқиғаға оралатын болсақ, гурхандарға қатысты мәлімет ең алдымен Тарих-и жахангушай шығармасында кездеседі. Хулагу ханның (1217-1265) жылнамашысы болған Ата Мәлік Жувейни бұл еңбегінде Жетісу аймағына гурхандар келгенге дейінгі оқиғаны баяндағанда Афрасиябтың ұрпағы болып келетін басшыға қарлұқ пен қаңлы (قرليغ و قنقلی) тайпаларының күн бермегенін жазады, ал қыпшақ сөзі кездеспейді. Ал Баласағұн қаласын Ғар Балық (غر باليغ) деп жазады. Алайда көлемді әрі жан-жақты толық мәліметтерді қамтыған Жами ат-тауарих шығармасында Рашидаддин бұл оқиғаны басқаша баяндайды, яғни гурхандардың Жетісуға келуі туралы бірқатар мәліметтер бере келе найман ханы Күшлік екеуінің арасындағы шайқасты кеңінен баяндайды. Алайда Шыңғыс хан туғанға дейін Баласағұн маңында өмір сүрген қазақ, қыпшақ, қарлұқ және қаңлылар туралы мәлімет кездеспейді (Рашидаддин, 2001: 244-248). Демек Тарих-и муғул шығармасының авторы Ата Мәлік Жувейнидің еңбегін оқыған және сүйенген, бірақ Рашиаддиннің еңбегіне тікелей сүйенбегенге ұқсайды.

Ал 1458-жылы жазылған Мирхондтың көлемді Раузат ас-сафа шығармасында Шыңғыс ханның батысқа жорығынан бұрын орын алған Баласағұн маңындағы гурхандардың оқиғасы шамалы басқаша баяндалған. Мирхондтың баяндауы жоғарыда атап өткендей Тарих-и муғул қолжазбасына жақын. Бірақ қазақ, қыпшақ, қаңлы (قزاق و قپچاق و قانغلی) тайпалары дегеннің орнына қарлұқ, қыпшақ,

қаңлы (قرلىق و قىچاق و قانقلى) тайпалары, ал Баласағұн қаласының аты Қу Балық (قو بالىغ) деп жазылған. Тарих-и муғул шығармасында қыпшақ атауы қыпшақ болып ч әрпінің нүктесі түсіп х болып жазылған. Бірақ нүктенің қойылмауы жиі кездесетіндігін ескере отырып қыпшақ деп оқылады. Мирхондтың немересі Хондамирдің Хабиб ас-сияр шығармасында тура осы тайпалардың атауларын қарлұқ пен қаңлы (قرلىق و قنقلى), ал Баласағұн қаласы Ғу Балық (غو بالىغ) деп жазылған. Тарих-и Жахангушаи шығармасының кейбір нұсқаларында қарлұқ деген сөз қарнақ (قرنق) деп те жазылған (Жувейни, 2001: 40).

Енді Тарих-и муғул қолжазбасындағы қазақ, қыпшақ және қаңлыларға қатысты оқиғаның орын алған уақытына келер болсақ, Тарих-и муғул шығармасында Шыңғыс хан туғанға дейін біраз уақыт бұрын, яғни қарақытайлардың Жетісуға келген кезі баяндалады. Тура осы мәлімет Раузат ас-сафа мен Хабиб ас-сияр шығармасында қайталады. Қарақытайлардың Жетісуға келген кезі XII ғ. басы болатын. Бұл туралы Р. Груссе былай деп жазады: В западной части Исык-Куля караханиды, правившие в Баласагуне в тот период, испытывали угрозу со стороны как карлукских тюрков нижнего течения реки Или, так и канхлийских тюрков на севере Арала. Они обратились к предводителю киданей Юэлю Тачэю, который поспешил на помощь, сместил с трона непредусмотрительного караханида и сменил его. Баласагун, таким образом стал столицей Юэлю Тачая, который присвоил себе тюркский имперский титул гурхана иои, властителя мира, который впоследствии носили его потомки (Груссе, 2005: 164-165). Ал Қазақстан тарихы кітабында: Қарақытайлардың Орталық Азияға келуіне жергілікті көшпелі тайпалардың шапқыншылығы себепші болды. 1125 жылы Елюй Даши әскерінің Емілге келуі Жетісуда қалыптасқан мемлекеттік институттарға түбегейлі өзгеріс енгізген жоқ. Қарақытайлардың саяси ықпалы Жетісудың бір бөлігіне, Сырдарияның оң жағалауына және басқа аудандарға таралды. Бірақ бірте-бірте тайпалар арасындағы қақтығысты пайдаланған қарақытайлар көп жерге иелік етті. Санжар сұлтанды жеңген соң гурхан Баласағұн түбінде Ғұз-Ордада өз ордасын құрды, деп жазылған (Қазақстан тарихы, 2010: 416-417). Қарақытайлардың Жетісуға келген кезін ғалымдар бір ауыздан 12 ғ. басы яғни 1125 деп көрсеткен. Бұл кезде әлі Шыңғыс ханның дүниеге келмеген кезі болатын. Шыңғыс ханның дүниеге келген кезі туралы дерек екі түрлі: 1155 және 1165. Бірақ дүние салған жылы көптеген дереккөздерде 1227 жыл деп көрсетілген. Демек, Тарих-и муғул шығармасында қазақ тайпасы деген сөздің кездесеуін саралай отырып Шыңғыс хан туғанға дейінгі уақытта қазақ деген тайпаның болғандығы мен оның қарлұқ, қыпшақ және қаңлы тайпаларымен қатар өмір сүргенін аңғартса керек деген ой туындайды. Айта кетер жай қазақ, қыпшақ, қаңлы тайпасы дегенді түпнұсқада қабиле [قبيله] деп жазылған. Қабиле сөзінің түбі араб сөзі, мағынасы тайпа, бір топ, бір әкеден туған перзенттердің тобы дегенді білдіреді (Әмид, 1997: 1569). Сондықтан осы ойды қуаттайтын деректерді өзге де жазба дереккөздерден іздейміз.

Қорытынды. Авторы белгісіз «Тарих-и муғул» шығармасында кездесетін қазақ сөзіне қатысты ойымызды тұжырымдай келе төмендегідей қорытындыға келеміз. Біріншіден, Тарих-и муғул шығармасының тілі мен баяндау әдісі жағынан Раузат ас-сафа және Хабиб ас-сияр шығармасына жақын. Демек жазылған уақыты да осы екі шығарма жазылған 1498-1524 жылдар аралығында жазылуы мүмкін деп шамалауға болады. Екіншіден, Тарих-и муғул шығармасы толық сақталмаған әрі авторы белгісіз. Бірақ мазмұны жағынан Раузат-ас-сафа шығармасына жақын болғандығына қарап, бәлкім бұл Раузат ас-сафаның бір көшірмесі не болмаса автографы болуы мүмкін деген ойға келеміз. Бірақ олай ойлауға кедергі болатын бір ғана сөз – қазақ сөзі. Біз қарап шыққан Раузат ас-сафа шығармасының ешбір нұсқасында қазақ атауы кездеспейді. Осы тұста белгісіз көшіруші (кәтиб) Раузат ас-сафа шығармасын қайта көшіргенде қазақ

атауын қарлұқ атауымен қателесіп жазуы мүмкін бе деген сұрақты қоюға болады. Бірақ автор немесе көшіруші қателескенмен қазақ деген атаудың қате емес екендігі анық. Сондай-ақ көшіруші өзі білмейтін, таныс емес сөзді мәтінге өз жанынан қосуы мүмкін бе деген сұрақ туындайды. Автор өзі жазған шығарманы қайта қарап шыққанда кейбір жерлеріне өзгертулер енгізіп, түзетеді. Көшіруші қателесіп нүктелерін қоймай не болмаса кейбір әріптерді қате жазуы мүмкін, бірақ өз жанынан мәтінге сөз қоса алмайды. Әрине көшіруші кейде жиектерге қосымша түсініктер жазуы мүмкін. Бірақ анық жазылған қазақ сөзі қателесіп жазылған сөзге ұқсамайды. Осы жерде айта кетер жай, ортағасырлық шығармалардың көбісі арнайы тапсырыспен жазылатын болған. Белгілі бір тарихи шығарманы жаздырту, оны қайта көшірту, қағазы, бояуы және т.б. шығындары кез-келген қарапайым адамның қалтасы көтермейтін шығыны көп жұмыс.

Үшіншіден, егер Тарих-и муғул шығармасын Раузат ас-сафаның қайта көшірілген бір нұсқасы емес жеке шығарма деп қарастырсақ, онда белгісіз автор қазақ деген қауымды (тайпаны) білгендіктен жазған деп шамалауға болады. Яғни, қазақ, қыпшақ және қаңлы қауымы не тайпалары гурхандар билікке келгенге дейінгі уақытта танымал түрік тайпалары болған. Бұл жағдайда белгісіз автор қазақ, қыпшақ, қаңлы деп сол кездегі түрік тайпаларын атай отырып олардың Жетісу өңірінде өмір сүргендігі туралы қолында бар мәліметті жазғанға ұқсайды. Одан басқа, белгісіз автордың «Тарих-и жахангушай», «Раузат ас-сафа» шығармаларынан басқа дереккөздерге сүйеніп жазғандығын байқаймыз. Бірақ «Тарих-и муғул» шығармасы Раузат ас-сафа шығармасына қаншалықты ұқсағанымен басталуы, тақырыптардың атауы және тағы да басқа жерлерде ұқсамайтын тұстары бар. Демек, «Тарих-и муғул» шығармасы жеке-дара шығарма деуге болады. Бір жағынан белгісіз автор бұл еңбекті жазғанда бірқатар парсы тіліндегі дереккөздерге сүйенгені анық. Ал екінші бір жағынан өзіндік баяндау стилі қалыптасқан автор екендігін көрсетеді. Тарих-и муғул шығармасында кездесетін, назарымызды өзіне ерекше аударған қазақ атауы қай жағынан алып қарасақ та маңызды. Шыңғыс хан туғанға дейінгі уақытта Жетісу өңірінде қазақ, қыпшақ және қаңлылардың өмір сүруі де тарихи оқиғалардан тыс емес және расталған мәлімет. 1245-жылы хатқа түскен қыпшақ-араб сөздігінде кездесетін қазақ сөзінің кездейсоқ емес, сол кезде қолданыста болған сөз екендігін қуаттай түседі. Қазақ этникалық тобы туралы Қазақстан тарихы кітабында қазақ сөзіне қатысты бірқатар мәліметтерді саралай келе, баяндалған материал XI-XII ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақ қыпшақтарының қоғамында «қазақ» деп аталатын этникалық-элеуметтік топтардың болғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл айтылғандардан қазақ халқы моңғолдардан бұрынғы уақытта қалыптасқан деген тұжырым туындамайды. XI-XII ғасырлардың басында далалық өңірде де, егіншілік алқаптарда мекендеген және бірнеше шаруашылық-мәдени үлгілер шеңберінде олардың қоғамы тіршілігінің тұтас және біріңғай жүйесін құрған қыпшақ тайпаларының топтасуы қазақ халқының қалыптасуында да маңызды кезең болды. Этникалық үдерістердің дамуы негізінде XI-XII ғасырларда Қыпшақ хандығында қазақ халқының этникалық ұйытқысы қалыптасады (Қазақстан тарихы, 2010: 430). XI-XII ғасырларда қазақ халқы қалыптасып үлгермегенмен қазақ атауы қауымның, яғни этникалық топтың атауы болғандығын көптеген дереккөздер растайды. Қала берді Қазақстан тарихында жазылған бұл тұжырымға да біршама уақыт өтті. Алдағы уақытта бәлкім бұл тұжырым да біршама өзгереді. Бұл бағытта жаңа дереккөздер табылып жазбаша дереккөздер базасы жыл сайын толығырақ. Ең бастысы зерттеушілер талмай жаңа дереккөздерді табуға жұмылуы тиіс. Олай болса, «Тарих-и муғул» шығармасындағы деректер алдағы уақытта өзге де шығыс тілдеріндегі, яғни қытай, моңғол, түрік, араб және парсы тілдерінде жазылған тың дереккөздермен салыстырылып қазақ атауына қатысты мәліметтермен әлі де толықтырылатын болады деген ойдамыз.

Қолжазба деректері

Мэлли — ИИР Ұлттық кітапханасы (10117/2)
 Мэлли — ИИР Ұлттық кітапханасы (5-35053)
 Мэлли — ИИР Ұлттық кітапханасы (27563)
 Тарих-и муғул — ИИР Ұлттық кітапханасы (27563)
 Ұлттық — ҚР Ұлттық кітапханасы (276)

Manuscript Sources

Melli — The National Library of IRI (10117/2)
 Melli — The National Library of IRI (27563)
 Melli — The National Library of IRI (5-35053)
 Tarikh-i mogul — The National Library of IRI (27563)
 Ulttiq — The National Library of RK (276)

Әдебиеттер

- Әмид, 1997 — *Әмид Х. Фарханги Әмид*. Т. II. Тегеран: Әмир Кәбир, 1999. 1569 б.
 Баяни, 2003 — *Баяни Ш.* Мугулан ва хукумате Илхани дәр Иран. Тегеран: САМТ, 2003. 167 б.
 Груссе, 2005 — *Груссе Р.* Империя степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан. Том. I. Пер. с франц. Х.К. Хамраева // Сост. Б.М. Сужиков. Алматы: Санат, 2005. 412 р.
 Djouweyni, 1834 — *Djouweyni A.M.* Tarikh-i djahvn kouchva, traduit dans d'Ohsson, Histoire Der Mongols, Vol. I. (Histoire des Mongols: depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey, ou Tamerlan. La Haye et Amsterdam: Les frères Van Cleef, 1834. 441 p.
 Жувейни, 2001 — *Жувейни А.М.* Тарих-и жахангушаи. Баспаға әзірлеген: Мансур Серват. Тегеран: Амир Кабир, 2001. 32 б.
 Курьшжанов, 1970 — *Курьшжанов А.* Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата: Наука, 1970. 234 с.
 Қазақстан тарихы, 2008 — *Қазақстан тарихы* этникалық зерттеулерде. Т. I. Жалайыр. Алматы: Алаш тарихи-зерттеу орталығы, 2008. 66 б.
 Қазақстан тарихы, 2010 — *Қазақстан тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық, 1-том, Алматы: Атамұра, 2010. Б. 416-417.
 Қыдырбаев, 2015 — *Қыдырбаев Қ.* Қазақ сөзінің этимологиясы (1245 жылы жарық көрген Қыпшақ-Араб сөздігінің қолжазбасы негізінде // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. 2015. № 3 (53). Б. 65-75.
 Миклухо-Маклай, 1969 — *Миклухо-Маклай Н.Д.* Редакция всеобщей истории Хондемира (Хабиб ас-сияр). Письменные памятники и проблемы истории культуры народов востока. Тезисы докладов III годичной научной сессии ЛО ИНА май 1967 года, 1972. С. 23-24.
 Материалы по истории Казахских ханств, 1969 — *Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков* (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 178-180.
 Мирхонд, 2001 — *Мирхонд М.Х.* Раузат ас-сафа. Т. VIII. Баспаға әзірген: Ж. Киянфар. Тегеран: Асатир, 2001. 3817-3818 б.
 Рашидаддин, 2001 — *Рашидаддин Ф.Х.* Жами ат-тауарих. Баспаға әзірлеген: Б. Карими. Тегеран: Иқбал, 2001. 244-248 б.
 Rieu, 1883 — *Rieu Ch.* Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum. Vol. III. London: British Museum, 1883. Pp. 1064-1065.
 Стори, 1972 — *Стори Ч.А.* Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал, дополнил Ю.Э. Брегель. Т. II. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. 1124 с.
 Хондемир, 2001 — *Хондемир Г.* Хабиб ас-сияр. Т. III. Алғысөзін жазған: Ж. Хумаи, Баспаға әзірлеген: Д. Сяки. Тегеран: Хайям, 2001. 40 б.
 Юдин, 2001 — *Юдин В.П.* Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 71 с.

References

- Amid, 1997 — *Amid Kh.* Farhangi Amid. V. II. [Amid's dictionary] Tehran: Amir Kabir, 1997. 1569 p. (In Per.).
 Bayani, 2003 — *Bayani Sh.* Mogulan va hokomate Ilkhani dar Iran [The Mongols and the Ilkhanids dynasty in Iran]. Tehran: SAMT, 2003. 167 p. (In Per.).

Djouweyni, 1834 — *Djouweyni A.M.* Tarikh-i djahvn kouchva, traduit dans d'Ohsson, Histoire Der Mongols, Vol. I. (Histoire des Mongols: depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey, ou Tamerlan. [The History of the Mongols: from Chingis Khan till Tamerlan]. La Haye et Amsterdam: Les frères Van Cleef, 1834. 441 p. (In Fren.).

Grusset, 2005 — *Grusset R.* Imperya stepei. Attila, Chingis khan, Tamerlan. Vol. I. [The Empire of the Steppes]. Trans. From French: H.K. Hamrayeva. Almaty: Sanat, 2005. Pp. 164-165. (In Russ.).

Juweiny, 2001 — *Juweiny A.M.* Tarikh-I jahangushai. [History of the world conqueror]. Baspaga azirlegen: M. Servat. Tehran: Amir Kabir, 2001. 32 p. (In Per.).

Khondemir, 2001 — *Khondemir G.* Habib as-Siyar. Vol. III. [Friend of life stories]. Algisozin jazgan: J. Humai, Baspaga azirlegen: D.Syaqi. Tehran: Khayyam, 2001. 40 p. (In Per.).

Materyali po istoriy Kazakhskikh khanstv, 1969 — *Materyali po istoriy Kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov* (Iz vlechenie iz persidskikh i turkskikh sochineniy) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic works)]. Sostviteli: S. K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishulina, V.P. Yudin. Alma-Ata: Nauka, 1969. Pp. 178-180. (In Russ.).

Mirkhond, 2001 — *Mirkhond M.Kh.* Rawzat as-Safa. Vol. VIII. [Garden of purity]. Baspaga azirlegen: J. Kyanfar. Tehran: Asatir, 2001. Pp. 3817-3818. (In Per.).

Qazaqstan tarikhi, 2008 — *Qazaqstan tarikhi* etnikaliq zertteulerde. T. I. Jalayir. Almaty: Alash tarikhi-zertteu ortaligi, 2008. 66 p. (In Kaz.).

Qazaqstan tarikhi, 2010 — *Qazaqstan tarikhi* (kone zamannan buginge deyin). Bes tomliq. Vol. I. [The History of Kazakhstan: from ancient till contemporary period. Five volumes, Vol. I.] Almaty: Atamura, 2010. Pp. 416-417. (In Kaz.).

Qidirbayev, 2015 — *Qidirbayev Q.* «Qazaq sozinin etimologiasy (1245 jili jariq korgen Qipchaq-Arab sozdiginin qoljazbasi negizinde [Etymology of the Kazakh word (based on the manuscript of the Kypchak-Arabic dictionary published in 1245)]. Abay atindagi QazUPU-din Habarshisi, «Philologia gylymdari» seriasy, 2015. No. 3 (53). Pp. 65-75. (In Kaz.).

Rashidaddin, 2001 — *Rashidaddin F.Kh.* Jami at-tawarikh. [General History] // Baspaga azirlegen: B. Karimi. Tehran: Iqbal, 2001. Pp. 244-248. (In Per.).

Rieu, 1883 — *Rieu Ch.* Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum. Vol. III. London: British Museum, 1883. Pp. 1064-1065. (In Eng.).

Storey, 1972 — *Storey Ch.A.* Persidskaya literatura. Bio-bibliographichesky obzor. Perevel s angliskogo, pererabotal, dopolnil Yu.Ye. Bregel. T. II. [Persian Literature: Bio-bibliographical survey]. Moskva: Glavnaya redakchya vostochnoy literaturi, 1972. 1124 p. (In Russ.).

Yudin, 2001 — *Yudin V.P.* Tcentralnaya Asia v XIV-XVIII vekakh glazami vostokoveda. [Central Asia in the XIV-XVIII centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Daik-Press, 2001. 71 p. (In Russ.).

Kurushjanov, 1970 — *Kurushjanov A.* Issledovanie po leksike starokipchakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. «Turkcko-arabskogo slovary». [Research on the vocabulary of the Old Kypchak written monument of the 13th century. Turkic-Arabic Dictionary] Alma-Ata: Nauka, 1970. 234 p. (In Russ.).

Miklukho-Maklay, 1969 — *Miklukho-Maklay N.D.* Redakchya vseobshey istoriy Khandemira (Habib as-Siyar). [Editorial office of the General History of Khondemir (Habib al-Siyar)]. Pismennye pamyatniki i problem istoriy kulturi narodov vostoka. Tesisi dokladov III godichnoy nauchnoi sessiy LO INA may 1967 goda, 1972. Pp. 23-24. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 361-375, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_361-375

THE DAUKESKEN (VAZIR) SETTLEMENT

*Yesimkan Elsuyer uly Kanaatov*¹

¹Doctoral student at Nukus State Pedagogical Institute named after. Ajiniyaz
(Seitov Str., 230203 Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan)

<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530>. Email: awada@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kanaatov Y.E., 2024

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the history of the city of Daukesken-Vazir, located in the Kungrad region of the Republic of Karakalpakstan, dating back to the 4th-3rd centuries BC and the 3rd-4th centuries AD, as well as the periods of the Golden Horde, Timurids, and Sheibanids. *Goals and tasks.* Based on the written data of foreign travelers in the Middle Ages, reports and chronicles of Russian military and scientific expeditions of the 18th-19th centuries, as well as legends that have survived to this day through folk oral works, and archaeological research that began in the 30s of the last century, tell history of the city of Vazir. *Materials and methods.* The main research material was the records of European and Russian researchers, diplomatic representatives, as well as information from publications published on the basis of the chronicles of historians of the Khiva Khanate. In the research work, primary sources are examined from the point of view of data science, using historical-genetic and comparative-historical methods. In addition, general scientific methods common to analysis and data science are used. *Results.* The archaeological and architectural complex of Vazir contains many ancient, medieval and late medieval monuments. There are many legends about them, spread through folk art. When the Mongols invaded, the city was completely destroyed. In the 15th century the city received a good fortress. The political importance of Vazir began to increase in the 16th century, and it became the capital of such large cities as Tirsek, Yangi-shahr, Adak and even Urgench, Nisa, Abiverd, Ferab. In the 17th century, Abilgazy Bahadur Khan moved the capital from Urgench to the city of Khiva, after which the city of Vazir was also deserted. Relics found in Daukesken prove that this place was a meeting place for the culture of nomads and sedentary peoples of the ancient and Middle Ages along the Aral Sea region. *Conclusion.* The city of Vazir is still a new site for archaeologists, and this historical complex can be used as a tourist attraction and a holy place.

Keywords: Ustyurt, Daukesen, Vazir, monument, legends, Sellisure, Farhat and Shirin, Ibrahim shah

For citation: Kanaatov Y.E. The Daukesken (Vazir) settlement // Otan tarikh. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 361-375. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_361-375

ДӘУКЕСКЕН (УӘЗІР) ҚАЛАСЫ

Есимқан Елсүйер ұлы Қанаатов¹

¹Әжинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты
(Сейтов көш., 230203 Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекстан)

Докторант

<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530>. Email: awada@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қанаатов Е.Е., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала Қарақалпақстан Республикасы Қоңырат районы аймағында орналасқан біздің эрамызға дейінгі IV-III ғасырларға және біздің дәуіріміздің III-IV ғасырларына, сондай-ақ, Алтын Орда, тимуридтер, шайбанидтер дәуірлеріне тиісті Дәукескен-Уәзір қаласы тарихына арналған. *Мақсаты мен міндеттері.* Орта ғасырдағы шет ел саяхатшыларының, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс әскери және ғылыми экспедицияларының жазба деректеріне, сондай-ақ, халық ауызекі шығармалары арқылы осы күнге жетіп келген аңыз-әңгімелерге, және де өткен ғасырдың 30-жылдарынан басталған археологиялық зерттеулерге сүйене отырып Дәукескен-Уәзір қаласының тарихын баяндау. *Материалдар мен әдістер.* Еуропалық және орыс зерттеушілерінің, дипломатиялық өкілдерінің жазбалары, сондай-ақ, Хиуа хандығы тарихшылары жылнамалары негізінде жарық көрген басылымдардағы мәліметтер зерттеудің басты материалы ретінде қолданылады. Зерттеу жұмысында түпнұсқа дереккөздер деректану тұрғысынан, тарихи-генетикалық және салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады. Сонымен қатар талдау және деректануға ортақ жалпы ғылыми әдістер қолданылады. *Нәтижелер.* Уәзір археологиялық-архитектуралық кешенінде ежелгі, ортағасырлық және кейінгі ортағасырлық көптеген ескерткіштер бар. Олар жайлы халық ауызекі шығармашылығы арқылы тарқалған аңыз-әңгімелер көп. Моңғолдар басып кіргенде қала толық қиратылады. XV ғасырда қала недәуір жақсы бекініске ие болады. Уәзірдің саяси маңызы XVI ғасырдан бастап арта бастайды да ол Тірсек, Янгі-шехр, Адақ, тіпті Үргеніш, Ниса, Абиверд, Фераб сияқты ірі қалалардың астанасы болады. XVII ғасырда Әбілғазы Баһадүр хан астананы Үргеніштен Хиуа қаласына көшіреді, соннан кейін Уәзір қаласы да қаңырап қалады. Дәукескеннен табылған жәдігерлер осы жердің Арал бойындағы ежелгі және орта ғасырлардағы отырықшы халықтармен көшпенділердің мәдениеті бас түйістірген орны болғандығын айғақтайды. *Қорытынды.* Уәзір қаласы археологтар үшін әлі де зерттеуді қажет ететін тың объект саналады. Бұл тарихи кешеннің туристік объект және киелі жер ретіндегі пайдалану мүмкіндігі зор.

Түйін сөздер: Үстірт, Дәукесен, Уәзір, ескерткіш, аңыз-әңгімелер, Селлизюр, Фархат пен Шырын, Ибраһим шах

Дәйексөз үшін: Қанаатов Е.Е. Дәукескен (Уәзір) қаласы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 361-375 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_361-375

ГОРОДИЩЕ ДАУКЕСКЕН (ВАЗИР)

Қанаатов Есимқан Елсүйер улы¹

¹Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза
(ул. Сеитова, 230203 Нукус, Каракалпақстан, Узбекистан)

Докторант

<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530>. Email: awada@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Канаатов Е.Е., 2024

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена истории города Даукескен-Вазир, расположенного в Кунградском районе Республики Каракалпакстан, относящегося к IV-III векам до нашей эры и III-IV векам нашей эры, а также периодам Золотой Орды, Тимуридов, и Шейбанидов. *Цель и задачи.* На основе письменных данных иностранных путешественников в средние века, отчетов и летописей русских военных и научных экспедиций XVIII-XIX веков, а также преданий, дошедших до наших дней через народные устные нарративы, и археологических исследований, начавшихся в 30-е годы прошлого века, изложить историю города Вазир. *Материалы и методы.* В качестве основного исследовательского материала использованы записи европейских и российских исследователей, дипломатических представителей, а также сведения из изданий, изданных на основе летописей историков Хивинского ханства. В нашем исследовании первоисточники рассматриваются с точки зрения науки о данных, с использованием историко-генетических и сравнительно-исторических методов. Кроме того, используются общенаучные методы, общие для анализа исторических фактов. *Результаты.* В археологическом и архитектурном комплексе Вазира находится множество древних, средневековых и позднесредневековых памятников. О них ходит множество легенд, распространяющихся из уст в уста. После вторжения монголов, город был полностью разрушен. В XV веке город превратился в защищенную крепость. Политическое значение Вазира начало возрастать с XVI века, когда он стал центром таких крупных городов, как Тирсек, Янги-шехр, Адак и даже Ургенч, Ниса, Абиверд, Фераб. В XVII веке Абиьлгази Бахадур-хан перенес столицу из Ургенча в город Хиву, после чего опустел и город Вазир. Реликвии, найденные в Даукескене, доказывают, что это место было местом встречи культур кочевников и оседлых народов древнего и средневекового Приаралья. *Заключение.* Город Вазир является все еще актуальным, требующим внимания объектом для археологов, и этот исторический комплекс можно использовать как туристическую достопримечательность и святое место.

Ключевые слова: Устюрт, Даукескен, Вазир, памятник, легенды, Селлизюр, Фархат и Ширин, Ибрагим-шах

Для цитирования: Канаатов Е.Е. Городище Даукескен (Вазир) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 361-375. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_361-375

Кіріспе. Дәукескен – Көне Үргеніштен 60 шақырым солтүстік-батыста, Үстірт платосының жырасында орналасқан тарихи, археологиялық-архитектуралық кешен. Біздің эрамыздың III-IV ғасырлары және XV-XVII ғасырларына тиісті ескерткіштер жиынтығынан тұрады. Ескерткіштер кешенінің платодағы бөлімі Қарақалпақстанның Қоңырат ауданы территориясына, төменгі жағы Түркменстанның Ташауыз облысына қарайды.

Дәукескен-қаланың тарихы аз зерттелген, ол жайлы тарихи жазба деректер де көп емес. XIX ғасырда өмір сүрген голландиялық шығыстанушы Мишель Жан Де Гье Дәукескен қаласы орта ғасырлардағы Гит және соңғы-ортағасырлық Уәзір қаласы екеуі бір қала, деп есептеген (Michiel, 1875: 63-64), Бартольд болса Гитті әріректе, платоның шығысында Медминия қаласымен қарама-қарсы орналасқандығын, ал Уәзір қаласының XIX ғасырға дейін атақты мекен болғандығын, оның қасында Шемаха қаласы бар екенін атап өтеді (Бартольд, 1963: 207). Уәзір қаласының орналасқан жері жөнінде көп пікірталастар болған. Мәселен, Ахмед Зеки Велиди Тоган Де Гье ұсынған локализацияға қарсылығын білдіріп, бұл пункттің Айбүйір қорғаны қалдықтарымен

сәйкес келеді деп сенеді (Ibn Fadlan's, 1939: 18). С.П. Толстов болса Дәукескен қаласы соңғы орта ғасырларда Батыс Хорезм хандығы астанасы болған Уәзір қаласы екендігіне күмәні жоғын білдіреді (Толстов, 1948: 53).

Соңғы зерттеулер Дәукескен қаласының соңғы орта ғасырларда өте маңызды орталықтың бірі болған Уәзір қаласымен бір екендігін көрсетеді (Хожаниязов, Хақимниязов, 1997: 7).

Ескерткіштер кешені 1946-1947 жылдары КСРО Ғылымдар академиясының Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы, 1958 жылы Түркменстан ССР Мәдениет министрлігі мәдени ескерткіштерді қорғау бөлімі, 1963-жылы ӨзССР Ғылымдар академиясы тарих, тіл және әдебиет институты тарапынан зерттелді.

Материалдар мен әдістер. Мақаладағы материалдар Уәзір қаласының орта, кейінгі орта ғасырлардағы саяси және әлеуметтік рөлін анықтау және қала тарихымен сабақтас болған түрлі тарихи оқиғалар, көрнекті тарихи тұлғалардың іскерліктері жайлы түсінік қалыптастыру үшін талқыға тартылған. Мақалада қолданатын материал европалық және орыс зерттеушілерінің, дипломатиялық өкілдерінің жазбалары, сондай-ақ, Хиуа хандығы тарихшылары жылнамалары негізінде жарық көрген басылымдардағы мәліметтер басты материал ретінде қолданылады. Атап айтқанда, А.Дженкинсон, Әбілғазы, Мунис пен Агахи, В.В. Бартольд, П.П. Иванов, Я.Г. Гулямов, С.П. Толстов, Б.Б. Ахмедов, С.Е. Әжіғали, Ғ. Хожаниязов, Ж.Хақимниязов және т.б. тарихшы, зерттеуші, ғалымдардың еңбектерінен пайдаланылды. Зерттеу жұмысында түпнұсқа дереккөздер деректану тұрғысынан, тарихи-генетикалық және салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады. Сонымен қатар талдау және деректануға ортақ жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

Талқылау. Уәзір-Дәукескен бірінші рет 1460-1464 жылдары тимуридтер әулетінен шыққан Хорасан мемлекетінің әміршісі Хүсейн Байқараның әскери әрекеттерімен байланысты еске алынады (Материалы, 1938: 539). Кейінгі Уәзір туралы мәліметтер шайбаниттердің Хорезмді жаулап алу дәуіріне (1505-ж.) тиісті (Ахмедов, 1985: 25). 1512-жылы көшпенді өзбектер арасынан Елбарыс хан Уәзір қаласында бірінші Хиуа ханы ретінде таққа отыруы деректерде сақталған (Бартольд, 1965: 75). 1513-жылдан бастап ширек ғасырдан астам уақыт Хорезм аймағына әртүрлі кезеңдерде Бұхара ханы Убайдулла тарапынан соққылар беріліп тұрды. Осыған орай Уәзір қаласына шабуылдар Ескендір Мунши еңбектерінде айтылады (Материалы, 1938: 65-66).

Қала және оның айналасындағы оқиғаларды 1558-1559 жылдары Уәзірге келген ағылшын Антони Дженкинсонның жазбаларынан табамыз (Английские..., 1937: 176-177). Уәзір қаласы жайлы XVII-XIX ғасырлардағы Хиуа тарихшылары, атап айтқанда, Әбілғазының «Түрік шежіресі» кітабында (Абуль-гази, 1906: 172-209), хиуалық жылнамашылар Мунис пен Агахидің еңбектерінде (Мунис, Огахий, 2019) аталады.

Дәукескен (Уәзір) және оның қирандылары жайлы орыс және шетел ғалымдарының, саяхатшыларының, елшілерінің, атап айтқанда, И.Д. Хохлов (1669) (Веселовский, 1891: 49), Л.Ф. Костенко (1873) (Костенко, 1880: 197), Р. Ленц (Lenz, 1870: 18, 21), П.И. Лерх (Lerch, 1873: 13), Н.Г. Петрусеви́ч (Петрусеви́ч, 1878: 252), В.Н. Лохтин (Лохтин, 1879: 16) және т.б. жазбаларында кездеседі.

Дәукескен қирандысын бірінші рет бақылау тәрізіндегі ғылыми зерттеу жұмыстары 1928-жылы КСРО Ғылымдар академиясы Түркменстан филиалы және Хорезм және Орта Азия бойынша өкіл Л.С. Соколов тарапынан жүзеге асырылды (Умняков, 1929: 24).

Зерттеу нәтижелері. Қазіргі уақытта Дәукескен жартылай бұзылған қала қабырғалары және төбеліктер жүйесінен тұрады. Кешеннің жалпы ауданы

100 гектардан артық. Бірінші зерттеуде-ақ ол бірнеше бөлімдерден тұратыны аян болған: қала, қала маңы немесе төменгі қала, қала некрополы, бағы-паркі, суғару системасы және т.б.

Жоғарыдағы қала тек қана солтүстік және шығыс қабырғаларына ие, оңтүстіктен және батыстан платоның 30 метрлік биіктіктегі тегіс жыралармен шекараланған. Солтүстік қабырғасының ұзындығы 730 м, шығысы 260 м. Сыртқы жағында қабырға түбінде тереңдігі 1,5-2,0 м., ені 17 м. ге дейін болған ор (қәндек) бар. Солтүстік-батыс бұрышында жоба бойынша биіктігі 20 м. 30x30 м. квадрат өлшемдегі арка болған. Қала айналасында екі құдық, үш мазарстан және мешіт қирандылары белгіленген. Сондай-ақ, ертеде қала құрылысы орны болғандығын білдіретін төбеліктер бар.

Жоғарыдағы қаланың қабырғалары екі рет қайта құрылған. Кіру есігі шығыс қабырғада орналасқан болып, екі мұнарамен оралған. Қаланың және мұнараның қабырғаларында оқатар орындар бар. Соңғы ортағасырлық қаланың бекініс қабырғалары көне қала қалдықтары үстіне салынған. Олар тас және кіші өлшемдегі қам кірпіштерден құрылған. Ішкі дәлізде оқ ату орындары орналастырылған (Материалы..., 1985: 66-67).

Хорезм XIV ғасырдың екінші жартысында экономикалық және саяси жақтан Алтын Ордамен байланыста болды. Әмір Темірге қарсы Алтын Орда билеушілерінің басып алу күресінде форпост ретінде қызмет етті және ең маңызды орталық сауда керуендері жолының бірі болды. Әмір Темірдің 1372-1388-жылдары Хорезмге аттануға мәжбүр болуы осы факторлармен түсіндіріледі.

XV ғасыр басы – XVI ғасырларда Арал бойының экономикалық аймағы саналатын Дариялық озасис зонасы өркендей бастады. Жаңа қалалар, атап айтқанда, Адақ, Янги-шехр, Терсек және т.б. қалалар пайда болды (Гулямов, 1957: 173). Оазистің негізгі орталығы Уәзір қаласы болды. Уәзір қаласы бірнеше мәрте Арал бойы хандарының резиденциясы ретінде қызмет етті, сондықтан қалада соғыс көп болды.

Жалпы Үстірттің оңтүстік және оңтүстік-шығыс бөлімдерінде жаңа қалалардың пайда болуы немесе ескі қала орындарының қайта гүлденуі Әмударияның бір тармағының (Дариялық) Үстірт етегі бойлап Сарықамыс көліне қарай ағуы болды.

Бізге белгілі, монғол әскерлері 1221-жылы Хорезмге басып кіргенде Үргенішті жаулап алу қиынға созылады, сонда Әмударияның суын Аралға емес, Сарықамысқа қарай бұрып жіберіп, жол бойындағы қалалардың барлығын суға батырып, Үргенішті алады. XIII ғасырдың ортасынан бастап XVI ғасырдың екінші жартысына дейін Аралға Әмудариядан бармай қалып, теңіз қазіргіден де бетер құрғап қалады. Міне сол уақытта теңіз айналасындағы халықтардың біразы Уәзір, Адақ, Терсек, Үргеніш т.б. қалаларына барып орналасады.

XV ғасыр орталарында Хорезм Мұстафахан басшылығындағы көшпенділер тарапынан жаулап алынды. Ол астана ретінде Уәзірді таңдайды. Хондемірдің айтуларына қарағанда, Мұстафахан Үргенішті жаулап алған соң оның бір бөлегін Уәзірге көшіреді (Ахмедов, 1965: 64-65). Кейінірек Уәзір қаласы тарихы белгілі уақыт аралығында Хүсейн Байқара сұлтанның әскери әрекеттерімен байланысты болып тұрды.

XV ғасырдың 60-жылдары Хүсейн Байқара сұлтан Әбіл-Сайдпен тақ үшін ұзақ күресі кезінде бірнеше рет Арал бойындағы Астрабадқа қашып барды және сол жерде Хорасанға аттану үшін күш топтады. 1460-жылы 41 күндік қоршаудан соң Хүсейн сұлтан Уәзірдің билеушісі Мұстафаханмен бейбітшілік келісім жасап, бір-біріне өзара қымбат бағалы сыйлықтар алмасады: Мұстафа Хүсейнге өзінің сүйікті лашынын, ал Хүсейн болса Мұстафаға Бехбуд атты тұлпарын тарту етеді. Осыдан соң қоңыраттық әмірлердің бірі Ақсұпының шақыруымен Адақ қаласына бағыт алады да ол жерде 1461-жыл орталарына дейін орналасады. Арадан көп өтпей Осман Қоңырат Якуб

оғланмен бірге Мұстафаханды тағынан құлатады. Осман қоңырат оған дейін Мұстафа ханның қол астында қызмет еткен белгілі әмірлерінің бірі болған. Мұстафа ханның Үргеніштің тұрғылықты тұрғындарын Уәзірге күштеп қоныс аудартқаннан кейін, халық оған қарсы көтеріліске шығады. Осман Қоңырат осы сәтті пайдаланып қалады, ал Мұстафа хан Маңғышлаққа кетуге мәжбүр болады (Тулибаева, 2003: 147-148).

Авторы белгісіз «Таврих-и-гузидии Нусрат-нами» (Жеңістер тарихы кітабы) айтылуынша, хижра 891-жылы (жылқы жылы), яғни, 1486-жылы шайбаниттермен тимуридтер ортасында «ұлы қақтығыс» орын алады. Мұхамед Шайбани хан басшылығындағы көшпенділер Хорезмге басып кіреді де Адак, Болдымсаз, Терсек қалаларын жаулап алады. Уәзір қаласы үшін басты күрес болып өтеді. Бұл жерде шайбаниттерге қарсы Хазарасп, Хиуа, Қат, Үргеніш және Болдымсаз қалаларынан әскерлер қарсы шығады. Бұдан басқа Хорасан билеушісі Хүсейн үлкен баласы Бади аз-заман Мырза басшылығында әскерді күшейту үшін 30 000 адам жібереді. Шайбаниттер жеңіліске ұшырап, Дешті Қыпшаққа кері қайтады. Осы жеңістен соң Хүсейннің билеушілігінің ақырғы жылдарына дейін Хорезм оның найыбы Шынсұпы тарапынан басқарылады (Материалы, 1969: 23-25).

XVI ғасыр басы Дәукескенге үлкен апат алып келеді. 1505-жылы көшпенділер Арал бойына шабуыл жасады. Бұл жолы оларға Әбілқайыр ханның немересі Мұхамед Шайбани басшылық етті. Алғашында Уәзір, кейін Үргеніш қалаларын жаулап алды. Бұл жердің әкімі етіп Қыпшақбай дайындалды (Ахмедов, 1965: 25). Бірақ парсылар Шайбаниттерді жеңген соң Хорезм сефевидтер қарамағына өтті, яғни Үргеніш, Хиуа, Уәзір қалаларын Сефевидтер мемлекетінің шахы Исмайыл жаулап алды (Гулямов, 1957: 175).

1512-жылы Хиуа хандығы тағына осы Уәзір қаласындағы көшпенді өзбектер династиясының билеушісі Елбарыс хан отырды. Осы қалада Хиуа хандығына негіз салынды. Елбарыс Үргенішті, Хиуаны, Хазарасп және Арал бойының басқа да қалаларын қызылбастардан тазалайды. Әмударияның төменгі ағысына Елбарыс және оның інісі Білбарыстың келуі бұл орталықта анағұрлым абыройға ие сопылық тариқаты дінбасыларының қызметімен байланысты.

Бұл жерде моңғолдар жаулап алғанға дейінгі дәуірлерде үлкен тәсірге ие болған Құбравия дәруіштік тариқатына негіз салынған және дамып отырған. Сопылық тариқатының шайхылары Дешті Қыпшақпен бұрыннан-ақ тығыз байланыста болған.

Танымалы шайх Сейіт-ата ұрпағы, сол дәуірде Арал бойында жасаған шайхылардың бірі Қожа Қитал әр жылы Дешті Қыпшаққа дәруіштік етіп садақа жинауға баратын еді.

Әбілғазының айтуынша, Уәзірде жасайтын қария-қазы Омар да өте тәсіршең адам болған. Ол Исмайыл шахтың бұл жерге әкелген найыбына ашықтан-ашық құрметсіздігін көрсетіп, халықты оған қарсы көтеріліске шығуға үгіт-насихат жүргізген. Басты себеп ирандық найыптың шиа ағымынан екендігі еді. Елбарысты Дешті Қыпшақтан шақыртып алуда Қожа Қитал дәнекер болды.

Осы кезеңдерде Әмударияның төменгі ағысына және Дәукескенге қарай ұйғыр, найман, қият, қоңырат, нөкіс, маңғыт, қыпшақ, қаңлы сияқты Арал бойындағы халықтардың, яғни, қарақалпақ, қазақ, аралдық өзбектердің қалыптасуына негіз болған ру топтары көшіп келді.

1524-жылы Елбарыс хан Хазараспқа аттанып өзіне Хорасан тауларының солтүстік шекаралары Майхеннен бастап Дурунға шейін, Балқан және Маңғышлақты иеледі. Бұл аймақ Хорезмді билеуші екі әулет, атап айтқанда Елбарыс пен Білбарыс және Аминек ұрпақтары арасында бөлінді (Материалы, 1938: 323-324). Бірақ Елбарыс хан өлген соң мирасқорлар арасында тақ үшін жанжал шығады. Уәзір қысқа уақыт ішінде үш мәрте қолдан-қолға өтеді. Бүліншілікті пайдаланып Уәзір тағына Білбарыстың баласы

Ғази сұлтан отырады. Кейін Аминек ханның ұлы Авинеш хан келеді (Материалы, 1969: 440-443). Өздерінің күресінде олар шайбаниттерге жиі жүгінді, бұл Бұхара ханы Убайдаллаға Хорезмнің ішкі істеріне араласуға мүмкіндік берді. Ақыр-соңында 1537-жылы ол Хорезмге шабуыл жасады да Үргеніш және басқа да қалаларды өзіне қаратады. Сонымен бірге ол «Барлық аймақтың билеушісі» – Уәзірді өз резиденциясына айландырды. 1539-жылы Хорезм тәуелсіз болды (Материалы, 1938: 65-66). Ханзадалар Убайдулла ханды қыспаққа алып Хорезмнен бас тартуға мәжбүрледі және бірінші шабуыл уақытында тұтқынға түскендердің барлығын қайтарды.

Он жыл бойы (1539-1548 жж) Аминек ханның баласы Қалхан солтүстік-батыс уәлаятты басқарды. Одан кейін Қалханның ағасы Ағадай хан астанасы Уәзірде халифалық тәжін киді. Мунистың жазуы бойынша, ол мемлекетті сегіз жыл жеті ай басқарған. Оның бес ұлы – Қажым, Темір, Махмұт, Болат және Аллақұлы. Олардың екеуі Хорасанмен Бегабатты басқарды, ал қалған ханзадалар Уәзірде болды.

Хижраның 965-жылы (1558-ж.) Қажымұхамет (Қажым) хан Уәзірде таққа отырады.

Осы жылы астанаға Мәскеудегі ағылшын сауда агенті Антони Дженкинсон келеді, 14-қазан күні Қажым ханға Мәскеу Императорының жарлығын тапсырады (Английские, 1937: 176). 1565-1566 жылдары Үргеніш билеушісі Али сұлтан қайтыс болғаннан кейін Қажым хан ол жерде хан сарайына құрады (Материалы, 1938: 73).

1593-жылы Мауереннахр ханы Абдулла Арал бойын жаулап алады. Қажым хан Сефевидтерге қашады. Сол кезде Уәзір халқы бұхарлықтармен ұзақ қарсыласады. Төрт ай қоршаудан соң Абдулла қаланы басып алады (Материалы, 1938: 88).

1598-жылы Оңтүстік Арал бойы бұхарлықтардан азат етілген соң Қажым хан жанұялары арасында жерлерді бөліске салады. Ол өзінде Үргеніш пен Уәзірді қалдырады. Бірақ 1600-жылы бұл қалаларды үлкен ұлына босатып береді де екінші ұлы басқарып отырған Хиуаға аттанады.

XVI ғасырда Үргенішпен Уәзірге Маңғышлақтан ноғайлар тарапынан ығыстырылып шығарылғандар келіп қоныстанады (XVII ғасыр басында олар Маңғышлаққа қайтады) (Материалы, 1938: 169; Гулямов, 1957: 198; Вайнберг, 1960: 115).

1623-жылы таққа Испандияр хан келуімен Уәзір кіші інісі Шериф Мұхамедке беріледі (Бартольд, 1963: 89-90; Абулгази, 1897: 239-294).

XVII ғасыр ортасында Хиуа ханы Әбілғазы Уәзірмен Үргеніш халқын Хорезмнің оңтүстік бөліміне көшіреді. Солай етіп таза қоныста Жаңа Үргеніш және Жаңа Уәзір қорғандары құрылады. Осылайынша қаланың ғұмыры аяқталады.

Уәзір қаласының тастап кетілуіне аймақта қуаңшылықтың орын алуы себеп болды. XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап Әмударияның ағысының өзгеруі, яғни Арал теңізіне қарай ағуы XIX ғасырға дейін Дариялық бойындағы қала-ауылдардың босап қалуына алып келеді. Дженкинсонның жазуынша, Уәзір XVI ғасыр орталарынан бастап Дариялықтың құруы себепті құлдырай бастаған (Английские, 1937: 137).

XVII ғасыр орталарында Уәзір, Шемаха-қала, Үргеніш қирап немесе босап қалған.

XIX ғасырдың басында Әмудария Лаузан арқылы Дариялыққа құяды. XVII ғасырда қараусыз қалған ортағасырлық ирригациялық аймақтарды игеру жұмыстары жүргізіліп, ескі магистральдық каналдар тереңдетіліп, пайдаланылады. Дариялық каналының арнасындағы суды көтеру үшін бірқатар бөгеттер, соның ішінде Уәзір маңындағы қуатты Егенн-Клич бөгеті салынды (Анрианов, 1969: 182).

Осы кезеңдерде Дәукескен қаласы территориясы ішінара игеріледі. Қорғанның қирандыларында бірнеше бөлмелері бар үйлер пайда болады.

XIX ғасырдың орталарында Мұхамед Әмин ханның тақта отырған кезінде хандық астанасын Хиуадан Көне Үргенішке көшіруге әрекеттер болады. Ол бойынша тиісті лауазымдағы адамдарына тапсырмалар да береді. 1847-жылы хан көне Уәзірге келіп аймақты тексереді, кейіннен Аллақұлы хан дәуірінде Бұхарадан әкелген тұтқындарды орналастырады. Бірақ Мұхамед Әмин ханның жоспары амалға аспайды, себебі ол көп өтпей соғыста қаза табады. 1857-жылы Хиуаның жаңа ханы Сейд Мұхамедтің нұсқауымен Лаузан каналы жабылады да оның салдарынан Ханабадтағы, Көне Үргеніштегі барлық жерлер Дәукескенге дейін босап қалады (Хожаниязов, Хақимниязов, 1997: 51-53).

Дәукескендегі архитектуралық ескерткіштер талай аңыз-әңгімелерге арқау болған. Қиранды қала маңындағы ерекше архитектуралық үлгідегі екі кесене жайлы жергілікті ел ғасырлар бойы ғажайып аңыздарды ауыздан-ауызға айтып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған). Ол ескерткіштер аңыздардағы тас ұстасы, тауды жарып су әкелген Фархат және оның сүйіктісі Ибрахим Әдхам шахтың қызы Шырынның кесенелері.

Аңыздарға қарағанда, ерте замандарда Дариялық пен Сарықамыс уәлаяттарында құдіретті Ибрахим Әдхам деген шах билеген екен. Оның Шырын атты қызы болып, ол сол патшалықтағы тас ұстасы Фархатқа өте ғашық болады. Екі жастың қосылуына қарсы болған әкесі Ибрахим шах қызына ойын ашық айта алмайды да “кімде-кім Үстірт жыраларын кесіп, арық ашып, қорған құрса соған қызымды беремін” деп жар салады. Фархат тауды-тасты кесіп жүрген ұста болса да, патша айтқан ауқымдағы жұмысты бір өзі орындай алуы қиын еді. Махаббатына жету жолында Шырын да қарап қалмайды, ол түнде мыңдаған құлдарды жұмсап Фархаттың жұмыстарына жәрдем береді.

Айтылған уақыт жетіп келеді, арық та дайын болады. Ибрахим Әдхам шах бұдан хабар тауып, таң қалады да қаһарға мінеді. Себебі, бұл жұмысты адам түгіл дәу де істей алмас еді. Бірақ, айтылған уәде бар. Шырынды қарапайым бір ұстаға беруді ар санаған шах та сұмдыққа кіріседі. Түнде мыңдап құлдарын жұмсап арықтың бір бөлімін терең етіп қаздыртады. Ертесіне Шырынға: “Көрдің бе, бүгін түнде сен сүйген Фархат жұмыс істеген жоқ, жұмысты дәу орындады. Фархат – өтірікші, сені оған бермеймін”, - дейді. Бұны есіткен Фархат махаббат дертіне шыдай алмай қаза табады. Оның ізінше Шырын да өзіне қол жұмсап, сүйгенінің ізінен о дүниеге аттанады. “Дәукескен” аталымының келіп шығуына да осы оқиға себеп болған, деседі. Қаланың оңтүсік жағында Үстірт жырасы жағасында қатар орналасқан екі кесене осы екі ғашықтардыкі, деп есептеледі (Пугаченкова, 1963: 315; Ходжаниязов, 2007: 18).

Ежелгі Хорезм өркениетін зерттеу жұмыстарына басшылық еткен С.П. Толстов 1939-жылы Тахта қаласының қасындағы колхозда жұмыс істейтін түркмен-яумыттан естіген аңызын төмендегіше баяндайды: бұл қорғанды (Дәукескенді) Фархат деген дәу құрған екен. Ол Хорезм патшасының қызы Шырынға ғашық болып қалады да қыздың қолын сұрайды. Патша бұны естіп ашуланады. Дәуге қызын бергісі келмейді, сонымен бірге оның бетін қайтаруға да жүрексінеді. Сөйтіп ол бақсы кемпірді алдырып, кеңес сұрайды. Кемпір Фархатқа орындай алмайтын қиын тапсырма беруді, яғни, тауы-тасы жоқ Қарақұм шөлінің ортасынан тас қамал құрғызу керектігін айтады. Бірақ, дәу алыс таулардан тастарды тасып тапсырманы орындайды. Ол жұмысты ақырына жеткізер уақытта патша бұдан хабар алып бақсы кемпірге тағы да жүгінеді. Ол белгіленген күні бір уақыттың өзінде 9000 бас жаңа туылған бота, сонша құлын, бұзау және қозы сойып беруін сұрайды. Айтылған мерзімде бақсы кемпір құрылысы бітейін деп жатқан қамалдың алдына келеді. Осы кезде Хорезм тараптан ұлы айқай-шу естіледі. Фархат кемпірден бұл не, деп сұрайды. Кемпір оған патшаның қызы Шырын өлді, соған адамдар жылап жатыр дейді. Бұны есіткен Фархат иығына салып келе жатқан таудай тасты аспанға қарай лақтырады. Бұл қамалға қойылатын ең ақырғы тас болатын. Жерге

қайта оралған тас Фархаттың басына түсіп езіп жібереді. “Фархат өлді” деген қайғылы хабарды есіткен Шырын да өзіне қол жұмсап сүйіктісінің өлі денесінің үстіне құлайды (Толстов, 1948: 23-24).

Дәуекескенге байланысты аңыз тұңғыш рет VII ғасырда Иран арабтар тарапынан фатх етілместен бұрын, Иран шахы Хысрау II Парвиздің (590-628) малика Шырынға деген махаббаты негізінде дүниеге келген, деп саналады. Бұл аңыз Фердаусидің “Шахнамасына” да кірген.

Халық арасында Фархат-Шырын есімдерімен байланысты әртүрлі аңыз-әңгімелер болған. Бірақ 1181-жылы Низами Генжавидің “Хұсрау мен Шырын” дастанында ару Шырынға ғашық болған қарапайым қолөнерші, тас ұстасы Фархат бейнесі пайда болады. Бұл қаһарманның махаббаты жауапсыз қалады.

1483-1485-жылдары аталмыш сюжетті ұлы ойшыл ақын Әлішер Науаи өзінің “Фархат пен Шырын” дастанында қолданып, қаһармандардың тағдырын бір-біріне сабақтастырып суреттейді. Осыдан соң Фархат пен Шырын жайлы қилы-қилы шығыс аңыздары пайда болып, олардың барлығында екі ғашықтың махаббаты жырлана бастайды.

Науаидың “Фархат пен Шырын” дастаны Орта Азия және Кавказдың біраз аймақтарына кең тарайды. Сондықтан, дастандағы болып өткен оқиғалар қай жерде жүз орын алғанын анық айту мүмкіндігі жоқ. Бұл аңыз мифологиялық негізге құрылғаны көрініп тұрады. Себебі, онда дәу бейнесі бар.

Науаи жасаған дәуірде Уәзір Герат пен Хорасан арасында орналасқан өте маңызды қалалардың бірі болған. Науаи мен Байқара балалықтан дос болған. Хүсейн Байқара Хорасан мемлекетін басқарған уақытта Уәзір Хорезмдегі ең үлкен қалалардан бірі еді. Байқараның өзі Уәзір қаласына шабуыл жасап, ала алмай, қаланың ханы Мұстафамен келісім жасап, жақын жердегі Адақ қаласында пана табады. Науаи Герат пен Хорасан арасындағы атағы шыққан Уәзір қаласы, ондағы Фархат-Шырын кесенелері, аңыздары жайлы естіген, тіпті ол жерлерге барған болуы ықтимал.

Жоғарыдағы Фархат-Шырын аңызындағы Ибрахим Әдхам шахқа байланысты өз алдына тағы бір аңыз Маңғышлақ өлкесінде кең тараған.

Ибрахим ибн Әдхам тарихта белгілі тұлға болған. Ол суфизм ілімінің негізін салушылардың бірі болып көп жерлерде дәруіштік еткен. Оның есімі де халық арасында қасиетті саналып, оған арнап кесене де орнатылған. Ибрахим шах кесенесі Қарақалпақстандағы қасиетті орындардың қатарында тізімге алынып, ол Дәуекескеннен солтүстік-батыста 30 шақырым жерде орналасқан.

Ибрахим шах мазары және кесенесі жайлы Х. Есбергеновтың «Қоңырат: тарихый хәм мәдений естеликлері» атты кітабында мынандай мәлімет келтіріледі: «Ибрахим шах күмбезі орта ғасырларға тән жалпақ тастармен XIV ғасырға тән «шырша» тәріздес тәсілмен өрілген.... XVII-XVIII ғасыр естелігі. Ибрахим шахтағы екінші күмбез XVII-XVIII ғасыр ескерткіші, Бөтентау (Үстірттің құрамдас бөлігі, сәл ажырап тұрғандықтан осылай аталған)да Ибрахим Әдем (Әдхам)нің мазары орналасқан, IX-XI ғасыр ескерткіші (Есбергенов, 1993: 86). Ғ. Хожаниязов пен О. Юсупов авторлығындағы «Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар» Қоңырат ауданындағы мазарлар тізіміне Ибрахим шах мазары да енгізілген (Хожаниязов, Юсупов, 1994: 63).

Ибрахим шах туралы мынадай аңыз-әңгімелер өрбіген:

Ол Балх уәлаяты (Ауғанстан) тағын билеген, яғни шах болған.

Шах уағында-ақ ел арасында әділ билеуші, данышпан, әулие атағы шыққан. Ол ғаріп, жетім-жесір, соқыр-майыптарға тұрақты түрде қамқорлық жасаған. Бірақ ол бір күні тақтан безінеді. Не үшін?

Қурайшийдің «Рисолаларында» былай делінген: «Ибрахим ибн Әдхам Балх баяндарынан. Аң аулап жүріп түлкі немесе қоянның артынан қуып бара жатса, ғайыптан: «Сен осы нәрсе үшін жаратылдың ба, соған бұйырылдың ба?!» деген дауыс келеді. Соны естіп, аттан түседі. Аталарының шопандарымен ұшырасып, оларға ат, киім-кешек және басқа нәрселерін береді де, шөлге қарай шығып кетеді. Өз дәуірінің ғалымдары арасында Ибрахим ибн Әдхам ғажайып шешендігімен ерекшеленген. Діни сауатты Суфён Ас-Саври, оның ілімін тыңдау үшін келгендер арасында Ибрахимнің осы қабылетін байқап, бұл салиқалы кісінің шешендігін және сауаттылығын құрмет етіп, өз сөзін тамамдауға асығады. Солай етіп ол Суфён Саврий және Фузайл ибн Иёз сияқты ғұламалармен достасады. Шамда жасайды. Орақшылық пен бағда қарауылшылық етіп тірішілік етеді (Иброхим).

Және бір діни аңызда айтылуынша, Ибрахим ибн Әдхам сарайдың төбесінде бір кісінің жүргенінен оянып кетеді. Ол дауыстап «Сен кімсің?» деп сұрайды. «Түйемді іздеп жүрмін» деген жауапты естіп шах таң қалады да «Сарайдың төбесінде түйе не қылады?» дейді. Сарайдың төбесінен «Әй ғәпіл, сен Құдайды алтын тақтың үстінде зер шапан киіп іздейсің, алтын тақ үстінде Құдай не қылады?» деген сес келеді. Бұл сес Ибрахимнің қалғыған көңілін оятады.

Мұхамед Руми (ортағасыр тарихшысы) бұларға қосымша үшінші әңгімені қалдырған: Ибрахим ибн Әдхамның алдына келген мүсәпір кезбенің сарайды керуен сарайға теңестіргені оған жақпайды. Сонда мүсәпір кезбе Ибрахимнен, бұл сарай ілгері кімдікі болғандығын сұрайды. Шах болса бірнеше ата-бабаларының сол сарайда жасап өткенін айтады. «Бірі келіп, бірі кетсе, керуен сарай болмай не бұл?» дейді де мүсәпір көзден ғайып болады.

Суфизм ілімінің негізін қалаушылардың бірі ретінде танылған Ибрахим ибн Әдхам бүкіл мұсылман әлеміне белгілі ірі тұлға. Ол туралы Қазан төңкерісінен бұрын халқымыз арасында аңыз-әңгімелер, сондай-ақ, «Ибрахим Әдхам» киссасы кең таралған. Осы қисса С. Рафиддинов алғысөзімен «Ибрахим Адхам қиссаси» (Иброхим, 1991), К.Тоҳиров алғысөзімен «Қиссаи Ибрахим Адхам» (Қиссаи, 1993) деген атауларда басылып шықты.

Ибрахим ибн Әдхам қазіргі Ауғанстанның Балх қаласында дүниеге келген. Қашан туылғаны белгісіз. Шамамен 778-жылы қайтыс болған. Оның әкесі ислам дінін тарату дәуірінде болған соғыстар себепті осы жерге келген. Арабтардың Бану Тамим қауымынан, патшазадалар әулетінен, әскери адам болған. Осыған орай ол Маликшахтың қызы Маликаи Хубонға үйленген (Уәзір қаласына жақын жерде, Түркменстан аумағында Маликаи Хубон кесенесі де бар. Бірақ ол таққа қызықпаған, дәруіштік тұрмыс кешірген. Осындай орталықта тәрбиеленген.

Ибрахимнің патшалық тағын тастап кетуіне әкесі Әдхамның ролі көп болған. Әкесі де жалған дүниенің барлық әуестерінен, патшалық сияқты шексіз құқық және мүмкіндіктерден бас тартқан адам.

Мәліметтерге қарағанда, өмірінің көп бөлігін Сирияда өткізген Ибрахим Әдхам византиялықтармен болған соғыста қаза тапқан. Бірақ, әулиелердің символдық қабірлері әрқилы өлкелерде болатыны секілді Ибрахим Әдхамның да мазары анық қай жерде екендігі белгісіз. Ибрахим Әдхам өзі алғашқылардан болып негізін салған суфизм ілімін насихаттау үшін көп елдерді кезген, соның ішінде біздің өлкемізге де қадам басқан болуы мүмкін.

Жалпы алғанда, Ибрахим Әдхам туралы аңыз-әңгімелер көп. Ал оның ғибратты сөздері адамзат рухани тұрмысының азығы болып қаншама ғасырлардан бері құнын жоғалтпай келеді. Осындай ислам әлемінің жарқын тұлғасының рухына символдық қабір орнатылуының өзі тарихта халқымыздың ғұламаларға, ислам мәдениетіне болған үлкен махаббатынан дерек береді.

Фархат пен Шырын жайлы аңыздар, дастандар да өз дәуірінде сол орталықта жасаушы халықтың рухани өмірінен терең орын алғандығы мәлім, Үстіртте бұл аттары аңызға айналған ғашықтардың мазары халықтың тілек-армандарынан туындаған деп қорытынды жасау мүмкін. Себебі, халық өзі қалаған тұлғаларға арнап мазар, кесене орнатуы бұрыннан дәстүр болып сақталып қалған.

Бізге осы орында қаланың “Дәукескен”, “Уәзір” деп не үшін осылайынша аталуы қызығушылық тудырады.

Негізінде “Дәукескен” атауы “Уәзір”ден бұрыннан бар болған болуы мүмкін. Біздіңше, бұл үш сөздің бірігуінен жасалған: Даһ+Кас (немесе Кат)+Кан (Даһкаскан). Фонетикалық өзгеріске ұшырауымен “Даһкаскан” немесе “Даһкаскент” атауы бізге жеткенше “Дәукескен” болып кеткен болуы ықтимал. Демек, жалпы мәнісі – Дахтар жасайтын қорған ішіндегі қала яки болмаса дахтар жасайтын канал жанындағы қала. Шынында да Дәукескен қаласы солтүстік және шығыс жағынан үлкен дуалдармен қоршалған. Солтүстігіндегі ұзындығы 2 км келетін дуалдан көптеген керамикалар бөлшектері табылған. Бұл жәдігерлер б.з.д. IV-III ғасырларға тиісті ежелгі Хорезм керамикаларымен сәйкес келеді (Ягодин, Ходжаниязов, 1986: 88). Платоның етегі бойлап ежелден-ақ канал тартылғаны дәлелдерімізді айғақтай түседі.

Бізге белгілі, Үстірттің оңтүстік бөлімінде, яғни осы Дәукескен қаласы, Сарықамыс көлі маңдарында б.з.д. IV-III ғасырларда – б.э. III-IV ғасырларында массагеттермен туыстас ирантілдес даһ (даха, дай) тайпасы өмір сүрген. Б.э.д. III ғасырдың ортасында Аршақ басқарған даһ тайпасы Каспий аймағының оңтүстік-шығысын басып алды. Нәтижесінде 5 ғасырға жуық өмір сүрген қуатты Парфия патшалығы құрылды. Жайық өзені б.э.д. II ғасырдағы Птолемей картасында “Даик” түрінде көрсетілген. “Даик” атауы да осы дах, дай тайпасы атауымен байланысты (Ажигали, 2014). Көпшілік зерттеушілер Вивьен де Сен-Мартинаның түркменнің “теке” тайпасының атауын “дахтан” алғандығын қуаттайды. Қазақтардың “адай” руының шығу тегін де осы ежелгі тайпамен байланыстырады (Ажигали, 2001: 15).

Үстіртте даһ тайпасымен байланысты көптеген географиялық атаулар бар. Мысалы, Түркменстанда Дәхистан, Дәукемпир, Дәуқала және т.б. Осы аймақтағы Адаққала атауының мәнісі “аяқ” дегенді білдіреді, деген көзқарас басым. Бұған Махмұт Қашқариден мысал қылып көрсетеді, сондай-ақ, Адақтың Дариялықтың аяғында орналасқандығы дәлел етіледі. Алайда, Дариялықтың Сарықамысқа құяр аяғында басқа да тарихи жер-су атаулары баршылық. Сондықтан, Адақтың түбірі “дақ”, яғни дахтар тайпасына байланысты атау екендігі шындыққа жақын келеді.

Қоңырат қаласының жанында қазір Дауыт ата мазары “Дәу ата” деп та аталатындығын жергілікті халық айтып жүрсе, ал Қоңыратқа жақын Үстірт жырасының етегіндегі бір үңгір “Дәу үңгір” аталады. Біздің ойымызша, “дәу” аффиксіне құрылған осы жер-су атауларының бәрі мәнісі даһ тайпасына жақындайды.

“Уәзір” атауы қала екінші мәрте өмір сүре бастаған кезде, яғни XV ғасырда қойылған болуы керек. Себебі қала атауы осы дәуірдегі деректерде атала бастаған.

Қорытынды. Соңғы жылдары Дәукескенде жүргізілген қазба жұмыстары бұл жерде бес мәрте құрылыс жұмыстары жүргізілгендігін көрсетті. Сондықтан қаланың қорғану архитектурасы үнемі дамып отырған (Хожаниязов, Хақимиязов, 1997: 53). Дәукескен дуалынан табылған керамикалар б.з.д. IV-III ғасырлар жәдігерлерінен дерек берсе, біздің дәуіріміздің III-IV ғасырларына тиісті жәдігерлер В. Ягодин тарапынан анықталған болатын (Ягодин, 1987: 134). Бұл жәдігерлер осы жердің Арал бойындағы ежелгі отырықшы халықтармен көшпенділердің мәдениеті бас түйістірген орны болғандығын айғақтайды.

Кушан дәуірінде қаланың дуалдары қайта өңделген. Дәукескендегі тұрмыс көшпенділер орталығымен тығыз байланыста болған. Аймақтан жиырмадан артық

ежелгі және орта ғасырларға тән көшпенділер ескерткіштері табылып картаға түсірілген. Дәукескен отырықшы халықтармен көшпенділердің арасындағы экономикалық алмасу орталығы ретінде қалыптасқаны байқалады (Ягодин, 1976: 44-48).

Дәукескен территориясынан Алтын Орда дәуіріне тиісті теңгелер де табылды (Петров, 2010: 121-148). Афригидтер дәуірі ескерткіштері табылмаған болса да қала IX-XII ғасырларға дейін жақсы сақталып қалған. Моңғолдар басып кіргенде басқа қалалар сияқты Дәукескен де қиратылды. XIV ғасырда аймаққа су келуімен Хорезм әміршілерінің назарына ілігеді. Қалада жаңадан құрылыстар жүреді. XV ғасырда қала недәуір жақсы бекініске ие болады. Дәукескеннің саяси маңызы XVI ғасырдан бастап арта бастайды да ол Тирсек, Янги-шехр, Адақ, тіпті Үргеніш, Ниса, Абиверд, Фераб сияқты ірі қалалардың астанасы болады.

Бұл дәуірге келіп Арал бойында күшті феодалдық бөлшектену орын алады, өз алдына бөлектенген патшалықтан қолдан-қолға үздіксіз жиі-жиі ауысып тұрады.

XVII ғасырда Уәзір Үргеніш сияқты қанағатсыз таққа таласушылардың орталығы болып қалады. Осы кезеңде хан әрі тарихшы Әбілғазы Баһадүр астананы Хиуа қаласына көшіреді де қала XIX ғасырға дейін қаңырап қалады. XIX ғасырда қаланы қайта өндеуге және айналасын көгалдандыруға әрекет жасалады, дегенмен қуаңшылық салдарынан және Хиуа ханы аумасқандықтан қолға алған шаралар нәтижесіз қалады. Міне содан бері мыңжылдық тарихтар куәсі болған Уәзір қаласы қазірде меніреу далаға айналған.

Уәзір қаласы археологиялық зерттеу жұмыстарын талап етеді. Қала Түркменстан менен Өзбекстанның қақ шекарасында орналасқандықтан қазіргі таңда қалада не археологиялық жұмыстар жүргізуге, не туристік объект ретінде ол жерге саяхат етуге, не киелі орын ретінде зират етуге мүмкіндік (рұқсат) жоқ. Аталған мемлекеттерге тарихи қаланың осындай мүмкіндіктерін пайдалану үшін ортақ шешімге келуге ұсыныс етіледі.

Әдебиеттер

- Абулгази, 1897 — *Абулгази Бахадур-хан* Родословная туркмен. Перевод А.Тушанского. Ашхабад, 1897. 74 с.
- Абуль-гази, 1906 — *Абуль-гази*. Родословное древо тюрков (перевод Г.С. Саблукова). Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1906. 336 с.
- Ажигали, 2001 — *Ажигали С.Е.* Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспия (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. Алматы: Құс жолы, 2001. С. 7-38.
- Ажигали, 2014 — *Ажигали С.Е.* Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона // Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. Т. 5. Вып. 1. Часть 2. 2014. 22 с.
- Английские, 1937 — Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Л., 1937. 306 с.
- Андрианов, 1969 — *Андрианов Б.В.* Древние оросительные системы Приаралья. М.: Наука, 1969. 252 с.
- Ахмедов, 1965 — *Ахмедов Б.Б.* Государство кочевых узбеков. М.: Наука, 1965. 193 с.
- Ахмедов, 1985 — *Ахмедов Б.Б.* Историко-геологическая литература Средней Азии XVI-XVII вв (писменные памятники). Ташкент: ФАН, 1985. 262 с.
- Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Изд. Восточной литературы, 1963. 759 с.
- Бартольд, 1965 — *Бартольд В.В.* Сведения об Аральском море. Т. 3. М., 1965. 120 с.
- Вайнберг, 1960 — *Вайнберг Б.И.* Туркменское население по Дарьяльску. МХЭ. Вып. 4. М., 1960. С. 115-133.
- Веселовский, 1891 — *Веселовский Н.* Иван Данилович Хохлов (Русский посланник в Персию и Бухару в XVII вв). СПб, 1891. 27 с.
- Гулямов, 1957 — *Гулямов Я.Г.* История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент: ФАН, 1957. 313 с.
- Есбергенов, 1993 — *Есбергенов Х.* Қоңырат: тарихый хәм мәдений естеликлери. Нөкис: Билим, 1993. 120 б.

- Иброҳим — *Иброҳим* ибн Адҳам. URL: <https://islom.uz/maqola/9741>
- Иброҳим, 1991 — *Иброҳим* Адҳам қиссаси / нашрга тайёрловчи ва сўз боши С. Раъфидинов. Тошкент, 1991. 192 б.
- Костенко, 1880 — *Костенко Л.Ф.* Опыт военного статического обозрения Туркестанского военного округа. Туркестанский край. СПб, 1880. 487 с.
- Қиссаи, 1993 — *Қиссаи* Иброҳим Адҳам / тузувчи ва сўзбоши Қ. Тоҳиров. Самарқанд: Зарафшон, 1993. 106 б.
- Лохтин, 1897 — *Лохтин В.В.* Река Аму и ее древнее соединение с Каспийском морем. СПб, 1879. С. 92.
- Материалы, 1938 — Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 2. М.-Л.:Изд. АН СССР, 1938. 700 с.
- Материалы, 1969 — *Материалы* по истории Казахских ханств в XV-XVIII вв. Алма-Ата, Наука, 1969. 655 с.
- Материалы, 1985 — *Материалы* к своду памятников истории и культуры Каракалпакской АССР. Вып. 1. Нукус: Каракалпакстан, 1985. 163 с.
- Мунис, Огахий, 2019 — *Мунис, Огахий.* Фирдавсу-л-икбол. Тошкент: Лочин, 2019. 402 б.
- Петров, 2010 — *Петров П.Н.* Клад из Дев-кескен-кала и вопросы начала чеканки серебряных монет в Джучидском улусе // *Золотоордынская цивилизация*. Выпуск 3. Казан: ФЭН, 2010. С. 121-149.
- Петрусевиц, 1878 — *Петрусевиц Н.Г.* Предварительный отчет об исследовании Дарьялыка (Узбой) и Сарыкамышской котловины // *Известия Кавказского отделения РГО*. Т. V. Тифлис, 1878. С. 241-256.
- Пугаченкова, 1963 — Пугаченкова Г.А. Материалы к истории Хорезмского зодчества // МХЭ. Вып. 7. 1963. С. 118-137.
- Толстов, 1948 — *Толстов С.П.* По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: Изд. АНССР, 1948. 323 с.
- Тулибаева, 2003 — *Тулибаева Ж.М.* Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс.на соискание уч.степени д.и.н. Алматы, 2003. 172 с.
- Умняков, 1929 — *Умняков И.И.* Архитектурные памятники Средней Азии. Ташкент, 1929. 40 с.
- Ходжаниязов, 2007 — *Ходжаниязов Ф.* Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. Тошкент: «O'zbekiston», 2007. 216 б.
- Хожаниязов, Хақимниязов, 1997 — *Хожаниязов Г., Хақимниязов Ж.* Городище Дэвкескен-Вазир. Нукус: Билим, 1997. 76 с.
- Хожаниязов, Юсупов, 1994 — *Хожаниязов Ф., Юсупов Ю.* Қаракалпакстандағы муқаддес орынлар. Нөкис, 1994. 68 б.
- Ягодин, 1976 — *Ягодин В.Н.* Устюрт и Приаральская дельта // *Общественные науки в Узбекистане*, 1976. № 1. С. 45-52.
- Ягодин, 1987 — *Ягодин В.Н.* Кочевники на северно-западных границах Хорезма. Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций (тезисы докладов). Алматы, 1987. 209 с.
- Ягодин, Ходжаниязов 1986 — *Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г.* Вал Дэвкескенский // *Вестник ККО АН РУз*, № 3 (105). 1986. С. 86-89.
- Ibn Fadlan's, 1939 — *Ibn Fadlan's* Reisebericht von a. Zeki validi Togan. Leipzig, 1939. 336 p.
- Lenz, 1870 — *Lenz P.* Unsere Kenntnisse über den früheren Lauf des Amu-Daria. Eggers, 1870. No. 3. 52 p.
- Lerch, 2010 — *Lerch P.* Khiva oder Kharezm: seine historischen und geographischen Verhältnisse. Schmitzdorff, 1873. 210 p.
- Michiel, 1875 — *Michiel Jan De Goeje.* Das Alte Bett des Oxus Amû-Darj. Leiden, 1875. 132 p.

References

- Abulgazi, 1897 — *Abulgazi* Bahadur-han. Rodoslovnaya turkmen. Perevod A.Tushanskogo. [Pedigree of the Turkmens. Translation by A. Tushansky.] Ashhabad, 1897. 74 p. (In Russ.).
- Abul-gazi, 1906 — *Abul-gazi.* Rodoslovnoe drevo tyurkov [perevod G.S. Sablukova]. [Family tree of the Turks [translation by G.S. Sablukov]] – Kazan: Tipo-litografiya Imperatorskogo Universiteta, 1906. 336 p. (In Russ.).
- Ahmedov, 1965 — *Ahmedov B.B.* Gosudarstvo kochevyih uzbekov. [State of nomadic Uzbeks.]. Moscow: Nauka, 1965. 193 p. (In Russ.).
- Ahmedov, 1985 — *Ahmedov B.B.* Istoriko-geologicheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVII vv [pismennyye pamyatniki] [Historical and geological literature of Central Asia in the 16th and 16th centuries [written monuments]]. Tashkent: FAN, 1985. 262 p. (In Russ.).

Ajigali, 2001 — *Ajigali S.E.* Oчерк etnicheskoy istorii aridnoy zonyi Aralo-Kaspiya [v svete problem etnogeneza] [Essay on the ethnic history of the arid zone of the Aral-Caspian Sea [in the light of problems of ethnogenesis]] // *Istoriya i kultura Aralo-Kaspiya*. Almaty: Qus joly, 2001. Pp. 7-38. (In Russ.).

Ajigali, 2014 — *Ajigali S.E.* Oчерк kulturnogo naslediya Aralo-Kaspiyskogo regiona // *Elektronnoe nauchnoe izdanie Almanah Prostranstvo i Vremya*. Vol. 5. Iss. 1. [Essay on the cultural heritage of the Aral-Caspian region] Part 2. 2014. 22 p. (In Russ.).

Andrianov, 1969 — *Andrianov B.V.* Drevnie orositelnyie sistemy Priaralya. [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region.] Moscow: Nauka, 1969. 252 p. (In Russ.).

Angliyskie, 1937 — *Angliyskie* puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI veke. [English travelers in the Muscovite state in the 16th century.] L., 1937. 306 p. (In Russ.).

Bartold, 1963 — *Bartold V.V.* Sochinenie. T.I. Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya. [Composition. T.I. Turkestan in the era of the Mongol invasion.]. Moskva: Izd. Vostochnoy literaturyi, 1963. 759 p. (In Russ.).

Bartold, 1965 — *Bartold V.V.* Svedenie ob Aralskom more. T. 3. [Information about the Aral Sea. V. 3.] Moscow, 1965. 120 p. (In Russ.).

Esbergenov, 1993 — *Esbergenov H.* Qonyrat: tariyhiy hám mádeniy estelikleri [Kungrad: historical and cultural memorials]. Nókis: Bilim, 1993. 120 p. (In Karakalpak.).

Gulyamov, 1957 — *Gulyamov Ya.G.* Istoriya orosheniya Horezma s drevneyshih vremen do nashih dney [History of irrigation of Khorezm from ancient times to the present day]. Tashkent: FAN, 1957. 313 p. (In Russ.).

Hodjanliyazov, 2007 — *Hodjanliyazov G'.* Qadimgi Horazm mudofaa inshootlari [Ancient Khorezm defensive structures]. Toshkent: «O'zbekiston», 2007. 216 p. (In Uzb.).

Hodjanliyazov, Hakimliyazov, 1997 — *Hodjanliyazov G., Hakimliyazov J.* Gorodische Devkesken-Vazir [Devkesken-Vazir settlement]. Nukus: Bilim, 1997. 76 p. (In Russ.).

Hojanliyazov, Yusupov, 1994 — *Hojanliyazov G., Yusupov O.* Qaraqalpaqstandagi muqaddes orynlar [Sacral places in Karakalpakstan]. Nokis, 1994. 68 p. (In Karakalpak.).

Ibn Fadlan's, 1939 — *Ibn Fadlan's* Reisebericht von a. Zeki validi Togan [Ibn Fadlan travel report by a. Zeki velidi Togan]. Leipzig, 1939. 336 p.

Ibrohim — *Ibrohim* ibn Adham. URL: <https://islom.uz/maqola/9741>

Ibrohim, 1991 — *Ibrohim* Adham qissasi / nashrga tayorlovchi va so'z boshi S. Rayfiddinov. [The story of Ibrahim Adham / prepared for publication and foreword by S. Raifiddinov.] Toshkent, 1991. 192 p. (In Uzb.).

Kostenko, 1880 — *Kostenko L.F.* Opyit voennogo staticheskogo obozreniya Turkestanskogo voennogo okruga. Turkestanskiy kray. [Experience of military static survey of the Turkestan military district. Turkestan region.] SPb, 1880. 487 p. (In Russ.).

Lenz, 1870 — *Lenz P.* Unsere Kenntnisse über den früheren Lauf des Amu-Daria [Our knowledge of the earlier course of the Amu-Daria.]. Eggers, 1870. No. 3. 52 p.

Lerch, 1873 — *Lerch P.* Khiva oder Kharezem: seine historischen und geographischen Verhältnisse [Khiva or Kharezem: its historical and geographical conditions.]. Schmitzdorff, 1873. 210 p.

Lohtin, 1879 — *Lohtin V.V.* Reka Amu i ee drevnee soedinenie s Kaspiyskom morem [The Amu River and its ancient connection with the Caspian Sea]. SPb, 1879. 92 p. (In Russ.).

Materialy, 1938 — *Materialy* po istorii turkmen i Turkmenii. Vol. 2. [Materials on the history of the Turkmen and Turkmenistan. V. 2.] M-L.: Izd. AN SSSR, 1938. 700 p. (In Russ.).

Materialy, 1969 — *Materialy* po istorii kazahskih hanstv v XV-XVIII vv. [Materials on the history of the Kazakh khanates in the XV-XVIII centuries.] Alma-Ata, Nauka, 1969. 655 p. (In Russ.).

Materialy, 1985 — *Materialy* k svodu pamyatnikov istorii i kulturyi Karakalpakskoy ASSR. Iss. 1. [Materials for the collection of historical and cultural monuments of the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic. Vol. 1.] Nukus: Karakalpakstan, 1985. 163 p. (In Russ.).

Michiel, 1875 — *Michiel* Jan De Goeje. Das Alte Bett des Oxus Amû-Darj [The Old Bed of Oxus Amû-Darj]. Leiden, 1875. 132 p.

Munis, Ogahiy, 2019 — *Munis, Ogahiy.* Firdavsul-iqbol. Toshkent: Lochin, 2019. 402 p. (In Uzb.).

Petrov, 2010 — *Petrov P.N.* Klad iz Dev-kesken-kala i voprosyi nachala chekanki serebryanyih monet v Djuchidskom uluse // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*. Iss. 3. [Treasure from Dev-kesken-kala and questions about the beginning of minting silver coins in the Dzhuchid ulus]. Kazan: FAN, 2010. Pp. 121-149. (In Russ.).

Petrusevich, 1878 — *Petrusevich N.G.* Predvaritelnyiy otchet ob issledovanii Daryalyika [Uzboy] i Saryikamyishskoy kotlovinyi. Izvestiya Kavkazskogo otdeleniya RGO. Vol. V. [Preliminary report on the study of Daryalik [Uzboy] and the Sarykamys basin.]. Tiflis, 1878. Pp. 241-256. (In Russ.).

Pugachenkova, 1963 — *Pugachenkova G.A.* Materialy k istorii Horezmskogo zodchestva [Materials on the history of Khorezm architecture] // MHE. Iss. 7. 1963. Pp. 118-137. (In Russ.).

Qissai, 1993 — *Qissai* Ibrohim Adham / tuzuvchi va so'zboshi Q. Tohirov [Story Ibrahim Adham / compiled and foreword by Q. Tahirov]. Samarqand: Zarafshon, 1993. 106 p. (In Uzb.).

Tolstov, 1948 — *Tolstov S.P.* Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii [In the footsteps of the ancient Khorezmian civilization]. M.-L.: Izd. AN SSSR, 1948. 323 p. (In Russ.).

Tulibaeva, 2003 — *Tulibaeva J.M.* Persoyazyichnyie istochniki po istorii kazahov i Kazahstana XII-XIX vv. Diss.na soiskanie uch.stepeni d.i.n. [Persian-language sources on the history of the Kazakhs and Kazakhstan 12-19 centuries] Almaty, 2003. 172 p. (In Russ.).

Umnyakov, 1929 — *Umnyakov I.I.* Arhitekturnyie pamyatniki Sredney Azii [Architectural monuments of Central Asia]. Tashkent, 1929. 40 p. (In Russ.).

Vaynberg, 1960 — *Vaynberg B.I.* Turkmenskie naselenie po Daryalyiku. MHE. Iss. 4. [Turkmen population according to Daryaliik. Vol. 4.] M., 1960. Pp. 115-133. (In Russ.).

Veselovskiy, 1891 — *Veselovskiy N.* Ivann Danilovich Hohlov [Russkiy poslannik v Persiyu i Buharu v XVII vv.]. [Ivan Danilovich Khokhlov [Russian envoy to Persia and Bukhara in the 17th century]. SPb, 1891. 27 p. (In Russ.).

Yagodin, 1976 — *Yagodin V.N.* Ustyurt i Priaralskaya delta [Ustyurt and the Aral Sea delta.]. ONU, No. 1. 1976. Pp. 45-52. (In Russ.).

Yagodin, 1987 — *Yagodin V.N.* Kochevniki na severno-zapadnyih granitsah Horezma. Vzaimodeystvie kochevyih kultur i drevnih tsivilizatsii [tezisyi dokladov] [Nomads on the northwestern borders of Khorezm. Interaction of nomadic cultures and ancient civilizations [abstracts of reports]]. Almaty, 1987. 209 p. (In Russ.).

Yagodin, Hodjaniyazov, 1986 — *Yagodin V.N., Hodjaniyazov G.* Val Devkeskenskii [Devkesken rampart] // Vestnik KKOANRUz, No. 3 [105], 1986. Pp. 86-89. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 376-388, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_376-388

DYNAMICS OF MIGRATION PROCESSES IN SOUTHERN KAZAKHSTAN REGION (1991-2023)

*Gaukhar Kapbarova*¹, *Abdullah Gundogdu*², *Gulbakyt Shashaeva*³

¹South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov
(13, A.Baitursynova Str., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)

PhD

<https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Ankara University
(Hacettepe, 06100, Sıhhiye Kavşağı, 06430 Altındağ/Ankara, Republic of Turkey)

PhD Doctor of historical sciences professor

<https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>.

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com, gundogdu@humanity.ankara.edu.tr

³Kazah National Pedagogical University named after Abai
(13, Dostyk Avenue, 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD doctor, Senior lecturer

<https://orcid.org/0000-0003-1323-2495>. E-mail: t_gulbakhit@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kapbarova G., Gundogdu A., Shashaeva G., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines the migration processes in the South Kazakhstan region, and the peculiarities of the socio-demographic development of the region for more than thirty years since the country gained independence. *The purpose and objectives.* To analyze the nature of the intra- and externally oriented types of migration process in the South Kazakhstan region at each stage (intra-republican, interregional, with CIS countries, foreign. *Methods.* The methodological basis of the research includes such principles as a realistic consideration of the relationship and correlation of historical phenomena and demographic processes, statistical analysis, and comparative study based on the principles of historicity and objectivity of specific historical situations. The archival data of the Department of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, the Department of Employment of the Akimat of the South Kazakhstan region, and the materials of the national census and statistical data for different years related to this period are used as the source base of the article. *Results.* There have been major changes in migration within the country, for example, the movement of the population mainly went in two directions -the movement of people within the southern regions themselves and between areas and oblasts. *Conclusion.* for more than thirty years since independence, the

processes of socio-demographic development of Southern Kazakhstan have undergone significant historical and demographic changes under the influence of migrants.

Keywords: South Kazakhstan, historical demography, migration, statistics, population census, emigration, immigration

For citation: Капбарова Г., Гундогду А., Шашаева Г. Dynamics of migration processes in Southern Kazakhstan region (1991-2023) // Отан тарихы. 2024. Vol. 27No. 2. Pp. 376-388. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_376-388

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІНІҢ ДИНАМИКАСЫ (1991-2023 ЖЖ.)

Гауһар Шермухамедовна Капбарова,¹ Абдулла Гюндогду²,
Гулбақыт Қадыржанқызы Шашаева³

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Анкара университеті

(Хаджеттепе, 06100, Сыххие Кавшаги, 06430 Алтындаг/Анкара, Түркия Республикасы)

т.ғ.д., профессор

<https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>.

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com, gundogdu@humanity.ankara.edu.tr

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(13-үй, Достық даңғ., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD докторы. Аға оқытушы

<https://orcid.org/0000-0003-1323-2495>. E-mail: t_gulbakhit@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Капбарова Г.Ш., Гюндогду А., Шашаева Г.К., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі көші-қон үдерістерін, еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі отыздан аса жыл ішіндегі аймақтағы әлеуметтік-демографиялық дамудың ерекшеліктері қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* Оңтүстік Қазақстан облысындағы көші-қон үдерісінің әр кезеңдегі ішке және сыртқа бағытталған түрлерінің (республика ішіндегі, аймақаралық, ТМД елдерімен, шетелдік) сипатын талдау. *Материалдар мен әдіс-тәсілдері* ретінде Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау департаменті, Оңтүстік Қазақстан облысы әкімшілігінің Халықты еңбекпен қамту басқармасы архиві деректері мен аталған кезеңге қатысты ұлттық санағы мен әр жылдардағы статистикалық мәліметтері материалдары пайдаланылды. *Талқылау.* Тарихи құбылыстар мен демографиялық үдерістердің өзара байланысы мен арақатынасын шынайы тұрғыдан қарастыру, демографиялық-статистикалық талдау, салыстырмалы зерттеу сияқты қағидалары қолданысқа түсіп, нақты тарихи жағдайға сәйкес тарихилық пен объективтілік ұстанымдарына негізделді. *Нәтижелері:* Ел ішіндегі көші-қонда үлкен өзгерістер орын алды, мәселен, халықтың қозғалысы негізінен екі бағытта жүрді – Оңтүстік облыстардың өз ішіндегі халықтардың орын ауыстыруы және аймақтар және облыстар арасындағы. *Қорытынды:* Тәуелсіздік алғаннан бергі отыздан аса жыл ішіндегі Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-демографиялық даму үдерістері

көш-қон әсерімен тарихи-демографиялық тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырап, ұлттық белгісіне қарай, қазақтардың саны артып, оң сальдо көрсете бастады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, тарихи-демография, көш-қон, статистика, тұрғындар, халық санағы, эмиграция, иммиграция

Дәйексөз үшін: Капбарова Г.Ш., Гюндогду А., Шашаева Г.К. Оңтүстік Қазақстан облысындағы көші-қон үдерістерінің динамикасы (1991-2023 жж) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 376-388 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_376-388

ДИНАМИКА МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1991-2023 ГГ.)

Гаухар Шермухамедовна Капбарова¹, Абдулла Гюндогду²,
Гулбакыт Қадыржановна Шашаева³

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова
(д. 13, ул. Байтурсынова, 160012 Шымкент, Республика Казахстан)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Университет Анкара
(Хаджеттепе, 06100, Сыххие Кавшаги, 06430 Алтындаг/Анкара, Турецкая Республика)

Д.и.н., профессор

<https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>.

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com, gundogdu@humanity.ankara.edu.tr

³Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
(д. 13, просп. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD доктор, старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0003-1323-2495>. E-mail: t_gulbakhit@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Капбарова Г.Ш., Гюндогду А., Шашаева Г.К., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются миграционные процессы в Южно-Казахстанском регионе, особенности его социально-демографического развития за более чем тридцать лет с момента обретения страной Независимости. *Цель и задачи:* проанализировать характер внутри-и внешне ориентированных видов миграционного процесса в Южно-Казахстанской области на разных уровнях (внутриреспубликанский, межрегиональный, между странами СНГ, зарубежный). *Материалы и методы.* Методологической основой исследования выступили такие принципы, как реалистическое рассмотрение взаимосвязи и соотношения исторических явлений и демографических процессов, статистический анализ, сравнительное исследование, основанные на принципах историзма и объективности в соответствии с конкретной исторической ситуацией. В качестве источниковой базы использованы архивные данные Департамента труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, Управления занятости населения акимата ЮКО и материалы Национальной переписи и ежегодные статданные, относящиеся к исследуемому периоду. *Результаты.* Выявлено, что произошли большие изменения в миграционных процессах внутри страны, движение населения в основном шло в двух направлениях: внутри самих южных областей и - между регионами и областями. *Заключение.* Процессы социально-демографического развития Южного Казахстана за более чем тридцать лет с

момента обретения Независимости претерпели существенные изменения с историко-демографической точки зрения, обусловленные влиянием миграции. Численность казахов в процентном соотношении увеличилась, зафиксирован положительный баланс.

Ключевые слова: Историческая демография, Южный Казахстан, миграция, статистика, перепись населения, эмиграция, иммиграция

Для цитирования: Капбарова Г.Ш., Гюндогду А., Шашаева Г.К. Динамика миграционных процессов в Южно-Казахстанской области (1991-2023 гг.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 376-388. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_376-388

Кіріспе. Белгілі бір кезеңдерде, көшіп-қону әлемдік өркениетте көпжақты рөл атқарды, бұл халықтың өмір сүру ортасының трансформациясы жағдайларына бейімделу формасы болды. Бұл әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен және түрлі аймақтардағы өндіріс салаларын орналастырумен тығыз байланысты күрделі әлеуметтік үдеріс. Барлық кезеңде халықтың көші-қонының маңызды әлеуметтік - экономикалық қызметі - халықтың қоныс аударуының белгілі бір деңгейін және оны аумақтық еңбек бөлінісінің қайта бөлуін қамтамасыз ету болып табылады. Сол себепті, халықтың көші-қоны жұмыс күшінің артуына орай толық пайдалануға, өндірістің қарқынды өсуіне мүмкіндік береді. Дегенімен, көші-қонның салдарының басқа да қайшылықты қырлары бар. Еңбек нарығының тепе-теңдігіне халықтың көші-қоны айтарлықтай әсер етеді, өзгертеді, көші-қонға қатысатын адамдардың қажеттіліктері халықтың экономикалық және әлеуметтік жағдайына қарай, көбінесе білім беру және кәсіптік даярлықтың өсуімен, кеңеюімен қатар жүреді. Басқа жағынан алғанда, мигранттардың жаппай ағыны жұмыссыздықтың өсуіне, әлеуметтік инфрақұрылымға (тұрғын үйдің жетіспеушілігіне, денсаулық сақтау орындарының тарылуына және т.б.) қатты қысым жасауға әсері күшті болып табылады. Міне бұның бәрі, көші-қон нәтижесінде жергілікті тұрғындардың өмір сүру деңгейінің өзгеруіне әсер етеді. Халықтың ішкі көші-қоны кейбір аудандардағы тұрғындар санының кемуіне және экономикалық тығырыққа ұшырауына, ал басқа жерлерде халықтың тығыздығының өсуіне әкелуі мүмкін. Сол себепті бақылауға алынбаған, реттелмеген көші-қонға байланысты жоғарыда айтылған және басқа да қиындықтар мемлекеттік көші-қон саясатының мәні болып табылады, тиімді іс-шараларды қабылдауды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізіне мұрағат қорының мәліметтері алынды, атап айтқанда: Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архивінің 897 қоры (Оңтүстік Қазақстан облысы әкімінің аппараты); 1007 қоры (Оңтүстік Қазақстан облысы әкімшілігінің Халықты еңбекпен қамту басқармасы), 161 қоры (Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау департаменті), 134 қоры (Шымкент ОАК денсаулық сақтау бөлімі), 86 қоры (ОҚО халыққа білім беру бөлімі), 968 қоры (ОҚО бойынша дене шынықтыру және спорт басқармасы) деректері арқылы облыс көлеміндегі халықтың саны және оның құрамындағы өзгерістер, әлеуметтік жағдайы туралы мағлұмат алуға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдістемелік негізіне теориялық-әдістемелік ұстанымның тұтастығы және ғылымдағы тарихи-демографиялық бағыт: тарихи құбылыстар мен демографиялық үдерістердің өзара байланысы мен арақатынасын шынайы тұрғыдан қарастыру, демографиялық-статистикалық талдау, тарихи-салыстырмалы зерттеу сияқты қағидаларды қолдану алынды. Зерттеу жұмысы нақтылы айғақтық материалдарды, статистикалық мәліметтерді, мұрағаттық деректерді зерделеу негізінде мәселе тарихи үдерістің объективтілігі тұрғысынан қарастырылды. Оңтүстік Қазақстан

облысындағы халықтардың еліміздің егемендік алғаннан бергі 2024 жылға дейінгі, яғни отыз екі жыл аралықтағы дамуының методологиялық негізі сол кезеңдегі облыстың даму ерекшеліктерімен байланыста алынып зерттелді.

Талқылау. Тарихнамалық талдауға тоқталар болсақ, жалпы Қазақстандағы аталған кезеңге сәйкес зерттеулер қатарында белгілі ғалымдар М.Х. Асылбеков, В.В. Козина, еңбектерінде бұл саланың әлеуметтік-демографиялық, этникалық және тағы басқа да маңызды қырлары алғаш рет жан-жақты зерттелді (Асылбеков, Козина, 1995: 102). Ал, белгілі ғалым, Қ.С. Алдажұмановтың зерттеуінде Кеңес өкіметінің қылмыстық әрекеттерінің депортациялау арқылы көрінісі талданып, оның Қазақстандағы демографиялық жағдайға кері әсері мен оның ұзақ жылдарға созылған ауыр салдары туралы айтылған (Алдажұманов, 1997: 16) Демограф-ғалым М.Б. Тәтімовтің (Тәтімов, 1993: 105) бірнеше ғылыми еңбектерінде осы саланың өзекті мәселелері зерттелумен қатар халық саны, көші-қон мәселелері, қандастарымыздың орналасуы тарихи тұрғыдан талданып, халқымыздың демографиялық өсіп-өнуі мен әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы нақты мәліметтер жүйеленген. Ел экономикасының нарықтық қатынастарға 90-жылдардың бірінші жартысында өтуінің әлеуметтік құрылымға сандық және сапалық тұрғыдан әсері болғандығы М.С. Әженов пен Д.Ә. Бейсенбаевтың зерттеулерінде жан-жақты түрде баяндалған (Әженов, Бейсенбаев, 1997: 96). Еліміз егемендік алғаннан бергі көш-қон саласына арналған ғылыми еңбектерде халқымыздың саны динамикасы мен табиғи өсімінің ерекшеліктері тыңғылықты зерттеу негізіне алына бастады. Еліміздегі әлеуметтік-демографиялық дамудың аймақтар бойынша көрсеткіштері: Батыс Қазақстан өңірі бойынша М.Н. Сдықовтың еңбектерінде (Сдықов, 1995:195), Орталық Қазақстан бойынша – В.В. Козина (Козина, 2001: 140), Жетісу өңірі бойынша М.К. Төлекова (Тулекова, 2003: 34), Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша М.Б. Мейрбеков (Мейрбеков, 2010: 132) зерттеулерінде демографиялық тұрғыдан талданған. А.Б. Есімованың еңбегінде біз қарастырып отырған Оңтүстік Қазақстан облысы халқының табиғи өсімі еліміздің басқа аймақтарымен салыстырғанда жоғары екендігі, түрлі этнос өкілдерінің жыныстық-жас және білім деңгейіне, тұрғылықты мекеніне (қала, ауыл), т.б. белгілеріне қарай өзіндік ерекшеліктері жан-жақты тарихи сараптама жасалған (Есімова, 2011:25). Оңтүстік Қазақстан облысының этнодемографиялық даму үрдістері мен әлеуметтік-демографиялық (аудандарымен) ауылдары және қалаларындағы жағдайына ғалым А.И. Исмаиловтың еңбегінде тарихи статистикалық талдау жасалған (Исмаилов, 2006: 48). Республикалық, облыстық, қалалық басылымдарда Оңтүстік Қазақстан өңірінің демографиялық ахуалы, көші-қон ағымына және әлеуметтік дамуының өзекті мәселелеріне байланысты көптеген мақалалар жарияланды. Сондықтан да, зерттеу жұмысын жазу барысында мерзімдік басылымдар жарияланымдарымен қатар интернет желісіндегі ақпараттары да пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері. Республикамыздың халық тығыз қоныстанған Оңтүстік Қазақстан өңірінің әлеуметтік-демографиялық даму сипатын нақтылау үшін тұрғындардың сан жағынан өсу себептерін, отбасылардың әлеуметтік жағдайы, отбасыдағы балалар санының артуын, аталған мәселелердің әлеуметтік-экономикалық жағдайға тәуелділігін, сондай-ақ, қаза болғандар санының өсуінің себептерін, оның денсаулыққа, қоршаған ортаға, еңбек пен тұрмысқа байланыстылығын, тұрғындарды еңбекпен қамтамасыз етудің маңызын, халықтың қалыптасуына қандай жағдайлар әсер ететінін ескере отырып, сонымен қатар жынысы мен жасы, ұлттық құрамы туралы мәселелер кешенді түрде ғылыми талдауды қажет ететінін атап өткеніміз жөн. Соңғы жүргізілген халық санағының қорытындылары да аталған мәселелердің себептері мен салдарларын саралаумен қатар бірқатар сұрақтардың жауабын табуға да ықпал етеді.

Қазақстан егемендігін алғаннан кейін трансформациялық үдерістердің басталуымен және шет елдердегі жеке этникалық топтардың тарихи отанына оралу мүмкіндігінің туындауымен, сонымен қатар іргелес жатқан ТМД елдеріндегі қандастарымыздың мемлекетімізде қарай бағыт алған көші-қондары мен керісінше, сыртқа қарай бағытталған өз отандарына бет алған этникалық топтардың ауқымы өсуі ерекшеліктері тез өзгерді. М.Х. Асылбеков пен В.В. Козина облыстарға тән болғанын атап көрсеткендей, сыртқа кетулер негізінде орын алған көші-қондық теріс сальдо 90-жылдардың басынан, әсіресе Қарағанды, Ақмола, Жамбыл, Семей, Талдықорған облыстарында жоғары деңгейге жеткен, осы үдерістің нәтижесінде 1993 жылдан 1999 жылға дейінгі аралықта тұрғындар саны 637,3 мыңға кеміген (Асылбеков, Козина, 2001: 56). Шындығында да тұрғындар санының күрт кему себебінің бірі - бірінен соң бірі қайталанған, ірі-ірі толқынды көші-қон (теріс айырылымы – сальдо) нәтижелері болғандығын атап өткеніміз жөн. Осы кезеңдегі көш-қон үдерісі жөнінде зерттеу жүргізген Г. Ниязханқызы өз еңбегінде, бірінші кезеңде (1991-2003 жж.) көші-қон векторының сыртқа бағытталуы халық санының өзгерісінде шешуші рөлге ие болып, өткір әлеуметтік-демографиялық мәселелерді туындатты деп атап өткен болатын. Дегенімен, көші-қондық қозғалыста теріс айырымның үздіксіз басым болуы, сондай-ақ, туудың азайып, өлімнің көбеюі негізінде халықтың табиғи өсімінің тежелуі Қазақстан халқын II дүние жүзілік соғыстан кейінгі соңғы 50 жылда алғаш рет күрт кеміп кеткен еді. Аталған кезеңде, 1991-2003 жылдары республика халқының саны 16793,1 мыңнан 14866,8 мыңға дейін төмендеп, 1926,3 мың адамға кеміп кеткен болатын (2003 ж. 1991 ж. мөлшерінің 88,5 %-ын ғана құрады). Шамамен алғанда, он үш жылда ішкі және сыртқы көші-қонды қосқанда, барлығы 11 644,4 мың адам көші-қон қозғалысына түсіп, елеулі өзгерістердің орын алуына әсер етті. Атап айтар болсақ, сыртқа көші-қондық қозғалыстағы 983,5 мың иммигрант пен 3092,1 мың эмигрант 2108,6 мың адамдық салыстырмалы түрдегі теріс айырымды көрсетті. Қарастырып отырған кезеңде жылына орта есеппен 162 мың адам сыртқа кеткен. Ал осы сыртқа кеткен көші-қондағы теріс айырымның жоғары шегі 1994 жылы орын алып, 410,4 мың адамға жеткен болатын. Дегенімен, қабылданған мемлекеттік шаралар нәтижесінде кейінгі жылдары шетке көші-қондағы теріс айырым бәсеңдегенімен, бұл үдеріс 2003 жылға дейін жалғасқан еді. Осы 1991-2003 жж. аралығындағы көші-қонның 2108,6 мың адамдық теріс айырымы осы кезеңдегі +182,3 мың адамдық табиғи өсімді толықтай жұтып қана қоймай, тіпті одан 11,5 есе асып түсті (Ниязханқызы, 2010: 24). Зерттеушілердің тұжырымына жүгінер болсақ - 2000 жылдың бас кезіндегі сыртқы көші-қонның ең үлкен теріс көрсеткіші - Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Шығыс Қазақстан облыстары үлесіне тән екендігін айта аламыз.

Жоғарыда аталған сыртқы көші-қонның теріс көрсеткіштердің және Қазақстаннан өзге ұлт өкілдері арасынан кетушілердің үлес салмағының өсу себебін, М.Х. Асылбеков пен В.В. Козина, А. Н. Алексеенко, Н.Е. Масанов сияқты ғалымдар елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрт төмендеуімен байланыстырған болатын. Зерттеуші Б. Әбдіғалиев еліміздегі орыстардың тарихи Отанына оралуына итермелеген фактордың бірі ретінде Кенестер Одағының ыдырауынан кейінгі туындаған психологиялық жағдайдың, әлеуметтік-экономикалық құлдыраудың әсерінен туындаған құлазу олардың көшуіне әсер етті деген пікірін келтіреді (Абдығалиев, 1995: 73-80). Бұндай пікірдің шындығы ретінде айтар болсақ, жергілікті орыстар ондаған жылдар бойы өздері қоян-қолтық өмір сүрген ұлттардың мәдени ортасындағы тілін үйрену, мәдениетін меңгеру, дінін құрметтеу дегенді қаперіне ілмеген еді. Жергілікті тұрғындардың мәдени ортасынан іргені аулақ салу сияқты ескі тәжірибе жаңа жағдайда аса қатерлі болды. Бұл әсіресе, Желтоқсан оқиғасынан кейін ерекше сипатқа ие болған, қазақ халқының ұлттық санасының оянуынан шошыну

жағдайындағы психологиялық есенгіреудің белең алуынан көруге болады. Орыс адамдарының өздерін жоғары санаушы санасы - болған іске сенгісі келмеді, өйткені болып жатқан ахуал оның өткені, бүгінгісі және болашағы туралы әдеттегі түсінік әлеміне сыймады (Назарбаев, 1999: 136). Сондай-ақ, елден басқа ұлт өкілдерімен қатар қандастарымыздың да тұрмыстық ахуалдың нашарлауы себепті, жұмыс іздеген еңбектік көші-қон ретінде алыс-жақын шетелдерге көшуі де орын алды. Бұл жөнінде, демограф-ғалым М. Тәтімов: «Ресейге көшкен қазақтар тек жапсарлас аудандардан ғана емес, тіпті ішкі аймақтардан да байқалып отыр» (Тәтімов, 1993: 98) деп – оның экономикалық ауыр салдары болатынын ескерткен болатын.

Жоғарыда атап өткеніміздей, 1991-2010 жылдарда республикаға 1,4 млн. адам сырттан келіп, керісінше, 3,4 млн. адам елден жырақ жерлерге кетті, соның нәтижесінде халықтың көші-қондық үдерісінде теріс сальдо орын алып, 2 млн-нан астам адамға кеміп кеткен болатын. Тек қана, 2004 жылы Қазақстанда соңғы отыз алты жыл ішінде бірінші рет көші-қонның оң сальдосы қалыптасқан еді. Статистикалық деректер мәліметі бойынша, ол 2,8 мың адамды құрап, біртіндеп қарқын алуда, 2010 жылы көші-қон сальдосы +15465 адамға өскен еді (Қазақстан Республикасының, 2011: 14).

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы «Адам құқықтары жөніндегі комиссия» 2012 жылдың маусымында Қазақстандағы оралмандар (қазіргі кезде - қандастар деп аталатын), босқындар мен азаматтығы жоқ тұлғалар жөнінде алғашқы сараптамалық есебін жариялаған еді. Бұл есептік баяндамада: 1991 жылдан 2011 жылдың 1 қазанындағы есеп бойынша тарихи Отанына 221,3 отбасы немесе 860,4 мың этникалық қазақ оралған - делінген. Бұлардың - 127,7 мыңы көші-қон квотасына ие болса, 94,2 мыңы өз бетімен келіп, квотадан тыс қоныстанғандар. Көшіп келгендердің басым бөлігі, 439 мың 430 адам, яғни 51 пайызы 2004-2008 жылдарда келгендер. Мәліметтер арқылы, жылдарға шағатын болсақ: 1991-1996 жылдары - 104 009 адам (12,1 пайыз), 1997-2001 жылдары - 82,335 адам (9,6 пайыз), 2002-2006 жылдары - 384,106 адам (44,8 пайыз), 2007-2011 жылдары – 287,710 адам (33,5 пайыз) көш-қон аймағына тартылған. Бұлардың ішінде еңбекке жарамды жастағы адамдардың пайыздық үлесі – 54,1 пайыз, 18 жасқа дейінгі балалар – 41,2 пайыз. Яғни, Қазақстанға көшіп келушілердің басым бөлігі жастар және еңбекке жарамды жастағы азаматтар болып табылады (Казахстан и зарубежные, 2012: 123).

Анығын айтқанда, көш-қон үдерісі негізінен еңбекке қабілетті халықты қамтитындықтан, еңбек ресурстарының қайта бөлінуіне жағдай жасап, экономикалық дамудың өрістеуіне алып келеді. Шындығында да, 2007 жылы иммигранттардың экономикалық игі әсері - 1999 жылмен салыстырғанда анағұрлым қолайлы болды, өйткені еңбекке жарамды жастағы адамдардың үлесі жоғары, ал еңбекке жарамсыздардың үлес салмағы төмен болған еді. Аталған жылдары келгендер мен кеткендер контингентін жас аралықтары бойынша бөлудің сипатты белгілері пайда болды: келгендер арасында көші-қон белсенділігінің көрсеткішінің оң айырымы ретінде, еңбекке қабілетті жастағы және еңбекке жарамды жасқа әлі жетпеген адамдар құраған еді. Сонымен қатар, тұрмыстық қиындықтар себебінен оқуды тастағандар арасында белсенді еңбекке қабілетті жастағы (20–29 жас) адамдар саны да айтарлықтай өсті, бұл сөзсіз теріс бағыт еді (Найманбаев, 2015: 91).

Жоғарыда айтылған жағдайлар еліміздің егемендігі жағдайындағы ішкі және сыртқы көші-қондық үдерістердің тек республика көлемінде ғана емес, сонымен қатар біз қарастырып отырған Оңтүстік Қазақстан облысындағы ерекшеліктерімен де зерттеу негізіне алынып отыр.

Оңтүстік Қазақстан облысында халық көші-қонының теріс айырымы қарастырылып отырған кезеңде ерекше сипатқа ие болды. Бұл осы аймақтағы көш-қон үдерісі динамикасынан көрініс табады. Статистикалық мәліметтер бойынша,

1991-2000 жылдары аралығында сырттан тұрақты тұруға 319 300 адам келсе, керісінше 432 400 адам сыртқа кеткен болатын. Мәліметтер айқындап тұрғандай облыс тұрғындарының көші-қонының теріс айырымы - 113 100 адамды құраған еді.

Ал, келесі 2001-2010 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан облысына келген адам саны 295 200 болса, облыстан кеткен адамдар саны 326500. Сальдо айырмасы - 31 300 адам, сәл де болса бәсеңдегенін байқай аламыз.

Дегенімен, 2011-2023 жылдар аралығында, яғни 12 жыл ішінде Оңтүстік Қазақстан облысына келген адам саны 800 300 болса, облыстан кеткен адамдар саны 1 072 200. Сальдо айырмасы - 271 900 адам. Тәуелсіздік алғалы 30-дан аса жыл ішінде сыртқы және ішкі көш-қон сальдосына назар аударар болсақ, келген адам санына қарағанда кеткен адамдар басым болып отыр.

Шындығына келгенде, ел ішіндегі көші-қон үдерісінде үлкен өзгерістер орын алды, мәселен, халықтың қозғалысы негізінен екі бағытта жүрді – облыстар ішінде Оңтүстік облыстардың өз ішіндегі халықтардың орын ауыстыруы және облысаралық, аймақтар және облыстар арасындағы. Соңғы онжылдықтың ерекшелігі облысаралық көші-қонның артуы және Алматы мен Астанаға көшудің жалғасуы болды.

Ішкі көші-қон көп векторлы сипатта болумен қатар ауылды жерлерден қалаларға қоныс аудару ауқымының 1991-2009 жылдардағы көлемі артты. Әсіресе, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қалыптасқан көші-қондық үдерістерге елеулі әсері болды. Бұл туралы, М.Н. Сдыков ішкі көші-қонға түрткі болған себептер қатарына: адамдардың әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық ахуалы, тұрақты әрі жақсы өмір сүруге, бір нақты статуска жетсек деген қалауы түрткі болды деп атап көрсетеді (Сдыков, 1995: 52).

Қазақстандағы сыртқы көші-қонға егемендік алғалы бері барлығы 5517,5 мың адам тартылды: 1991-2009 жылдары 1657,7 мың иммигрант келсе, 3859,5 мың адам эмиграцияға кетіп, халықаралық көші-қон қозғалысындағы айналым - 2037,9 мың адамдық теріс айырымды көрсетті. Көші-қон үдерісінде 2004 жылдан бері республика халқы 2789 адамға оң айырым көрсетіп, өсе бастағанымен, 1991 ж. көрсеткішке (1991 ж. 16793,1 мың, 2009 ж. 16004,8 мың адам) жеткен жоқ (Асылбеков, Козина, 2000: 120). 2004-2009 жылдары Қазақстанға 1877,3 мың адам көшіп келіп, 1806,8 мың адам кеткен, барлығы 3684,1 мың адам қозғалысқа түсті. Айырым +70,6 мың адам.

Өтпелі кезеңдегі, Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі 1991-2011 жж. аралығындағы көші-қонның айтарлықтай ерекшелігі өткен ғасырдың 90-жылдары аяғынан басталған республикадағы саяси және ұлтаралық қатынастардың тұрақталып, нарықтық қатынастардың халық шаруашылығына белсенді түрде енуі, экономиканың тұрақтылығы және еліміздің әлемдік деңгейдегі өзіндік орнының айқындалуы көші-қонның тиімді қалыптасуына үлкен ықпал еткендігін атап өткеніміз жөн.

Статистика департаментінің Оңтүстік Қазақстан облысы мәліметі бойынша 2011 жылы облысқа 31784 адам келді, соның ішінде - 7518 Қазақстанның басқа облыстарынан, 6892 ТМД елдерінен, 150 адам алыс шет елдерден келгендер еді. Ішіндегі көші-қон 17224 адамды құрады. Дегенімен, Қазақстанның басқа облыстарынан келгендердің саны 2010 жылмен салыстырғанда - 13,9 %-ға кеміді, ТМД елдерінен келгендердің саны - 0,1 % артты. Кеткендердің ішінде 23417 адам - Қазақстанның басқа облыстарына, 834 адам - ТМД елдеріне, 32 адам алыс шет елдерге көшіп кеткен. Сонымен, облыс көлемінде көшкен мигранттардың саны 2010 жылмен салыстырғанда 16,0 % кеміді және жақын шет елдерге кеткендердің саны - 1,7 % артты. Абсолюттік ауытқу айырымы көші-қон ағыны бойынша: облысаралық көші-қон - 15899 адам теріс айырымда болса, ТМД елдері бойынша - 6058 адам оң айырымда, алыс шет елдермен - 118 адам оң айырымда болды (Оңтүстік Қазақстан, 2011: 9).

Оңтүстік Қазақстан облысында, жалпы алғанда 1999-2011 жж. Аралығында 89072 мың адам көшіп келсе, 111133 адам көшіп кеткен, облыс халқының көші-қонының теріс айырымы - 22061 адамды құрап отыр. Дегенімен, бұрын облыста көші-қонның теріс сальдосының өсу үрдісі тән болса, кейінгі жылдары бұл үдеріс оң жаққа қарай өзгергенін байқай аламыз.

Республиканың саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуындағы 1991-2003 жылдардағы шиеленісті жағдай мен демократиялық қоғам құру кезіндегі реформалық өзгерістер көші-қон құбылысына ерекше әсер етіп Қазақстан халқының күрт кемуіне алып келген болса, 2004 жылдан бастап ел дамуындағы нақты, орнықты жүргізіп жатқан саяси, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық саясаттың нәтижесінде халықтың көші-қон қозғалысындағы оң айырым мен табиғи өсімдегі өсу үдерісіне орай өсіп-өнуі де нығая түскен еді.

1992 жылдың 26 маусымда отандастарымыздың құқықтық жағдайын реттейтін Қазақстан үкіметі тарапынан алғашқы нормативті акті «Иммиграция туралы» заң қабылданды (Иммиграция туралы, 1992: 2). Аталған заң аясында этникалық қазақтардың тарихи Отанына көшіп келуінің ұйымдық мақсатын қамтамасыз ету және реттеудің, оларға жаңа жерлерде қолайлы жағдай жасаудың құқықтық негіздері бекітілді.

90-жылдың бірінші жартысында көші-қонның құқықтық негізін құрайтын, аталған заңмен қатар Қазақстан Республикасының Конституциясы (ҚР Конституциясы, 1995), «Қазақстан Республикасындағы шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайлары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы да (1995 ж. 19 маусым) (ҚР Президенті Жарлығы, 1995) мемлекеттің осы бағытта ұстанған саясатының негізгі бағыттарын анықтап берді. Сонымен қатар, 1997 жылы желтоқсанда қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңында көрсетілгендей «...ізгілікке жат өзге де іс-әрекеттер салдарынан тарихи отанынан тысқары жерге қуылған және азаматтығынан айрылған, Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен ерікті түрде қоныс аударған байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтары», яғни аталған заңға сай бауырластарымыз репатриант (оралман) статусына ие болды (Халықтың көші-қоны туралы, 1997: 2).

ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің № 224-ө бұйрығымен шетелдерден көшіп келушілерге оралман мәртебесінің ережелері 2007 ж. 27 қыркүйекте бекітілді. Атамекеніне тұрақты тұру мақсатымен, Республикадағы көші-қон үдерісіндегі жағымды құбылыс – оралмандардың қоныс аударуы басталды. Бірінші жылдық квота 1993 жылы белгіленді, квота бойынша 10 000 отбасының келуі немесе репатриациясы жүзеге асырылды (шамамен 40 000 адам). 2002 жылдан бастап, Қазақстандағы экономикалық жағдайдың жақсаруына байланысты квотаның мөлшері айтарлықтай өсіп, 2005 жылы 15 мың отбасын құрады, қазір ол жылына 20 мың отбасына дейін ұлғайды (Қазақстан Республикасының, 2011: 25), яғни жылдан-жылға көшіп келушілерге квотаның көптеп бөлінуін көреміз.

Үлкен жетістік ретінде, демографиялық жағдайдың мақсаттары мен міндеттерін, барысын, ұстанымдарын және оны іске асырудың және Қазақстандағы мемлекеттік демографиялық саясаттың қазіргі заманғы басымдықтары мен негізгі бағыттарын айқындайтын 2000 жылы 5 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Президентінің № 1346 Үкімімен бекітілген Қазақстан Республикасы миграциялық саясатының тұжырымдамасы, 2001 жылы 29 қазанда ҚР үкіметінің № 1371 Қаулысымен 2001-2010 жж. арналған көші-қон саясатының салалық Бағдарламасы бекітілді.

Бұған дейінгі жылдары, Оңтүстік Қазақстан облысында 1992-1998 жж. аралығында Тәжікстаннан көшіп келген босқын қандас отбасыларының барлығына көшіп келу квотасына сәйкес тұрғын үй сатып алу үшін және біржолғы жәрдемақы

қаржылары есеп шоттарына толық аударылған (ОҚОМА, 897 қ., 1т., 162 іс, 227 п.) Жалпы алғанда облыс аумағына 1992 жылдан бері 51 366 отбасы, яғни 177 175 қандас қоныс аударған болатын. Солардың арасында аса мұқтаж делінген 45 мыңы баспанамен қамтамасыз етілді. Мәлімет бойынша, 2010 жылдың өзінде 2223 отбасы, яғни 9 241 адам көшіп келуге өтініш жазған, облысқа бөлінген квотаға сәйкес 2900 отбасыны қабылдау тиіс болған, бірақ түрлі себептермен күткен жеке орындалмаған.

Квотаның өсіп отыруына үнемі көңіл бөлініп отырды. Мемлекет басшысы кезекті Жолдауында айтқандай тарихи атажұртына көшіп келу үшін оралмандарға бөлінетін жыл сайынғы квотаны 2009 жылы 5 мың отбасына дейін ұлғайтып, жылына 20 мың отбасына жеткізуіміз керек делінді. Бұл шара, әлеуметтік игілікті қамтамасыз ету өмір сапасын арттырумен, сондай-ақ еліміздің адам ресурстарын ұлғайтумен қатар жүргізілуге тиіс еді.

Бұл бағыттағы көші-қон мәселесінің жүйелі түрде жүргізілуі нәтижесінде бірқатар іс-шаралар жүзеге асты. Соның айқын мысалы ретінде, Шымкент қаласындағы «Ақ ауыл» корпорациясының «Асар» тұрғын үй кешенінің негізінде, яғни осы өңірге орналасқан оралмандардың бастамасымен атқарылып жатқан игі істерімен Н.Ә. Назарбаев осы қалаға іссапары (2008 ж. маусымда) кезінде танысып, оны бүкіл республика аумағында іске асыру үшін үкіметке арнайы тапсырма беріп, нәтижесінде Қазақстан Республикасы үкіметінің 2008 жылы 2 желтоқсанда «2009-2011 жылдарға арналған «Нұрлы көш» бағдарламасын бекіту туралы» № 1126 қаулысы қабылданған болатын.

Сонымен, көш-қон үдерісінің статистикалық мәліметтері көрсетіп отырғандай, 90-жылдардан бері қарай елімізде халық санының өсімі негізінен түркі тілдестер (қазақтар, түріктер, өзбектер, ұйғырлар және т.б.) соның ішінде оралмандар есебінен көбейіп жатқанын байқай аламыз. Қарастырылған кезеңде сыртқы көші-қонындағы европалық ұлт өкілдерінің теріс айырымы мен табиғи өсімінің күрт төмендеуі оңтүстік облыстардағы орыстар, немістер, еврейлер, татарлар, украиндар, поляктар, белорустар және тағы басқалардың саны мен үлесінің азайғанын айғақтады. Дегенімен, европалық этностар топтарының күрт кемуі бұрынғы халық өсіміндегі шешуші рөлдегі маңызын жойып, республикадағы азиялық ұлттар өкілдерінің, әсіресе, жағымды фактор ретінде атап өтетін, қазақ халқының саны мен үлесінің өсуі елдің демографиялық ахуалын реттеудегі басты мәселе – ішкі-эндогендік фактордың басымдылыққа ие болғанын айқындап берді (Ниязханқызы, 2010: 22).

Қорытынды. Қорыта айтар болсақ, көші-қон үдерісі қазіргі таңда еліміз үшін ең басты стратегиялық маңызы бар, адами капиталды жасаушы, тарихи-демографиялық міндеттердің айқындаушы факторы екендігі анық. Деректерге жүгінсек, соңғы жиырма жыл ішінде елімізге оралған бауырластарымыздың саны 1 миллионнан асып отыр, және ол жыл сайын тиімді өсім көрсетуде. Бұл дегеніміз, этникалық қазақтар көші Қазақстанның келешегі үшін, оның әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуы үшін зор маңызға ие. Міне сол себепті де, қандастарымызға әрдайым ерекше назар аударып қолдау көрсетуіміз күн тәртібінен түспейтін мәселе. Дегенімен, кейбір кедергілер де бар екендігін айта кеткеніміз жөн, 2011 жылдың 22 желтоқсанында 2011-2014 жылдарға арналған көші-қон квотасы жылына 10 мың отбасы болып бекітілген еді. Кейіннен ҚР Үкіметінің арнайы қаулысымен шетелден келетін қазақтарды (репатрианттарды) қоныстандыруға арналған көші-қон квотасы ҚР Ішкі істер министрлігі Көші-қон полициясының мәлімдеуі бойынша, Үкіметтің айрықша нұсқауына дейін уақытша тоқтатылған (Сағындықова, 2012: 3). Бұл әрине реттеуді қажет ететін мәселе. Қазақстандағы көпэтностық топтардың өмір сүруі еліміздің одан ары дамуына мүмкіндік беретін артықшылық болып табылады. Қазақстан халқы бүкіләлемдік құндылықтарға бай ұлттар мен халықтар өкілдерінің

біртұтас жүйесі. Ал, бір мемлекетте әр түрлі халықтар мен ұлттар өкілдерінің бейбіт өмір сүруі қоғамды демократияландырудың негізгі белгілерінің бірі. Мемлекет құраушы – қазақ ұлты қоғамымыздың барлық мүшелерімен иық тіресе, азаматтық мемлекет құруы еліміздің жарқын болашағының кепілі. Ежелгі атақонысына оралған қандастарымыздың атамекенге келіп орнығуы оңай болмағанына қарамастан олардың басым бөлігі қазіргі қазақстандық қоғамға етене араласып сіңісіп үлгергені және еңбек рыногына өз үлесін қосып отырғанын құптарлық деп білеміз.

Дереккөздер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президенті архиві
ОҚОМА — Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

- Абдығалиев, 1995 — *Абдығалиев Б.* Русские в Казахстане: проблемы, мифы и реальность // Казахстан и мировое сообщество, 1995. № 1. С. 73-80.
- Аженов, Бисенбаев, 1997 — *Аженов М.С., Бисенбаев Д.Э.* Социальная стратификация в Республике Казахстан. Алматы: Білім, 1997. С. 112.
- Алдажуманов, 1997 — *Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К.* Депортация народов преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 16 с.
- Алтынбекова, 2009 — *Алтынбекова Г.* Нұрлы көш ұлы көш // Ақиқат, 2009. № 11. Б. 41-42.
- Асылбеков, Козина, 1995 — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Атамұра, 1995. 102 с.
- Асылбеков, Козина, 2001 — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. Алматы: Өркениет, 2001. 112 с.
- Есимова, 2011 — *Есимова А.Б.* Современные социально-демографические тенденции в развитии населения юга Казахстана // Демографическая ситуация в Казахстане: состояние и перспективы. Уральск, 2011. С. 23-31.
- Иммиграция туралы Заң, 1992 — *Иммиграция туралы Заң* // Егемен Қазақстан, 1992.
- Исмаилов, 2006 — *Исмаилов А.И.* Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи-географиялық очеркі. Оқу құралы. Шымкент, 2006. 48 б.
- Казахстан и зарубежные казахи, 2012 — *Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной науч.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). / Құраст.: К.Н. Балтабаева, К.М. Қоңырбаева.* Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. 376 б.
- Козина, 2001 — *Козина В.В.* Народонаселение Центрального Казахстана (40-е годы-конец XX вв.). Алматы: Өркениет, 2001. 146 с.
- Қазақстан Республикасы Конституциясы, 1995 — *Қазақстан Республикасы Конституциясы.* Алматы, 1995.
- Қазақстан Республикасының 2009 жылғы, 2011 — *Қазақстан Республикасының 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары.* Талдамалы есеп. Ред. басқарған Смайылов Ә.А. // Астана, 2011. 65 б.
- Мейірбеков, 2010 — *Мейірбеков М.Б.* Оңтүстік Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1926-1959 жж.): т.ғ.к., дисс. автореф. Алматы, 2010. 32 б.
- Назарбаев, 1999 — *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999. 269 б.
- Найманбаев, 2015 — *Найманбаев Б.Р.* Миграционная политика в Казахстане 1920–2010 гг. Бишкек, 2015. 110 с.
- Ниязханқызы, 2010 — *Ниязханқызы Г.* Қазақстан Республикасындағы көші-қон және оның әлеуметтік-демографиялық дамуға әсері (1991-2009 жылдар). Т.ғ.к ... дисс. автореф. Алматы: 2010. 33 б.
- Оңтүстік Қазақстан облысының статистика департаменті, 2011 — *Оңтүстік Қазақстан облысының статистика департаменті.* 2011. // www.ontustik.stat.kz.
- Сағындықова, 2012 — *Сағындықова С.* Қазақ оралмайынша көш тоқтамауы керек // Қазақстан – Заман, 2012.
- Сдықов, 1995 — *Сдықов М.Н.* Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). Алматы: Ғылым, 1995. 220 б.
- Тәтімов, 1993 — *Тәтімов М.Б.* Қазақ әлемі. Қазақтың саны қанша. Алматы: Атамұра, 1993. 105 б.
- Түлекова, 2003 — *Түлекова М.К.* Жетісу өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1897-1999 жж.): т.ғ.д. дисс. автореф. Алматы, 2003. 51 б.

Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасы Заңы, 1997 – *Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасы Заңы*. 1997 жыл 13 желтоқсан. № 204 // Егемен Қазақстан, 1997.

References

- Abdygaliev, 1995 — *Abdygaliev B.* Russkie v Kazahstane: problemy, mify i real'nost' [Russians in Kazakhstan: problems, myths and reality] // *Kazakhstan i mirovloe soobshhestvo*. 1995. No. 1. Pp. 73-80. (In Russ.).
- Aldazhumanov, 1997 — *Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K.* Deportaciya narodov prestuplenie totalitarnogo rezhima [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty: Fond «XXI vek», 1997. 16 p. (In Russ.).
- Altynbekova, 2009 — *Altynbekova G.* Nurly kosh uly kosh [Nurly kosh uly kosh] // *Akikat*, 2009. No. 11. Pp. 41-42. (In Kaz.).
- Asylbekov, Kozina, 1995 — *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskie processy sovremennogo Kazahstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1995. (In Russ.).
- Asylbekov, Kozina, 2001 — *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskoe razvitiye Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan under conditions of sovereignty]. Almaty: Orkeniet, 2001. 112 p. (In Russ.).
- Azhenov, Bisenbaev, 1997 — *Azhenov M.S., Bisenbaev D.Je.* Social'naya stratifikaciya v Respublike Kazahstan [Social stratification in the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Bilim, 1997. 112 p. (In Russ.).
- Esimova, 2011 — *Esimova A.B.* Sovremennyye social'no-demograficheskie tendencii v razvitiit naselenija yuga Kazahstana [Modern socio-demographic trends in the development of the population of the South of Kazakhstan] // *Demograficheskaya situaciya v Kazahstane: sostoyanie i perspektivy*. Ural'sk, 2011. Pp. 23-31. (In Russ.).
- Halyktyñ koshi-kony turaly Kazahstan Respublikasy Zany, 1997 — *Halyktyñ koshi-kony turaly Kazahstan Respublikasy Zany* [Law of the Republic of Kazakhstan on Population migration]. Egeñen Kazahstan, 1997. (In Kaz.).
- Immigraciya turaly zan, 1992 — *Immigraciya turaly zan* [Immigration law] // *Egeñen Kazahstan*, 1992. (In Kaz.).
- Ismailov, 2006 — *Ismailov A.I.* Ontustik Kazahstan oblysynyn tarihi-geografialyk ocherki [Historical and geographical map of South Kazakhstan region] // *Oku kuraly*. Shymkent, 2006. 48 p. (In Kaz.).
- Kazahstan i zarubezhnye kazahi, 2012 — *Kazahstan i zarubezhnye kazahi*: Materialy Mezhdunarodnoi nauch.-prakt. konf. «Repatriaciya etnicheskikh kazahov v Kazahstan kak sostavnaya chaste gosudarstvennoi migracionnoi politiki: dostizheniya, problemy i puti resheniya», posvyashhennoi 20-let Vsemirnoi Assotsiacii kazahov (g. Almaty, 12 oktyabrya 2012 g.) [Kazahstan and foreign Kazakhs: Materials of the International Scientific and Practical Conference "Repatriation of ethnic Kazakhs to Kazakhstan as an integral part of the state migration policy: achievements, problems, and solutions" dedicated to the 20th anniversary of the World Association of Kazakhs (Almaty, October 12, 2012)]. // *Kurast.:* K.N. Baltabaeva, K.M. Konyrbaeva. Almaty: Duniezhuzi kazakhtynyn kauymdastygy «Atazhurt» baspa ortalygy, 2012. 376 p. (In Russ.).
- Kazahstan Respublikasy Konstituciyasy, 1995 — *Kazahstan Respublikasy Konstituciyasy* [Constitution Of The Republic Of Kazakhstan]. Almaty, 1995. (In Kaz.).
- Kazahstan Respublikasynyn 2009 zhylygy Ultyk halyk sanagynyn korytyndylary, 2011 — *Kazahstan Respublikasynyn 2009 zhylygy Ultyk halyk sanagynyn korytyndylary* [Results of the national census of the Republic of Kazakhstan in 2009]. Taldamaly step. Red. baskargan Smaylov A.A. // *Astana*, 2011. 65 p. (In Kaz.).
- Kozina, 2001 — *Kozina V.V.* Narodonaselenie Central'nogo Kazahstana (40 body-konec XX vv.) [The population of Central Kazakhstan (40 years-the ends of the twentieth century)]. Almaty: Orkeniet, 2001. 146 p. (In Russ.).
- Meirbekov, 2010 — *Meirbekov M.B.* Ontustik Kazahstan halkynyn aleumettik-demografialyk damuy (1926-1959 zhzh.): t.g.k., diss. avtoref. [Socio-demographic development of the population of South Kazakhstan (1926-1959): candidate of technical sciences, diss. abstract.]. Almaty, 2010. 32 p. (In Kaz.).
- Naimanbaev, 2015 — *Naimanbaev B.R.* Migracionnaya politika v Kazahstane 1920–2010 gg. [Migration policy in Kazakhstan 1920-2010]. Bishkek, 2015. 110 p. (In Russ.).
- Nazarbaev, 1999 — *Nazarbaev N.A.* Tarih tolkynynda [On the wave of history]. Almaty: Atamura, 1999. 269 p. (In Kaz.).
- Niyazhankyzy, 2010 — *Niyazhankyzy G.* Kazahstan Respublikasyndagy koshi-kon zhane onyn aleumettik-demografialyk damuga aseri (1991-2009 zhyldar) [Migration in the Republic of Kazakhstan and its impact on socio-demographic development (1991-2009)] // t.g.k. diss. avtoref. Almaty: 2010. 33 p. (In Kaz.).
- Ontustik Kazahstan oblysynyn statistika departamenti, 2011 — *Ontustik Kazahstan oblysynyn statistika departamenti* [Department of statistics of South Kazakhstan region]. 2011. //www.ontustik.stat.kz. (In Kaz.).

Sagyndykova, 2012 — *Sagyndykova S.* Kazakh oralmaiynsha kosh tokamak Derek [Kazakhs should not stop until they return] // Kazakhstan – Zaman, 2012. (In Kaz.).

Sdykov, 1995 — *Sdykov M.N.* Naselenie Zapadnogo Kazakhstana: istoriya formirovaniya i razvitiya (1897-1989 gg.) [The population of Western Kazakhstan: the history of formation and development (1897-1989)]. Almaty: Gylym, 1995. 220 p. (In Russ.)

Tatimov, 1993 — *Tatimov M.B.* Kazakh alemi. Kazakhtyn sany kansha [Kazakh world. What is the number of Kazakhs]. Almaty: Atamura, 1993. 105 p. (In Kaz.).

Tulekova, 2003 — *Tulekova M.K.* Zhetisu oniri halkynyn aleumettik-demografyalyk damuy (1897-1999 zhzh.): t.g.d...diss.avtoref. [Socio-demographic development of the population of the Zhetysu region (1897-1999): doctor of technical sciences... diss. abstract]. Almaty, 2003. 51 p. (In Kaz.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 389-402, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.09.00.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_389-402

KEY CONCEPTS OF THE MEIJI PERIOD IN GENRO COUNCIL STUDIES (LATE XIXth CENTURY)

*Olzhas Kuanbay*¹

¹Ankara University
(Sihkiye, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
PhD doctoral student
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Kuanbay O.B., 2024

Abstract. *Introduction.* The Meiji Restoration spans the entire period of modernization and Westernization of Japanese statehood in the late XIXth century. The essential scientific nature of studying Genro and the entire Meiji period will be unveiled through the key concepts of Meiji. *The objectives of the study* is to pinpoint the fundamental principles of the Meiji era in examining the Genro Council of Elders as the architects of various aspects of Japan's institutional development. An exploration of these core Meiji concepts will unveil critical factors shaping Japan's evolution, including economic progress, domestic and foreign policies, financial strategies, military reforms, and more. *Materials and methods.* This article draws upon archival data from the “National Diet Library of Japan” and research conducted by scholars from the USA, Great Britain, Japan, Hong Kong, the Republic of Turkey, and the Russian Federation. The research methodology incorporates induction, synthesis, deduction, general scientific analysis, and statistical methods. *Results.* As Japan underwent the transformation into a new country, fundamental concepts emerged that became the guiding principles of the entire Meiji period. Genro Council dedicated its efforts to addressing the paramount challenges of the time, steering the country's development across diverse social, political, and economic dimensions. *Conclusions.* Genro provided crucial advice to the emperor, shaped the new Japan's policies during the Meiji period. Understanding these key concepts like Kindaika, Seiyōka, Fukoku Kyōhei, Shinokoushou, Zaibatsu are essential for a comprehensive study of the Genro Council's pivotal role in the transformative era of the Meiji period.

Keywords: Japan, Meiji Ishin, Genro, Fukoku Kyōhei, Zaibatsu, Shinokosho, Satchōdohi, Bushi, Kindaika, Seiyōka

For citation: Kuanbay O.B. Key concepts of the Meiji period in Genro council studies (late XIXth century) // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 389-402. (In Eng.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_389-402

ГЕНРО КЕҢЕСІ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ МЭЙДЗИ КЕЗЕҢІНІҢ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАРЫ. (XIX Ғ. СОҢЫ)

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹

¹Анкара Университеті
(Сыхие, Алтындаг, 06100 Анкара қ., Түркия Республикасы)

PhD докторанты

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қуанбай О.Б., 2024

Андапта. *Kirişne.* XIX ғасырдың аяғындағы Мэйдзи рестоврациясы жапон мемлекеттілігін модернизациялаудың барлық кезеңін қамтиды. Генро кеңесінің зерттелуіндегі Мэйдзи кезеңінің негізгі тұжырымдамалары мақаланың ғылыми мәнін ашады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты Жапонияның мемлекеттік құрылымдарының қалыптасып дамуына ықпал еткен Генро ақсақалдар кеңесінің зерттелуіндегі Мэйдзи кезеңінің негізгі тұжырымдамаларын анықтау. Мэйдзи кезеңінің негізгі концепцияларын зерттеу: экономикалық даму, ішкі және сыртқы саясат, қаржы саясаты, әскери реформалар және т.б. Жапония трансформациясының маңызды факторларын анықтайды. *Материалдар мен тәсілдер.* Ғылыми мақаланың зерттеу материалы «Жапонияның ұлттық парламенттік кітапханасы» мұрағат деректеріне және патшалық Ресей АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Гонконг, Түркия Республикасы және РФ ғалымдарының зерттеулеріне сүйенген. Бұл мақала индукция, синтез, дедукция, жалпы ғылыми талдау және статистикалық әдістерге негізделген. *Нәтижелер.* Жапонияның жаңа мемлекетке айналу барысында тұтас Мэйдзи кезеңінің ұстанымын айқындайтын фундаменталды тұжырымдар пайда болды. Генро кеңесі барлық күш жігерін әлеуметтік, саяси және экономикалық бағыттағы түйіткілді мәселелерді шешуге жұмсады. *Қорытынды.* Киндайка, Сейока, Фуоку Кэхэй, Синокосё, Зайбацу сияқты негізгі ұғымдарды түсіну – Мэйдзи дәуірінің трансформациясындағы Генро кеңесінің рөлін терең зерттеу үшін өте маңызды тұжырымдар болып табылады.

Түйін сөздер: Жапония, Мэйдзи Исин, Генро, Фуоку Кэхэй, Дзайбацу, Синокошо, Сатчодохи, Буси, Киндайка, Сейока

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б. Генро кеңесі зерттеуіндегі Мэйдзи кезеңінің негізгі тұжырымдамалары. (XIX ғ. соңы) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 389-402 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_389-402

КЛЮЧЕВЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПЕРИОДА МЭЙДЗИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОВЕТА ГЕНРО (КОНЕЦ XIX ВЕКА)

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹

¹Университет Анкара
(Сихие, Алтындаг, 06100 Анкара, Турецкая Республика)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Қуанбай О.Б., 2024

Аннотация. *Введение.* Реставрация Мэйдзи охватывает весь период модернизации и вестернизации Японской государственности в конце XIX века. Ключевые концепции Мэйдзи как раз раскроет научный суть в изучении Генро и всего периода. *Цель и задачи.* Целью исследования является выявление ключевых концепции периода Мейдзи в изучениях совета старейшин Генро как основопологателя всех этих аспектов развития государственных институтов Японии. Изучение основных концепций Мейдзи раскроет важнейших факторов трансформации Японии: экономическое развитие, внутренняя и внешняя политика, финансовая политика, военные реформы и так далее. *Материалы и методы.* Материалом исследования для данной статьи послужили архивные данные «Национальной парламентской библиотеки Японии» и исследований ученых США, Великобританий, Японий, Гонконга, Турецкой республики и РФ. Данная научная статья основана на индукции, синтезе, дедукции, общенаучном анализе статистических методах. *Результаты.* По мере превращения Японии в новую страну возникли фундаментальные концепции, которые стали руководящими принципами всего периода Мэйдзи. Совет Генро посвятил свои усилия решению первостепенных задач времени, направляя развитие страны в различных социальных, политических и экономических измерениях. *Заключение.* Понимание таких ключевых концепций, как Киндайка, Сейока, Фуоку Кёхей, Синокошоу, Дзайбацу, необходимо для всестороннего изучения ключевой роли Совета Гэнро в эпоху преобразований периода Мэйдзи.

Ключевые слова: Япония, Мэйдзи Исин, Генро, Фуоку Кёхей, Дзайбацу, Синокошо, Сатчодохи, Буси, Киндайка, Сейока

Для цитирования: Куанбай О.Б. Ключевые концепции периода Мэйдзи в исследованиях совета Генро. (конец XIX века) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 389-402. (На Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_389-402

Introduction. Before delving into a thorough examination of the subject, I'd like to provide a brief historical context for the term Genro in my own words. Japan's "Genro" system didn't primarily derive from Western models but was shaped by the country's historical and cultural context. During the Edo period 「江戸時代」 the samurai government was stable, and the shogunate held real power. Positions like "Roju" 「老中」 and "Rochukaku" 「老中格」 played crucial roles in the shogunate's political and military center. In ancient Japan, high-ranking aristocrats around the emperor influenced politics and the legal system. The Heian period 「平安時代」 saw the development of a regent government, introducing roles like regent Sesshō 「摂政」 and Kanpaku 「関白」 supervising the imperial court at the political core.

The Sengoku 「戦国時代」 period marked the rise of the samurai government, with Sengoku daimyo and their vassals establishing a governing structure. In the Edo period, "Roju" served as close aides to the shogun, holding power at the shogunate's center. Many experienced and politically savvy individuals among the Roju occasionally offered advice and policy proposals to the shogun. This system stems from Japan's unique history and political structure, distinct from Western parliamentary systems.

Entering the Meiji period, Japan underwent significant government reforms during modernization and Westernization. While some political and legal systems from Western countries were adopted after the Meiji Restoration, the specific "Genro" system wasn't directly modeled. Instead, the Genro system traces its origins to Japan's historical and cultural background and the political structure dating back to the Edo period.

The Meiji Restoration 「明治維新」 has a definition as the comprehensive transformation of Japan from feudalism to modernization led by Emperor Mutsuhito, marking the beginning of the Meiji period. The Genro Council 「元老」 is a group of elder statesmen

who provided crucial advice to the emperor, shaping Japan's policies during the Meiji period. The Genro is a central institution in the governance structure, pivotal in decision-making and policy formulation.

As an introduction, let me briefly describe some important aspects that will be scientifically substantiated during the research of this article. Some aspects of the Meiji period were a Political Stability and Imperial Authority. As a definition we can say the consolidation of political power under the emperor's constitutional monarchy. Genro's efforts in establishing political stability and reinforcing imperial authority.

The concept *Fukoku Kyōhei* 「富国強兵」 is a national slogan emphasizing “Enrich the Country, Strengthen the Military,” reflecting Japan's pursuit of economic prosperity and military prowess. The “*Fukoku Kyōhei*” was a guiding principle for Genro in fostering a robust and powerful nation. The one of the main social structures of Japan was a *Shinokosho* 「士農工商」. It is the four traditional social classes of samurai (士), farmers (農), artisans (工), and merchants (商). The main significance is Genro's role in eradicating this class system, fostering socio-economic reforms.

Modernization and Westernization is the deliberate adoption of Western technologies, institutions, and practices to modernize Japan. the main significance was the Genro's initiatives in steering Japan towards becoming an industrialized and globally competitive nation.

Economic Development and Industrialization: The systematic development of Japan's economy was a transitioning from agrarian to industrial. Significance of economic development and industrialization was a Genro's role in formulating policies that propelled economic growth and industrial advancements.

Social and Cultural Transformation: There was profound changes in societal norms, cultural practices, and values during the Meiji period. Has been observed Genro's influence on shaping a modern and dynamic social and cultural landscape.

Foreign Policy and International Relations: Japan's diplomatic strategy and interaction with foreign countries had a special character. In guiding Japan's foreign policy, including treaties, alliances and international commitments, the new government has always tried to stay two steps ahead on the international chessboard.

Constitutional Reforms: Established modern constitution, defining the structure of the Japanese government. Genro's contributed to the creation of a constitutional framework that shaped Japan's political landscape. Understanding these key concepts is essential for a comprehensive study of the Genro Council's pivotal role in the transformative era of the Meiji period. The foundational concepts of the Meiji period played a pivotal role in shaping Japan's subsequent development. A closer look at these fundamental terms will unveil the true essence of the Genro Council's research.

Materials and research methods. Archival materials from the “National Diet Library of Japan” *Kokuritsu Kokkai Toshokan* 「国立国会図書館」 used for studying this scientific article. Explored primary sources from the Meiji and Taisho periods. Japanese archives were valuable sources for understanding the perspectives and actions of the Genro. The theoretical findings presented herein offer a reasonably accurate depiction of historical events at the end of the XIXth century in Japan.

The article is based on general scientific analysis, synthesis, deduction, induction, statistical methods. This article sets out the theoretical result with a certain accuracy and coincides with data from archival documentation and material from Japanese scholars. This research article is based on quantitative analysis: statistical methods were used to analyze socio-economic data from the Meiji period. With the help of this scientific approach, it was possible to study the broad impact of Genro's policy on the development of Japan. **Historiographic analysis:** the works of historians of Japanese studies were studied. This helps

us to deeply explore the role of Genro in the rethinking of Japanese historical scholarship. Methods of political science and historical analysis are applied to assess the influence of Genro on political development, governance and decision-making processes in Japan.

Discussion. For this scholarly article, we delved into Japanese archival sources to explore the fundamental concepts of the Meiji period as observed through the lens of the Genro Council in the late of XIXth century. The following Japanese archival sources were used in this scientific article: 日本国憲按明治9年10月数量: 1 綴墨書元老院罷紙陸奥宗光関係文書 61-3 陸奥宗光関係文書 // Nihon kokuken'an Meiji 9-nen 10 tsuki sūryō: 1 Tsudzuri bokusho motorōin keishi mutsu munemitsu kankei bunsho 61 - 3 mutsu munemitsu kankei bunsho. (National Archive of Japan), 明治憲法と日本国憲法に関する基礎的資料 (明治憲法の制定過程について) 最高法規としての憲法のあり方に関する調査小委員会 (平成15年5月8日の参考資料) 平成15年5月衆議院憲法調査会事務局 Meiji Kenpō to nihonkokukenpō ni kansuru kiso-teki shiryō (Meiji kenpō no seitei katei ni tsuite) saikō hōki to shite no kenpō no arikata ni kansuru chōsa ko iinkai Heisei 15-nen 5 tsuki Shūgiin kenpō chōsa-kai jimukyoku. Tokyo, s. 12. (National Archive of Japan), 日本国憲按明治9年10月数量: 1 綴墨書元老院罷紙陸奥宗光関係文書 61-3 陸奥宗光関係文書 DOI 10.11501/3860371. National Archive of Japan. Tokyo.

We thoroughly examined key English-language scholarly works to ensure a comprehensive exploration of the research topic. Such as *Bessho Koro*, “Identities and Security in East Asia” London: Routledge, 2013., *Borthwick Mark*, “Pacific Century: The Emergence of Modern Pacific Asia” Melbourne: Westview Press, 1998., *Clyde Paul Hibbert*, “The far East, A History of the Impact of the West”, Second Edition, New-York, Prentice-Hall., Inc, 1953., *Jansen, Marius Berthus*, “The Making of Modern Japan” Cambridge, third printing, Printed in the USA, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. 2002., *Nish Ian Hill*, “The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of Two Island Empires 1884-1907” London, 2013., *Thompson, R. Mark*, “Authoritarian Modernism in East Asia” Hong Kong, Palgrave Pivot Publishing, 2019., *Patrick T. Hugh*, “Japan 1868-1914. Ch. 8. Banking in the Early Stages of Industrialization. A study in comparative economic history” Oxford University Press, 1967.

To conduct a thorough investigation, we incorporated literature from Japanese and Turkish sources. We compiled data from these books and conducted an analysis of historical information: *Itō Yukio*. “Itō Hirobumi Kindai Nihon o Tsukutta Otoko” 伊藤之雄、「伊藤博文 近代日本を創った男」第1刷発行、2015年3月10日、発行者鈴木 哲株式会社講談社、発行所東京都文京区音羽 2-12-21 // Tokyo. Kōdansha. 2015. *Shinichi Kitaoka*, “The Army as a Bureaucracy: Japanese Militarism Revisited” USA, Lexington, Virginia: The Journal of Military History, 1993, *Dündar, A.M.* “Meiji Modernleşmesinin Osmanlı Dönemi Türk Aydınları Üzerindeki Etkisi Üzerine” Meiji Japonyasına 150. Yılından Başıklar: Seçilmiş Makaleler. 2019. Y. 4, S. 633., *İslam ansiklopedisi* 5. Cilt.,

The roots of Japanese studies in Russia have deep historical connections, given that Russian-Japanese relations span over three centuries. This scholarly article draws upon books and articles published by the Russian Academy of Sciences at the Institute of Oriental Studies: *Kutakov, Leonid Nikolayevich*, “Rossiya i Yaponiya” Moskva, Akademiya Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniya, Nauka, 1988., *Kantur Ruslan Alekseyevich*, “Institut genro v sisteme organov gosudarstvenno politicheskoy vlasti Yaponii epokhi Meydzi”, Yezhegodnik Yaponiya Vol.0. 2015, *Sarkisov Konstantin Oganosovich*, “Yaponskiy opyt transformatsii: ot “monarkhicheskogo konstitutsionalizma” k totalitarnoy sisteme”, Yezhegodnik Yaponiya, Vol.48. 2019., *Streltsov Politicheskaya sistema sovremennoy Yaponii*, Moskva: Institut vostokovedeniya RAN-Aspekt Press. 2013., *Vinogradov, Konstantin Georgiyevich*,

“Transformatsiya pravyashchego sloya Yaponii, 1868-1890”, Yezhegodnik Yaponiya 2000-2001, Vol.0. 2001., *Yemelyanova Olga* “Osobennosti formirovaniya bankovskoy sistemy Yaponii v posledney treti XIX v”, YAPONIYA: 150 let revolyutsii Meydzi, Vol.7. 2018.

Results. Presently, advisors to the Presidents and influential figures are integral parts of state administrations. A closer examination of the Genro 「元老」 Council of Elders will shed light on internal motivations and external influences in Japanese Modernization. Moreover, delving into the highest-level reflections of intellectual-political ideas and discussions during the implementation of structural reforms will provide a profound understanding. Undoubtedly, this holds significance in explaining the dynamics in an Asian country striving to build a “Modern State,” as exemplified by Japan.

The Meiji Modernization 「明治維新」 stands out as a crucial phase in Japan's progress. Extending from 1867 to 1912 under Emperor Mutsuhito's rule, the term “Meiji Restoration” encompasses the entire period of Japan's modernization and Westernization. The systematic transformation of Japan, evolving into a formidable and prosperous nation through Emperor Meiji's reforms, along with its emergence as a significant global military power, sparked awe and curiosity not only in the West but also among Asian communities (Dundar, 2019: 17).

In Japanese, the term for “modernization” is 「近代化」 Kindaika. Unlike the concept of Westernization, which often reflects cultural and social values, the notions associated with modernization carry a relatively neutral meaning: “They are predominantly focused on material advancements such as technical, technological, productive, and rational aspects, devoid of, at first glance, immediate spiritual values. In this context, the concepts of modernization become essential for movements of innovation and change, representing a phenomenon applicable to all nations and observable across various historical periods” (İslam ansiklopedisi, 1992:148). The Genro members made extensive efforts to swiftly establish an economic system mirroring the West: “Through collaborative initiatives with emerging industries, the framework of commercial banks evolved over the following fifteen years. Between 1888 and 1901, the number of banks surged nearly sixfold, stocks quadrupled, loans increased sixfold, and deposits grew 7.5 times” (Hugh, 1967: 264). The term for Westernization in Japanese is 「西洋化」 Seiyō-ka. It refers to the endeavors of non-Western societies aiming to attain a level of development comparable to that of the Western world (İslam ansiklopedisi, 1992:148).

The Meiji Ishin (1867-1868), while sharing similarities with major revolutions in other countries, had significant distinctions: “The Japanese monarchy later adopted a “progressive” constitutional monarchy in the style of the German (Prussian) model, which was perceived as the most advanced and dynamic. Choosing between the two forms of constitutional monarchies— “the monarch reigns but does not rule” and “the monarch reigns and governs according to the constitution,” with the latter involving the monarch as a guarantor of the bureaucracy—Japan opted for the latter” (Sarkisov, 2019: 250) This decision was based on the premise that the emperor would disengage from direct governance, and the real authority would rest with those who orchestrated the revolution and established the new monarchy. This concept was at the core of the state builders' original vision.

The Genro actively worked to enhance the country's financial situation, providing a significant boost to the development of all other sectors of the state structure: “This effort set the stage for the establishment of various specialized banks in subsequent years: the Japan Mortgage Bank (Nihon Kangyo Ginko) in 1897, the Industrial Bank of Japan (Nihon Kogyo Ginko) in 1902, the Bank of Taiwan (Taiwan Ginko) in 1899, the Bank of Korea (Kankoku Ginko) in 1890, and the Hokkaido Development Bank (Hokkaido Takushoku Ginko) in 1900. These specialized banks were created under government directives to offer financial support for official projects. The Mortgage Bank primarily focused on agricultural development, the Industrial Bank supported manufacturing and mining enterprises, the Hokkaido Colonization

Bank financed projects in Hokkaido, the Bank of Taiwan collaborated with various industrial ventures in Taiwan, and the Bank of Korea was associated with businesses in Korea and Manchuria” (Yemelyanova, 2018: 366).

In April 1875 (8th year of Meiji), the “Ordinance Establishing a Constitutional Government” 「立憲政體樹立の詔」 was promulgated, leading to the abolition of the Sain 「左院」 Institute. The responsibilities of the dissolved Sain Institute were transferred to the newly established Genroin 「元老院」, taking the place of the Left Assembly (Archive Meiji Kenpō, 1882:12). It's important to note that Genro and “Genroin” are distinctly different entities.

The Genro Council played a pivotal role in shaping the foundation of the new state. Comprising initially seven and later nine distinguished politicians of the Meiji Era, the Genro was established in 1889. Members of the Genro Council served as unofficial advisors to the Emperor throughout the Meiji, Taisho, and Showa Periods. By imperial decree, seven representatives of the highest state institution were granted Genro status (Kitaoka, 1993: 64). Every government structure carries an official status. However, uniquely, Genro did not possess such a documented status, even though it wielded control over the entire state structure: “Genro members did not have direct involvement in political matters regarding the constitution. The official status of Genro was never formally established or documented” (Hill, 2013: 4).

Up until 1931, shortly after the Constitution was promulgated, the most influential force in Japanese government and politics was Genro. Comprising trustworthy and experienced statesmen, this group spearheaded the development of the new Japan from around 1880 to 1900, effectively making crucial decisions. However, by 1922, their supremacy in overseeing all significant state matters, both domestic and foreign, began to face challenges and questioning (Clyde, 1953: 203).

In matters of ideology, Genro adhered to the Fukoku Kyōhei 「富国強兵」 motto, which translates to “Rich Country, Strong Army.” The concept of national enlightenment, as introduced by the Mito school 「水戸学」, encompassed four key branches: reshaping domestic policy, optimizing military management, enhancing the country's well-being, and prioritizing national security – essentially, fostering a prosperous state and a robust military. As previously mentioned, in Japan's developmental journey, Genro embraced these principles: “As Meiji Japan refined its understanding of international relations, the rallying cry of 「尊王攘夷」 “Respect the Emperor, Drive Out the Barbarians”– that fortified the Meiji Restoration, transitioned to the “Fukoku Kyohei” slogan of “Rich Country, Strong Army” (Koro, 2013: 1).

Zaibatsu played a pivotal role in Japan's modernization. Thanks to the significant influence of Genro member Matsukata Masayoshi 「松方正義」 on the economic landscape, Zaibatsu groups like Mitsubishi 「三菱」 and Mitsui 「三井」 became the unshakeable pillars of a robust Japanese economy. Under the leadership of Finance Minister Matsukata Masayoshi, strides were taken to stabilize the Japanese economy, despite the challenges posed by unequal treaties. In the 1880s, Matsukata's fiscal policies, marked by deflation and austerity, led to a substantial reduction in government spending and the privatization of state enterprises, ultimately revitalizing Zaibatsu and corporate conglomerates like Mitsubishi and Mitsui (Borthwick, 1998: 132). It's essential to emphasize that Genro isn't an oligarchy representing the business elite: “The association of six out of seven Genro with Mitsui Zaibatsu can be traced back to the Mitsui group's substantial financial support for the new government established by Niigata entrepreneur Masuda Takashi in 1876. Over time, this led to close ties with influential figures from Choshu and Satsuma, making Mitsui the largest industrial monopoly association. However, the term “Genro oligarchy” is politically and historically inaccurate. Genro never acted on behalf of Zaibatsu, and the Zaibatsu, in turn,

never sought access to government control. They were content with the advantages and preferences offered to them by the government” (Kantur, 2015: 260).

From 1868 until the close of the first quarter of the 20th century, representatives of the Satchōdohi 「薩長土肥」 – the “Four Western Khanates” from the four Western principalities known as Genro – occupied crucial positions in the state's political system. Samurai hailing from the principalities west of Tokyo held a prevailing influence in the ruling elite. The victory in Meiji Ishin was secured by the coalition of the western principalities, namely Satsuma, Choshu, Tosa, and Hizen, which retained dominant positions until the end of the first quarter of the 20th century. Representatives from these principalities were samurai of middle and low rank” (Vinogradov, 2001: 262-270).

To grasp the meaning of the Satchōdohi 「薩長土肥」 concept during the Meiji period, it's crucial to understand the origins of the Genro members: “Ito Hirobumi and Inoue Kaoru belonged to the original Sangi group (Councillors) of the first Meiji government. Others soon joined them, maintaining their positions as their numbers dwindled from 106 to 26 and eventually to 7 when the modern cabinet system replaced this arrangement in 1885. Key members of the group were abroad; Ito Hirobumi and Inoue Kaoru were part of the small Choshu contingent sent to England in the 1860s, while others like Yamagata Aritomo (Choshu) and Matsukata Masayoshi (Satsuma) soon traveled abroad to study military and financial systems. Initially, they held lower bureaucratic roles, but they seemed to have quickly risen in prominence during the 1870s, coinciding with the growing influence of Satsuma and Choshu” (Jansen, 2002: 371).

Japanese sources document that “Emperor Meiji consulted Aritomo Yamagata, Kiyotaka Kuroda, Kaoru Inoue, and Masayoshi Matsukata regarding the selection of the next Prime Minister for the second Ito Cabinet. Apart from Ito, they held influential positions in Satsuma and Choshu. Shigenobu Okuma, the leader of the Progressive Party, had already formed a partnership with Matsukata, and both business and industry figures and journalists held high expectations for Okuma and Matsukata. Following this trend, Matsukata was elected prime minister. In September 1896 (Meiji 29), Prime Minister Matsukata also assumed the role of Minister of Finance, Okuma became Minister of Foreign Affairs, and three members of the Satsuma family and two others were part of the government” (Itō, 2015: 214-216).

In addition to the upper echelons of the oligarchies, within the framework of modernization, there were Samurai from the lower ranks – Bushi 「武士」 – who stood in favor of positive societal changes. Building upon the support of these lower-ranked Samurai, the Genro embarked on further modernization and military strengthening. However, their initial step was to dismantle the old societal structure by granting freedom to the Samurai. This move allowed old, middle, and low-ranking as well as new Samurai the opportunity to, at least officially, stand on equal footing with the most esteemed families in Japan. The development mobility of the average Samurai might be lower than that of the lowest-ranking Samurai, affirming the realization of equality within the ancient and deeply structured Samurai class. Consequently, increased mobility and activity were observed at the highest echelon among the old Samurai. After 1890, former Samurai Hirobumi Ito and Masayoshi Matsukata were bestowed with the title of princes, ascending to the highest echelon of the aristocracy (Berthus, 2002: 371).

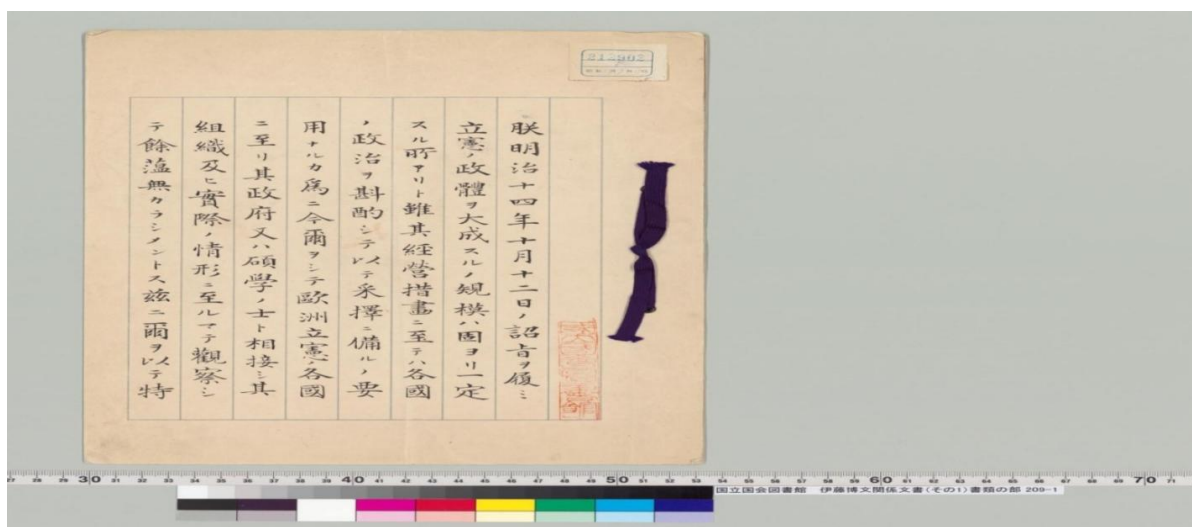
During the Meiji Period, Japanese society adhered to the “Shinokoushou Four Social Class Hierarchies: samurai, peasants, artisans, and merchants. In this era, Meiji Japan was governed by an oligarchy composed of low-ranking samurai rebels who triumphed in a brief civil war, toppling the Tokugawa shogunate, while the emperor regained power symbolically. As the Meiji oligarchs sought to eliminate the feudal Shinokoushou 「士農工商」 – the “Four Societies” in Japanese society, encompassing samurai, peasants, artisans, and

merchants—and initiated various social and economic reforms, a substantial faction of traditionalists staunchly opposed any changes advocated by the liberals. They encountered significant resistance” (Thompson, 2019: 20).

The enduring remnants of feudalism, deeply rooted in the countryside, coupled with the low standard of living for the majority of the population subjected to harsh exploitation, restrained the growth of the domestic market. Consequently, Japanese capitalism swiftly turned its focus to capturing foreign markets, aiming to address these internal contradictions: "The formation of Japanese capitalism, *Nihon Shihon Shugi* 「日本資本主義」, traces back to the Meiji period. Japan's economy, constrained by a limited industrial raw material base, relied on foreign markets for essential resources. The colonial conquests of military-feudal imperialism, driven by the adventurous militaristic cliques in government, aligned with the imperative of Japanese industrial capitalism to secure foreign markets for higher profits while grappling with the lingering remnants of feudalism. The army, with its backbone rooted in the ancient samurai, maintained close ties with the landowning class and evolved into a crucial instrument for executing the predatory policies of the ruling coalition of landowners and capitalists. This heightened the influence of monarchical Japan across the entire state system, emerging as an almost independent and highly active factor in the overall political life of the country” (Kutakov, 1988: 195).

The renowned Iwakura Mission, *Iwakura Shisetsudan* 「岩倉使節団」 comprised notable Meiji oligarchs who gleaned invaluable "lessons" during their two-year global tour (1871–1873), spanning North America and Europe: “In 1873, this Meiji-government delegation held discussions with German Chancellor Bismarck. A year later, the Japanese finance minister attended the opening of the Imperial German Reichstag. Witnessing the diverse paths of modernization among Western countries, influential Meiji leader (and later prime minister) Ito Hirobumi staunchly advocated for the German model. Ito favored diminishing the power of the monarchy in favor of parliamentary authority, similar to Imperial Germany, and endorsed the bureaucracy, a concept later incorporated into the Japanese constitution. He was particularly impressed by the robust position of the army. The draft of the 1889 constitution was crafted by the Prussian jurist Hermann Roesler” (Thompson, 2019: 14).

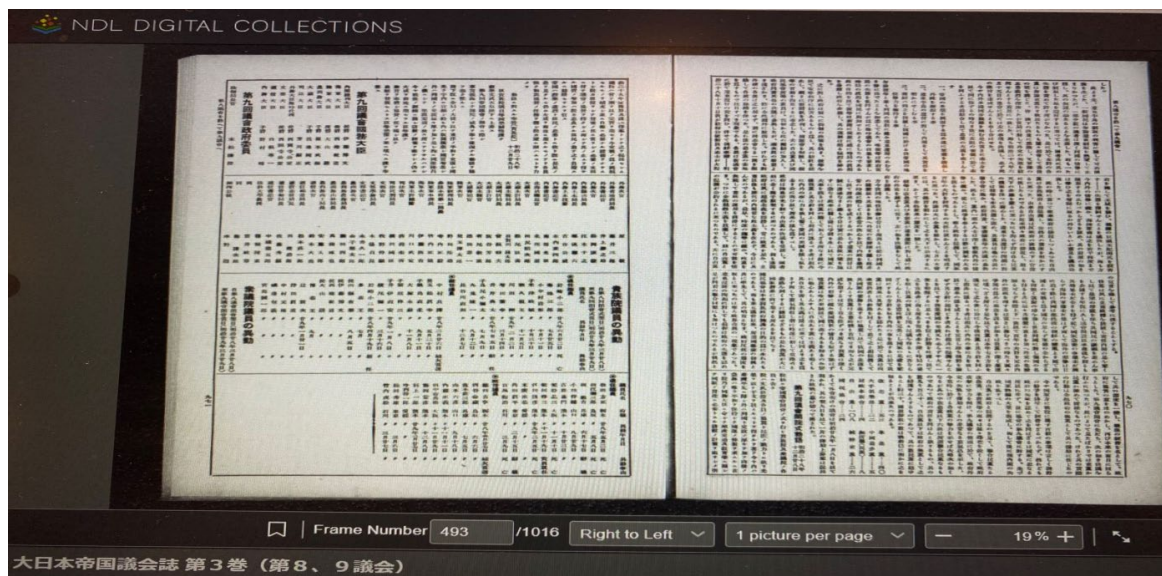

Archive, 立憲政体調査につき特派理事欧洲派遣の勅書 [Imperial letter dispatching special director to Europe for research on constitutional government. Japan. Tokyo. 3 Mart 1882].

The Prussian constitution served as a model for crafting the 「大日本帝国憲法」 Imperial Constitution of Japan. This choice was intentional: “the constitutions of France and

the United States were deemed “too democratic” for Japan, while Great Britain lacked a clearly defined written constitution. The Prussian constitution, blending a rigid bureaucratic system with the preservation of a semi-feudal order, and recognizing the bourgeoisie as a significant economic force, resonated ideologically with Japan's ruling elite. According to Japanese legal scholars, 46 of the 76 articles in the first Japanese constitution are of Prussian origin. Simultaneously, the Japanese constitution leaned more conservatively than the Prussian constitution, primarily due to granting almost unlimited rights to the Japanese emperor” (Streltsov, 2013: 37-38).

Archive, 大日本帝国議会議誌 第3巻 (第8、9議会). 大日本帝国議会議誌刊行会 編.

大日本帝国議会議誌刊行会. Publication Date: 昭和2. Number: BZ-5-011. Source Identifier: NDLBibID. 000000761460. Dentifier: DOI10.11501/1447930. [Imperial Japanese Parliament Vol. 3. Japan. Tokyo. 1927.]

The Japanese archives mention a similar organization to Genro called Genroin. However, Genroin commenced its activities not in 1889, but prior to Genro: “Genroin delved into the different forms of representative government in the West and examined translations of various Western constitutions by American Guido Verbeek and others. The information presented here was documented by Genroin in October 1876” (National Archive of Japan, 1876: 61). The initial version of a national constitution was the Proposed Japanese National Constitution.

Military development was orchestrated by the Genro Council, wielding incredible authority across key domains with the emperor's direct support and prestige influencing paramount state decisions. A distinctive aspect of the Japanese political system under the first constitution was the unique position of the military elite: “All affairs concerning the establishment of the armed forces, Guntai 「軍隊」 were exempted from parliamentary and governmental oversight. The principles of military policy were formulated by the Council of Generals and Admirals. The leaders of the military and naval forces, concurrently serving as commanders of the army and navy, possessed the privilege to report directly to the emperor, bypassing the chairman of the council of ministers. In the event of disagreements between military ministers and the head of the cabinet, their resignation could automatically lead to the government's downfall” (Streltsov, 2013: 43).

The leading Japanese expert mentioned by William Beasley in the article is Ito Takashi. Beasley references pages 127-133 from Ito Takashi's book, "Showa Shoki Seijishi Kenkyu," published by Tokyo's Today Shuppankai in 1969: “Following World War I and its aftermath, Japan experienced substantial naval construction activities. A preeminent expert on Japan

identifies three distinct periods: 1906-1916 characterized by gradual expansion, 1917-1921 marked by rapid development, and 1922-1932 denoting a phase of adjustment to naval disarmament” (Beasley, 1975:67).

Russian researchers note that following the formation of the Genro Council of Elders, the authorities of Tsarist Russia also observed the swift expansion of Japan's naval capabilities. The Japanese assault on China in 1894 and the decisive defeat of Chinese forces raised concerns among the authorities of Tsarist Russia. In response to Japan's rapid development of both naval and land forces, a new naval construction program in 1895 outlined plans to augment the Pacific Fleet with 14 sizable ships (Kutakov, 1988: 195).

Genro Council member Matsukata Masayoshi played a pivotal role in laying the groundwork for the current banking system through financial reforms: “The shift in Japanese fiscal policy unfolded after the resignation of Okuma Shigenobu in October 1881 and the appointment of Matsukata Masayoshi as Minister of Finance, ushering in his unique approach to default prevention—a stringent fiscal policy. Initially, the domestic and international credit plan being developed within the Ministry was scrapped. Subsequently, active preparations commenced for the document “Annual Report” on the State of the Market for 1882. “Meiji 13 Nendo Shokyo Nenpo” presented a fresh analysis of the disparity between the value of paper money and silver coins, alongside an exploration of the reasons behind the rise in prices” (Yemelyanova, 2018: 366-367).

The study of the Genro Council during the Meiji period has elucidated key concepts that served as linchpins in shaping Japan's transformative journey. Central among these concepts is the council's instrumental role in orchestrating Japan's shift from a feudal society to a modern nation-state. Militarily, the Genro Council's strategic focus on development emerged as another pivotal concept, steering the nation's armed forces through a period of rapid growth and modernization. This military emphasis not only bolstered Japan's defense capabilities but also positioned it as a formidable player on the global stage.

Furthermore, the Genro Council's imprint on fiscal and financial reforms, notably under the stewardship of Matsukata Masayoshi, signifies a critical aspect of its influence. The council's commitment to a tight fiscal policy and the establishment of the foundational elements of the contemporary banking system underscore its role in shaping Japan's economic landscape. As these key concepts intertwine, they paint a comprehensive picture of the Genro Council's multifaceted impact on the Meiji period. Beyond the immediate historical context, the enduring legacy of the Genro Council resonates in Japan's modernization journey, reflecting its pivotal role in steering the nation towards a path of progress and transformation.

In conclusion, the study of the Genro Council during the Meiji period unraveled key concepts that significantly shaped Japan's trajectory. The Genro Council played a central role in navigating the transition from a feudal society to a modern nation-state, influencing political, economic, and military policies. The council's commitment to a Prussian-inspired constitutional framework, its strategic focus on military development, and its impact on fiscal and financial reforms, particularly under the leadership of Matsukata Masayoshi, emerged as crucial themes. The Genro Council's influence extended beyond the Meiji period, leaving a lasting imprint on Japan's political landscape. This examination not only sheds light on historical developments but also provides insights into the broader implications of the Genro Council's decisions and policies on Japan's modernization journey.

Analyzing the aforementioned aspects leads to the following conclusions. The Genro Council of Elders exerted profound influences on modern Japan through various key dimensions:

Political Guidance: Serving as unofficial advisors, the Genro played a pivotal role in providing fundamental political guidance to Emperor Meiji. Their influence was instrumental

in establishing the constitutional monarchy in Japan in 1889, introducing a bicameral legislature, and drafting the Meiji Constitution.

Modernization Policies: Advocates of modernization, the Genros recognized the importance of adopting Western technology, education, and management systems. They actively implemented policies that facilitated Japan's transformation into a modern nation-state, influencing reforms across various sectors.

Economic Development: Genro members played a crucial role in fostering economic development in Japan. Their initiatives included encouraging foreign investment, developing modern infrastructure, implementing land reforms, and supporting the growth of key industries. These efforts significantly contributed to Japan's emergence as an industrialized nation.

Military Modernization: Acknowledging the significance of a robust military, the Genro Council focused on modernizing the Imperial Japanese Army and Navy. They laid the groundwork for Japan's subsequent military successes by adopting Western military doctrines, technology, and training methods.

Foreign Policy and Imperialism: The Genro Council actively pursued a foreign policy agenda, renegotiating unequal treaties with Western powers and expanding Japan's influence in East Asia. They supported territorial expansion, contributing to Japan's imperialist ambitions through the annexation of territories such as Taiwan, Korea, and Okinawa.

Stability During Transition: During a period of significant transition, the Genro provided stability. Their leadership proved instrumental in helping Japan navigate the challenges of modernization, social transformation, and the shift from a feudal to a more centralized government structure.

Legacy Beyond the Meiji Era: The influence of the Genro Council extended beyond the Meiji period, as many of their policies and reforms continued to shape Japan's trajectory during the Showa period. This enduring legacy contributed significantly to Japan's ascent as a major global power.

Conclusion. In our exploration of Genro, Japanese archives and materials in Japanese, English, Russian, and Turkish were consulted, along with numerous scientific books, magazines, newspapers, and historical notebooks. The Japanese Studies Associations of the Institute of Oriental Studies at the Russian Academy of Sciences and English scientific articles played a crucial role in enriching our understanding of Genro. The article is grounded in a comprehensive scientific approach, utilizing analysis, induction, synthesis, deduction, and statistical methods.

The Genro Council of Elders played a pivotal and enduring role in shaping the trajectory of Modern Japan from 1889 to 1940. As we delve into the influence and legacy of this esteemed group, several crucial conclusions come to light. The term Genro denotes elder statesmen who wielded significant influence in shaping Japan's political landscape during the Meiji period (1868-1912).

Comprising distinguished statesmen and leaders, the Genro Council made substantial contributions to Japan's political, economic, and social transformation in this era. Their guidance to Emperor Meiji and subsequent leaders facilitated the nation's modernization, steering away from feudal traditions towards a robust and dynamic nation-state. Genro's influence transcended the Meiji period, leaving a lasting impact on later periods as well.

The Meiji period in Japan (1868-1912) marked a transformative era during which Japan underwent rapid modernization and industrialization. While there are aspects of Japan's experience during the Meiji period that can offer insights for modern developing countries, it's essential to recognize the unique historical, cultural, and geopolitical context of Japan at that time. Some lessons and considerations include:

Adaptation of Western Technology and Institutions: Japan successfully adapted and implemented Western technology, institutions, and industrial practices while maintaining its cultural identity. Developing countries today may consider a balanced approach to modernization, combining global best practices with local values and traditions.

Emphasis on Education: The Meiji government prioritized education as a means of fostering a skilled workforce and building a foundation for modernization. Investing in education remains a crucial factor for the development of any nation, as it equips the population with the skills needed for economic and social progress.

Strategic State-led Development: The Meiji government played a central role in guiding and supporting economic development. This interventionist approach, while successful in Japan's case, should be adapted carefully, considering the unique circumstances of each country and ensuring effective governance.

Infrastructure Development: Japan invested heavily in infrastructure development, such as railways and telecommunication networks, which facilitated economic growth. Developing countries can learn from the importance of robust infrastructure as a catalyst for economic development.

Global Engagement: Japan adopted an outward-looking approach, engaging with the global community to learn and adopt best practices. This highlights the importance of international cooperation and learning from the experiences of other nations.

However, it's crucial to note that each developing country has its own specific challenges, opportunities, and cultural context. Simply replicating the Japanese model may not be feasible or effective. Modern developing countries should carefully assess their unique circumstances, consider global best practices, and tailor their development strategies to suit their needs. Moreover, the Meiji period was characterized by centralized governance, which may not align with contemporary ideals of democratic governance. Developing countries today often aim to balance economic development with democratic values, human rights, and inclusive governance. Therefore, while certain principles from Japan's Meiji period can be informative, adaptation and contextualization are key when applying historical experiences to contemporary development strategies.

Sources

Archive, "Dainipponteikoku gikai-shi dai 3-kan (dai 8, 9 gikai). Kurieitā: Dainipponteikoku gikai-shi kankō-kai-hen. Paburissā: Dainipponteikoku gikai-shi kankō-kai". Persistent ID: info:ndljp/pid/1447930. Title: 大日本帝国議会誌 第3巻 (第8、9議会). Creator: 大日本帝国議会誌刊行会 編. Publisher: 大日本帝国議会誌刊行会. Publication Date: 昭和 2. Call Number: BZ-5-011. Source Identifier: NDLBibID. 000000761460. Identifier: DOI10.11501/1447930. [Journal of the Imperial Japanese Parliament Volume 3 (8th and 9th Parliament). Creator: Edited by the Journal of the Imperial Japanese Parliament. Publisher: Journal of the Imperial Japanese Parliament. Tokyo. 1927.]

Archive, "Itō Hirobumi kankei bunsho shorui no bu 209, Meiji 15-nen 3 tsuki 3-nichi, kokuritsu Kokkaitoshokan". 伊藤博文関係文書書類の部 209, 明治 15 年 3 月 3 日, 国立国会図書館 [Hirobumi Ito Documents Section 209, March 3, 1899, National Diet Library p.1-2.]

Archive, "Meiji Kenpō to nihonkokukenpō ni kansuru kiso-teki shiryō (Meiji kenpō no seitei katei ni tsuite) saikō hōki to shite no kenpō no arikata ni kansuru chōsa ko iinkai Heisei 15-nen 5 gatsu Shūgiin Kenpō Chōsa-kai Jimukyoku". 明治憲法と日本国憲法に関する基礎的資料 (明治憲法の制定過程について) 最高法規としての憲法のあり方に関する調査小委員会 (平成 15 年 5 月 8 日の参考資料) 平成 15 年 5 月衆議院憲法調査会事務局 [Basic materials on the Meiji Constitution and the Constitution of Japan. May 2003. S. 12].

Archive, "Nihon kokuken'an Meiji 9-nen 10 tsuki sūryō: 1 Tsudzuri bokusho motorōin keishi mutsu munemitsu kankei bunsho 61 - 3 mutsu munemitsu kankei bunsho". 日本国憲按明治 9 年 10 月数量: 1 綴墨書元老院野紙陸奥宗光関係文書 61-3 陸奥宗光関係文書 // [Constitution of Japan October 1886 Quantity: 1 ink and serenade lined paper Mutsu Munemitsu-related documents 61-3 Mutsu Munemitsu-related documents] National Archive of Japan.

Archive, “Rikkenseitai chōsa ni tsuki tokuha riji Ō shū haken no chokusho” 立憲政体調査につき特派理事欧洲派遣の勅書 [Imperial letter dispatching special director to Europe for research on constitutional government. 3 Mart 1882].

References

- Beasley, 1975 — *Beasley, William Gerald*. Modern Japan: Aspects of History, Literature and Society, Tokyo, Bunkyo-ku, 1975. 67 p.
- Bessho, 2013 — *Bessho, Koro*. Identities and Security in East Asia. GB, London: Routledge, 2013. 251 p.
- Borthwick, 1998 — *Borthwick Mark*, Pacific Century: The Emergence of Modern Pacific Asia. 2. Melbourne: Westview Press, 1998. 132 p.
- Clyde, 1953 — *Clyde, Paul Hibbert*, The far East, A History of the Impact of the West, Second Edition, Prentice-Hall., Inc, USA, New-York, 1953. 203 p.
- Dündar, 2019 — Dündar, Ali Merthan. “Meiji Modernleşmesinin Osmanlı Dönemi Türk Aydınları Üzerindeki Etkisi Üzerine” Meiji Japonyasına 150. Yılından Başlıklar: Seçilmiş Makaleler, 2019. Y. 4, 17 p. (In Turk.).
- Hugh, 1967 — *Hugh, Patrick T*. Japan 1868-1914. Ch. 8. Banking in the Early Stages of Industrialization. A study in comparative economic history. Oxford University Press, 1967. 264 p.
- İslam ansiklopedisi, 1992 — *İslam ansiklopedisi* 5. Cilt, TDV., Turkey. Istanbul. 1992. 148 p. (In Turk.).
- Itō, 2015 — *Itō, Yukio*. Itō Hirobumi Kindai Nihon o Tsukutta Otoko. 伊藤之雄、「伊藤博文 近代日本を創った男」第1刷発行、2015年3月10日、発行者鈴木 哲株式会社講談社、発行所東京都文京区音羽 2-12-21 〒112-8001 // Tokyo: Kōdansha, 2015. Pp. 214-216, 418. (In Jap.).
- Jansen, 2002 — *Jansen, Marius Berthus*. The Making of Modern Japan. Cambridge, third printing, Printed in the USA, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002. 371 p.
- Kantur, 2015 — *Kantur R.A*. Institut Genro v sisteme organov gosudarstvenno politicheskoy vlasti Yaponii epokhi Meydzi [The Genro Institute in the system of state political authorities in Japan during the Meiji era] // Yezhegodnik Yaponiya, 2015. N. 0. Vol. 21. Pp. 260-261. (In Russ.).
- Kitaoka, 1993 — *Kitaoka, Shinichi*. The Army as a Bureaucracy: Japanese Militarism Revisited. USA, Lexington, Virginia: The Journal of Military History, 1993. 64 p.
- Kutakov, 1988 — *Kutakov L.N*. Rossiya i Yaponiya [Russia and Japan]. Moscow: USSR Academy of Sciences, 1988. 195 p. (In Russ.).
- Nish, 2013 — *Hill, Nish Ian*. The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of Two Island Empires 1884-1907. London, 2013. 274 p.
- Sarkisov, 2019 — *Sarkisov K. O*. “Yaponskiy opyt transformatsii: ot “monarkhicheskogo konstitutsionalizma” k totalitarnoy sisteme” [Japanese experience of transformation: from “monarchical constitutionalism” to a totalitarian system]. Yezhegodnik Yaponiya, 2019. Vol.48, 250 p. (In Russ.).
- Shinkichi, 2005 — *Shinkichi Eto*. «Selected Works on Modern Japan-China Relations», Toyo Bunko Research Library 5, Tokyo, 2005. 300 p. (In Jap.).
- Streltsov, 2013 — *Streltsov D. V*. Politicheskaya sistema sovremennoy Yaponii: Institut Vostokovedeniya Rossiskoy Akademiy Nauk [Streltsov Dmitry Viktorovich, Political system of modern Japan: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences]. Moscow: Aspect Press, 2013. 43 p. (In Russ.).
- Thompson, 2019 — *Thompson R*. Mark, Authoritarian Modernism in East Asia, Hong Kong, Palgrave Pivot Publishing, 2019. Pp. 14-20.
- Vinogradov, 2001 — *Vinogradov K.G*. Transformatsiya pravyashchego sloya Yaponii, 1868-1890 [Transformation of Japan's ruling class, 1868-1890]. Yezhegodnik Yaponiya 2000-2001, 2001, N. 0. Vol. 7. Pp. 262-270. (In Russ.).
- Yemelyanova, 2018 — *Yemelyanova O*. Osobennosti formirovaniya bankovskoy sistemy Yaponii v posledney treti XIX v. [Features of the formation of the Japanese banking system in the last third of the twentieth century] Japan: 150 years of the Meiji Revolution, 2018. No. 7. Vol. 7. Pp. 366-367, 372. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 403-412, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.09.31.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_403-412

RESEARCH ON THE NOBLE TITLES IN ÖTÄMIŞ HĀJĪ'S ČINGIZ-NĀMA

Yerbol Munai¹, Duisenali Abdilashim²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD student of Turkology, People's Republic of China
<https://orcid.org/0009-0004-2141-6758>. E-mail: erbol.munay@gmail.com

²Tohoku Gakuin University
(Aoba Ward, Sendai, 980-0065 Miyagi, Japan)
Visiting Professor
<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>. E-mail: airu331@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Munai Ye., Duisenali A., 2024

Abstract. *Introduction.* The *Čingiz-nāmā*, or Book of Čingiz Khan (Genghis Khan), is a 16th-century chronicle that records the history of the Golden Horde, and its author, Ötämiš Hājī, served in the court of the Khiva Khanate, a successor state of the Golden Horde. The book includes the historical events from Jochi Khan to Tokhtamysh Khan. *Objectives and purpose.* This study will delve into the historical work, mainly focusing on its noble titles. By doing so, we strive to probe into the noble system and political culture by means of linguistic analysis from the semantic perspective. *Materials and methods.* Written in Chagatay, the Central Asian Turkic literary language from the 13th to the early 20th century, this historical work has gained significant scholarly interest in recent years. Meanwhile, *Čingiz-nāmā* is unique for preserving the Turkic oral tradition and the linguistic elements of middle Kipchak. The analysis will examine these titles through their lexical meanings, etymology, and semantic connections, employing synchronic and diachronic comparative methods with other historical Turkic texts and dictionaries. *Result.* Through this research, we aim to elucidate the noble titles within the *Čingiz-nāmā*, thereby gaining comprehensive clarity and insight into the political structures and culture of the Golden Horde.

Keywords: Noble titles, Golden Horde, semantics, etymology, history, Central Asian politics, Čingiz-nāma

For citation: Munai Ye., Abdilashim. Research on the noble titles in Ötämiš Hājī's Čingiz-nāma // Otan tarikhly. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 403-412. (In Eng.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_403-412

ӨТЕМІС ХАЖЫНЫҢ «ШЫҢҒЫСНАМАСЫНДАҒЫ» АҚСҮЙЕК ШЕН АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Ербол Мұнай¹, Дүйсенәлі Әбділәшім²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтбаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Түркітану мамандығының PhD докторанты, Қытай Халық Республикасы
<https://orcid.org/0009-0004-2141-6758>. E-mail: erbol.munay@gmail.com

²Тохоку Гакуин Университеті
(Аоба, Сэндай, 980-0065 Мияги, Жапония)
Визитинг-профессоры
<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>. E-mail: airu331@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Мұнай Е., Әбділәшім Д., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* «Шыңғыснама» – XVI ғасырдағы Алтын Орданың тарихына байланысты жазылған шежіре. Авторы – Өтеміс Хажы, ол Хиуа хандығы (Алтын Орданың мұрагері) сарайында қызмет еткен. Кітапқа Жошы ханнан Тоқтамыс ханға дейінгі тарихи оқиғалар енген. *Міндеттері мен мақсаты.* Бұл зерттеуде аталмыш тарихи шығармаға тереңірек үңіліп, жүйеден ондағы ақсүйектердің ақсүйек-шен атаулары жан-жақты талқыланады. Мұндай терминдерді зерттеуде семантикалық талдау әдісі кеңінен пайдаланылып, оларды тарихи контекст аясында зерттеу баса дәріптеледі. *Материалдар мен әдістер.* Орталық Азия түркі әдеби тілінде жазылған бұл тарихи еңбек соңғы жылдары зерттеуші-ғалымдардың қызығушылығын тудыруда. Сонымен қатар, аталмыш шығарма түркі ауыз әдебиеті дәстүрі мен қыпшақ тілі элементтерін молынан сақтаумен ерекшеленеді. Мақалада аталған атаулардың лексикалық мағыналары, этимологиясы және семантикалық байланыстары анықталып, басқа да түркі тілді тарихи деректермен қатар қазіргі қазақ тілімен де синхронды және диахронды түрде салыстырылады. *Нәтижелер.* Бұл мақалада алдымен Шыңғыс-намада ақсүйектерге берілген мәнсап-шен атаулары кешенді зерттеледі, сол арқылы Алтын Орданың саяси құрылымдары мен мәдениеті анықталып, ол туралы жан-жақты ғылыми түсінік қалыптастыру көзделеді.

Түйін сөздер: Алтын Орда, «Шыңғыснама», титул, тарихи мәні, лексикалық мағынасы, этимологиясы мен семантикалық мағынасы

Дәйексөз үшін: Мұнай Е., Әбділәшім Д. Өтеміс Хажының «Шыңғыснамасындағы» ақсүйек шен атаулары туралы зерттеу // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 403-412 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_403-412

ИССЛЕДОВАНИЕ ДВОРЯНСКИХ ТИТУЛОВ В КНИГЕ УТЕМИШ-ХАДЖИ «ЧИНГИЗ-НАМЕ»

Ербол Мунай¹, Дүйсенәлі Абдилашим²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант тюркологии, Китайская Народная Республика
<https://orcid.org/0009-0004-2141-6758>. E-mail: erbol.munay@gmail.com

²Университет Тохоку Гакуин
(отделение Аоба, Сэндай, 980-0065 Мияги, Япония)
Визитинг профессор
<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>. E-mail: airu331@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Мунай Е., Абдилашим Д., 2024

Аннотация. *Введение.* «Чингиз-наме», или Книга о Чингиз-хане - летопись XVI века, в которой записана история Золотой Орды, а ее автор, Утемиш-хаджи, служил при дворе Хивинского ханства, государства-преемника Золотой Орды. Книга включает в себя исторические события от Джучи-хана до Тохтамыш-хана. *Задачи и цели.* Данное исследование посвящено изучению исторического труда, в первую очередь упомянутых в книге дворянских титулов. Тем самым мы стремимся проникнуть в дворянскую систему и политическую культуру с помощью лингвистического анализа в семантическом аспекте. *Материалы и методы.* Этот исторический труд, написанный на чагатайском языке, тюркском литературном языке Центральной Азии с XIII по начало XX в., в последние годы исторический труд приобрел значительный научный интерес. Между тем «Чингиз-наме» уникален тем, что сохранил тюркскую устную традицию и языковые элементы среднего кипчакского языка. В анализе эти названия рассматриваются через их лексические значения, этимологию и семантические связи, с использованием синхронного и диахронного методов сравнения с другими историческими тюркскими текстами и словарями. *Результаты.* В данном исследовании мы ставим перед собой задачу прояснить значение дворянских титулов в «Чингиз-наме» и тем самым добиться полной ясности и понимания политических структур и культуры Золотой Орды.

Ключевые слова: дворянские титулы, Золотая Орда, семантика, этимология, история, политика Центральной Азии, Чингиз-наме

Для цитирования: Мунай Е., Абдилашим Д. Исследование дворянских титулов в книге Утемиш-хаджи «Чингиз-наме» // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 403-412. (На Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_403-412

Introduction. The Mongol expansion led by Genghis Khan and his descendants during the 13th century had a significant impact on the political and linguistic landscape of ancient Turkic languages by demolishing societal frameworks and reshaping ethnic boundaries (Erdal, 2004: 5). Within the Genghisid realms, the Golden Horde predominantly governed the Kipchak people. Golden Horde, also known as the Ulus of Jochi, was established by Genghis Khan's first son, Jochi, and his successor Batu Khan, and it was extended from Central Asia to the southern Russian plains, largely overlapping with the territory of the former Kipchak Khaganate (Munai, 2023: 338-339). Despite the Mongolian lineage of the Jochid rulers, over time, the ruling elites became absorbed into the vast local Kipchak-speaking populace within a century.

However, the Golden Horde left scant written records, with only fragmented descriptions available from contemporary outside sources such as Russia, the Mamluk Sultanate, and the Timurid Dynasty. This scarcity poses challenges for scholars studying the history of the Golden Horde. Nonetheless, in the successor states of the Golden Horde, historical works with original information emerged. Among these, Čingiz-nāma stands out for its unique significance in history. Authored by Ötämiš Hājī, who served at the court of Ilbars I. Khan bin Büräkä of the Khiva Khanate, the chronicle is notable for its detailed accounts (Göncöl, 2020: 123). Ötämiš Hājī, recognized for his expertise in history and his dedication to collecting ancient tales, 'qarī söz,' concerning the rulers of the Golden Horde, found a new

patron in İsh Sultān, a prominent figure among the Šaybanid rulers. Summoned to the court, Ötämiš Hāji was entrusted with compiling unwritten histories into a chronicle by İsh Sultān, which is nowadays Čingiz-nāma (Göncöl, 2020: 124). The Čingiz-nāma chronicles the historical events stretching from Jochi Khan to Tokhtamysh Khan, including the wars declared by the Golden Horde against other states, such as expeditions to Russia, conquests in the Caucasus region, conflicts with the Ilkhan Khanate, and battles between Tokhtamysh Khan and Urus Khan, and the power struggles for the succession of the throne. These detailed descriptions of historical events provide us with a list of the noble titles, offering an opportunity for corresponding semantic analysis. Such analysis sheds light on the political system and noble culture of the Golden Horde.

Materials and methods. The academic significance of the Čingiz-nāma was first acknowledged by scholars such as E. F. Kal, V. V. Bartold, and A. Z. Validov (Yudin, 2005: 20-22). Presently, only two copies of the Čingiz-nāma is known to exist, preserved in separate locations. The original manuscript is housed in the Oriental Institute at the Academy of Sciences of Uzbekistan in Tashkent, commonly known as the ‘Tashkent manuscript.’ The first facsimile edition of this manuscript, accompanied by a Russian translation and a transcription in the Cyrillic script by V. P. Yudin, was released in 1967. The second manuscript, initially found in Orenburg, Russia, has been transferred to Istanbul and is hence referred to as the ‘Istanbul manuscript.’ (Göncöl, 2020: 126).

In recent years, the Čingiz-nāma has attracted growing interest from the academic community, with numerous scholars researching the subject. Apart from Yudin’s work on transcribing and translating the Čingiz-nāma, Japanese researchers Kawaguchi and Nagamine have transcribed the text into the Latin alphabet, providing an introduction and annotations. Csaba Göncöl, in his study “Remarks on the Čingiz-nāma of Ötämiš Hāji,” explores the date of the Čingiz-nāma’s completion, engaging with other scholars’ perspectives on its chronology. It is widely accepted that the text dates back to the 16th century. Regarding linguistic analyses, there have been a handful of contributions, one of which includes Julian Rentzsch’s investigation into the complement clauses within the Čingiz-nāma.

Based on Čingiz-nāma, we have collected twelve noble titles. They are han, oğlan, beg, biy, begim, pādīšāh, sultan, atalīg, tarhan, mirza, hwaja and bay. The research probes into a comprehensive analysis of noble titles found in Čingiz-nāma, aiming to describe their meanings. Beyond mere definitions, the study seeks to uncover the semantics of these titles and examine them in the historical context. By doing so, we strive to outline the noble ranks of the Golden Horde era. Ultimately, the research offers a deeper understanding of the Golden Horde’s political culture and noble systems. By illuminating the linguistic nuances and historical trajectories embedded within the noble titles that occur in Čingiz-nāma, the study contributes to a richer comprehension of the socio-political landscape of the region.

Noble titles have long served as prestige, authority, and social status markers in human societies. Understanding these titles’ semantic development and historical evolution requires a multidisciplinary approach integrating linguistic analysis, historical research, and cultural studies. From a semantic standpoint, the etymology of noble titles provides valuable insights into their linguistic roots and semantic evolution. By tracing the origins of these titles and analyzing their semantic shifts over time, researchers can uncover layers of meaning and connotations associated with them. Comparative analysis with similar titles in other languages or cultures further illuminates noble titles’ semantic nuances and cultural context. In parallel, historical research contextualizes noble titles within the broader political, social, and cultural development framework. Chronological analysis reveals how noble titles evolved alongside changes in power structures, societal norms, and cultural practices. Case studies offer concrete examples of how noble titles were conferred, inherited, and wielded by individuals or families

in positions of authority. Regional variations in the usage and interpretation of noble titles highlight how they were adapted to local customs and traditions.

An interdisciplinary approach that integrates linguistic, historical, and cultural analysis findings is essential for a comprehensive understanding of noble titles. Researchers can unravel the intricate connections between lexical meanings, historical developments, and cultural practices surrounding noble titles based on synthesizing evidence from primary and secondary sources.

In conclusion, exploring noble titles from semantic and historical perspectives enriches our understanding of their significance in Turkic societies. By uncovering the linguistic, historical, and cultural dimensions of noble titles, researchers shed light on the complex interplay between language, power, and identity throughout history.

Discussion. In the following part, the study will describe and analyze the noble titles collected from the text of *Čingiz-nāma*. The text is quoted from the work of Akushi Kawaguchi & Hiroyuki Nagamine.

Han 'king, emperor.' Han is the synonym with qağan, which was an ancient title of the Eurasian nomadic society. Scholars have various opinions regarding the connection between Han and Qağan. Clauson believes that han is a re-borrowed word from Mongolian qağan-qa'an, which was rooted in Old Turkic qağan (Clauson, 1972: 611). Qağan was first officially recorded in the Chinese historical source *Wei-Shu*, compiled in the middle of the 6th century. In it, qağan was the title of the supreme leader of the Rouran Khaganate and the Tuyuhun (Chen, 1988: 106). However, Pulleyblank thinks that qağan can be traced back as early as the period of the Xiongnu (Clauson, 1972: 611). Doerfer considers qağan was referred to as the greater Khan, the supreme leader of the nomadic tribal confederation, and qan was somewhat inferior and the leader of sub-tribes who submitted to the great Khan (Doerfer, 1967: 141). Nevertheless, after the Mongol invasion, the title han became more popular than qağan in the Central Asian nomadic society.

Meanwhile, since Genghis Khan's conquests, the entitlement of han in the Eurasian plain was exclusively combined with the lineage of the Genghisid family, as is shown in the record of *Čingiz-nāma*. The book records a power struggle in which a non-Genghisid contender, so-called Bājir Toq Buğa, claimed himself as han (Khan), but soon later, he was toppled and deadly punished for his attempted arrogation. In *Čingiz-nāma*, the Golden Horde's power transition had several means. Apart from the requirement mentioned earlier that Genghis Khan's descendants must inherit the Khan of the Golden Horde, the previous Khan's direct male descendants have priority in inheritance. However, during power struggles within the royal family, male heirs from other Genghisid lineages may also be elected as Khan with the support of the Begs, the military aristocrats. When han is attached with the formative suffix -līg (Erdal, 1991: 139), hanlīg gives the meaning of the sovereignty of the Khan, which can be translated as kingdom or realm.

Oğlan 'prince.' Originally, oğlan was the plural form of oğul 'son' attached with -n, the ancient plural suffix. In old Turkic, the word oğul more likely implied 'offspring, child' and applied to both genders, e.g. ....urī oğlın qul boltı, silik oğlın küñ boltı (I: E 7) '.....the noble sons became slaves, the innocent girls became slave girls.....' (Geng Shimin, 2005: 122). In old Turkic, the meaning of 'prince' was represented by the word, tigin, e.g. Kül Tigin. As time passed, oğlan lost its plurality in the later centuries and functioned as singular. For example, in the DLT, the word is noted simply as 'son' or 'male child' (Clauson, 1972: 53). Further, during the Golden Horde era, the semantic of oğlan changed to 'prince' and replaced tigin, which referred to the sons of Khan or young male generations of the royal family. Also, oğlan as a royal title always appeared with names, e.g., Tohtamish Oğlan 'Prince Tokhtamysh', Hizr Oğlan 'Prince Hizr,' etc.

Beg/ biy 'tribal leader; military leader'. The word is an ancient Turkic title with a long history and first seen in the old Turkic inscriptions, e.g., *bāglāri yāmā bodunī yāmā tüz ārmiš ärinč* (I: E 3) 'both the tribe leaders and people were loyal.' (Geng Shimin, 2005: 121). Clauson considers that this word is a loanword from the ancient Chinese word 伯 'pāk/pok/po' (Clauson, 1972: 322). In the Golden Horde era, a beg was not only a noble title, but he also fulfilled military duty in the army. There were a lot of events recorded in *Čingiz-nāma* in which begs also fought at war as military leaders. Beg was an honorary title that was both inherent and obtainable, and also appeared as a part of a name, e.g., *Öz Beg Han, Jän Beg Han*, etc.,

Due to the phonetic evolution, there is also another variant of beg which is biy/bey/bi. The title Biy occurs twice in *Čingiz-nāma*, which are *Edigü Biy* (Kawaguchi & Nagamine, 2008: 77) and '*Alī Biy* (Kawaguchi & Nagamine, 2008: 95). As a noble title, biy exists in many Turkic societies, like Golden Horde, Ottoman Empire, Kazakh Khanate, etc. The function of biy varies in different regions.

In the Golden Horde, Biy held significance within the administrative and military structure of the khanate. It denoted individuals who were often appointed as regional governors, military commanders, or leaders of tribal groups within the Golden Horde's territories. Biy in Kazakh means an eloquent judge who thoroughly knows the conventional law and traditions of Kazakh society, and a biy was always responsible for solving the conflicts within a clan or a tribe (Iskakov, et.al., vol. 3, 2011: 332).

Begim 'Princess, noble lady.' Begim is a derivative of the word beg; the title Begim (sometimes spelled Begüm, Begom, Begam, or Begüm) is a title used in Turkic and Persian societies to denote a lady of high rank, often equivalent to a princess or a noblewoman. (Doerfer, 1965: 412) Begim is the feminine form of Beg or Bey, a title used for chieftains, lords, or noblemen in Turkic cultures. The suffix -m also applies to other ranks, such as qan or tarqan, and they become qanım 'the wife of Khan', tarım 'the wife of Khan.' (Sevortjan, 1978: 100).

During the examination of *Čingiz-nāma*, it is evident that the noblewomen of the Golden Horde played an essential role in politics. Even though direct political power was generally in the hands of men, noble women, the Begims, could wield significant influence within the court. They could act as intermediaries and negotiators between different factions within the empire or in foreign affairs, leveraging their family connections and political acumen. For example, there is a historical figure depicted in *Čingiz-nāma*, who is *Tay Dualī Begim* (Kawaguchi & Nagamine, 2008:69) or *Tay Duğlī Begim* (Kawaguchi & Nagamine, 2008: 93). She actively participated in the power struggles within the Golden Horde. She was even able to appoint a new Khan after the demise of the old Khan. *Tay Dualī Begim* became a substantial regent at the court of the Golden Horde for a short period, and soon after, she lost in the power succession and was exiled by *Hizr Han* in the end (Kawaguchi & Nagamine, 2008: 94).

Pādišāh 'king.' The title *pādišāh* is a Persian term adopted by Turkic-speaking empires like the Golden Horde, Timur Empire, Ottoman Empire, etc. The word combines *pād* 'master, lord' and *shāh* 'king,' translating roughly to 'master king' or 'supreme ruler.' (Steingass, 1963: 229). In a broader sense, it signifies the king of kings, emphasizing the ruler's supreme status over other monarchs. In *Čingiz-nāma*, *pādišāh* and *qan* are semantically interchangeable, for those Golden Horde Khans and their realms are also described as *pādišāh* and *pādišāhlīq*.

Sultan. The title *sultan* is a common title that denotes a ruler, monarch, or sovereign in various Islamic and Turkic-speaking societies. *Sultan* is of Arabic origin, and it has been used throughout history by various Muslim empires and states, including the Ottoman Empire, the Seljuk Empire, and others. In regions where the Genghisid Khanates had embraced Islam,

royal family members who didn't become the supreme rulers (yet still had the chance to do so) were commonly referred to as sultans. (Martin, 2004: 134)

Such usage of the title sultan was also practiced in the latter Genghisid states like the Kazakh Khanate. The fact that it developed as an offshoot of the Mongol Empire is one of the major characteristics of the Kazakh Khanate. This is most clearly manifested by the Kazakh monarchy's particular blood link to Genghisid Khan and the symbolic meaning inherent in using the term *han*. The Khan lineage traditionally asserted their authority with the title *sultan* or *tore* (Noda, 2016: 3).

Ataliğ. *Ataliğ* is a high-rank royal title in the Central Asian Turkic societies. The title is a derivative of the root *ata* 'father' attached with the formative suffix *-liğ*, meaning 'fatherhood.' The meaning initially indicated 'foster fatherhood' and then developed to 'foster father for princes.' (Doefer, 1963: 69-70). Then, the title *ataliğ* became one of the highest office ranks. It seems that *ataliğ* has served as a military-administrative counselor and a liaison between the Khan and the sultans. (Richard C. Martin, et al., 2004: 113) In traditional Kazakh nomadic society, *ataliğ* (a variant of *ataliğ*) is a high-ranking person in the Khan's court who gives military education and training to the heir to the throne. The prince, whom the *ataliğ* brought up, would serve as his adviser if he came to power. (Iskakov et al., 2011).

Tarhan. *Tarhan* is an ancient Turkic title that has been a high-ranking title since the Xiongnu period (Clauson, 1972: 539). In the Turk Khaganate era, it was not only referred to as a member of the royal family but also an administrative position. The earliest written record of *tarhan* can be found in the 8th century old Turkic inscriptions, for example: *inänču apa yaryan tarqan ätiy* (b)ertim 'I gave him the title of *inänču apa yaryan tarhan* '(I, W: 2) (Geng Shimin, 2005: 137).

During the Genghisid era, *Tarhan* indicated personal status, not just an honorific. Instead, it granted privileges like tax immunity and access to rulers. *Tarhanliq* didn't confer direct authority or property rights. For example, *Temür-Qutluq's yarliğ* (edict) clarified late-fourteenth-century *Tarhan's* status: protection, ruler access, tax exemption, travel freedom, inheritability, and non-transferable usage rights. These aspects connected *Tarhan's* status to social and economic factors like property and tax rights. Contractual relationships between Khan, deputies, and *Tarhans* governed the Golden Horde's administration, fostering local cooperation and curbing desires for independence. (Marie Favereau, 2018)

Mirza. *Mirza* is a Persian-origin title; it usually means 'prince' when it is put after a proper name (Steingass, 1963: 1214). The word is a compound of *amir* (امير), meaning 'commander' or 'prince', and *zāde* (زاده), meaning 'descendant' (Pellat et al., 1993: 129). *Mirza* historically denoted a noble or aristocratic lineage in Central Asia, particularly among the Turkic-speaking peoples.

Hwaja. The Turkic title *hwaja/ khoja/ khodja/ hoca* is borrowed from the Persian word *hojai*, which means 'household' and 'owner' (Yunal, 2023: 123). Traditionally, *hwajas* were referred to as those who were equipped with Islamic knowledge and functioned as teachers, scholars, or religious leaders in Turkic communities. Historically, *Hwajas* exerted enormous influence in Central Asia regarding religion and politics. As spiritual leaders, the *hwajas* were revered as spiritual leaders and teachers in the *Naqshbandi* and other Sufi orders. They were considered descendants of the Prophet Muhammad or other saints, adding to their religious authority and veneration among local populations (Perdue, 2005: 289). In some Central Asian regions, *hwajas* also emerged as local rulers or influential figures in the political landscape. Their religious authority often translated into political power, allowing them to lead or significantly influence social and political reforms. (Deweese 1996: 199-200)

Bay. The Turkic word *bay* is frequently used in a wide geography extending roughly from the Near East to Central Asia, the Caucasus, Mongolia, and South and East Siberia in

isolated or component words. It is also seen in Slavic, Caucasian, and Persian languages, besides Mongol and Manchu-Tungus (Doerfer, 1965: 25). Clauson believes that in Old Turkic texts, the word bay means 'rich, rich man' and that meanings like 'upper class, aristocratic' and 'old man, male' were gained concerning the original meaning 'rich.' (Clauson, 1972: 384) Bay has different meanings in different periods and historical texts. Under the historical context of Čingiz-nāma, we see that bay implies the meaning 'noble, great, respected, holy.'

Results. Čingiz-nāma, a 16th-century Turkic chronicle written in Chagatay, records historical events and presents detailed information with high research value. In this research, semantic analysis and historical comparison are used. Therefore, we can observe some distinctive characteristics and obtain the following results.

In sum, we collected twelve noble titles; eight words are of Turkic origin, nine are of Mongolian origin, and the remaining four are of Arabic-Persian origin. Most Turkic noble titles are rooted in old Turkic, which reflects that the ancient Turkic political culture significantly contributed to the Golden Horde and successive Central Asian Turkic society. Meanwhile, the noble titles of Arabic-Persian origins are not negligible, which reflects that since the Islamization of the Golden Horde, Arabic-Persian culture and languages have continuously influenced Central Asian Turkic-speaking people, and Islamic institutions have primarily established in the Golden Horde political system. Nevertheless, most titles, either Turkic or Islamic, are still preserved in modern Kazakh, with certain semantic changes in most cases.

Historically, we can observe that the noble system of the Golden Horde was a complex and dynamic structure that played a crucial role in shaping the political, social, and cultural landscape of medieval Eurasia. The Golden Horde's noble system reflected the diverse cultural and ethnic backgrounds of its ruling elite while also integrating elements of Turkic and Mongol traditions. At the apex of the noble hierarchy stood the ruling khans, who wielded absolute power and authority over the Khanate's territories and subjects. The Khans, often descendants of Genghis Khan, legitimized their rule through various means, including adopting Islamic titles like Pādīšāh to reinforce their sovereignty. However, the Khanate's decentralized nature meant that the authority of the khans was often contested by regional princes and tribal leaders, leading to power struggles and political instability.

Beneath the khans were the princes, oğlans, or sultans, who served as provincial governors, military commanders, and administrators. The begs held considerable power and influence within their respective domains, often exercising autonomy in governance and army affairs. Through strategic alliances and military prowess, some begs rose to prominence as powerful rulers in their own right, challenging the authority of the Horde.

The noble system also encompassed a hierarchy of tribal leaders. The biys were vital in maintaining social cohesion and order within nomadic societies, often mediating disputes and conflicts among their people. Furthermore, the Golden Horde's noble system incorporated elements of Islamic governance and administration, reflecting the influence of Islam in the region. Titles such as hwaja and mirza were adopted by religious scholars and bureaucrats, contributing to the Khanate's cultural and religious diversity.

Moreover, by analysis of the title begim, we can observe that women in the Golden Horde also exercised significant political influence and agency despite the male-dominated nature of contemporary societies. Their roles as regents, advisors, and diplomatists were vital to the administration, diplomacy, and stability of the Golden Horde.

Despite its complexity and diversity, the noble system of the Golden Horde was characterized by fluidity and flexibility, allowing for social mobility and adaptation to changing political circumstances. While the ruling elite held considerable power, they depended on the support of subordinate nobles and tribal leaders to maintain stability and govern effectively.

Conclusion. From the above analysis, we can see that there are still many ancient Turkic titles among the noble titles during the Golden Horde period, which have a very long history, and some can be traced back to the Xiongnu period. That shows that the ancient nomadic political system and culture still play an essential role in the Golden Horde. At the same time, Arab-Persian titles can also be observed, which shows that Islamic political culture is also affecting the Golden Horde in the Islamization of the Golden Horde.

In summary, the noble system of the Golden Horde was a dynamic and multifaceted structure that played a central role in governing the Khanate's vast territories. Reflecting the fusion of Turkic, Mongol, and Islamic traditions, the noble system shaped the political, social, and cultural dynamics of medieval Eurasia, leaving a lasting legacy that continues to be studied and analyzed by historians and scholars today.

Abbreviation

E: the eastern side
I: the inscription of Kültigin
W: the western side

Source

Ötämiş Hājī. Čingīz-Nāma. Edited and translated by Takushi Kawaguchi and Hiroyuki Nagamine. *Studia Culturae Islamicae* 94. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2008. Pp. 65-100.

References

- Chen, 1988 — *Fanyuan C.*, Rou Ran Jun Ming 'Ke Han' Kao. [A Research of the Rouran's Imperial Title 'Qagan'], *Xin Jiang She Hui Ke Xue* [Social Sciences in Xinjiang]. 1988. No. 2. Pp. 106-116. (in Chin.)
- Clauson, 1972 — *Clauson G.*, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972. Pp. 53, 322, 384, 539, 611.
- Deweese, 1996 — Deweese. D., The "Mashā'ikh-i Turk" And The "Khojagān": Rethinking The Links Between The Yasavī And Naqshbandī Sufi Traditions. *Journal of Islamic Studies*. 1996. Vol. 7. No. 2. Pp. 180-207.
- Doerfer, 1963 — *Doerfer G.*, Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen Band I. [Turkish and Mongolian elements in New Persian, vol. 1]. Wiesbaden: F. Steiner, 1963. Pp. 69-70. (In Ger.)
- Doerfer, 1965 — *Doerfer G.*, Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen Band II. [Turkish and Mongolian elements in New Persian, vol. 2]. Wiesbaden: F. Steiner, 1965. 412 p. (In Ger.)
- Erdal, 1991 — *Erdal M.*, Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon. Wiesbaden, 1991. 139 p.
- Erdal, 2004 — *Erdal M.*, A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004. 5 p.
- Favereau, 2018 — *Favereau M.*, «Tarkhan: A Nomad Institution in an Islamic Context», *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* [En ligne], 143 | Octob. 2018, mis en ligne le 12 Oct. 2018, consulté le 28 Nov. 2020. URL : <http://journals.openedition.org/remmm/10955> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/remmm.10955>
- Geng, 2005 — *Geng S.*, Gu Dai Tu Jue Bei Ming Yan Jiu. [A Study of Old Turkic Inscriptions]. Beijing: China Minzu University Press, 2005. Pp. 121-122. (In Chin.)
- Göncöl, 2020 — *Göncöl C.*, Remarks on the Čingiz-nāmā of Ötämiş Hājī, in *Ottomans - Crimea - Jochids*. Ed. István Zimonyi. Szeged: University of Szeged, Department of Altaic Studies, 2020. Pp. 123-131. 123 p. 124 p. 126 p.
- Iskakov, et.al., 2011 — *Iskakov J, Wali N.* Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol. 2. Almaty, 2011. 92 p. (in Kaz.).
- Iskakov, et.al., 2011 — *Iskakov J, Wali N.* Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol. 3. Almaty, 2011. 332 p. (in Kaz.).
- Martin, 2004 — *Martin, R.C.*, Encyclopedia of Islam and the Muslim World vol. 1. New York: Macmillan Reference USA, 2004. 134 p.
- Munai, 2023 — *Munai Y.*, Lexical-Semantic Analysis of Socio-Political Lexemes in the Altın Orda Khan Tokhtamysh's yarlıg to Grand Duke Jogaila. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, Vol. 142. No. 1. 2023. Pp. 338-345.
- Noda, 2016 — *Noda, J.* The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires. Leiden: Brill, 2016. 3 p.
- Pellat, 1993 — *Pellat C. H., Heinrichs, Edmund Bosworth C., and van Donzel E.J.*, eds. Encyclopaedia of Islam, Volume VII (Mif-Naz). Leiden: Brill, 1998. 129 p.

Perdue, 2005 — *Perdue, P. C.*, China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia. Cambridge: Harvard University Press, 2005. 289 p.

Sevortjan, 1978 — *Sevortjan E. V.* Etimologicheskij slovar' tyurkskikh yazykov: Obshchetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvy «B». [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and inter-Turkic bases starting with the letters "B"]. Moscow: Science, 1978. 100 p. (In Russ.)

Steingass, 1963 — *Steingass F. J.*, A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature. New Delhi: Asian Educational Services, 1963. 229 p.

Yudin, 2005 — *Yudin Y. P.* Shyngys-name. [The Chingiz-Name]. Almaty: Dayk-Press, 2005. Pp. 20-22. (In Kaz.)

Yunal, 2023 — *Yunal K.*, Voenno-administrativnaya terminologiya turetskogo proiskhozhdeniya v rusском yazyke [Military-administrative terminology of Turkish-Turkic origin in Russian]. Birk, 2023. 123 p. (In Russ.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 413-431, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_413-431

KOZHABERGEN BATYR AND THE EASTERN BORDER OF THE KAZAKH STEPPE

Aknur Amangeldiyevna Oralova¹*, Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD doctoral student, researcher

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Oralova A.A., Kabuldinov Z.E., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines the relationship between the warrior Kozhabergen Zhanibekuly between the Qin Empire and the Oirat Noyans, the struggle of the warrior for the return of his pasture lands to the Kazakhs in the Zhetysu and Tarbagatai regions. The purpose of the study is to describe the activities of Kozhabergen Batyr together with the sultan khans of the Kazakh people in military and trade relations with the Chinese authorities and in protecting the eastern border of the Kazakh steppe. *Materials and methods.* The source base for the work was documents from the archives of the State Archive of the Orinborsky District, the archive of the foreign policy of the Russian Empire, documents from the First Historical Archive of China, and materials from Russian travelers. The article is written on the basis of methods of systematization, critical analysis, evaluation, comparative historical, and logical analysis. *Results.* The results and conclusions are obtained when considering the topic made it possible to evaluate the role of the batyr Kozhabergen in history, which becomes the main object of research. As a result of the study, some issues related to the land issue between the Qing kingdom and the Kazakh Khanate, the Dzungar Khanate and the Kazakh steppe were discussed. *Conclusion.* As a result of the analysis of archival documents used in the article and research within the framework of the topic, the personality of the Kozhabergen batyr was revealed, based on historical data, an influential figure in the context of international relations of the second half of the 18th century was revealed, as a great commander and thoughtful diplomat.

Key words: Kozhabergen batyr, Kazakh steppe, border, diplomacy, trade relations, Kazakh elite, army

For citation: Oralova A.A., Kabuldinov Z.E. Kozhabergen batyr and the eastern border of the Kazakh Steppe // Otan tarikhly. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 413-431. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_413-431

ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫ

Ақнұр Амангелдіқызы Оралова^{1*}, Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

*Корреспондент автор

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Оралова А.А., Қабылдинов З.Е. 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада батыр Қожаберген Жәнібекұлының Цинь империясы мен ойрат нояндары арасындағы қарым-қатынасы, батырдың Жетісу мен Тарбағатай өңірлеріндегі жайылымдық жерлерін қазаққа қайтару жолындағы күресі тақырыбына зерттеу жүргізіледі. Зерттеудің *мақсаты* Қожаберген батырдың қазақ халқының хан-сұлтандарымен бірлікте Қытай билігімен әскери-сауда байланыстары және қазақ даласының шығыс шекарасын қорғаудағы қызметін сипаттау. *Материалдар мен әдістер.* Жұмыстың деректік негізін Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Ресей империясы сыртқы саясатының архиві, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің құжаттары, орыс саяхатшыларының жазбаларындағы материалдар құрады. Мақала жүйелеу, сыни-талдау, баға беру, салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдістері негізінде жазылды. *Нәтижелер.* Тақырыпты қарастыруда алынған нәтижелер мен ой-қорытындылар негізгі зерттеу объектісіне айналып отырған батыр Қожабергеннің тарихтағы рөлін бағамдауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде Цин патшалығы мен Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы мен Қазақ даласы арасындағы территория мәселесіне қатысты кейбір мәселелер талқыланды. *Қорытынды.* Мақалада қолданылған архив құжаттары мен тақырып аясындағы зерттеулерді талдау нәтижесінде XVIII ғасырдың екінші жартысындағы халықаралық қатынастар тоғысындағы беделді тұлға Қожаберген батырдың өжет сардар, ойлы дипломат ретіндегі тұлғалық келбеті тарихи деректер негізінде ашылды.

Түйін сөздер: Қожаберген батыр, Қазақ даласы, шекара, дипломатия, сауда қатынастары, қазақ ақсүйектері, әскер

Дәйексөз үшін: Оралова А.А., Қабылдинов З.Е. Қожаберген батыр және қазақ даласының шығыс шекарасы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 413-431 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_413-431

КОЖАБЕРГЕН БАТЫР И ВОСТОЧНАЯ ГРАНИЦА КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

Акнур Амангелдыевна Оралова^{1*}, Кабульдинов Зиябек Ермуханович²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD-докторант, научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Оралова А.А., Кабульдинов З.Е., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье исследуются сведения о деятельности батыра Кожабергена Жанибекулы на границе владений империи Цин и ойратских ноянов, борьбе его за возвращение казахам их пастбищных угодий в районе Жетысу и Тарбагатай. *Цель исследования* - выявить факты о деятельности Кожаберген-батыра совместно с казахскими ханами и султанами в сфере военно-торговых контактов с китайскими властями и охране восточной границы Казахской степи. *Материалы и методы.* Источниковой базой работы послужили документы из фондов: Государственный архив Оренбургской области, Архив внешней политики Российской империи, документы Первого исторического архива Китая, материалы русских путешественников. Статья написана на основе методов систематизации, критического анализа, оценки, сравнительно-исторического, логического анализа. *Результаты.* Выводы, полученные при рассмотрении темы, позволили оценить роль батыра Кожабергена в истории приграничного региона. Анализируются аспекты, связанные с земельным вопросом, во взаимоотношениях Цинов с Казахским ханством и Джунгарским ханством. *Заключение.* В результате анализа архивных документов, в рамках темы раскрыты грани личности Кожаберген батыра, на основе исторических данных обозначена роль влиятельной фигуры в контексте международных отношений второй половины XVIII века, как талантливого полководца и потенциального дипломата.

Ключевые слова: Кожаберген батыр, Казахская степь, граница, дипломатия, торговые отношения, элита, войско

Для цитирования: Оралова А.А., Кабульдинов З.Е. Кожаберген батыр и восточная граница казахской степи / Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 413-431. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_413-431

Кіріспе. Қазақ хандығы хан Абылайдың билігі тұсында, яғни, XVIII ғасырдың екінші жартысында сынақтарға толы тарихи-саяси оқиғалармен тарихта қатталды. Ол сол кезеңдегі халықаралық тарих сахнасындағы екі алып империя – Қытайдың Цинь патшалығы мен Ресей империясы тоғысында қазақ хандығының азаттығын, бейбіт өмірін сақтап қалды. Қазақ халқының тарихи тағдыры мен елдігі сынға түскен аумалы-төкпелі заманда Абылай ханның жанынан табылғандардың бірі – оның сенімді серігі, батыр сардары, керей тайпасынан шыққан тарихи тұлға Кожаберген батыр Жәнібекұлы болды. Алайда, отандық тарихнамада Қожаберген Жәнібекұлының

тарихтағы орнын айшықтар ғылыми әдебиеттер мен зерттеулердің тапшылығы аталған тұлғаны зерттеуге қолбайлау болып келді. Қазіргі кезде қолжетімді болған ғылыми айналымдағы деректерді және басқа да мүмкіндіктерді пайдалана отырып, қазақ хан-сұлтандары, батырлары мен жоңғар нояндары және қытай билеушілері ара-қатынасының XVIII ғасырдағы өзара байланыстарын зерттеудің өзектілігі басым орынға шыға бастады. Себебі, сол заманда Қытай билеушілерімен қатар Жоңғар ақсүйектері мен қазақ хан-батырлары арасында тығыз қарым-қатынастар орын алды. Бұл байланыстардың көрінісі тек жаугершілік әрекеттерден бөлек, достық-дипломатиялық, онымен қоса тіпті әріптестік байланыстармен жалғасты. Бұл дегеніміз, XVIII ғасырдағы ең беделді тұлға Абылай мен оның қарамағындағы Қожаберген қатарлы батырлармен үзеңгілес қазақ сұлтандары мен батырларының Цинь империясының беделді дипломат-шенеуніктерімен, жоңғар нояндарымен арасындағы саяси-дипломатиялық, әскери және сауда байланыстарын қарастыру – зерттеу нысанына алынып отырған Қожаберген батырдың әскери-саяси қызметін анықтауға зор мүмкіндік туғызады дегенді білдіреді. Сондай-ақ, сол алмағайып ауыр кезеңде қазақтың шығыс шекарасын жаудан қорғаудағы Қожаберген батырдың ерлік және дипломатиялық айла-әрекеттерін зерттеудің маңыздылығын салмақтайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының деректік базасын Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Ресей империясы сыртқы саясатының архивтері қорларындағы құжаттық материалдар, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің мәнжу-қытай тіліндегі құжаттары, орыс саяхатшыларының еңбектеріндегі материалдар құрады. Мақаланы жазуда басшылыққа алынған функционалистік бағыт теориясы зерттеу тақырыбының негізгі объектісі болып табылатын батыр Қожабергенмен тарихи тағдыры тоғысқан Қазақ тарихындағы тұлғалардың тарихтағы қызметі мен рөлін айқындауға ықпал етті. Қожаберген батырдың қазақтың шығыс шекарасын сақтап қалудағы күресі, Абылай сұлтанның сенімді кеңесшісі ретінде ел басқару ісіндегі беделі және XVIII ғасырдағы халықаралық қатынастарды реттеудегі мемлекеттік қызметіне талдау жасауда феноменологиялық тұжырымдар негіз етіп алынды. Зерттеу еңбегінде сирек кітаптар мен мұрағат қорынан алынған материалдар жинақтары, Қожаберген батыр ұрпақтары аузынан жазылып алынған ауызша материалдар да қолданыс табады.

Талқылау. XVIII ғасырдағы ірі мемлекеттер тоғысындағы күрделі кезеңде қазақтың Қожаберген қатарлы батырлары қазақ даласының шығыс шекарасын жаудан күзетуде әскери-дипломатиялық қызметімен ерекшеленді.

Қожаберген батыр Абылай жағында жауға қарсы күресті, 1757 жылы бұрындары Абылай ханмен бірге жоңғарлардың жақтасы болған қазақ батыры Қожаберген Қытайға бағынды, батыр Есіл өзенінің жағасын қыстап, Абақ керейлердің старшыны ретінде 1750 жылы керейлерді басқарды (Аристов 1897: 84). Аристовтың бұл пікірі ол жасаған дәуірдегі деректер негізінде жазылды. Қазіргі деректер мен қатысты зерттеулер Аристовтың «Қожаберген қытайларға бағынды» деген көзқарасын теріске шығаруға толықтай әлеуетті. Себебі, бүгінгі қолда бар деректер Қожаберген батырдың қазақтың елі мен жерінің тұтастығын сақтау жолында бастабында қытайлармен жаугершілік қарым-қатынастарда болса, артынша бейбіт амалдарға құрылған дипломатиялық жолдармен өз ісін жалғастыруымен көзге түсіп отырады.

И.И. Крафт далалық ймақтардағы қырғыздарды басқару туралы еңбегінде Абақ Керей ұрпақтарын Абақ, Герей (Керей) және Тарақты (Тараклы) деп үшке бөліп көрсетеді (Крафт, 1898: 16). Орыс тарихшысы Г.Н. Потанин қырғыздардың (қазақ) Қара Ертістің далалық алқабын, Тарбағатай мен Сауыр жоталарының солтүстік беткейлерін және Алтайдың оңтүстік аймағын алып жатқанын, ал кейбір қырғыздар Қобда өзені

жағалауларында көшпелі өмір сүргендігін айтады. Ол өзінің 1876-1877 жылдардағы қырғыздар туралы жазбаларында Қожаберген батырдың шыққан тегі Абақ керей руы жайында мәлімет қалдырған. «Қара Ертістің далалық аймақтарын мекендеген қырғыздардың жері Абақ-керей және Қара-керей руларының иелігіне кірді. Олардың біріншісі – Ертіс-Зайсан ойпатының шығыс бөлігін қоныстанса, екіншісі батыс аймағын алып жатты деп жазды (Потанин, 1881: 2).

Атадан балаға мирас болып сақталып бүгінгі күнге дейін жеткен ауызша деректерге негізделген Р. Зұрғанбайұлы өзінің еңбегінде: Қожаберген сардар XVII ғасырдың соңынан XVIII ғасырдың жетпісінші жылдары аралығында өмір сүргені, Есіл, Тобыл өзендерінен Қытайдың Ұлы қорғаны аралығында, Тибеттен Алтай таулары аралығына дейінгі жерде әскер бастап, қазақ халқын жаудан қорғаған батыр болғандығын айтады (Зұрғанбайұлы, 1996: 3-4).

Қазақ хандығы мен Қытай патшалығы арасында байланыстар орнауына Жоңғар хандығы тосқауыл болды. Цин империясының Жоңғар хандығын жаулау мақсатындағы шабуылдарынан кейін ғана Қытай мемлекеті Қазақстан территориясына қарай жақындай бастады. Ал, 1757 жылы Жоңғар хандығы құлдыраған соң қазақ-қытай байланыстары ресми түрде басталды.

Дегенмен Жоңғарияда маньчжур-қытай билігі орнаған соң Қазақстанның шығыс бөлігінде жер мәселесі бірінші кезекке шықты. Қытайлықтар қазақтардың жоңғарлардан босаған өз ата мекеніне қоныстануына жол бермеу мақсатында Іле өзені мен Тарбағатайда әскери лагерлер сала бастады.

1757 жылы тамыз айында Қожаберген мен Қара Барақ (Көкжал Барақ) Циннің әскери лагеріне барып, Цин ұлықтарымен кездесіп, Тарбағатай өңірінен шегінуін талап етті (Еженханұлы, 2019: 12). Алайда, батыр Қожабергеннің бұл өтінішін Цин билігі жауапсыз қалдырды. Қазақ-қытай қарым-қатынастары орнай бастаған тұстан әлде қайда бұрын Қожаберген батыр оңтүстік пен шығыс Қазақстан өңірінде, яғни жоңғарлармен және қытайлармен шекаралас аймақта тұрақты қоныстанып отырды. Сондықтан Қожаберген иелігіне қарасты қазақтар Қытай тарапынан шабуылдауға ұшырады. Осы уақыттарда Қожаберген иелігіндегі елі мен жерін сақтауда бірде ашық күресте, бірде мәмілегерлік жолмен күресе білді.

Абылайдың Қытаймен арада орын алған осындай шешімі ауыр мәселеге Қожаберген батыр белсене араласып, екіжақты қарым-қатынасты әскери қақтығыстан бөлек бейбіт жолмен шешуге де ұмтылды. Осылайша, Абылайдың тікелей тапсырмасымен батыр Қожаберген Цин империясына байланысты стратегиялы жоспарлар құрып, әскери іс-қимылдан басқа дипломатиялық айла-амалдарды қолдануға бел байлады.

Мәнжулер Орталық Азия халықтарына алғашқы шабуылдарды XVIII ғасырдың орта шенінен бастап ұйымдастырды. Бұл уақыттарда бұл аймақта Батыс моңғолдар құрған мемлекет - Жоңғар хандығына көршілес Қазақ хандығы мен Орта Азия хандықтары өмір сүріп жатты. Қазақ хандығы осы аталған мемлекеттердің барлығымен бірдей елшілік қарым-қатынастар орнатты, оның ішінде Ресей империясы да бар. Осы кездердің өзінде-ақ кейбір қазақтың ірі феодалдары Ресей бодандығын қабылдай бастады (Хафизова, 2000а: 76).

Абылай ханның сенімді сардары Қожаберген батырдың тарихи тұлға ретінде қалыптасуы көбінесе қазақ-ойрат және қазақ-қытай арасында орын алған қиян-кескі ұрыстар мен әскери-дипломатиялық және сауда қатынастарынан көрінеді. Абылай көптеген ірі саяси әрекеттер мен жорықтарға аттанар алдында Қожабергенмен жиі кеңесіп тұратын болған. Мысалы, қытайларға жорықтарды бастар алдында, жоңғар нояндарымен қарым-қатынастар жасауда ол міндетті түрде батыр Қожабергенмен кеңесіп шешкен.

Деректерге үңілсек Қытай дипломаттары Қожаберген батырмен жақын байланыстар орнатуға әрқашан қадамдар жасап отырған. Сөзімізге төмендегі мәнжу тіліндегі құжат дәлел болады:

«[7-айдың] 6-күні кеште, Нарит асуына жіберілген қарауылшыларымыздан мынадай мәлімет келіп жетті: «Қазақ Қожаберген мен Қара Барақ әскер бастап осылай келе жатыр екен. [6-күні] біз жолаушы ізін қуып жүріп, олардың 10 адамымен кезігіп қалып, өзара амандастық. Осы қазақтардың айтуына қарағанда, Қожаберген мен Қара Барақ 700 әскер бастап, цзюнцзюнь-ұлықтармен кездесу үшін осылай келе жатыр екен» (Еженханұлы, 2017: 161).

Айтулы құжатта берілген деректен мынадай тұжырымдар жасауға келеді: біріншіден, Қожаберген мен Қара Барақ батырлардың есімдері қатар айтылып, Абылайдан кейінгі беделді тұлғалардың қатарына жатқызылған; екіншіден, Қытай билігі уәкілдерімен арадағы дипломатиялық қызметте Қожаберген қатарлы қазақ батырлары елшілік қызметті қосымша атқарған; үшіншіден, Цин патшалығының басты қарсыласы Жоңғар нояндарымен Қожабергеннің достық байланыстарын сезген қытай императоры Қожабергенді басты назарда ұстап, өзінің одақтасына айналдыруға ұмтылған.

Бұл логикалық талдауымызды мына құжат толықтыра түседі:

«Қожаберген мен Қара Барақ – сендерде Абылайдан кейін іс атқаратын мәртебелі адамдар болып саналады екен, оның үстіне олар алыстан келіп бізбен кездеспекші екен, ендеше, біз екі адамдарымызды сендермен бірге жіберіп, сол Қожаберген мен Қара Бараққа сәлем бергізейік» дедік те, карачин қосынының жалаң-и-жаңғины лауазымды Наваң мен былтыр Қожабергенмен танысып қалған авангард қосынында габсихян лауазымын атқарып жүрген фунда-бошоку лауазымды Сахатайды жібермек болдық» (Еженханұлы, 2017: 163). Яғни, Цин патшалығының жоғары лауазымды адамдары Наваң мен Қожабергеннің өзімен бұрын таныс-біліс болған Сахатайды қазақтың қос батырын алдын ала күтіп алуға қамданған әрекеттері батыр Қожабергеннің қытай империясы алдындағы биік абыройын байқатады.

Қожаберген Абылай сұлтанның жақын серігі бола отырып, қазақ-жоңғар, қазақ-цин қатынасының бел ортасында жүрді. Ойраттар оның ауылдарына жиі келетін, сондықтан кейде батырды ойрат деп қателесетін. Қазақ старшындары мен батырлары жоңғар феодалдарының көршілес әулеттерімен туыстық қатынасқа да түскен немесе ойрат батырларымен туысқандық байланыстар орнаған. Қай заманда да ойрат әйелдері қазақ әскерінің ең тартымды олжасы саналды. Ал қалмақ батырларымен қазақ жауынгерлері рыцарьлық шайқасқа жиі түскен (Хафизова, 2019б: 480).

Зерттеу нәтижелері. «Қожаберген (моңғолша мерген, атқыш) өткен ғасырдағы Керей тайпасының батыры; Семей қаласының оңтүстік-шығыс аймағындағы Шар өзені жағалауында әскерімен бірге көшпелі өмір сүрген және қытай әскерінің соққысынан Жоңғар хандығы құлдырап жатқан кезеңде қалмақтардың көшпелі қосындарына жорықтарға қатысты; бірақ қазіргі кезде ол әрине, қандай да бір есімі аңызға айналған тұлға ретінде айтылады» (Потанин 1881: 35). Міне, бұл Потанин өмір сүрген дәуірдегі Қожабергеннің халық арасында сақталған келбеті болып табылады.

Тарихи деректерге сүйенсек, Жоңғар ханзадасы Әмірсана Абылай ханның ордасына барып, мән-жәйді түсіндіріп, қытайларға қарсы тәуелсіздік үшін күресте көмек сұрап, өзара келісімге келгендігі айтылады. Алайда, осы кезде Хадаха, Дардана мен Фудэ басқарған манчжур әскері Ертіс пен Тарбағатайдан өтіп, қазақ шекарасына жақындап қалғаны туралы хабар келеді. Хабарды естіген кезде Абылай мен Әмірсана өзара кеңес жүргізіп, қытай әскеріне қарсы бірлесе күреске шығуға шешім қабылдайды. Осылайша, Әмірсана Қожабергенмен бірігіп Дардана мен Фудэге қарсы 3000 әскер

жинайды, ал Абылай Хадаха әскерімен ұрысқа тағы да 3000 қолдың басын біріктіреді (Kalan, 2008: 110).

Осылайша 1756 жылдары шығыс өңірдегі қазақтар Цинь империясының басты жауына айналады, нәтижесінде екіжақты соғыс басталды.

Қожаберген батыр қытайлармен 1756 жылдың шілде-тамыз аралығында бірнеше соғысқа қатысты. Тарихшы ғалымдардың зерттеуінше сондай соғыстың бірі Ярла (Үржарда) болған. Бұл жолы Абылай мен Қожаберген жасағы сайға бекініп, қытайларға торуыл құрып, соғысқан (Қазақстан тарихы, 2018: 645).

1756 жылдың 2 тамызында Қожаберген әскері Дардана мен Фудэнің қолбасшылығындағы әскерімен Ярла мен Нұра маңында соғысады. Қиян-кескі ұрыс мерзімі жеті күнге созылды. Екі жақтың да әскерлері үлкен қырғынға ұшырайды. Алайда, тағы да 5000 шақты манчжур әскері қосымша әскери күш ретінде тартылып, Дардана әскеріне қосылуы себебінен Қожаберген мен Әмірсапа бастаған әскер кері шегінуге мәжбүр болады. Қожабергенмен бірге жанкешті күрес жүргізген Әмірсананы байқаған Дардана ызаға булығып, оны қалай да тезірек қолға түсіруді көздейді. Бұдан кейін олардың әскері Хадаханың әскерімен Абылай ханның ордасына жақын тұста Баянауыл тауларында кездесті. Алайда, 100 адамы өлім құшқан соң, ол бірден әскерін жинап, қашып кетті. Манчжурлардың қолына түскен әскери тұтқынның айтуынша, Абылай күресті бастамас бұрын-ақ әскерін жинап, жанұшыра қашып кетті деген ақпарат жеткендігін мәлімдейді. Алайда, ол Абылай манчжур әскерінен қорыққанынан емес, ауыр жарақат алған соң кері қайтты» дегенді мәлімдейді (Далай, 2002: 334).

Көріп отырғанымыздай, тіпті, түрік және моңғол тарихшыларының зерттеулерінен де Қожаберген батыр мен жоңғар нояндарының арасындағы, оның ішінде ең мықты жоңғар ханзадасының бірі ретінде тарихта орны бар Әмірсапамен әскери-дипломатиялық қатынастардың мейлінше өрбігендігіне көз жеткізуге болады. Қожаберген батырдың жүргізген бұл саяси-дипломатиялық ұстанымы мен соғыс өнері сол замандардағы озық үлгідегі саясат деуге келеді.

Батыр Қожаберген Жәнібекұлының циндермен қиян-кескі ұрыстарының тағы бірі Есіл маңында орын алады.

1756 жылы Қазақ-Цин соғысында Қожаберген ойрат нояны Әмірсапамен бірге қол бастағаны туралы деректер көптеп кездеседі. Қожаберген мәнжу-қытай басқыншыларына қарсы Баянауыл, Ку, Қарқаралы тауларының аңғарында болған қанды ұрыстарда Бөгенбай, Жауғаш сияқты батырлармен қатар ерекше көзге түседі. 1758 жылы сәуір айында махачиндермен соғысып, Ертістен Аярақ көліне дейінгі аралықты 1000 әскермен шолып шықты. 1766 жылы Үржар, Тарбағатай жайлаулары үшін қытайлармен шайқасқан. Одан кейінгі қытай құжаттарында Қожаберген есімі Қабанбай, Дәулетбай батырлармен, Әбілпейіз сұлтанмен қатар «көрнекті», «беделді қазақтар» қатарына аталады (Қазақтың ханы Абылай, 2011: 478)

Батыр Қожаберген қытай әскерімен соғыста алдыңғы шепте жүріп, қолбасшылық қызмет атқарған орыс ғалымы В.В. Вельяминов-Зерновтың еңбегінде де кездеседі. Онда Қожаберген батыр Жәнібекұлымен қатар Бөгенбай, Барақ сұлтанның ұлы Ханбаба, Ақ-Найман тайпасынан шыққан Әзібек (Азибякъ батырь) Абақ-Керей тайпасынан шыққан Қошқарбай, Досымбет, Досымбеттің бауыры Өмір, Құлсары, Құлеке және Әлімбет секілді қазақ батырларының есімдері аталады. Автор жазбасында Абылайға жіберілген орыс елшілері М. Арапов пен А. Яковлевтердің баянхаттарында руы Абақ-керей тайпасынан болған Қожаберген батырдың Қалдан Сереннің үлкен ұлы жоңғар қоңтайшысы Лама-Доржыға елші ретінде жіберілгені туралы мәліметтер кездеседі (В.В. Вельяминов-Зернов, 1853: 96-98).

Қазақ-шүршіт арасындағы соғыс 1756-1757 жылдары орын алғаны белгілі. Мәнжу тіліндегі генерал Цереннің қазақтармен соғысы туралы мәлімдемесінде Дужбур

есімді улет (жоңғар қалмағы) адамымыз бізге келіп, былай деді: «Мен карачин тайпасының адамымын. Мені Абыралыдағы бекетке тұрғызуға жіберген. Осы айдың 8-күні, 200-ден астам қазақ әскері келіп қарауыл бекетімізді тонады. Сонда олар мені тұтқындап алды да әлсін-әлсін қинады, бекетімізді тонады. Мені тұтқындап алды да, ұрып-соғып сұраққа алынғандығыма қарамастан мен оларға тек ұлы армиямыздың үш бағыт бойынша арт-артынан осылай келе жатқандығын, әскерлеріміздің сандары өте көп екендігін айттым. Сонан соң олар мені ертіп алып осында келді. Мен ұлы армиямыздың осында жетіп келгендігін біліп, ақырын қашып шықтым» (Еженханұлы, 2017: 194).

Жоңғар қалмағы Дужбурдың Қытай ұлықтарына берген жауабы онан әрі былайша өрби түседі:

«7-айдың 3-күні, біз Жарлы жерінде болған кезімізде, Қабанбай, Наурызбай сынды қазақтар 2000-нан астам әскер бастап, қарақшы Әмірсана және Қожабергенмен бірге Нұра жерінде жүргендіктері жөнінде хабардар болып, дереу Шұрман есімді қазақ тұтқынына жол бастатқызып, тез-тез жүріп барып, қарақшы Әмірсананы тұтқындау жөнінде шешім қабылдаған болатынбыз және ол туралы біз патша ағзамға мәлімдеме жібергенбіз. Сонан соң біз патша бұйрығына сай ат шаптырып жүре келе 7-айдың 11-күні Нұра жеріне жетіп, Шұлық пен Аралбай есімді екі қазақты ұстап алып, сұраққа тартқан едік» (Еженханұлы, 2017: 112).

Құжатта «Жарлы» деп берілген жер атауы «Ярла» жері, яғни, қазіргі Үржар аймағы жөнінде айтылып отыр. Өкінішке орай, қазақ батыры мен жоңғар ханзадасының бастаған әскері Ярла маңындағы соғыста жеңіліс табады. Нәтижесінде қазақтар кері шегінуге мәжбүр болып, оларды қытай әскері Нұра өзеніне дейін қуып келеді. Тұтқынға түскен Шұлық пен Аралбай есімді қазақтардың мәлімдемелері Қожаберген батыр Әмірсанамен бірге және олардың жақтасы белді қазақ батырларының бірі – Қабанбай екендігін айғақтайды. Алайда, бұл соғыс жайында Мәнжу-Цинь ұлықтары ұлы патшаларына қазақтарды тас-талқан етіп жеңдік деп жалған ақпарат жіберген. Бұлай деуіміздің себебі, Қытай империясы жоңғарлармен соғыста тұтас Жоңғар мемлекетін тарих сахнасынан көшіргенімен, халқы өте көп шығынға ұшырағандығын айта бермейді. Мұның себебі, қазақтарға, жалпы Орта Азия халықтарына шабуыл жасаған Цинь патшалығының атақ-даңқын шығарып, мәртебесін көтеру мақсатын көздеген деп топшылаймыз.

Халық арасында таралған аңыз-әңгімелер мен ауызша деректерге сүйенсек, «Шүршіт қырғын» оқиғасы туралы ел аузында көп айтылады. Бұл тарихи орынның географиялық аумағы Баянауыл маңындағы Шыбынды көлі мен Шідерті өзені арасындағы жазықты алып жатыр. Осы тарихи оқиғада қазақтың батыры Қожаберген өзімен үзеңгілес батырлар Қабанбай, Наурызбайлармен қатар шүршіт әскеріне тойтарыс берген. Бұл шайқаста жоңғар нояны Әмірсана батыр Қожабергеннің сенімді серігі ретінде әскер бастаған.

В. Кузнецовтың «Амурсана» кітабында да Қытай тұтқыны болған Шұлықтың есімі аталады. Манчжур генералы Дардана тұтқынға түскен қазақтардан Әмірсана туралы сұрауға алып, оны ұстап беруді талап еткен жағдайын былайша баяндайды:

«Сендер біздің мұнда не себепті келгенімізді білесіңдер ме? Бізге қарақшы әрі бүлікші Әмірсана қажет. Егер де өз еріктеріңізбен бізге оны тапсырмасаңыздар, біз онда күш қолдануымызға тура келеді, барлықтарыңызды сойып саламыз. Ал, бұл сөзімізге не дейсіңдер?»

Жауапқа ешбір үн қатылмады. Бұл жағдайды түсінген Дардана офицерді шақырып алып: «Мыналармен жұмыс жасаңдар! Бұларды сөйлетіңдер! - деп бұйрық берді. Бірнеше сағаттардан соң шатырдың қабырғаларынан адамдардың жантүршігерлік дыбыстары шығып жатты. Осы тұста шатырға бір қазақ кірді де, былай

деді: «Басқаларды азаптауды тоқтат. Менің есімім Шұрық. Мен Абылайдың жақын адамымын. Мен Әмірсананы беру үшін Абылайды көндіруге тырысайын» - деді. Дардана келіскен сыңай танытып, оны босатуды бұйырды. Нәтижесінде Дардана қазақ Шұрыққа 15 күн уақыт беріп, өзінде қалған басқа тұтқындар жайында да ойла дегендей сес көрсетті. Бұл оқиға тамыз айында орын алып еді.

Бұл уақыттарда Әмірсананы Хадаханың сарбаздары іздестірді. Алайда, олар Әмірсананы таппағанымен, Абылайдың өзі басқарған қазақ әскерін талқандап, айдап әкетті. Абылайдың адамдары қинау нәтижесінде сұлтанды Әмірсанамен айырылысуға көндіреміз деп уәде берді. Хадаха осы арашашылардың бірі Жауғашты жіберіп, екіншісі Хангелдіні кепілге қалдырады.

Бір-бірімен кездейсоқ немесе арнайы кездескен, ол жағы бізге беймәлім, Шұрық пен Жауғаш белгіленген уақытта Қытай әскери лагеріне барады. Олар арқылы Абылай Цинь империясымен жауласу ой-пиғылында жоғын білдірді. Сонымен бірге Әмірсананы құрықтау қиын еместігін айтып, оны қолға түсіргеннен Қытай патшасына ешқандай да ұтымды болмайтындығын алға тартып, одан да Әмірсананы жайына қалдыруды сұрайды. Бұл мәлімдеме Хадаха мен Дарданаға ұнамады. Қытай ұлықтары Әмірсананы дәл қазіргі уақыттарда қолға түсірмесек, кейін кеш болады деді. Сондай-ақ, қазақ елшілеріне егер Әмірсананы тығып отырсаңдар, есткертпеді демеңдер деп, кесіп айтты.

Мұны естіген қазақ тұтқындары Шұрық пен Жауғаш қытай ұлықтарына тағы да 15 күн уақыт бөлуді өтінеді. Екі қазақ елшілерінің сөзіне көнбеген мәнжу ұлықтары, Абылайдың өзі осылай сұранды деген сөзіне иланып, тағы бір мүмкіндік берді. Алайда, мәнжу ұлықтары Хадаха мен Дардана «егер сендер белгіленген уақытта Әмірсананы әкеліп бізге тапсырмасаңдар, біз ештеңеге қарамай, іздеріңнен барып, жол-жөнекей көрінген көштеріңді тас-талқан етеміз» деп мәлімдеді (Кузнецов, 1980: 122).

Жоңғар хандығы әлсірей бастаған кезінде қазақтардың айырылып қалған жерлерін жоңғарлықтардан қайтарып алу Абылай ханның негізгі саясатының бірі болған еді. Осы мақсатын іске асыру үшін 1755-1756 жылдары Арқаның Торғай даласы, Нұра іспетті жерлерін мекендеп жүрген Қожаберген елін жедел көшіріп (2 ай ішінде), жоңғарлардан азат еткен Темір-Чорға, Улан-Ерхе (Қызылжар-Үржар), Улиясуту (Қайыңды), (Қарун-Мулу (Қара өзені), Жимерсек (Шеміршек) сияқты жерлерге қоныстандырған (Ұлы дала батыры, 2019: 38).

Қожаберген батырдың Ертіс пен Аярақ көліне дейінгі аумаққа жорыққа шыққандығы туралы мәнжу тілді құжатта айтылады. Онда: «Біз, патшаның құлдары, 2-айдың 16-күні алдын ала аттанып кеткен соң, іле-шала артымыздағы қалған қосын бізге арнаулы адам жіберіп, Қалыбай сынды 11 қазақты жеткізіпті. Біз, патшаның құлдары, Қалыбайлардан мән-жайды сұрап едік, олар былай деп жауап берді: «Қожаберген 1000 сарбазды бастап Ертіс пен Аярақ көліне дейінгі жерді барымталап шықты. Жорықта қолымызға түскен тұтқындар мардымсыз болды да, Қожаберген ауылына қайтып кетті (Еженханұлы, 2019: 99) делінген.

Бұл құжаттың үзіндісінен нені байқауға болады? Қожаберген батыр өзінің мың әскерімен бірге ұлан байтақ Ертіс пен Аярақ көлі арасындағы территорияда емін-еркін, ешкімнен тайсалмай-жасқанбай жорыққа шыққандығы анық. Батыр Қожабергеннің бұл аймақтарға жорық жасауының себебі - Жоңғар мемлекеті талқандалғаннан кейін сабылып жүгенсіз қалған, бас сауғалап тасада тығылып жүрген жоңғарларды (махачиндер) іздеу, құрықтау еді. Ертіс пен Аярақ көлдері арасын шарлаған Қожаберген сол маңдағы махачиндерді тұтқынға алып, Жетісу, Іле, Тарбағатай өңіріндегі қазақтардың байырғы жерлерін қайтаруды көздеді. Сөйтіп, Абылай мен оның сенімді сардары Қожаберген батыр Жоңғар мемлекеті құлаған соң бірден жоңғарлардың бұрындары басып алған жерлерін игеруге кірісті. Сол мақсатта жоңғар

халқынан босаған аймақтарға қазақтарды қоныстандырып, ол жерлерді игеруге халықты кірістірді. Қазақ көсемдерінің бұл әрекетін ұнатпаған Қытай патшалығы аталмыш жерлерге қоныстанған қазақ ауылдарын шауып, қоқан-лоққы көрсетіп, үркітіп, тыныш өмірден айырды. Дүниесінің тоналып, халқының жанышталғанына қарамастан, қазақтар да күресіп бақты.

Цянлунь жылнамасының 26-жылы 10-айдың 5-күні Агуй, Ижу және Фуннехендердің Патшаға мәлімдемесінде: «Таяуда біз қазақтар арасынан қашып, бізге бағынып келген улеттерден «қазақтар бізбен таласып, Тарбағатайдың күнгеі мен теріскейіне келді» дегенді естігенбіз, және біз өзіміздің қазіргі атқарып жатқан махачиндарды тінтіп-ұстау жұмыстарымызды тәмамдаған соң осы келген қазақтарды қуу ісін атқарамыз» (Еженханұлы, 2019: 256) деп алдын ала хабарлағандарын ескертеді.

Құжатта айтылып отырған мән-жайды Қожаберген батыр алдын ала болжай білді. Батыр Шорға жерінің Улиясуту жерінде қоныстанып жатқан халқымен бірге қытайлар әскерімен тұтқиылдан шабуыл жасауы мүмкін деген уақытты шамалап, ол маңнан көшіп кетеді. Дәл осы Шорға жерінде Шығыс өңіріндегі Жоңғарлармен арада орын алған ең ірі шайқастардың бірі болғаны нақтыланған. Осы соғыстың нәтижесінде қазақтар бір кездері Жоңғарияға қараған Тарбағатайды өз иелігіне кері қайтарған болатын.

Құжатқа мұқият назар аударсақ, келесідегідей ой түйіндеуге болады: Біріншіден, Қытай қолбасшылары Қазақ шекаралық аймақтарындағы жерлерді біржолата өздеріне иемдену үшін қазақтарға барынша айла-амалдар мен күш қолдану, сес көрсету сияқты әрекеттерді ұстанған; екіншіден, Қожаберген батыр кеудесін оққа тосып, қазақ жерінің тұтастығын сақтау жолында күресті; үшіншіден, Цин империясының бас қолбасшыларының Қожаберген және оның әскері тұрақтаған жерлерге келіп түнеуі – Мәнжу-Цинь патшалығының қазақтарға үнемі үстемдік орнатқысы келгендігін білдіреді; төртіншіден, Қытай патшалығының ордасында қызмет атқарған Агуй қолбасшының қалдырған мәлімдемесінде отарлық идеологияның көріністері байқалады. Ол Тарбағатайдан Аягөзге дейінгі қазақтарды өз атамекенінен өте оңай қуып шыққандай мәлімдеме жасап, Қожаберген батырды өзіне бағынышты немесе «қорқақ», «су жүрек», «жағымпаз» тұлға ретінде көрсеткісі келетін мәліметтерді жазып отырған.

Әрине, Қожаберген батыр жоңғар ханзадаларымен бірлікте Цин билігінің әскери күшін әлсірету мақсатында бірге күрескен. Бұған дәлел, 1758 жылғы 29 тамыздағы Қытай патшасының уәзірі Агуйдің мәлімдемесі. Хабарламада: «Мен патшаның уәзірі Агуй, төмендегі іске байланысты осы мәлімдемені жіберіп отырмын. Шілденің 31 күні Букучаған мен Хэшоциді қазақтар айдап әкеліп тапсырды. Жауап алғанымызда, Хэшоци жоңғар әскерлерінің қалдығы Ертіс бойын тасалап жүргенде, ресейлік шекарашылар: «Сендер бізге бағынбасаңдар, Қытай жағына хабарласамыз», - дегенін, сонымен бірге қазақ Абылай бұлардың ізіне 30 мың адаммен түскенін және орыстар жоңғар әскерлерінің қалдығын Ертіс өзенінен ішке қарай өткізіп алғысы келетіні жөнінде айтқан. Содан кейін орыстардан қашып, Дауашыға (Давази) қарайтын әскерлерден қорқып, қашып-пысып жүргенде: «...Түн жамыла өзеннен өтіп, әрі қарай 6 күндік жолды артқа тастап, қазақтарға бардым да, Қожабергенмен кездестім. Сонда, сол ауылда мен Букучағанды кузап келген Науанның қазақтар арасында екенін білдім. Сонан соң, Қожабергеннің інісі Жолбасар (Жаубасар) мені Букучаған тұрған Байбарақтың үйіне апарып, Букучағанмен кездестірді. Одан кейін, мен Науан мен Букучағанды бастап, әкеле жатқан қазақтармен бірге келдім» - депті делінген (Қазақ хандығы..., 2009: 75-76).

Біз осы деректі тарқата талдасақ, бірқатар қорытындылар жасауға негіз таба аламыз. Жоңғар нояндарының ішкі талас-тартысты сәтті пайдаланған Цинь империясы

1755-1757 жылдар аралығында тоқтаусыз шабуылдап, Жоңғар мемлекетін біржолата құлатады. Жоңғар хандығы жойылған соң, қазақтар бұрынырақта жоңғарлар иеленіп алған жер аумақтарына оралуды көздеді. Ал, қазақтардың тұтқынына түскен ойраттардың бір бөлігі Цинь патшалығына қарай қашуға ұмтылды, ал кейбіреулері бейбіт түрде көше бастады.

Цинь әскерінің қолбасшысы Хешоци жоңғарлардың кейбіреулері сандалып Ертіс бойын паналап жүргендігін мәлімдейді. Осы орайды оңтайлы пайдаланғысы келген Ресей билігі жоңғар әскерлерінің қалдығын өздеріне қосып алғысы келді. Бір жағынан Ресей шекарашыларынан сескеніп, екінші жағынан егер де қалған жоңғар әскерлерін орыстар өздеріне бағындырып алуынан қауіптенген қытай патшасының құлы, патша гвардиясының ойрат бөлімшесінің қолбасшысы болған Хэшоци болса қазақтардан көмек сұрауға мәжбүр болады. Оның дәл осы кезде батыр Қожабергенге жолығуы кездейсоқ емес. Бұл тұста Қожабергеннің ел ішінде қаншалықты беделі мен абыройының жоғары екендігі байқалады. Батырдың ойрат нояндарын өз панасына алып, қамқорлық танытқаны көрінеді. Науан мен Цинь патшалық армиясының қудалауында болған жоңғар көсемдерінің бірі болған Букучағанды өз ауылында ұстап отырған Қожаберген Хэшоциді Букучағанмен кезіктіреді. Қожабергеннің бұл әрекеттерінен оның дипломат әрі саясаткерлік қырлары аңғарылады.

Мәнжу тіліндегі келесі құжатта Қожаберген батырдың Абылайдың сенімді адамдары ретінде Әбілпейіз сұлтандармен бірге Цинь шекарасында әскери-дипломатиялық қызмет атқарғандығы айтылады. Құжатта: «Наван Абылайдың өзімен кездесе алмағанымен, Абылайдың бауыры Әбілпейіз және Дәулетбай батыр, Қожаберген сынды адамдардың барлығы біздің шекарамыздың маңында тұрады, сондықтан Наван соңғы аталғандармен де кездеспей қалмас.....» делінген (Еженханұлы, 2019: 216). Бұл деректер аймақтардағы қазақтардың атамекенін қайтаруды мақсат еткен Қожаберген батыр осы шептерде шекарашы міндетін қоса атқарды деп айтуға негіз болады.

Қазақ-қытай қарым-қатынасында екі халық арасында әскери-саяси шиеленістер ғана емес, бейбіт тату түрдегі дипломатиялық келісімдер жасалып, сауда және экономикалық байланыстар да өрбіген. Қожаберген Жәнібекұлы тек әскери-дипломатиялық қатынастардан бөлек, сауда байланысында елшілік келісімдерде алтын көпір орнатқан тұлға ретінде танылды. Қытай патшалары мен елшілері арасында Қожаберген батырдың есімі бірқатар беделді елшілер қатарында аталады. Бұл тақырыпты, 1757 жылдың 18 қазанында премьер-майор Тирянның Сібір корпусының командирі бригадир К.Л. Фрауендорфқа керей тайпасының старшыны Қожаберген бастаған қырғыз-қайсақтардың Ақкөл маңында орналасқан Ямышев бекінісіне келгендігі туралы хабарламасындағы мәліметтер ашады (ОрОМА, 1-қ. 1-т. 58-іс. 410-п.)

Қатысты мәліметте осы жылдың қазан айында Терпигаревтың К.Л. Фрауендорфқа берген рапортында азаматтық гвардия бастығынан Вологодск капитаны Фельшманның полкіне Ертіс өзенінің жанындағы мұнарадан сол бекіністе тұрған күзетшілерге Ертіс өзенінің жағасы мен арғы бетінен атқа қонған белгісіз адамдардың көрінгендігі туралы хабар жеткен. Сонда Терпигараев К.Л. Фрауендорф пен лайықты әскери командасы бар татар тілмәші Апсалимовтан Ертіс өзені жағалауынан көрінген адамдардың кім екендігін анықтап келуді бұйырады. Осы тұста олар бұл қырғыз-қайсақ бөлімінің Керей руының старшыны Қожаберген батыр екендігін мәлімдейді. Батыр мен оның әскері Ертіс маңайынан өздеріне қолайлы аймақты табатын болса, онда олар биылғы қыста осында көшіп-қонуға дайын екендігін жеткізді. Кейіннен Қожаберген старшын өзінің көшімен бірге Ақкөл маңынан төрт мыңдай, ал Ямышев бекінісіне он бес верст қашықтықтай жерде бір аптадай уақыт тұрақтағандығы туралы мәлімет аламыз. Абылай сұлтан бұл кезде Баян Облай шатқалында болғандығы айтылады, ал

моңғол әскерлері бұл кезде сұлтан Абылайды екі ай бұрын қалмақ жерінен Баранал шатқалынан көргендігін хабарлайды. Олардың мұнда келген әскер саны алты мың, оның ішінде қаруланғандары төрт мыңға жуық екендігі туралы ақпарат кездеседі (ОрОМА, 1-қ. 1-т. 58-іс. 410-п.).

Орынбор облыстық мемлекеттік архивінен анықталған бұл құнды құжаттан Қожаберген батырдың қазақ-қытай саудасының дамуына ықпал еткен тұлғалардың бірі болғандығына көз жеткіземіз. Мәселен, бұл құжатта қалған әскерде айырбас сауда үшін де ешқандай да қару-жарак, құрал-саймандарының қолдарында жоқ екендігі туралы мәлімет бар. Осы тұста екі жасар баланы алып келіп, өз қалауымен ынталы бір адамға белгілі бір тауар түріне айырбастауы қажет. Осылайша Вологоцкий драгун полкінің адъютанты Руднев осы кіші қалмақ баласын қырғыздық Құбағыштан жеті аршынға тең жібек матаға (бір аршын құны бір рубльге тең) айырбастағандығы жөнінде мағлұмат аламыз. Осы хабарландыруымен Руднев Ямышев бекінісіндегі шекаралық кеденге баж салығын төлеуі үшін арнайы барып, сол кеден кеңсесінен үзінді көшірмелерді алғандығын білеміз. Сонымен, осы хабарлама мәтінінің соңғы үзінділерінен қазақ-қытай сауда қатынастарының айтарлықтай жақсы дамығандығы көрінеді.

Қытай деректері қазақ жылқысының қасиеті мен табиғи ерекшелігіне қытайлардың қызығушылық танытқанын дәлелдейді. Қытай-қазақ сауда қатынастары тарихында Цин империясы қазақ жылқыларына аса қызығушылық білдіріп, «Жылқыға – Жібек» саудасын іске асырғаны белгілі. Бұл тұрғыда, Қожаберген батыр да қазақтардың қытайлармен сауда байланыстарында да белсенділік танытқан.

Орынбор архиві қорындағы 1757 жылғы 5 желтоқсандағы Ямышев кеңсесінен Сібір корпусының командирі, бригадир К.Л. Фраундорфқа қырғыз-қайсақтардың Коряков форпостына және Ямышев бекінісіне айырбас сауда үшін көшуі, олардың Абылай сұлтан мен қытай әскерлері жайында баяндаған мәлімдемелері, сондай-ақ қырғыз-қайсақтардың Керей тайпасы Ақкөл маңында көшіп-қонып жүргендігі туралы рапорты бұл мәселені тарқата түседі. «И на что объявили: расположились кочевьем за Белою рекою, волости Кирейской, владения Аблай-салтана, старшины Куземергеня, и с ними в приезде за старшину киргизец Тувалди. И про Аблай-салтана объявили, что стоит в степи, день десеть езды. А про китайское войско, где находитца неизвестны. А были-де они с ними в летнее еще время и с ними согласно. И просили, чтоб их табуны на восточную сторону не перегоняли, а дали б в залог постоянства ис старшинских детей или братьев родных аманат. И на то объявили ж, что-де к старшине Куземергеню для оного послан будет. А он-де кочует вверх по Иртышу реки Семипалатинской крепости (ОрОММ. 1-қ. 1-т. 58-іс. 214-215-п.).

Деректе қырғыз-қайсақтардың Коряков форпостына және Ямышев бекінісіне айырбас сауда үшін көшуі, олардың Абылай сұлтан мен қытай әскерлері жайында баяндаған мәлімдемелері, сондай-ақ қырғыз-қайсақтардың Керей руы қырғыз-қайсақтарының Ақкөл маңында көшіп-қонып жүргендігі айтылады.

Ескерте кетерлігі – Қожабергенге қатысты орыс деректерінің көпшілігінде болыс деген атау көп кездеседі. Мәселен, Қожаберген батырдың иелігіндегі Керей болысынан (волости Кирейской) басқа Атығай болысы (Атыгайской волости) деп беріледі. Бұл кезеңде болыстар пайда болған жоқ болатын. Жалпы «болыс» атауы қазақ жерінің патшалық Ресейдің қоластында болған кезіндегі пайда болған аумақтық әкімшілік бөлінісі екендігін ескерсек, бұл орайда орыс деректерінен қазақтарды Абылай заманында-ақ өздеріне бағынышты халық деп есептегісі келген құйтырқы саяси ойларын дәлелдей түскендей. Сол себепті, Ресей архив деректеріндегі болыс атауын ғылыми айналымда ру немесе тайпа деген атаумен қолданғанымыз жөн деп санаймыз.

Сауда қалыпты, алайда әрқашан тиімді болмаса да, өзара байланыстар мен елшілік қатынастарды орнатудың алғашқы көрінісі болды. Саудада феодалдық және

рулық ақсүйектердің саяси және экономикалық мүдделері тоғысты – олар делдалдыққа ықыласпен қатысып, өз отандастарының сауда керуендеріне, сондай-ақ Орта Азияның басқа билеушілерінің көпестерімен бірге құрылған керуендерге қосылды. Сыртқы істер алқасының орыс құжаттарында және Әскери кеңестің маньчжур құжаттарында ірі мал әкелген негізгі саудагерлер мен жауынгерлердің қатарында Сұлтан Ханбаба, Қабанбай, Қарабарак, Қожаберген қатарлы батырлардың есімдері кездеседі.

1757 жылы Қазақстандағы Цин әскерлерін басқарған генерал Чжао Хуэй Абылай, Әбілпейіз, Ханбаба сұлтандармен және Қабанбай, Қожаберген, Дәулетбай батырлармен Жоңғария жерінде сауда-саттық орнын ашуға келісіп үлгерді. 1758 жылы Қабанбай батыр ойраттың баласы Бұқу-Шағанды 300-ден астам үйір жылқысымен барлау үшін сатуға жібереді. Олар Үрімжіге 1758 жылы 18 қазанда келді (Хафизова, 2019б: 379).

Қожаберген батыр өзінің жанындағы ортақ мүддені ұстанған замандас-үзеңгілес қазақ батырларымен бірге Қытай сынды алпауыт империямен әскери-дипломатиялық қатынастармен қатар, сауда байланыстарында белсенді рөл атқарды. Қожаберген өзі қатарлы Қабанбай, Дәулетбай сынды батырлар мен Әбілпейіз, Сұлтанмәметтей сұлтандармен бірге сауда байланыстарын дамыту, қазақ халқын бейбіт өмірде күн кешкізіп, тұрмыс жағдайын оңалту жолында қызмет етті. Бұл мәселеде Цин билігінің негізгі мақсаты - шекаралық сауданы қолға алып, тың игеруге қазақтардың жылқыларының асыл тұқымдыларын сатып алу және пайдалану.

1758 жылғы 9 қазандағы Түй-жаңгин Нұсанның қазақ Қабанбайдың ұлымен жылқы саудасын жасағандарын мәнжу тіліндегі мына дерек растайды. Құжатта: Біздің ұғысуымыз бойынша, Қабанбай – (қазақтың) Орта жүзінің Қожаберген сынды 4-5 адамның ішіндегі мәртебесі биіктеуі. Былтыр патшаның құлдары Шундэна мен Нұсан мәлімдеме жазып, (патшадан) рұқсат алып, патшаның Абылай мен Қожаберген екеуіне сыйлық ретінде берген оқалы тон тігуге арналған молун торқасының біразын Қабанбайға бөліп берген соң патшаның шапағатына бөленген риза болды, сондай-ақ Қазақ мемлекетіндегі елдің барлығы алғыстарын айтып, бірінен соң бірі жоңғарлардың басшыларын тұтқынға алып, оларды бізге әкеліп тапсыруда» (Қазақ хандығы..., 2009: 40).

Деректе айтылған мәліметтерді былай топшылауға болады: Біріншіден, Қожаберген батыр қазақтың Орта жүзінің ішіндегі ең беделді адамдарының бірінші бестігіне кірген; екіншіден, Қытай патшасы бағалы сый-құрметін ең алдымен Абылай мен Қожаберген екеуіне жасаған. Міне, Қытай империясының бұл құйтырқы саясатының астарында осындай айла-амалды қолдану арқылы жоңғарларды өзіне бағындырып, одан кейін қазақтарға шабуыл жасау пиғылы жатқаны анық.

Осы құжатта: «Наван Абылайдың өзімен кездесе алмағанымен, Абылайдың бауыры Әбілпейіз және Дәулетбай, Батыр, Қожаберген сынды адамдардың барлығы біздің шекарамыздың маңында тұрады, сондықтан Наван соңғы аталғандармен кездеспей қалмас» (Қазақ хандығы..., 2009: 41). Жоғарыда көрсетілген 1758 жылғы Түй-жаңгин Нұсанның қазақ Қабанбайдың ұлымен жылқы саудасын жасағандарын мәнжу тіліндегі құжаттың жалғасы болып табылатын бұл ақпараттан қазақ-қытай сауда қатынастарындағы кейбір мәселелерді Абылайдың орнына Қожаберген батырдың атқарып отырғандығы көрінеді. Сондай-ақ, батыр Қожабергеннің қытайлармен шекаралас Қазақстанның шығыс аймағында әскерімен тұрақтағанын тағы да айғақтайды. Қытай патшалығының лауазымды шенділерінің бірі Науанды Қожаберген сынды адамдарға жолығуы міндетті екендігін екшелеп айтып отырғаны да батыр Қожаберген Жәнібекұлының екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарда шешуші рөл атқарғандығын аңғартады.

Цяньлун жылынамасының 24-жылғы 8-айдың 6-күніндегі түсіндірме хатында қазақ-қытай достық-сауда қатынастарынан хабар береді. Құжатта: «Қазақ Қарабарак

бізді қарсы алып алдымыздан шыққанда бізге, патшаның құлдары Чебденжаб, Фулу, Чинүхүн, Чемчукжаб және Улден қатарлыларға бір-бірден белек (сыйлық) жылқы берді, біз де қару ретінде оған бір-бір топтан торғын бердік. Сонан соң Дәулетбай өзі келіп менімен кездескенде де маған, патшаның құлына 1 жылқы сыйлады, мен де оған қару ретінде 1 топ торғын сыйлап бердім. Бұдан тыс, Әбілпейіз, Қожаберген де арт-артынан адамдарын жіберді. Әбілпейіз пақырыңыз Чебденжабқа 1 жылқы сыйлады, біз де оларға қару ретінде бір-бір топ торғын сыйладық (Қазақ хандығы... I-т. 162).

Дерекке зер салып назар аударсақ, қазақтың белгілі батырлары Қожаберген, Дәулетбайлардың, Әбілпейіз сұлтанның қытай елшілерімен арасындағы достық қатынастары негізіндегі өзара сый-жоралғылары айтылған. Сондай-ақ, құжат мазмұнынан қытай елшілерінің қазақ ауылдарына, ал қазақтың беделді ерлерінің қытай патшалығына емін-еркін елшілік сапарлардың ұйымдастырылғанын байқауға болады.

Құжаттың сырына үңіле отырып, мынадай сауал туындайды. Қазақ-қытай сауда қатынастарының дамуы қазақтар үшін қандай оң тұстары байқалды? Біріншіден, Цинь патшалығымен екіжақты сауда ынтымақтастығы мен елшілік байланыстардың белсенді көрініс табуы – Қазақ мемлекетінің нығаюына, халықаралық беделінің өсуіне, сонымен қатар Қожаберген қатарлы қазақ дипломаттары мен қолбасшы батырларының Орта және Орталық Азия халықтарының саяси өміріндегі рөлінің артуына ықпал етті. Нәтижесінде, қазақ елі мен оның белді көсемдері Шығыс-Түркістан билеушілері арасында танымалдығы артты.

Қытайлардың дипломатиялық миссияларына жауап ретінде Абылай да елшілерін Пекинге жіберіп отырған. Бұл туралы 1759 жылы 30 қыркүйекте Сібір губернаторы Ф. Соймоновтың Сыртқы істер алқасына жазған баянатынан көруге болады: «Абылай сұлтан жіберген қырғыз елшілері Қытай мемлекетінен қайтып оралып отырды, ал Абылайдың туысы Ұрыс сұлтан, Досай батыр, қатардағы отыз төрт қырғыз, барлығы отыз алты адам... Сол елшілер Пекинге жеткен тұста // Абылай сұлтанның Қытай билеушілеріне жолдаған хатында оларға жеткілікті мөлшерде азық-түлік пен жалақы тағайындалды, оның үстіне оларға көптеген сыйлықтар берілді... тек қана олардан қырғыз-қайсақтардың Қытай халықтарымен бірге Ерен Қабырға шатқалының жанында Жоңғар жерінде салынған сауда қаласында болуын талап етеді, қырғыз халқы онда барып, қытайлықтармен бірге жылқыларын алмастырады. Қытай Боғдыханы Абылай сұлтанға Ресей бодандығына кірмейтін басқа да халықтар мен қырғыздардың Қытайдың иелігіне кіруге көндіруге үгіттеуін өтініп, хат жолдайды. Сонымен бірге сол елшілер арқылы Боғдыханнан Абылай сұлтанға көптеген сыйлықтар жіберілді: фанзалар, жібек матасының барқыттары» (Цинская империя..., 2020: 169-170). Осы хаттан бірқатар толымды қорытындылар шығады. Біріншіден, Қытайға Абылай сұлтанның туыстары – Ұрыс сұлтан бастаған дипломатиялық миссия жіберілді. Екіншіден, бұрынғы Жоңғар мемлекеті территориясында орналасқан Ерен-Қабырға деген жерде қытайлармен сауда жасау туралы алдын-ала келісімге қол жеткізілді. Қытай тарапы әлі Ресей бодандығын қабылдамаған басқа да көрші халықтарды өз бодандығына алуға әрекет жасады.

Одан кейінгі жылдарда Қытайдан төнген қауіп екінші орынға ығыстырылып, қазақтар өздеріне қатысты Қытай тарапынан болуы мүмкін қатердің мүмкін жолдарын қарастырды. Звериноголов бекінісіндегі қолбасшы, екінші майор Д. Скотиннің Сібір корпусы, бригадир К.Л. фон Фрауендорфқа 1758 жылғы 1 сәуірдегі жолдаған хабарламасында: «Олардан босаған қырғыз-қайсақтар, тергеу бойынша тұтқындалған қырғыздар қытай әскерлерінен үрейленеді, сол себепті де олар барлық уақыттарын жақын маңдағы Ресей бекіністері маңында көшпелі өмір салтын жалғастыруға ниетті» (ООМА. 1-к., 1-т. 66-іс. 74-75-п.). Яғни, қазақ халқына ең үрейлі қауіп қытайлардан төнгендігін байқаймыз.

1762 жыл 12 шілдедегі Сібір губернаторы Ф.Соймоновтың Сыртқы істер алқасына қазақ-цин саудасы туралы және Қазақ елшілігінің Пекинге кетуі туралы баяндамасынан: «Генерал-майор фон Веймарн маған осы жылдың 15 маусымында жіберілген рапортында 1762 жылы Железин бекінісіненде Сібір шебінде Құдайдың рақымымен істер жақсы жүріп жатқанын және жаудың арам ниеті немесе олардың әскерлерінің кездесуі туралы хабар болмағанын, тек Өскемен бекінісінен майор Поливанов генерал-майорға рапортпен оған жібергендігін хабарлайды. Хабарламада мамырдың 31 күні Орта қырғыз-қайсақ ордасынан Абылай сұлтан иелігінен Қалыбай батыр қарамағындағы Абақ-Керей тайпасы бөлімінің старшыны Қожаберген старшыны он шақты қырғыздарымен Ертістің жағалауына ат басын тіреп, олар аудармашы арқылы төмендегідей мәліметтерді хабарлаған:

1. Осыдан бір ай бұрын олардың қырғыз ордасынан Жолбарыс сұлтанның кіші інісі отыз адамымен бірге Қытай ордасына олардың қырғыз-қайсақтарына Ертіс бойындағы бұрынғы Жоңғарияның Қытай жағындағы жерінен үлестіріп беру туралы өтінішімен жіберілді. Осы мақсатта оларға сол елшілер арқылы жүз елу жақсы жылқы сыйға жіберді.

2. Бұрынғы Жоңғар жерінде оның ортасында Ерен-Қабырға тауы мен Іле өзені бойындағы Қытай тарапы жағында оларға бағынышты халықтардан моңғолдар мен басқа да алуан түрлі адамдар тұратын, тастан соғылып сырты балшықпен қапталған және ағаш пен қылшықтан өрілген баспаналарда тұрақтады, олардың кейбірі егін шаруашылығымен айналысады.

3. Бұл қырғыз-қайсақтар Қытаймен шекаралас Үрімжіде әлі күнге дейін қытай халқымен сауда жасайды, бұл жерде жоғарыда аталған шатқалдардан бөлек бір айлық жолда олардың қоныстары бар, алайда өткен жылғы қыста Еміл өзені бойында көшіп жүрген қырғыз ұлысының Найман тайпасының Шыңғай батыр мен Қалмай Дәулет старшындардан қытай бодандығындағы адамдар үш жүздей жылқыларын айдап әкеткендіктен, олар, қырғыз жылқыларын өз иелігінде ұстады. Жылқылар Абылай сұлтанның өтініші бойынша арнайы жіберілген қырғыздарға қайтарылды.

4. Өзендегі қырғыз-қайсақтар Қытай ордасынан рұқсатымен ғана малдарын бағу мақсатында Ертіс жағалауына, ал күзге қарай олар белгіленген Нор-Зайсан көліне дейін қоныс аударуды көздейді (РССА. 1-қ. КҚД.1762-1775. 122/1-т. 14-іс. 57-п).

Ресей архив қорындағы бұл құжаттан біз XVIII ғасырдың 60-шы жылдарынан кейінгі уақыттарда Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы байланыстың шиеленісе түскендігін көреміз. Қазақ жеріне жоңғарлардан төнетін қауіптің әлсіреуіне байланысты қазақ көшпелі жұрты Ертістің оң жағалауына қоныс аударуға ниетті еді. Әрине, қазақтардың бұл байырғы атамекенін меншігіне айналдырып үлгерген Ресей билігі бұл әрекеттеріне қарсылық танытты. Дегенмен, берілген құжатта Орта қырғыз-қайсақ ордасынан Абылай сұлтан иелігінен Қалыбай батыр қарамағындағы Абақ-Керей тайпасы бөлімінің старшыны Қожаберген батырдың он шақты қырғызбен бірге Ертістің жағалауына ат басын тірегендігі айтылады. Көріп отырғанымыздай, Ресей әскери қолбасшылары Қожаберген батыр бастаған көшпелі қазақ халқын Ертістің жағасынан қуып шығуға тырысып отырған.

«1762 жылы Цин империясы бір жақты тәртіппен көшпелі қазақтар мен қырғыздардың шекарасын орнатты, шекаралық аумақтарды тазарту бойынша бірнеше әскери операцияны жүзеге асырды. Цин билігі Құлжа аңғарындағы Іле өзені жағасына және Тарбағатайдағы ойраттар мен қазақтардың жайылым алқаптарына бекініс орнатты, кейін оларды қарауылдар желісімен байланыстыруды көздеді. Алғашқы соққыларды Шығыс және Оңтүстік-шығыс Қазақстан, Ертіс пен Іле арасындағы Әбілпейіз бен оның балалары, Қазбек би, Қабанбай, Қожаберген және басқа батырларға

қарасты рулар қабылдады. Әбілпейіздің бір әйелі мен Қожаберген батыр тұтқынға түсті (Хафизова, 2022 б: 55). Дегенмен бұл жағдай кейін келе біртіндеп оңала бастады.

1762 жылы Әбілмәмбет, Әбілпейіз, Санияз сұлтан, Ханқожа, Болат сұлтан қатарлылардың елшілігінен кейін император Цяньлунның айтулы мәселеге болған позициясында өзгерістер байқала бастады. Бұдан кейінгі уақытта «қазақтарды қуындар» деген патша тапсырмалары да, шекара аймақтардағы Цин шенеуніктерінің бұл туралы жазған мәлімдемелері де азая бастады. Бара-бара мұндай сөздер айтылмайтын болды, тек ғана жылына бір мәрте барып тексеріп қайтқаны туралы ғана мәліметтер тіркеліп отырды. 1765-1766 жылдарда Тарбағатайда орын алған Қожаберген батырға байланысты оқиғаның тууына себепші болған Цин шенеунігінің әрекеті өзін көрсету үшін жасалған орайшылдық, тіпті оғаш қылық ретінде бағаланды. Оның іс-әрекеті күдік тудырып, ісі тексерілді (Абылай хан..., 2023: 95).

Қожаберген қатарлы батырлар қазақ жерінің шығысы мен оңтүстік-шығыс шекарасын қорғаудағы табанды күрестері арқасында Цин империясының мақсат-мұратындағы шекара туралы саяси айла-жоспары орындалған жоқ. Олардың өжет күрескерлігі арқасында қазақтар көктем шығысымен жайылымдық жерлерге көшіп-қону құқығына ие болды. Қазақ халқының Қытайға мойынсұнбай, ата-бабаларынан қалған байырғы жерлерді бермейтіндігін түсінген қытайлар 1767 жылы қазақтардың көші-қонына рұқсат етті. Қожаберген ешқашан да Қытай билігіне берілген жоқ, тек қытайлармен әскери-дипломатиялық қарым-қатынастар орнатуға мәжбүр болды. Оның негізгі жоспарында қазақтың территориялық тұтастығын сақтап қалу мүддесі бірінші орында тұрды. Қожаберген батыр Жәнібекұлы да Абылайдың көпвекторлы ұтымды саясатын қолдағаны осы тұста анық байқалады.

Дүниежүзі тарихындағы елеулі тарихи оқиғалардың бірі орын алған 1771 жылғы жағдайда, Еділ қалмақтары орыс отаршылдары езгісінен құтылу жолында шығысқа қарай бет алғаны белгілі. Орыс үкіметінің тосқауыл болуына орай бұлар Қазақ жері арқылы өтуді дұрыс санады.

1771 жылғы 20 маусымдағы Сібір корпусының командирі С.К. Станиславскийдің кабинетінде жасалған Қытай шекарасындағы әскерилерді барлауға мүмкін болатын қалмақтарды іздеу жолы мен оларды табу туралы Өмір батырдың сөзінен алынған аудармасында Абылай сұлтанның қалмақтардың Қытайға кетуіне жол бермеу үшін жасаған әрекеті жөнінде айтылады: «Керей тайпасынан Өмір батыр және оның ағасы Қожаберген (Козя-берды), Арғын тайпасынан – Атығай, Найман тайпасынан – Қалыбай (Қалабай) және Уақ (Увакской) тайпасынан – Қалабай, Телеу және Өтеген батырлар олардың жорықтарына кедергі келтіріп, жылқыларын айдап әкетеді. Абылай сұлтан қалмақ қосынынан екі күндік уақыттай жүретін шақырымда жүз мыңдық әскерімен қалмақтарды одан әрі кетіп қалмауын қадағалап тұр. Сонымен бірге ол Ресей жағынан да, Қытайдан да көмекке әскерлерді күтуде. Сонымен қатар, Өмір батыр бұл ақпараттан басқа мәліметті жарияламады» (ОрОММ. 1-к. 1-т. 173-іс. 645-п.).

Бұл құжаттан керей руының Қожаберген бастаған батырларының бір тобы қалмақтардың көздеген әрекеттеріне тосқауыл қою жолында малдарын тонап кедергі келтіргендігін аңғарамыз. Ал Абылай сұлтанның өзі 100 мыңдық әскерімен қалмақтардың Қытай шекарасына өтіп кетпеуін бақылауында ұстады. Сондай-ақ, құжатта Абылайдың екі алып империядан да қолдау күткендігі айтылады. Қалмақтардың шығысқа қарай бет алуы Ресей үшін де, Қытай империясы үшін де елеулі оқиғалардың бірі саналды. Қалмақтардың орыс отарынан қашып құтылу мақсатында шығысқа бет алу әрекетін орыс билігі міндетті түрде аяусыз жазалауға тұратын үлкен сатқындық деп есептеді. Еділ қалмақтары әуел бастан өздерін

Цинь билігі бодандығын қабылдауға ниеттіміз деген ұранды сылтау ретінде пайдаланды, алайда, олардың шынайы көздеген мүддесі басқа болатын.

Айта кету қажет, Еділ қалмақтарының көші мәселесі бойынша қазақтың Қожаберген сынды батырлары бірнеше рет саяси-дипломатиялық сапарға аттанған.

Бұдан шығатын қорытынды, қалмақтардың Цин империясына бағынамыз деген сылтауы арқылы іске асырғысы келген мақсаттарының орындалмағаны қазақтың Абылай хан, Қожаберген, Өмір, Атығай, Қалыбай, Телей, Өтеген қатарлы батырлары және басқа да хан-сұлтандары мен билері қызметінің үлесі екені белгілі.

Қорытынды. Қорытып айтар болсақ, Қожаберген батыр өзінің жанындағы ортақ мүддені ұстанған замандас-үзеңгілес қазақ батырларымен бірге алпауыт империямен әскери-дипломатиялық қатынастармен қатар, сауда байланыстарында да белсенді рөл атқарды. Қожаберген бастаған қазақ сұлтан-батырларының Цин империясына сапарлары, әрине, Абылай ханның тікелей тапсырмасы негізінде ұйымдастырылып отырғаны анық. Біздің пайымдауымызша, Қожаберген қатарлы қазақтың беделді хан-батырлары Қазақ хандығының территориясы туралы Цин патшалығының ұстанымына алдын ала болжам жасай алған, сондай-ақ шекара мәселесін басты назарда ұстанған. Қазақ хандығы мен Қытай патшалығы арасында байланыстар орнауына Жоңғар хандығы тосқауыл болды. Тек Цин империясының билігі орнаған соң, бұл патшалықтың Жоңғар хандығын жаулау мақсатындағы шабуылдарынан кейін ғана Қытай мемлекеті Қазақстан территориясына қарай жақындай бастады. 1757 жылы Жоңғар хандығы құлдыраған соң қазақ-қытай байланыстары шиеленісе түсті.

Қазақ-қытай қарым-қатынастары тұсында Қожаберген батыр оңтүстік-шығыс Қазақстан өңірінде, яғни, қытайлармен шекаралас аймақта тұрақтады. Батыр қазақ даласының шығыс шекарасын нақтылап белгілеп, бұл аймақтың төл мұрагері қазақтар екенін мойындатуға бар күш-қайратын жұмсаған. Қожаберген өзі қатарлы Қабанбай, Дәулетбай сынды батырлар мен Әбілпейіз, Сұлтанмәмет сұлтандармен бірге сауда байланыстарын дамыту, қазақ халқын бейбіт өмірде күн кешкізіп, тұрмыс жағдайын оңалту жолында қызмет етті. Батыр Қожаберген Жәнібекұлы Қытаймен шекаралас аймақтарда өз әскерімен Қазақ жерінің шығыс бөлігінде жортуылда болды, екіжақты шиеленіскен дау-дамайларды шешуде нүктесін қойды. Қожаберген батырдың өзінің ұстанған әскери ұтымды тактикасы болды. Ол тактиканың мәні - батыр әскерімен бірге қытайларға шағын соққы бере отырып, соңынан жалған шегініп отыру тәсілін қолданды. Қожаберген қазақ халқының беделді адамдарының бірі ретінде жер тұтастығын сақтап қалу жолында қытаймен өзара достық қатынастардың жақтасы қатарында да танылған. Абылайдың тікелей тапсырмасымен әскери-елшілік амал-әрекеттерін ұйымдастырған Қожаберген батыр қатарлы қазақтың беделді тұлғаларының табанды ерлігі нәтижесінде Цин билеушілерінің құйтырқы саясаты орын алмады. Абылай бұйрығымен Қожаберген қатарлы батырлар Қазақ даласының шығыс шекарасын бекемдеп, Жоңғар шапқыншылығына дейінгі қазақ халқының байырғы атамекені тұтастығын қайта қалпына келтірді.

Деректер

ООМА — Омбы облыстық мемлекеттік архиві
ОрОМА — Орынбор облыстық мемлекеттік архиві
РССА — Ресей сыртқы саясаты архиві

Sources

HAOR — Historical Archive of the Omsk Region
RSA — Archive of foreign policy of Russia
SAOR — State Archive of the Orenburg Region

Әдебиеттер тізімі

- Абылай хан, 2023 — *Абылай хан* және іргелес мемлекеттер мен халықтар. Ж. Ошан, З. Қабылдинов және т.б. Алматы: Радуга, 2023. 344 б.
- Аристов, 1897 — *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из Живой старины. Вып. III и IV, 1896. СПб.: Тип. С.Н. Худекова, 1897. № 12. 84 с.
- Вельяминов-Зернов, 1853 — Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана 1748-1765 г. // Оренбургские ведомости. Уфа: Губернская типография, 1853. № 13. С. 96-98.
- Далай, 2002 — *Далай Ч.* Ойрад Монголын Түүх. Тэргүүн боть. Улаанбаатар хот, 2002. 334 б.
- Еженханұлы, 2017 — *Еженханұлы Б.* Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы: Арыс, 2017. 496 б.
- Зұрғанбайұлы, 1996 — Зұрғанбайұлы Р. Шыбарайғыр Қожаберген батыр. Өлгей, 1996. 160 б.
- Крафт, 1898 — *Крафт И.И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типо-литография Н. Жаринова, 1898. 532 с.
- Кузнецов, 1980 — *Кузнецов А.С.* Амурсана. Новосибирск: Наука, 1980. 176 с.
- Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының..., 2009 — *Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының* саяси-дипломатиялық қатынастары туралы мұрағат құжаттары. Т. I. Құжаттарды ауд.: Б. Еженхан. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 255 б.
- Қазақстан тарихы, 2018 — *Қазақстан тарихы.* Энциклопедия. 2 том. 2018. 852 б.
- Қазақтың ханы Абылай, 2011 — *Қазақтың ханы Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі.* Т. I. Құраст.: З.С. Тайшыбай. Ғылыми басылым. Алматы: Ел-шежіре ҚҚ, 2011. 640 б.
- Потанин, 1881 — *Потанин Г.Н.* Очерки Северо-Западной Монголии. Выпуск II. Материалы этнографические. С. Петербург: Типография В. Киршбаума, 1881. 181 с.
- Ұлы дала батыры, 2019 — *Ұлы дала батыры - Қожаберген: Ғылыми-танымдық мақалалар мен өлең-жырлар топтамасы.* Нұр-Сұлтан: Жезбұйда, 2019. 282 б.
- Хафизова, 2002 — *Хафизова К.Ш.* XVIII–XIX ғасырлардағы дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Астана, 2022. 488 б.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
- Цинская империя и казахские ханства — *Цинская империя и казахские ханства.* Вторая половина XVIII — первая треть XIX вв. Составители Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. / Второе издание (исправлено и дополнено). Нур-Султан, 2020. 344 с.
- Kalan, 2008 — *Kalan E.* Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008. 136 p.

References

- Abylai han, 2023 — *Abylai han* zhane irgeles memleketter men halyktar [Abylai Khan and neighboring states and peoples]. Zh. Oshan, Z. Kabyldinov zhane baskalar. Almaty: Raduga, 2023. 344 p. (In Kaz.).
- Aristov, 1897 — *Aristov N.A.* Zаметki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemen i narodnostei i svedeniya ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. Otdel'nyi ottisk iz Zhivoi stariny. Vyp. III i IV, 1896. S. Peterburg: Tip. S.N. Hudekova, 1897. No. 12. 84 p. (In Russ.).
- Cinskaya imperiya i Kazahskie hanstva, 2020 — *Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva.* Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv. [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the 18th – first third of the 19th centuries]. Sostaviteli Hafizova K.SH., Moiseev V.A. Nur-Sultan, 2020. 344 p. (In Russ.).
- Dalai, 2002 — *Dalai Ch.* Oirad Mongolyn Tүүх. Tergүүн bot' [Oirad Mongolian History]. Ulaanbaatar hot, 2002. 334 p. (In Mong.).
- Ezhenhanyly, 2017 — *Ezhenhanyly B.* Kozhabergen batyr (1756-1767 zhyldarda kalyptaskan manzhuky tai myragat kyzhattary negizinde) [Kozhabergen batyr (on the basis of Manju-Chinese archive documents formed in 1756-1767)]. Almaty: Arys, 2017. 496 p. (In Kaz.).
- Hafizova, 2002 — *Hafizova K.Sh.* XVIII–XIX fasyrlardagy dala bileushileri zhane olardyn diplomatiyasy [Field rulers and their diplomacy in the 18th-19th centuries]. Astana, 2022. 488 p. (In Kaz.).
- Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII-XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th-19th centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 480 p. (In Russ.).
- Kalan, 2008 — *Kalan E.* Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi [Political History of the Jungar Khanate]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008. 136 p. (in Turk.).
- Kazak handygy men Cin' patshalygynyn, 2009 — *Kazak handygy men Cin' patshalygynyn* sayasi-diplomatiyalyk katynastary turaly myragat kyzhattary [Archive documents about the political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qin Kingdom]. T.I. Kyzhattardy aud.: B. Ezhenhan. Almaty: Daik-Press, 2009. 255 p. (In Kaz.).

Kazakstan tarihy, 2018 — *Kazakstan tarihy*. Enciklopediya [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. Vol. 2. 2018. 852 p. (In Kaz.).

Kazaktyn hany Abylai, 2011 — *Kazaktyn hany Abylai: Dauri, omiri men kyzmeti*. [Kazakh khan Abylai: era, life and activities]. Vol. 1. Gylymi basylym. Almaty: El-shezhire KK, 2011. 640 p. (In Kaz.).

Kraft, 1898 — *Kraft I.I. Sbornik uzakonenii o kirgizah stepnyh oblastei* [Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions]. Orenburg: Tipo-litografiya N. Zharinova, 1898. 532 p. (In Russ.).

Kuznezov, 1980 — *Kuznezov A.S. Amursana* [Amursana]. Novosibirsk: Nauka, 1980. 176 p. (In Russ.).

Potanin, 1881 — *Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii* [Sketches of Northwestern Mongolia]. Vol. II. Materialy etnograficheskie. S. Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 1881. 181 p. (In Russ.).

Velyaminov-Zernov, 1853 — *Velyaminov-Zernov V.V. Istoricheskie izvestiya o kirgiz-kaisakah i snosheniyah Rossii s Srednei Aziei so vremeni konchiny Abul-Hair hana 1748-1765 g.* [Historical news about the Kyrgyz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia since the death of Abul-Khair Khan 1748-1765] // Orenburgskie vedomosti. Ufa: Gubernskaya tipografiya, 1853. No. 13. Pp. 96-98. (In Russ.).

Yly dala batyry, 2019 — *Yly dala batyry – Kozhabergen* [Great field hero - Kozhabergen]: Gylymi-tanyndyk makalalar men olen-zhyrlar toptamasy: T. Tynysbekyly. Nur-Syltan: Zhezbyida, 2019. 282 p. (In Kaz.).

Zyrganbaiuly, 1996 — *Zyrganbaiuly R. Shybaraigyr Kozhabergen batyr* [Shybaraygyr Kozhabergen batyr]. Olgei, 1996. 160 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 432-449, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_432-449

KHAN ABYLAI, NOYON AMURSANA AND KOZHABERGEN BATYR (1750-1757)

Zhanymkhan Oshan¹, Sayyn Moldagalievich Borbasov², Aknur Amangeldiyevna Oralova³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: borbasov54@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD Student, Researcher
<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Oshan Zh., Borbasov S.M., Oralova A.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article, using examples of the life and work of such historical figures as the Dzungar noyon Amursana, the Kazakh Khan Abylai and the Kozhabergen batyr Zhanibekuly, shows the historical picture of the struggle of the last two nomadic states in Central Asia against the colonial policies of the dominant powers. *Goal and tasks.* In the face of the catastrophe looming over them, the Kazakh and Dzungar khanates had to unite against the colonial leaps of the Qing Empire. However, disagreement between representatives of the elite prevented the creation of a close union. The desire for unification for the sake of preserving their sovereignty can be seen in the actions of the Dzungarian noyans Amursana and Davatsi, the Kazakh Khan Abylai and the Kozhabergen batyr Zhanibekuly. Thus, the purpose of this study is to study peaceful, allied relations between the rulers of the two states during the struggle against the Qing Empire. *Materials and methods.* The source base of the study consists of materials from the Foreign Policy Archive of the Russian Empire, the First Historical Archive of China, the Collection of Manchu Archives of Xinjiang during the Qin Dynasty (283 volumes in total), and the Chinese Border Research Center for History and Geography. *Results.* As a result of long wars between the Dzungars and the Kazakhs, vast territories of the Kazakh Khanate fell under the rule of the Dzungars. After the fall of the Dzungar Khanate, the Qing Empire began to lay claim to these lands.

Abylai Khan resolutely refused to recognize these lands as belonging to the Qing Empire, considering them originally Kazakh.

Keywords: Khanate, colonization, dominant powers, Kazakh chronicles, imperial politics, Steppe diplomacy, military art

Acknowledgements: The article was written within the framework of the project “Unexplored stages of state activity of the khans of Abylai, Uali and Bokey (based on rare archival and folklore sources (registration number AP19680406).

For citation: Oshan Zh., Borbasov S.M., Oralova A.A. Khan Abylai, noyon Amursana and Kozhabergen batyr (1750-1757) // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 432-449. (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_432-449

АБЫЛАЙ ХАН, НОЯН ӘМІРСАНА ЖӘНЕ ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР (1750-1757 жж.)

Жанымхан Ошан¹, Сайын Молдағалиұлы Борбасов², Ақнұр Амангелдіқызы Оралова³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: borbasov54@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Ошан Ж., Борбасов С.М., Оралова А.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада жоңғар нояны Әмірсана, Қазақ ханы Абылай және Қожаберген батыр Жәнібекұлы сияқты тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметінен деректер келтіре отырып, Орталық Азиядағы соңғы екі көшпелі мемлекеттің үстем державалардың отаршылдық саясатына қарсы күресінің тарихи бейнесі баяндалады. *Мақсаты мен міндеттері.* Өздеріне төніп тұрған қауіп жағдайында Қазақ пен Жоңғар хандықтары Цин империясының отаршылдық серпілістеріне қарсы бірігуге мәжбүр болды. Алайда, элита өкілдері арасындағы келіспеушілік тығыз одақтың құрылуына кедергі келтірді. Жоңғар нояндары Әмірсана мен Давақи, қазақ ханы Абылай мен Қожаберген батыр Жәнібекұлы сынды тарихи тұлғалар ел мен жердің амандығын сақтап қалу жолында бірігуге ұмтылғанын олардың іс-әрекеті көрсетіп берді. Сонымен, бұл зерттеудің мақсаты – Цин империясына қарсы күрес кезіндегі екі мемлекет билеушілерінің арасындағы бейбіт, одақтастық қарым-қатынастарды зерттеу болып саналды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік негізін Ресей империясының сыртқы саясат архиві, Қытайдың бірінші тарихи архиві, Цинь патшалығы кезіндегі Шыңжаң манчжур архив құжаттарының жинағы (барлығы 283 том) және Қытай шекаралық зерттеу орталығының Тарих және география бойынша материалдар жинақтарын құрайды. *Нәтижелер.* Жоңғарлар мен қазақтар арасындағы ұзаққа

созылған соғыстардың нәтижесінде Қазақ хандығының кең-байтақ жерлері жоңғарлардың қол астына өтті. Жоңғар хандығы құлағаннан кейін Цин империясы бұл жерлерге талап қоя бастады. Абылай хан бұл жерлерді қазақ халқының байырғы ата-мекені деп есептеп, Цин империясына тиесілі деп танудан үзілді-кесілді бас тартты.

Түйін сөздер: Хандық отарлау, үстем мемлекеттер, қазақ жылнамалары, империялық саясат, Дала дипломатиясы, әскери өнер

Алғыс: Мақала «Абылай, Уәли және Бөкей хандардың мемлекеттік қызметінің зерттелмеген кезеңдері (сирек мұрағаттық және фольклорлық деректер негізінде)» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (тіркелу нөмері AP19680406).

Дәйексөз үшін: Ошан Ж., Борбасов С.М., Оралова А.А. Абылай хан, ноян Әмірсана және Қожаберген батыр (1750-1757 жж.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 432-449 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_432-449

432-449

ХАН АБЫЛАЙ, НОЙОН АМУРСАНА И КОЖАБЕРГЕН БАТЫР (1750-1757 гг.)

Жанымхан Ошан¹, Сайын Молдағалиевич Борбасов², Акнур Амангелдыевна Оралова³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-3105-3696>. E-mail: borbasov54@mail.ru

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Ошан Ж., Борбасов С.М., Оралова А.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье на примерах жизни и деятельности таких исторических фигур, как джунгарский нойон Амурсана, казахские хан Абылай и батыр Кожаберген Жанибекулы, показывается историческая картина борьбы двух последних кочевых государств в Центральной Азии против колониальной политики держав. *Цель и задачи.* Перед лицом нависшей над ними катастрофы Казахское и Джунгарское ханства должны были объединиться против агрессии со стороны Цинской империи. Однако, разногласия между представителями элиты помешали созданию тесного союза. Стремление к объединению ради сохранения суверенитета можно увидеть в действиях джунгарских нойонов Амурсаны и Даваци, казахского хана Абылая и батыра Кожабергена Жанибекулы. Целью исследования является изучение мирных, союзнических отношений между правителями двух государств. *Материалы и методы.* Источниковедческую базу исследования составляют материалы Архива внешней политики Российской империи, Первого исторического архива Китая, Собрания маньчжурских архивов Синьцзяна времен династии Цин (всего 283 тома), Китайского пограничного исследовательского центра истории и географии. *Результаты.* В ходе

длительных войн между джунгарами и казахами обширные территории Казахского ханства подпали под власть джунгар. После падения Джунгарского ханства на эти земли стала претендовать Цинская империя. Абылай-хан отказался признавать эти земли за Цинской империей, считая их исконно казахскими.

Ключевые слова: Ханство, колонизация, державы, казахские летописи, имперская политика, степная дипломатия, военное искусство

Благодарность: Статья написана в рамках проекта «Неисследованные этапы государственной деятельности ханов Абылая, Уали и Бокея (на основе редких архивных и фольклорных источников)» (регистрационный номер AP19680406).

Для цитирования: Ошан Ж., Борбасов С.М., Оралова А.А. Хан Абылай, нойон Амурсана и Кожаберген батыр (1750-1757 гг.) / Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 432-449. (На Русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_432-449

Введение. Два кочевых государства, Джунгарское ханство и Казахское ханство, долгие века жили в соседстве, имели торгово-дипломатические отношения. Многие племена кочевых государств имели между собой родственные связи. Обширные земли Восточного Туркестана, горы Алтая, Тарбагатая и Джунгарского Алатау частично были населены джунгарами-ойратами. Степная же зона к западу от них принадлежала казахам. На востоке Джунгарское ханство граничило с Цинской империей. Казахское ханство на западе граничило с царской Россией. Таким образом, два кочевых государства соседствовали с доминирующими в Евразии державами: Цинским Китаем и царской Россией. В XV-XVIII веках отношения между ойратами-джунгарами и казахами чередовались периодами мирного соседства, набегами с целью захвата скота и новых пастбищных земель. Лидеры кочевых государств хорошо понимали конечную цель политики Китая и России в тот период. Поэтому они стремились использовать все возможные приемы и методы, чтобы сохранить свои земли и независимость. Опубликованные по сей день отечественные и зарубежные научные работы, посвященные истории взаимоотношений Джунгарского и Казахского ханств, описывают их как перманентную борьбу за захват торгово-ремесленнических центров, череду крупных и мелких войн из-за чужеземных богатств, пастбищ и скота. Причина такого однобокого подхода заключается, на наш взгляд, в том, что в исторической памяти, преданиях и эпосах сохранились в основном крупные битвы между джунгарами и казахами. В различных исторических источниках внимание акцентируется на более или менее важных событиях и явлениях. Мирные периоды соседства, взаимопомощи и взаимовлияния двух кочевых государств слабо изучены в современной исторической науке. Наше исследование призвано восполнить данный пробел, который имеет место в историческом знании двух народов.

Введенные в научный оборот документы по внешней политике Цинской империи доказывают, что в середине XVIII в. Цинская империя намеревалась полностью завоевать территорию Джунгарского ханства. В этот период для реализации данной задачи появились благоприятные политические условия.

После смерти хунтайджи Галдана Цэрэна в 1745 г. Джунгария была охвачена борьбой за престол. Неутихающие междоусобицы политически ослабили ханство изнутри. Таким обстоятельством не замедлила воспользоваться Цинская империя. Китайские войска готовились к вторжению на территорию Джунгарии. Один из представителей джунгарской аристократии, Амурсана, воспринял данный поход как военную помощь со стороны Цинской власти. Он посчитал, что император желает видеть на троне Джунгарии верного себе человека. Истинная же цель императора заключалась в обратном – в полном подчинении и уничтожении суверенитета этого государства. Император планировал поставить во главе четырех основных племен

своих ставленников из числа ойратских князей и разделить Джунгарское ханство. Шаг за шагом китайцы добились реализации этого плана. Лидеры кочевых народов Амурсана, Абылай, Даваца, Кожаберген-батыр хорошо понимали каковы последствия захватнических устремлений Цинской империй. Их совместная борьба против цинских захватчиков стала барьером против колониальной политике китайских властей. Именно благодаря усилиям как они деятелей джунгары и казахи смогли сохраниться как этносы в историческом пространстве.

В процессе исследования джунгарско-казахских отношений нами, безусловно, были учтены все основные нарративы проведенных до нас исследований. Как специалистам по данному периоду, нам было чрезвычайно интересно ознакомиться с целями, задачами и направлениями опубликованных ранее по данной теме научных работ. Рассматривая деятельность избранных нами исторических личностей, мы считаем, что в течение долгих веков между казахами и джунгарами складывались не только враждебные отношения. Кровавопролитные сражения сменялись периодами мирного сосуществования и дружеских отношений, которые нередко перерастали в кровнородственные узы. К сожалению, эти отношения не смогли вылиться в сильный союз кочевых государств. В этом заключается вся трагедия поражения от доминирующих держав.

Время не стоит на месте, выявляются новые источники, связанные с казахско-ойратскими отношениями. Сегодня в распоряжении историков имеются ранее недоступные документы правителей Цинской империи и царской России. Эти документы позволили нам показать ранее малоизвестную грань отношений этих двух кочевых государств. Исходя из этих возможностей, мы поставили перед собой задачу показать взаимоотношения ойратского нояна Амурсаны, казахского хана Абылая и батыра Кожаберген Жанибекулы, которые сыграли решающую роль в организации борьбы ойратов и казахов против захватнической политики Цинского Китая в 50-х годах XVIII века.

Материалы и методы. В основу настоящего исследования легли документы архива внешней политики Российской империи, Первого исторического архива Китая, Собрание маньчжурских архивов Синьцзяна времен династии Цинь, Китайского пограничного исследовательского центра истории и географии. Все архивные документы связаны с жизнью и деятельностью Абылай хана, нояна Амурсаны и Кожаберген батыра. Использованы в качестве исторических источников устное народное наследие казахов, проживающих в Монголии. Среди них есть непосредственные потомки Амурсаны и Кожаберген батыра. В статье мы использовали российские архивные материалы из собрания архивных документов, изданного в Казахстане. По китайским архивным документам «Сборник маньчжурских архивов Синьцзяна времен династии Цин» (всего 283 тома), «Сборник архивов китайско-казахстанских отношений в период династии Цин», «Переводные версии архивов торгоутских документов», «Высоко одобренные стратегические планы умиротворения Джунгарии» состоят из сборников и книг. Авторы использовали оригинальные китайские документы из упомянутых сборников, а также маньчжурские документы, в переводе с китайского на казахский язык. Применены общенаучные методы исторических исследований. Принцип историзма сочетается с принципами конфликтологии и теории элит. Анализ и синтез сочетаются с методом моделирования конкретных исторических событий. Они рассматриваются через призму деятельности исторических личностей и их окружения. Исторические события анализируются во взаимосвязи с деятельностью личностей, элементов исторической реальности.

Обсуждение. Казахи называли своих восточных соседей, ойратских монголов, «калмаками» по древнему названию, сложившемуся среди тюркоязычных народов.

Казахи делили калмыков на «черных калмыков», «куба-калмыков» (светло-красных калмыков) и «ак-калмыков» (белых калмыков). По представлению, сохранившемуся в казахской традиции, в фольклоре и письменных литературных вариантах, именем «калмак» обозначались кочевники, не принявшие мусульманскую религию, в частности, джунгаро-монголы, алтайские тюркоязычные народы, волжские калмыки. Это казахское представление о калмаках соответствует понятию «калмаки» тюркских племен Золотой Орды, описанному в книге «Шаджарат ал-атрак», написанной в середине XV века (Тизенгаузен, 1941: 206-207). Поэтому есть основания считать, что историческое понимание калмыков у казахов сформировалось еще в эпоху Золотой Орды. Как известно из китайских источников, казахи именовали их также «четыре ойрата» (ПДЖФЛ. Чж, 31-цзюань: Л. 7). Следовательно, название «калмак», «ойрат» и «жонгар» относится к единому этносу, который в силу разных политических обстоятельств оказался рассредоточенным по разным регионам Евразийского пространства. Расстояния между разделенными ойратскими племенами порою достигали несколько тысяч километров. Царская Россия всегда уделяла серьезное внимание процессам, которые происходили на широких просторах евразийских степей. Как пишет И.Я. Златкин: «Русские архивные документы повествуют об ойратах и Джунгарском ханстве начиная с событий 1604 г. и вплоть до 60-х годов XVIII в., по ним можно проследить почти год за годом историю ойратов на протяжении полутора столетий (Златкин, 1964: 16).

Нойон Амурсана (1722-1757 гг.) свою короткую, но яркую жизнь посвятил борьбе за власть, за объединение ойратских племен и независимость Джунгарского ханства. По сей день у историков нет единого мнения относительно личности и деятельности Амурсаны; отдельные историки считают, что его обращения к Цинским властям было предательством национальных интересов. Историки бывшего Советского Союза и Монголии считают его борцом за свободу и героем, противостоявшим колониальной политике Цинской империи. В казахских письменных и устных источниках Амурсана также оценивается как авторитетная историческая фигура. Участники же ликвидации Джунгарского ханства – одной из кочевых империй, и их наследники, высказывают противоположную точку зрения.

Китайские историки излагают мнение чиновников Цинской империи и тех военачальников, которые видели в Амурсане врага, называли его «предателем», «бунтовщиком», «ненадежным». Они критически относятся к его деятельности по удержанию власти в Джунгарском ханстве, оценивают его «как вредителя единству Отечества и сепаратиста». Также его борьбу за сохранение Джунгарской государственности расценивают как «бунт при поддержке царской России, имеющий сепаратистский характер». В КНР статья такого содержания, например, вышла в 1979 году и имела название «Национальный сепаратист Амурсана» (Бай Цуйцин, Ду Джуннунь, 1979: 75-80). Эта позиция разделяется во многих других монографиях исследователей из Китая, в том числе в «Краткой истории Джунгарии» (ЧШ, 2007: 78-92).

Другая картина складывается благодаря сборнику документов и материалов, составленному казахстанскими учеными К.Ш. Хафизовой и В.А. Моисеевым, в который включены более 40 документов, переведенных с китайского на русский язык, касающихся деятельности Амурсаны, Абылая, Даваца и других деятелей двух кочевых государств. Цинский Китай после завоевания Джунгарии намеревался захватить значительную часть земель Казахского ханства. Китайский император издает указ, запрещающий казахам кочевать южнее реки Аягуз. Это означает, что Цинская империя рассматривала долины реки Или, Тарбагатайские и Алтайские горы, некогда захваченные джунгарами, как собственные земли, так как считала себя единственной

преемницей этой территории. Этой позиции китайские историки придерживаются и по сей день. Именно поэтому историки России и Казахстана всегда критически относятся к документам и материалам китайских архивов.

Несмотря на определенную односторонность, китайские источники являются очень ценными в процессе исследования истории Джунгарского и Казахского ханств на рубеже 40-50 гг. XVIII в. Особую ценность представляет собой комплекс маньчжурских архивных документов. В этой связи Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МОН РК и Первый исторический архив Китая в рамках международного проекта издали в Пекине в 2006-2007 гг. двухтомный «Сборник архивных документов по казахско-китайским взаимоотношениям в период Цинской эпохи». В сборник включены 508 документов, касающихся истории Казахстана 1754-1764 гг. и факсимиле (ЧДИЛД, 2006: Л. 649; ХДЯС, 2007: Л. 658). На базе данных документов специалисты Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова подготовили сборник документов: «Китайские архивные материалы о политико-дипломатических отношениях Казахского ханства и Цинского царства» в 2-х томах и «Китайские архивные документы о торговых отношениях Казахского ханства и Цинского царства», также в 2-х томах. 4-томный сборник источников был опубликован в Алматы в 2009-2012 гг. (Еженханулы, 2009; Еженханулы, 2012). В Китае был издан факсимильный сборник в 283 томах, включающий 72812 документов под общим названием «Архивные документы эпохи Цинского царства на маньчжурском языке относительно Синьцзяна». Самый объемный китайский сборник факсимиле охватывает период 1730-1911 гг. В этом знаменитом собрании документов есть ценная информация о Джунгарском и Казахском ханствах (ЦСМДХ, 2012). Отдельная часть данных материалов на маньчжурском языке исследуется в трудах казахстанских ученых (Еженханулы, 2017). Надо признать, что все эти документы отражают национальные интересы Цинской империи.

Результаты. Близкие связи хана Абылая с ойратской аристократией. В трудные для Джунгарии годы сложился дружественный союз между джунгарскими владельцами Амурсаной, Даваца и казахскими деятелями – ханом Абылаем, батырами Среднего жуза Кожабергенем и Даулетбаем. В целом джунгарская и казахская аристократия в этот период имели довольно тесные взаимоотношения. Эти отношения иногда выходят за рамки таких понятий, как «союзничество», «побратимство-анда» в политических целях или «дружба» между людьми, и прочно устанавливаются на основе близких, родственных связей.

В казахских исторических источниках формирование Абылай-хана как исторической личности преподносится в его взаимодействии с ойратами. В различных боевых столкновениях с ойратами формируются его смелый характер, боевое искусство батыра и навыки талантливого военачальника. В одном из таких боев он попадает в плен к джунгарскому хану Галдан Цэрэну. Это событие произошло, видимо, во время успешного военного нашествия Галдан Цэрэна в Средний жуз с 15-тысячным войском. Абылай-хан был освобожден из плена в августе-сентябре 1743 года (Хафизова, 2022: 123).

Для того, чтобы добиться от казахов выполнения требований относительно выплаты дани и аманатов, хунтайджи решил использовать вопрос о выдаче пленных, и прежде всего, султана Абылая. По свидетельству побывавших в Джунгарии казахов, во время прибытия казахских послов Галдан Цэрэн приказал сковать Абылаю руки и ноги, и такое положение сохранялось на протяжении всего пребывания батыра Акчуры в гостях у хунтайджи. При отъезде Акчуры Галдан Цэрэн сразу же приказал освободить Абылая от оков, а его брата и вовсе отпустил обратно в казахские степи (АВПРИ. Ф. ККД. 1742 г. Оп. 122/1. Д. 2. Л. 17 об.).

Плененный обычно вынужден переносить определенные трудности: издевательство, тяжелый труд, избиение и т.д. Однако казахский султан был у Галдана Цэрэна «почетным пленником». Галдан Цэрэн сосватал ему дочь богатого ойрата по имени Кенже-сарт (Кинзя сарт). Тесть и его дети стали настоящими верными друзьями Абылай-хана в последующие годы его жизни. Они исправно выполняли дипломатические миссии между Казахским ханством и Цинской империей. По всей видимости, дочь Кенже-сарта была у Абылай-хана не единственной женой-джунгаркой. Среди них, скорее всего, были и другие ойратские красавицы, многие из которых доставались как трофеи после военных набегов. Дружба Абылай-хана с царевичами Амурсаной и Даваца началась, по нашему мнению, в годы его «почетного пленения» и когда он стал зятем ойратского богача. В числе джунгарских анда-друзей Абылай-хана были, возможно, и другие, нам не известные. Нобесспорно, самыми влиятельными среди них были именно Амурсана и Даваца.

В 1751 г. в Джунгарском ханстве началась борьба за престол. На этот раз тайджа племени хойт Амурсана и один из лидеров джунгарской аристократии Даваца (Дебачи) планировали сместить с трона контайшы (хана) Лама Доржы и поставить на его место Цевана Даши. Однако Лама Доржы смог принять превентивные меры, в результате которых организаторы планируемого переворота – Амурсана, Даваца, Банжур и другие бежали в казахский Средний жуз, к Абылай-хану (Чимитдоржиев, 162-165). Казахи восприняли их положительно, как будущих потенциальных правителей Джунгарии, и выделили им территорию для кочевания. Десятки тысяч ойратов стали мирно, без вражды, жить среди казахских аулов.

По поводу прочных взаимоотношений Абылай-хана и Амурсаны К.Ш. Хафизова пишет: «Амурсана, правитель ойратов племени хойтов, был “младшим братом” во времена расцвета хана Абылая» (Хафизова, 2022: 130). По мнению этой известной казахстанской исследовательницы, они действительно были побратимами, или анда, то есть клятвенными друзьями.

Однако их взаимоотношения были гораздо теснее, чем отношения побратимов. Об этом говорят и китайские источники. В историческом документе «План умиротворения джунгар» указывается, что Абылай выдал одну из своих дочерей замуж за Амурсану (ПДЖФЛ. Чж, 34-цзюань: Л. 6). Китайский историк Ли Шэн считает, что это произошло в 1751 году, когда Амурсана и Даваца в первый раз обратились к нему за политическим убежищем. Все это указывает на то, что Абылай-хан планировал поставить во главе Джунгарского ханства верных себе людей и наладить таким образом мирную жизнь с некогда агрессивными соседями (Ли Шэн, 2002: 92).

Вскоре Лама Доржы отправил к Абылаю своих представителей и потребовал вернуть беглецов. Однако казахи не стали выдавать Даваца и Амурсану. Рассержанный Лама Доржы в 1751 году отправляет в поход в Казахстан войска во главе с командующим Сайын-Болеком. Они напали на кочевья племен уйсун, уак и керей, расположенных в Центральном Казахстане, взяв в плен более 3 тысяч казахов и огромное число скота. В ответ на это Абылай формирует войско против Сайына-Болека, которое возглавляет Даваца. К нему присоединяется казахский военный отряд абак-кереев под руководством Кожабержен-батыра Жанибекулы. К отряду Кожабержена присоединились все джунгарские воины, прежде попавшие в плен к казахам (История Казахстана, 2002: 248). Казахские правители в эти годы активно вмешивались в междусобную борьбу джунгарских князей. Казахские отряды численностью до 5 тыс. воинов, поддерживая Даваца и Амурсану, разгромили карательный отряд Сайын Болека (АВПРИ. Ф. 30. 1754. Л. 4 об. - 5).

У историков нет единого мнения относительно хода боевых действий отрядов Абылая, возглавляемых Даваца, Амурсаной и Кожаберген-батыром, против войска Лама Доржи под командованием Сайын-Болека. Известно, что отряд Амурсаны и Даваца, выехав за пределы Казахского ханства, доходит до Тарбагатайских гор. Здесь неясно, обошли ли они те крупные военные силы Лама-Доржи, направлявшиеся, как указывают некоторые источники, в Казахстан. Амурсана и Даваца с войском здесь разбили отдельный лагерь и, устроив засаду, совершили нападение на ставку Лама-Доржи. Созданный объединенный отряд численностью в 1500 воинов в ноябре 1752 г. внезапно ворвался в ставку противника, которая находилась близ реки Или. В ходе этого нападения Лама Доржи погибает, а Даваца провозглашается контайшы (ханом) Джунгарии.

И.Я. Златкин правильно считает, что последнее событие произошло в начале 1753 г. (Златкин, 1997: 286). Достоверность этой даты подтверждается новыми документами из китайских архивов. В документе из «Фонда дворцовых документов царя Цяньлуна» музея Гугун, расположенного в городе Тайбэй провинции Тайвань, говорится, что Даваца и Амурсана в 17-й год правления Цяньлун, 11 месяца, выехав из казахских земель, создав заграждение на перевале Талкы, рано утром 17 дня 11 месяца с войском ворвались в ставку Лама Доржи и убили его. 14 дня 12 месяца Даваца стал тайжы Джунгарии (ТГГБ. 1753: № 403004582). Датированные по китайскому календарю январем 1753 года, эти данные дают ответы на многие ранее неизвестные вопросы.

Даваца после прихода к власти отправляет гонцов в Казахстан с требованием к войскам, находящимся в походе, подчиниться ему. Главнокомандующий Нэмэну Жиргал из племени дербетов арестовывает своего коллегу Сайын-Болека, выводит войска с казахских земель, складывает оружие перед Даваца, расположившимся в ставке на реке Или. Однако вслед за этим он выступает против Даваца, и начинается новый виток борьбы за трон. В целях выхода из создавшейся критической ситуации Даваца и Амурсана просят Абылай-хана организовать поход против дербетов. В результате Абылай начинает военные действия на Алтае против племени Нэмэну Жиргала. Летом 1753 г. Абылай и его воины напали на Дурбец, ограбив и похитив людей (Златкин, 1957: 287). Осенью 1753 г. в Джунгарии действовали казахские отряды численностью до 5 тыс. человек (Сулейменов, 1988: 46). Об успехах Абылая в Джунгарии сообщается в рапорте капитана А. Панцырева командующему Луцким полком в Ямышевской крепости полковнику К.Е. Дебонгу (Сулейменов, 1988: 48). В рапортах не указываются причины поддержки Абылай ханом джунгарского нояна Амурсаны.

В 1753 г. начинается следующий очередной этап межклановой борьбы в Джунгарском ханстве. На этот раз раздор начинается между бывшими союзниками. Причину раздора стали требования Амурсаны передать под его власть половину ханства, включая ойратов, кочующих на Алтае и Тарбагатай (АВПРИ. Ф. 3 Д. 1751. Л. 8-8 об.). Зайсаны при Даваца донесли ему, что Амурсана хочет убить его. Предупрежденный о готовящемся аресте, Амурсана бежит в свои кочевья (Моисеев, 1991: 226).

В ноябре Даваца начинает поход против Амурсаны. По имеющимся источникам, Абылай поддерживает Амурсану, который во всех битвах между бывшими союзниками выходит победителем. Достоверность этих событий подтверждается документами из китайских архивов. В одном из них указывается, что в 19-й год правления императора Цяньлуна (1754), 2 месяца, 2 дня, «визирь Военного управления Шухэдэ заявляет о имевших место внутренних междоусобиц у Джунгар. В «информации от Уелина» говорится, что “в данное время Амурсана, возглавив казахов, начал грабить Джунгарию.

В этой связи испортились отношения между Даваца и Амурсаной»» (ЦБМДМ, 1999: Т. 6: Л. 50; ЦСМДХ 2012: Т. 9: Л. 8-10).

О причинах разногласий исторические источники дают противоречивую информацию, для нас при этом являются важными сведения о поддержке казахами Амурсаны в его борьбе с Даваца. Некогда два джунгарских владетеля, сплотившись, совместно боролись против казахских владетелей, но теперь, ослабленные внутренними раздорами, оба вынуждены были обращаться за помощью к казахам. Об этой ситуации пишет историк Ш.Б. Чимитдоржиев: «Используя благоприятный момент, казахские султаны совершали набеги на джунгарскую территорию, увозя в плен простых ойратов. Много беглецов появилось на территориях, контролируемых казахами и русскими» (Чимитдоржиев, 1979: 55).

Так, Даваца, бывший друг и союзник Амурсаны, становится его непримиримым врагом. В 1754 г. он предпринимает новый поход против Амурсаны, прибегнув к помощи урянхайцев. Амурсана не смог противостоять двустороннему натиску. Проиграв сражение, он со своими подданными в количестве 7000 кибиток вынужден был подчиниться Цинскому императору.

Даваца после нанесения удара Амурсане начал мстить казахам за поддержку своего соперника, осуществив кровопролитный поход на их земли. Последние в результате вынуждены были откочевать вплоть до подвластных России территорий. Даваца превратился во врага Казахского ханства, старые дружественные связи канули в лету. В это время Цинская империя окончательно решила покончить с Джунгарским ханством. В феврале 1755 года Цянлунь отправил в Джунгарию 50-тысячную армию по двум направлениям. Эти отряды в мае достигли города Кульджи, а в июне цины взяли в плен Даваца и его сторонников.

Мечте Амурсаны о единой Джунгарии не суждено было сбыться. Джунгарское ханство было повержено. Несмотря на победу, в Цинской империи все еще не доверяли Амурсане: его не поставили во главе завоеванного ханства. Император Цянлунь, используя Амурсану, реализовал свой заветный план – захватить территорию Джунгарского ханства и на тысячи квадратных километров расширить границы Цинской империи. В итоге ханство было повержено. Поняв хитрый замысел правителя, Амурсана организовал освободительную войну против империи Цин, которую он начинает в августе этого же года около реки Улингир (Древнетюркское название: Урунгу. – Авт.). Цинская империя предпринимает попытку включить Джунгарию в китайскую административную систему. Ойраты начинают переходить на сторону цинской власти. Несогласные поддерживают Амурсану. И нойон Амурсана возглавляет восстание против Цинской империи (ИКРИ. 2007: 398).

В феврале 1756 г. император вновь отправляет военный отряд к реке Или. Амурсана через один из перевалов Хоргоса опять уходит в казахские владения. Абылай-хан второй раз радушно принимает его и оказывает военную помощь. Цинский император потребовал от Абылая вернуть мятежника Амурсану. Однако он опять находит покровительство у Абылай хана. С приходом весны, в 1756 г. казахские отряды пробрались вглубь территорий джунгар для оказания военной помощи. Император Цянлунь, получив это донесение, сразу направил войска на территорию казахских земель. Цянлунь приказал развертывать войска в южном и восточном направлениях для нападения на территорию Среднего жуза (Акимбеков, 2018, 127).

В 1757 г. Абылай-хан предлагает Амурсане осуществить поход на Бураталу. Однако эта акция не увенчалась успехом, Амурсана с немногочисленными сторонниками вынужден был вновь возвратиться к Абылаю. Казахский хан взял его под свою опеку, выдав специальный отряд для охраны. Вскоре по этой причине

произошло несколько военных столкновений между казахами и военными отрядами Цин.

Когда Амурсана бежал в казахские кочевья, степная правящая элита разделилась в вопросе о выдаче его императору Цянлуну. Отдельные влиятельные султаны и батыры предлагали выдать его Цинская империя. Однако эту сложную дилемму решил Абылай-хан, сказав свое веское слово в защиту джунгарца: «Амурсана как воробей, который ищет укрытие в степном карагайнике. Его нельзя выдать просто так» (ЦСМДХ, 2012. Т. 19: Л. 353-357). Следующий документ убеждает, что это было окончательное решение казахского правителя, так как он «соглашается с Амурсаной и издает указ о формировании отрядов от каждого рода» (ПДЖФЛ. Чб, 31-цзюань: Л. 8).

Абылай хан, Кожаберген батыр и казахский полководец Каракерей Кабанбай-батыр повели военные действия против цинского отряда, возглавляемого генералами Дардана и Хадаха. После неоднократных столкновений цинские отряды не смогли добиться успехов. Перед началом зимы Цинская армия вынуждена была покинуть казахские земли.

В условиях перманентной борьбы за трон и независимость от Китая, Амурсана смог завоевать доверие лидеров ойратских племен. Освободительную войну джунгар против маньчжурских захватчиков. Фактически Цинская империя стала считать джунгарские земли собственной территорией. Обвиняя Амурсану в сепаратизме, предательстве, император Цянлунь неоднократно писал хану Абылаю с требованием немедленно вернуть в Китай джунгарского «бунтовщика». Российский историк В. Кузнецов, оценивая деятельность Амурсаны, пишет: «Несмотря на все свои заблуждения и ошибки, личные амбиции (потомкам обычно легче судить своих предков), Амурсана объективно был борцом против захватнических устремлений правителей Китая, которые они вынашивали и стремились осуществить в отношении народов Центральной Азии. Страшной ценой заплатили ойраты за попытку отстоять свою независимость от посягательств пекинских правителей. В результате кампании геноцида, осуществлявшейся по указанию Пекина, перестал существовать целый народ (Кузнецов, 1980: 168). Казахстанские историки указывают, что Амурсана в это время с 200 воинами скрывался в Казахстане. Абылай-хан же всеми правдами и неправдами уходил от выполнения настойчивых требований императора Китая вернуть беглеца (Касымбаев, 2013: 652).

Со временем Абылай-хан начал понимать, что, безнадежно поддерживая осколки Джунгарского ханства, невозможно укрепить восточные границы и противостоять Цинской империи. Именно поэтому он решает со всеми почестями препроводить Амурсану на территорию России. Китайские источники подтверждают, что Амурсана, в конце концов, ушел из казахских степей. Например, эти события описываются в послании заместителя генерала правого фланга Жаохуэй, который арестовал двух сподвижников Амурсаны Дасыщера и Цибаха. При допросе арестованные сказали, «что Абылай верен своей клятве Амурсане», и казахи «обманули шуршутов (манчжур)». Далее пленники сообщали: «Без моего решения тебя никто не тронет», - с такими словами Абылай хан передает привет Амурсане». «Услышав эти слова, Амурсана обрел душевное спокойствие», – также говорится в документе (ЦСМДХ, 2012: Т. 24: Л. 81-83).

Есть еще один документ, написанный 24 октября 1757 г., согласно которому «успокоитель правого фланга пограничных регионов», заместитель генерала Шаохуэй докладывает, что «Нусан встречался с Абылаем и довел до него указ императора о необходимости ареста Амурсаны». В этом документе указывается со слов Абылай-хана, как Амурсана смог сбежать. Абылай говорит, что «не смогли арестовать Амурсану. В связи с дождливой погодой не смогли идти по его следам» (ЦСМДХ, 2012: Т. 25: Л. 85).

О том, что события развивались подобным образом, пишут и другие историки (Касымбаев, 2013: 652).

В донесениях российских военных чиновников есть много сообщений о том, что китайский император отправляет своего представителя к хану Абылаю и требует выдачи беглеца и бунтовщика Амурсаны. Говорится также о том, что Цянлунь отправил два военных отряда в казахскую степь для поимки этого «предателя». В еще одном документе также указывается, что вышеупомянутые арестованные Дасырце и Цибаха, отвечая на вопросы следователей, утверждали, что «Абылай хан якобы не нарушал свою клятву, специально дав возможность Амурсане бежать»: «Своим действием Абылай-хан остался верен своей клятве и смог без особого труда ответить на требование китайского императора» (ЦСМДХ, 2012: Т. 24: Л. 73).

Нам думается, что все эти действия были деталями хорошо спланированной операции Абылай-хана и Амурсаны. Он в целостности и сохранности смог покинуть казахские степи и перейти на территорию России, где китайцы уже не могли его достать. В этом деле большую помощь Амурсане оказывал его боевой друг, казахский батыр Кожабержен Жанибекулы. Они несколько раз в совместных рейдах уничтожали отряды Цинской армии, при этом можно отметить, что запланированные операции всегда держались в строгом секрете. Даже бойцы личного отряда Амурсаны, в том числе указанные Дасырце и Цибахан, ничего не знали о планах Абылай-хана, Амурсаны и Кожабержен-батыра.

Хан Абылай и его соратники стремились в союзе с джунгарами дать отпор территориальным притязаниям Цинской империи. Китайцы воспользовались ослаблением Джунгарии и стремились окончательно завоевать их территорию. Цинские власти были беспощадны к ойратскому народу. Физически уничтожена большая часть населения Джунгарии. «Черепановская летопись» утверждает, что в Джунгарии «люди и скот весь вырублены без остатку, так что и в плен их не брали (Златкин, 1983: 303). В этой сложной ситуации Абылай-хан сумел дипломатическими путями отстоять приграничные земли Казахского ханства от цинской оккупации.

Взаимоотношения Амурсаны и Кожабержен-батыра. На наш взгляд, между Амурсаной и Кожабержен-батыром сложились не только добрые, но и более глубокие, тесные отношения. Взаимоотношения этого казахского батыра с ойратами начинаются ещё задолго до того, как Абылай-хан попал в плен к Галдан Цэрэну. Абылай в одном из своих посланий говорил, что «Кожабержен-батыр и раньше был в дружбе и совместно решал многие вопросы с Амурсаной», и «по этой причине Амурсана, когда приходил в казахские степи, никуда не оборачиваясь всегда добирался до земель племени уак-кереев» (ЦСМДХ, 2012. Т. 19: Л. 353-357). Также известно, что они поклялись «в дружбе перед Всевышним» и Амурсана обращался к Кожабержену не иначе, как «отец». О позитивных результатах этой дружбы говорят многие факты. Благодаря их совместным военным операциям была спасена значительная часть восточных территорий Казахского ханства. Цинская армия, выдвинувшаяся с восточного направления, встретила отряды, координируемые Амурсаной и казахским батыром Кожаберженом. В южном направлении войска столкнулись с отрядами под предводительством Абылай-султана и Богенбай-батыра. Ряд сражений замедлил продвижение цинских войск глубоко в степь, и выигранное время позволило казахским аулам перекочевать в противоположном направлении от мест сражений и спасти от гибели и плена сотни тысяч соплеменников.

Об одном из этих сражений Абылай с китайцами писал в своем рапорте в Коллегию иностранных дел Российской империи от 27 октября 1756 г. сибирский губернатор В. Мятлев, когда казахи, дав небольшой бой, были вынуждены отступить из-за своей малочисленности: «По объявлению вышедших из киргис-кайсацкого

полону и восприявшие святое крещение Зенгорской земли калмыки Кубина Акдыева, Полваны Халваева, Тубежа Маряхалова, Бика Манкуева объявляют же, что на киргис-кайсаков идет мунгальское войско многое число и пошли в погоню, а киргисской владелец Аблай-салтан со своим войском против того мунгальского собрался было на баталию и встретился в урочище Нор-Ишимском, где и зделалася у них баталия, точию де за малолюдством у него Аблая в собрании войска против мунгальской силы состоять не мог и побежал со своими улусами к урочищу Яргис-Тургай» (АВПРИ. Ф. 3Д. 1755–1757 гг. Оп. 113/1. Д. 4. Л. 539 об.).

Известный казахстанский синолог К.Ш. Хафизова, анализируя проблему ойратских беженцев в казахских степях, пишет, что многие участники Ханского совета выступали за то, чтобы оставить ойратских царевичей среди казахов и выделить им наделы и пастбища. Родоначальники и батыры рода басентиин были не против приема Даваца, уак-керей – Амурсаны, найманы – Банжура. Как описано у известного востоковеда В.В. Вельяминова-Зернова: «Баклы-керей (Абак-кирей) заужали Даваца и просили Абылай хана сделать его их предводителем» (Вельяминов-Зернов, 1853: 97-98).

Выводы. Следует отметить, что Амурсана смог создать честные и доверительные отношения как с Абылай-ханом, так и с его верным соратником батыром Кожабергенем Жанибекулы, который был предводителем многочисленных казахских племен Абак-Керей. Земли, которые в свое время отняли джунгары у казахов, в основном принадлежали керейам и родственным им племени. В свое время земли, отторгнутые джунгарами у казахов, принадлежали в основном Керейам и родственным им родам.

Кожаберген-батыр и его боевые отряды все время находились на острие военных действий против джунгар, а затем и цин. Отряды Кожаберген-батыра совместно с боевыми дружинами Амурсаны неоднократно наносили удары по цинским карательным отрядам, которые находились в китайских в Джунгарской территории. Из-за этого его сторонники и люди, пришедшие с Амурсаной, переселились на земли, принадлежавшие Кожаберген-батыру. Батыр, прежде всего во имя спасения своей собственной страны, вместе со своим казахским войском неизменно находился в гуще военных походов ойратской знати, в том числе и Амурсаны. Если сначала такие военные походы против шуршитов происходили на земле ойратов, то позже они нашли свое продолжение в казахской степи.

Сам Кожаберген Жанибекулы происходил из племени абак-керей, рода чубарайгыр Среднего жуза Казахского ханства. Имя батыра запечатлено не только в исторической памяти народа, но и в топонимике Казахстана. В Аягузском районе Абайской области есть гора Кожаберген, названная в его честь. Незначительная часть представителей рода батыра в настоящее время проживает в Абайской и Восточно-Казахстанской областях. Основная часть его потомков живут в регионах Алтая и Тарбагатая, в области Санжы, в районе Кумыл Китайской Народной Республики и в аймаке Баян Ольгий Монголии (Жанабил, 1984: 140-141).

Как уже отмечалось, Амурсана несколько раз прибегал к помощи хана Абылая и его батыров. И каждый раз, когда он, спасаясь от преследований, бежал в казахские земли, с ним были сотни его воинов и целые аулы его соплеменников. Казахские султаны и батыры всегда принимали Амурсану с почестями, заботились о его соратниках, выделяли скот и пастбища. Из бывших пленников-ойратов, которые служили казахам, для Амурсаны формировался полноценный боевой отряд. По данным китайских источников, под началом Амурсаны было 8000 олёт (Өлөд / Ulud) ойратских и 8000 казахских воинов (ПДЖФЛ. Чж, 34-цзюань: Л. 6).

Можно сомневаться в достоверности этих данных. Однако известно точно, что Амурсана среди казахов не был «одиноким волком», вместе с ним были сотни, тысячи людей. Но тем не менее, когда он был вынужден покинуть казахскую степь, с ним был небольшой отряд его нукеров. Следовательно, основная часть ойратов, сторонников Амурсаны, осталась среди казахских племен и постепенно была ассимилирована в местную среду. Схожесть быта, способа хозяйствования, образа жизни двух народов позволяли им быстро адаптироваться в новой среде. Среди ойратов, которые остались в Казахстане, были те, кто бежал в Джунгарию, перешедшую в китайское управление. На наш взгляд, таких ойратов было незначительное количество. Китайские архивные источники и труды историков уделяют им незначительное внимание. Данная проблема требует отдельного исследования.

По родословной рода чубарайгыр известно, что «когда Амурсана находился в критической ситуации, он своего сына Мултар (Мунтар) отдал третьей жене Кожабергеном Жузик. У нее было 6 сыновей. Седьмым сыном стал Мултар. Чтобы его не отталкивали как чужака, ему дали новое имя Казакбай, что в переводе означает богатый казах (Борбасов 2020: 26). Приемный сын Кожаберген-батыра Мултар стал настоящим казахским воином. Его троих детей – Косана, Жанбола и Бибола называли сыновьями Казакбая. Их потомки как одна из ветвей рода чубарайгыр получили название жузик (в честь их матери Жузик, третьей жены Кожабергеном Жанибекулы). Представители рода жузик проживают в аймаке Баян Олгий Монголии, на Алтае в КНР, в Казахстане, и насчитывают свыше 20 тысяч человек (Адилханулы, 2015: 224).

Амурсана отдал Кожабергену не только сына, но и одну дочь. Она была выдана замуж за сына Кожабергеном по имени Байбура, который родился от его жены Бибисары. Дочь Амурсаны родила Кожабергену внуков, которых назвали Сазан, Оранкай, Торгауыт, Утынасын, Шуршит и Илебай. Все они стали известными и авторитетными в Казахской степи личностями (Адилханулы, 2015: 224).

Предание о потомках Амурсаны в казахской орде связаны не только с именем Кожаберген-батыра. Представитель другой крупной ветви племени абак-керей – рода шеруши по имени Есентай, сын Губайдоллы, также был преданным другом Амурсаны. Последний отдает Есентаю своего сына Даба, который впоследствии был назван «Ак Даба» и «Лаба». Его потомки стали самой многочисленной из ветвей рода шеруши племени абак-керей (Борбасов, 2020: 26-27).

Эти данные из родословных дошли до нас в виде легенд и преданий, которые на сегодняшний день описаны в научных исследованиях. У казахов, которые традиционно почитают своих предков и должны знать семь предыдущих поколений, многие легенды сохранились в устной форме. Однако ученые более чем убеждены в том, что в них в значительной степени сохранилась историческая правда. В казахских летописях упомянутые сыновья ойратов могут быть представителями различных семей. Тем не менее, несмотря на некоторые расхождения, исторические предания свидетельствуют, что в то смутное время лучшие представители двух кочевых народов делали все возможное, чтобы сохранить верность долгу и жизнь своим потомкам.

Мы привели лишь несколько примеров из истории о потомках Амурсаны, которые сохранились среди казахов. При дальнейшем исследовании данной темы, безусловно, найдутся тысячи примеров о жизни потомков ойратов в казахском обществе.

Заключение. Властвовавшая в Китае почти 250 лет маньчжурская династия Цин сумела значительно расширить границы империи. Правивший в середине XVIII века император Цянлунь планировал расширить западные границы за счет кочевой империи джунгар. После завоевания джунгарских земель китайцы намеревались отхватить значительную часть Казахского ханства до пределов русских

оборонительных линий в Восточной Сибири. Против такой политики Цинской империи решительно выступили джунгарский нойон Амурсана, казахский хан Абылай, Кожабержен-батыр и другие видные представители двух кочевых народов. Взаимоотношения аристократий двух народов складывались в очень трудное и противоречивое время. На их отношения всегда оказывала влияние постоянно меняющаяся политическая и военная ситуация.

Под напором Цинского двора Абылай-хан вынужден был менять свое отношение к ойратским союзникам. Когда встал вопрос выбора между сохранением самостоятельности Казахского ханства и войной в интересах ойратских союзников, Абылай-хан предпочел первое. Но тем не менее, верный клятве анда, он не выдал неприятелю своего друга Амурсану. Хан сделал все необходимое, чтобы Амурсана целым и невредимым покинул пределы казахских земель. Спорный вопрос о передаче Амурсаны китайским властям, таким образом, перешел в юрисдикцию Российской империи. Однако там Амурсана умирает от тяжелой болезни. Спасая своего друга и родственника, Абылай приобрел еще большую популярность среди своих соплеменников как государь, который ставит интересы своего народа превыше всего, и как личность, верная данному слову. При реализации этой задачи Абылай хану помогал его верный соратник Кожабержен-батыр Жанибекулы.

Поддерживая джунгар, казахские ханы, султаны и батыры преградили путь агрессивным притязаниям Цинской империи. Если казахи потеряли своего старого соседа – Джунгарское ханство, то мир лишился последней кочевой державы, которая стояла на пути китайской экспансии. Его место занял совершенно незнакомый сосед, который 1000 лет назад был вынужден отказаться от своих притязаний не только на Семиречье, но и на весь Восточный Туркестан. Соседство на восточной границе с новой растущей империей поставило перед Казахским ханством другие задачи и вызовы, которые предстояло решать на поле брани и за столом переговоров.

Источники

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи

ЦСМДХ 2012: Китайский пограничный исследовательский центр истории и географии, Первый исторический архив Китая, Собрание маньчжурских архивов Синьцзяна времен династии Цин (всего 283 тома). Гуйлинь, Издательство Гуансиского педагогического университета, 2012 г. (中国边疆史地研究中心与中国第一历史档案馆合编, «清代新疆满文档案汇编»共 (共 283 册) 桂林: 广西师范大学出版社出版, 2012).

Sources

AVPRI — Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, Research Center for Chinese Borderland History and Geography, The First Historical Archives of China, Collected Manchu Archival Materials about Xinjiang under the Qing Dynasty (283 volumes). Guilin, Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. Vol. 283. (In Manchu and Chinese).

CSMDH 2012: China Frontier Research Center for History and Geography, First Historical Archive of China, Collection of Manchu Archives of Xinjiang during the Qing Dynasty (total 283 volumes). Guilin, Guangxi Normal University Press, 2012.

Литература

Абылай хан, 2005 — *Абылай хан*. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар жинағы. Құраст.: З.С. Тайшыбай. Петропавл: Астана, 2005. 477 б.

Акимбеков, 2018 — *Акимбеков С.* Казахстан в Российской империи. Алматы: Институт азиатских исследований, 2018. 503 с.

Бай Цуйцинъ, Ду Жункунъ 1979 — *Бай Цуйцинъ, Ду Жункунъ*. О национал-сепаратисте Амурсане. Литература, история и философия, 1979 г. № 1. С. 75-80. (白翠琴, 杜荣坤: «关于民族分裂主义者阿睦尔撒纳». «文史哲» 第一期, 1979 年, 75-80 页).

Борбасов, 2020 — *Борбасов С., Тоқтабай А.* Қожаберген батыр Жәнібекұлы. Алматы: Palitra Press, 2020. 428 б.

Вельяминов-Зернов, 1853 — *Вельяминов-Зернов В.В.* Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Среднею Азией во времена кончины Абул-Хайр хана (1748-1765). Т. 1-2. Уфа: 1853. С. 96-98.

Витевский, 1897 — *Витевский В.Н.* И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г. Т. 3. Казань, 1897. 741 с.

Го Ванхуа, 1979 — *Го Ванхуа.* Восстание Амурсаны и действия правительства Цин по борьбе с повстанцами. Журнал Синьцзянского университета, 1979. № 1-2 (郭婉华: «阿睦尔撒纳的骚乱及清政府的平叛斗争». «新疆大学学报» 第一, 二期合刊, 1979年).

Еженханұлы, 2009 — *Еженханұлы Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. Алматы, 2009. I том. 456 б.

Еженханұлы, 2012 — *Еженханұлы Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. Алматы, 2012. II Том. 460 б.

Еженханұлы, 2017 — *Еженханұлы Б.* Қожаберген батыр – 1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде. Алматы, 2017. 496 б.

Әділханұлы және т.б., 2015 — *Әділханұлы Л. және т.б.* Абақ керей Шыбарайғыр руы шежіресі. Үрімжі: Гуаңда жауапкершілігі шектеулі баспа серіктігі, Илин баспа орталығы, 2015. 1060 б.

Жанәбіл және т.б., 1984 — *Жанәбіл Қ. және т.б.* Абақ керей: Халықаралық Алтай ілімін зерттеу материалы. 3 том. Күйтін: Іле халық баспасы, 1984. 377 б.

Златкин, 1957 — *Златкин И.Я.* Очерки новой и новейшей истории Монголии. АН СССР. Институт востоковедения. Москва: Изд-во восточной литературы, 1957. 300 с.

Златкин, 1964 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства (1635-1758). Москва: Изд-во «Наука», 1964. 480 с.

ИКРИ, 2007а — *ИКРИ:* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Т. 5 / сост. И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.

Қазақстан тарихы, 2002 — *Қазақстан тарихы.* Көне заманнан бүгінге дейін. 3 том. Алматы: Атамұра, 2002. 768 б.

Қасымбаев, 2013 — *Қасымбаев Ж.* Абылай хан. Энциклопедия. Т. 1. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. 652 б.

Ли Шэн, 2002 — *Ли Шэ.* Казахстан и его отношения с Синьцзяном, Китай (15 век - середина 20 века). Харбин: Хэйлунцзян Образовательная Пресса, 2002. 415 с. (厉声. 哈萨克斯坦及其与中国新疆的关系 15 -20 世纪中期). – 哈尔滨: 黑龙江教育出版社 · 2002. 415.

Фухэн, 1771 — *Фухэн.* Высочайше утвержденные стратегические планы умиротворения джунгар. Ранние записи. Фотокопия Сику Цюаньшу на Тайване, 1771. (傅恒等: «钦定平定準噶尔方略.正编», 台湾影印四库全书本).

Сулейменов, 1988 — *Сулейменов Р.Б., Моисеев В. А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука, 1988. 144 с.

Тизенгаузен, 1941 — *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1941. 307 с.

ТТГБ, 1753 — *ТТГБ:* Национальный дворец-музей в Тайбэе, Китайская Республика (Тайвань) «Архивы императорского дворца императора Цяньлуна», номер документа 403004582. «Юньчан и Нусан отправились из Хами для выполнения своих обязанностей по королевскому указу», 22 августа 18 года Цяньлуна (1753 г.). (台湾台北国立故宫博物院藏: «乾隆朝宫中档», 文献编号 403004582. «永常, 努三为臣等遵奉谕旨各回本任自哈起程日期事», 乾隆二十八年八月二十二日 [汉文]).

Хафизова, 2022 — *Хафизова К.Ш.* XVIII-XIX ғасырлардағы дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2022. 488 б.

ЦБМДМ, 1999 — *ЦБМДМ:* Первый исторический архив Китая. Китайский университет Жэньминь. Институт истории Цин. Китайский пограничный исследовательский Центр истории и географии. Каталог маньчжурских пограничных архивов династии Цин (всего 6 тома). Гуйлинь: Издательство Гуансиского педагогического университета, 1999 г. (中国第一历史档案馆, 中国人民大学清史研究所, 中国边疆史地研究中心 «清代边疆满文档案目录», 清第六册, 桂林: 广西师范大学出版社, 1999).

Цинская империя и казахские ханства, 2020 — *Цинская империя и казахские ханства.* Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. / Составители Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. Второе издание (исправлено и дополнено). Ответ. редактор Хафизова К.Ш. Нур-Султан, 2020. 344 с.

ЦСМДХ, 2012 — *ЦСМДХ*: Китайский пограничный исследовательский центр истории и географии. Первый исторический архив Китая. Собрание маньчжурских архивов Синьцзяна времен династии Цин (всего 283 тома). Гуйлинь: Издательство Гуансиского педагогического университета, 2012. (中国边疆史地研究中心与中国第一历史档案馆合编·《中国清代新疆满文档案汇编》(共 283 册). 桂林: 广西师范大学出版社·2012).

ЧДИЛД, ХДЯС, 2006-2007 — *ЧДИЛД, ХДЯС*. Первый исторический архив Китая, РК. Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Собрание архивов китайско-казахстанских отношений в эпоху династии Цин. Пекин: Издательство архивов Китая, 2006 (том 1). 649 с. 2007 (том 2). 658. (中国第一历史档案馆, 哈萨克斯坦东方学研究所. 清代中哈关系档案汇编。北京: 只用过当案出版社, 2006 (一册) 649; 2007 (二册) 658.

Чимитдоржиев, 1979 — *Чимитдоржиев Ш.Б.* Взаимоотношения Монголии и России в XVII-XVIII вв. Москва: Наука, 1978. 214 с.

ЧШ, 2007 — *ЧШ*. Краткая история Джунгар под редакцией писательской группы. Гуйлинь: Издательство Гуансиского педагогического университета, 2007. 305 с. («准噶尔史略» 编写组编著: «准噶尔史略». 桂林: 广西师范大学出版社, 2007 年. 305 页).

References

Abylai Khan, 2005 — *Abylai Khan*. Omiri men kyizmetine katyystyi kujattar jinagy [Abylay han. A collection of documents related to his life and work. Compiler: Z.S. Don't worry]. Petropavlovsk: Astana, 2005. 477 p. (In Kaz.).

Adilkhanuly, 2015 — *Adilkhanuly L.* Abak kerey Shyibaraygyir ruyi shejiresi [Abak Kerey Shyibarayghyr Clan Genealogy]. Urumqi: Guangd Publishing Company Limited, Ilin Publishing Center, 2015. 1060 p. (In Kaz.).

Akimbekov, 2018 — *Akimbekov S.* Kazakhstan v Rossiyskoy imperii. Almaty: Institut aziatskih issledovaniy [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty: Institute of Asian Studies, 2018. 503 p. (In Russ.).

Bai Cuixin, Du Zhongkun, 1979 — *Bai Cuixin, Du Zhongkun.* O national-separatiste Amursane [About the national separatist Amursan]. Literatura, istoriya i filosofiya, 1979, No. 1. P. 75-80. (In China).

Borbasov, 2020 — *Borbasov S., Toktabay A.* Kozhabergen batyr Zhanibekuly [Kozhabergen batyr Zhanibekuly]. Almaty: Palitra Press, 2020. 428 p. (In Kaz.).

CHDILD, HDYAS, 2006-2007 — *CHDILD, HDYAS*. Perviy istoricheskiy arhiv Kitaya, RK. Institut Vostokovedeniya im. R.B. Suleymenova. Sobranie arhivov kitaysko-kazahstanskih otnosheniy v epohu dinastii TSin. Pekin: Izdatelstvo arhivov Kitaya, 2006. 649 p., 2007. 658 p. (In China).

Chimitdorjiev, 1979 — *Chimitdorjiev SH.B.* Vzaimootnosheniya Mongolii i Rossii v XVII-XVIII vv. [Relations between Mongolia and Russia in the 17th-18th centuries]. Moskva: Nauka, 1978. 214 p. (In Russ.).

CHSH, 2007 — *CHSH*. Kratkaya istoriya Djungar [Brief history of the Dzungars]. Kratkaya istoriya Djungar» pod redaktsiey pisatelskoy gruppyi. Guylin: Izdatelstvo Guansiskogo pedagogicheskogo universiteta, 2007. 305 p. (In China).

Ejenhanyli, 2009 — *Ejenhanyli B.* Kazak handygyi men Tsin patshalygyinyin sayasi-diplomatiyalik kатыnastaryi turaly kытай myragat kыjattaryi [Chinese archival documents on political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty]. Almaty, 2009. Vol. I. 456 p. (In Kaz.).

Ejenhanyli, 2012 — *Ejenhanyli B.* Kazak handygyi men Tsin patshalygyinyin sayasi-diplomatiyalik kатынastaryi turaly kытай myragat kыjattaryi [Chinese archival documents on political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qing dynasty]. Almaty, 2012. Vol. II. 460 p. (In Kaz.).

Ejenhanyli, 2017 — *Ejenhanyli B.* Kojabergen batyr – 1756-1767 jyildarda kalyiptaskan manju-kытай myragat kыjattaryi negizinde [Kozhabergen batyr - based on Manchu-Chinese archival documents created in 1756-1767]. Almaty, 2017. 496 p. (In Kaz.).

Fuhen, 1771 — Fuhen. Vyisochayshe utverjdenyie strategicheskie plany umirotvoreniya djungar [Highly approved strategic plans to pacify the Dzungars]. Rannie zapisi. Fotokopiya Siku Tsyuanshu na Tayvane. 1771. (In China).

Go Vanhua, 1979 — *Go Vanhua.* Vosstanie Amursanyi i deystviya pravitelstva Tsin po borbe s povstantsami [Amursana's Rebellion and the Qing government's counterinsurgency efforts]. Jurnal Sintszyanskogo universiteta, 1979. No. 1-2. (In China).

IKRI, 2007a — *IKRI*: Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries]. Almaty: Dayk-Press, 2007. 620 p. (In Russ.).

Kasyimbaev, 2013 — *Kasyimbaev J.* Abylay han. Entsiklopediya [Abylai Khan. Encyclopedia]. T. 1. Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2013. 652 p. (In Kaz.).

Kazakstan tarihi, 2002 — *Kazakstan tarihi*. Kone zamannan byginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to the present]. 3 vol. Almaty: Atamyra, 2002. 768 p. (In Kaz.).

Khafizova, 2022 — *Khafizova K.Sh.* XVIII-XIX gasyrlardagi dala bileushileri jane olardyń diplomatiyası [Field rulers and their diplomacy in the 18th-19th centuries]. Astana: KSZI under the President of the RK., 2022. 488 p. (In Kaz.).

Li Shen, 2002 — *Li Shen*. Kazahstan i ego otnosheniya s Sintszyanom, Kitay (15 vek - seredina 20 veka) [Kazakhstan and its relations with Xinjiang, China (15th century - mid-20th century)]. Harbin: Heyluntszyan Obrazovatel'naya Pressa, 2002. 415 p. (In China).

Suleimenov 1988 — *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshney i vnutrenney politike Ablaya) [From the history of Kazakhstan in the 18th century (about Ablai's foreign and domestic policies)]. Alma-Ata: Science. 1988. 144 p. (In Russ.).

Tiesenhausen 1941 — *Tiesenhausen V.G.* Sbornik materialov, odnosyashih'sya k istorii Zolotoy ordy. [A collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Vol. II. Extracts from Persian compositions. Moscow-Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1941. 307 p. (In Russ.).

TSBMDM, 1999 — *TSBMDM*: Pervyy istoricheskiy arhiv Kitaya. Kitayskiy universitet Jenmin. Institut istorii TSin. Kitayskiy pogranichnyy issledovatel'skiy Tsentr istorii i geografii. Katalog manchjurskiy pogranichnyy arhivov dinastii TSin (vsego 6 toma) [Catalog of Manchu Border Archives of the Qing Dynasty (6 volumes in total)]. Guylin: Izdatel'stvo Guansiskogo pedagogicheskogo universiteta, 1999. (In China).

Tsinskaya imperiya i kazahskie hanstva, 2020 — *Tsinskaya imperiya i kazahskie hanstva*. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv. [Qing Empire and Kazakh Khanates. Second half of the 18th – first third of the 19th centuries]. Nur-Sultan, 2020. 344 p. (In Russ.).

TSSMDH, 2012 — *TSSMDH*: Kitayskiy pogranichnyy issledovatel'skiy tsentr istorii i geografii. Pervyy istoricheskiy arhiv Kitaya. Sobranie manchjurskiy arhivov Sintszyana vremen dinastii TSin (vsego 283 toma) [Collection of Manchu Archives of Xinjiang during the Qing Dynasty (total 283 volumes)]. Guylin: Izdatel'stvo Guansiskogo pedagogicheskogo universiteta, 2012. (In China).

TTGB, 1753 — *TTGB*: Natsionalnyy dvorets-muzey v Taybee, Kitayskaya Respublika (Tayvan) «Arhivy imperatorskogo dvortsa imperatora Tsyanluna», nomer dokumenta 403004582. Yunchan i Nusan otpravilis iz Hami dlya vyipolneniya svoih obyazannostey po korolevskomu ukazu [Yunchang and Nusan departed from Hami to carry out their duties by royal decree]. Tsyanluna, 1753. (In China).

Velyaminov-Zernov 1853 — *Velyaminov-Zernov V.V.* Istoricheskie izvestiya o kirgiz-kaysakah i snosheniyah Rossii so Sredneyu Aziey vo vremena konchiny Abul-Hayr hana (1748-1765) [Historical news about the Kyrgyz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia at the time of the death of Abul-Khair Khan (1748-1765)]. Vol. 1-2. Ufa: 1853. Pp. 96-98. (In Russ.).

Vitevskiy, 1897 — *Vitevskiy V.N.* I.I. Neplyuev i Orenburgskiy kray v prejnem ego sostave s 1758 g. [Neplyuev and the Orenburg region in its previous composition since 1758]. Vol. 3. Kazan, 1897. 741 p. (In Russ.).

Zhanabil, 1984 — *Zhanbil K.* Abak kerey: Halyikaralyk Altay ilimin zertteu materialy [Abak kerey: research material of international Altai science.] 3 vol. Kyytin: Ile halyik baspasy, 1984. 377 p. (In Kaz.).

Zlatkin, 1957 — *Zlatkin I.Ya.* Ocherki novoy i noveyshey istorii Mongolii [Essays on the modern and contemporary history of Mongolia]. AN SSSR. Institut vostokovedeniya. Moskva: Izd-vo vostochnoy literatury, 1957. 300 p. (In Russ.).

Zlatkin, 1964 — *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Djungarskogo hanstva (1635-1758) [History of the Dzungar Khanate (1635-1758)]. Moskva: Nauka, 1964. 480 p. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 450-465, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_450-465

CONSTRUCTING THE NATIONAL IDENTITY OF KAZAKHS IN LITERARY WORKS OF HISTORICAL GENRE IN THE 1960-1970s.

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova¹, Gulnar Muratovna Baigozhina²

¹Karaganda University named after academician E.A. Buketov (38, Gogol Str., 100000 Karaganda, Republic of Kazakhstan).

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research

<https://orcid.org/00000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Karaganda University named after academician E.A. Buketov (38, Gogol Str., 100000 Karaganda, Republic of Kazakhstan).

PhD, Postdoctoral Researcher

<https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>. E-mail: gulnara_2007@inbox.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Saktaganova Z.G., Baigozhina G.M., 2024

Abstract. *Introduction.* Works of historical genre appeared in Kazakh literature in the 60-70s of the XX century. Historical narratives created prerequisites for the awakening and growth of Kazakh national self-consciousness, issues of the history of the development of national statehood were raised in the study period. The authors of historical novels attempted to illuminate the colonial past of Kazakhs and reimagine ethnic, cultural, and social processes in the Kazakh SSR under the Soviet regime. *Aims and Objectives* of the presented article are to examine the works of the historical genre and its influence on the formation of the national consciousness of the Kazakh people. *Methods and materials.* Archival materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of the Russian Federation, D.A. Kunayev's memoirs and M.M. Auezov's diaries were the main sources in the article. *Results.* Works in the field of all social sciences, which went beyond the outlined ideological contours, were criticized under the conditions of the command-administrative system. Kazakh writers sought ways to illuminate the history of the Kazakh people through the writing of historical narratives. *Conclusions.* Kazakh writers tried to dispute the dominant discourse of Soviet ideology about the cultural "backwardness" of Kazakhs, to describe the heroic past of their people. The emergence of national historical narratives greatly impacted the formation of the worldview and national consciousness of Kazakh society.

Keywords: Kazakh SSR, Kazakh writers, historical narratives, national identity, ethnic literature

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the scientific project “Zhas Galym” IRN AP4972994 “Soviet national policy and problems of interethnic relations in Kazakhstan in 1945-1991”.

For citation: Saktaganova Z.G., Baigozhina G.M. Constructing the national identity of kazakhs in literary works of historical genre in the 1960-1970s. // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 450-465. (In Eng.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_450-465

1960-1970 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАРИХИ ЖАНРДАҒЫ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

Зауреш Галимжановна Сактаганова¹, Гульнар Муратовна Байгожина²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(38-үй, Гоголь көш., 100000 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының докторы, профессор, этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры

<https://orcid.org/00000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(38-үй, Гоголь көш., 100000 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

PhD

<https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>. E-mail: gulnara_2007@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* XX ғ. 60-70 жылдары қазақ әдебиетінде тарихи жанрдағы шығармалар пайда болды. Зерттеліп отырған кезеңдегі тарихи әңгімелер қазақтардың ұлттық өзіндік санасының оянуы мен өсуіне алғышарттар жасады, ұлттық мемлекеттіліктің даму тарихы мәселелері көтерілді. Тарихи романдардың авторлары қазақтардың отаршылдық өткенінің бетін ашуға, тоталитарлық режим кезіндегі Қазақ КСР-індегі этникалық, мәдени және әлеуметтік процестерді қайта қарастыруға талпыныс жасады. *Мақсаттар мен міндеттер.* Бұл мақаланың мақсаты – тарихи жанрдағы шығармалар мен оның қазақ халқының ұлттық болмысының қалыптасуына ықпалын зерттеп, талдау. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада негізгі дереккөздер ретінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің, Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінің материалдары мен Д.А. Қонаев, М.М. Әуезовтің мемуарлық естеліктері пайдаланылды. *Нәтижелер.* Әміршіл-әкімшілік жүйе жағдайында белгіленген идеологиялық шеңберінен шығып кеткен барлық қоғамдық ғылымдар саласындағы еңбектер сынға алынды. Қазақ жазушылары тарихи әңгіме жазу арқылы қазақ халқының тарихын көрсетудің жолдарын іздеді. *Қорытындылар.* Тарихи жанрдағы шығармаларды талдау жазушылардың қазақтардың мәдени «артта қалуы» туралы кеңестік идеологияның басым дискурсына қарсы шығып, өз халқының қаһармандық өткенін суреттеуге тырысқаны анықталды. Зерттеліп отырған кезеңде ұлттық тарихи әңгімелердің пайда болуы қазақ қоғамының дүниетанымы мен ұлттық өзіндік санасының қалыптасуына үлкен әсер етті.

Түйінді сөздер: ҚазССР, қазақ жазушылары, тарихи әңгімелер, ұлттық болмыс, этникалық әдебиет

Алғыс айту: «1945-1991 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік ұлттық саясат және этносаралық қатынастар мәселелері» атты мақала «Жас ғалым» ғылыми жобасын IRN AP4972994 іске асыру шеңберінде орындалды.

Дәйексөз үшін: Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М. 1960-1970 жылдардағы тарихи жанрдағы әдеби шығармалардағы қазақтардың ұлттық болмысының құрылысы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 450-465 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_450-465

КОНСТРУИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ КАЗАХОВ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСТОРИЧЕСКОГО ЖАНРА В 1960-1970 ГГ.

Зауреш Галимжановна Сактаганова¹, Гульнар Муратовна Байгожина²

¹Қарагандинский университет имени академика Е.А. Букетова (д. 38, ул. Гоголя, 100000 Караганда, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований

<https://orcid.org/00000-0002-5881-482X> E-mail: zauresh63@mail.ru

²Қарагандинский университет имени академика Е.А. Букетова (д. 38, ул. Гоголя, 100000 Караганда, Республика Казахстан)

PhD

<https://orcid.org/0000-0001-7779-9509> E-mail: gulnara_2007@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М., 2024

Аннотация. *Введение.* В 60-70-е гг. XX века в казахской литературе появились произведения исторического жанра. Исторические нарративы в исследуемый период создали предпосылки для пробуждения и роста национального самосознания казахов, поднимались вопросы истории развития национальной государственности. Авторы исторических романов предприняли попытки освещения колониального прошлого казахов, переосмысления этнических, культурных и социальных процессов в КазССР в рассматриваемый период. *Цели и задачи.* Целью данной статьи является изучение и анализ произведений исторического жанра и их влияние на формирование национального самосознания казахского народа. *Методы и материалы.* Основными источниками в статье стали архивные материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан, Государственного архива Российской Федерации, мемуары, материалы личного происхождения из фондов Д. Кунаева, М. Ауэзова. *Результаты.* В условиях командно-административной системы, критике подвергались труды в области всех общественных наук, выходящие за круг обозначенных идеологических контуров. Казахские писатели искали способы освещения истории казахского народа через написание исторических нарративов. *Выводы.* Казахские писатели пытались оспорить господствующий дискурс советской идеологии о культурной «отсталости» казахов, описать героическое прошлое своего народа. Появление национальных исторических нарративов оказало большое влияние на формирование мировоззрения и национального самосознания казахского общества. **Ключевые слова:** КазССР, казахские писатели, исторические нарративы, национальное самосознание, этническая литература

Благодарность: Статья выполнена в рамках реализации научного проекта «Жас ғалым» ИРН АР4972994 «Советская национальная политика и проблемы межэтнических отношений в Казахстане в 1945-1991 гг.».

Для цитирования: Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М. Конструирование национального самосознания казахов в литературных произведениях исторического жанра в 1960-1970-е гг. //Отан тарихы. 2024. Т. 27№ 2С. 450-465. (На Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_450-465

Introduction. The political life of the country was characterized by a trend, which N. Werth labeled as “nationalities' ostracization” which manifested itself in all spheres of Soviet life from the second half of the 1940s. N. Werth wrote “Stalin returned to the idea where Russia played the role of the center of the system. This concept was “historically justified” in the second half of the 1940s by the glorification of the past of the Russian people and the revision of the history of their relations with other peoples of the USSR” (Werth, 1992: 208-209). The similar trend continued in the Khrushchev period as well. Democratization processes and reforms of the socialist system under N.S. Khrushchev were inconsistent and contradictory. The cessation of repressions certainly contributed to stabilization in Soviet society, still the main orientations of “public consciousness” were formed exclusively “from above” (Aksyutin, 2004: 3). Public sentiments contradicting the fundamental principles of the Soviet system were either persecuted or monitored, depending on the radical character of the ideas and feelings. The process of derogation from the “Khrushchev thaw” has begun. Ideological control was again strengthened (Pikhoya, 200: 254). Khrushchev’s “thaw” “failed to meet the expectations of the Soviet intelligentsia” (Zisserman-Brodsky, 2003: 10). The authoritarian methods of suppression of any dissent continued under Leonid Brezhnev (Suzhikov, 1991: 321). In addition, there was a process of purposeful formation of the supra-ethnic unified community – the “Soviet people”, which offset the national specificity of the peoples of the USSR. The “Us-Them” dichotomy was asserted in the mass consciousness through institutional influence. “We” are Soviet people and “they” are either non-Soviet or even anti-Soviet (Sikevich, 2017: 316). The Resolution of the Central Committee of the CPSU “On Increasing the Responsibility of the Heads of the Press, Radio, Television, Cinematography, Cultural and Art Institutions for the Ideological and Political Level of Published Materials and Repertoire”, adopted on January 7, 1969, served as a basis for strengthening ideological control in the country. Historical-revolutionary and military-patriotic themes were prioritized in allowing literary works to be printed (Vdovin, 2024: 486).

Thus, the Party continued to control literature, social sciences, and periodical publications to prevent the publication of works that contradicted the official Communist ideology. Part of the Kazakh intelligentsia (some due to sincere belief in communist ideals, some due to some opportunistic reasons, etc.) was forced to speak in support of the current policy and fulfill the social order on the instructions of the party. Culture in all its manifestations was considered by the highest party leadership as an instrument of ideology and politics (Kydyralina, 2009:175). According to B.M. Suzhikov, the misfortune of social scientists was that the fear of being accused of the proclamation of ethnocentrism continued to persist. The authors limited themselves to writing texts acceptable to the command and administrative system (Suzhikov, 1991: 321). However, despite the bans and persecution, the Soviet leadership systematically received letters from representatives of the creative intelligentsia opposing the intensified ideological control and censorship from the mid-1960s to the early 1980s (Pikhoya, 2000: 255). During these years, groups of Kazakh youth oriented towards the development of the national language, national culture, and the preservation of Kazakh traditions and customs emerged. Thus, participants of the youth organization

“Zhas Tulpar”, one of the founders of which was M.M. Auezov, stood for the propaganda of national culture, including language, history, Kazakh literature, art, and music. The members of the group organized concert programs and met with scientists, writers, and other representatives of creative intelligentsia to improve the work on the promotion of the Kazakh people’s national culture and art (Kydyralina (2), 2009: 248).

Soviet Kazakh literature was conditionally divided by the authors of the article into two groups. The first group includes works that fit into the “procrustean bed” of Marxist-Leninist ideology. These works reflected the themes of internationalism, the friendship of peoples, and propaganda of the Soviet way of life. Many works were written about the successes of industrial development, the Virgin campaign in the republic, etc. Some writers were quite sincere in writing about the prosperous Soviet life, others tried to conform to the ideological conjuncture, fulfilling the order of the top party leadership, and keeping similar tendencies in the content of their works.

The second group includes works of the historical genre of the 1960s-1970s in which Kazakh writers attempted to cover the pre-colonial and colonial history of Kazakhstan. In historical novels, writers have addressed national culture, history, ethnic identity, etc. We agree with the Professor of Cambridge University D.T. Kudaibergenova’s viewpoint, who argues that “the cultural elites were able to go further than the restricted frameworks of official censorship. This allowed them to manage covering some of the issues of the ethnic and territorial history and cover the pre-Russian (both Tsarist and Bolshevik) parts of the history that were seen by the Soviets as nationalistic” (Kudaibergenova, 2013: 840). Moreover, the local political elite supported the writers and allowed several works that somewhat “fell out” of the vector of communist ideology for the publication. For example, D.A. Kunayev wrote in his memoirs about support to I. Esenberlin, O. Suleimenov and others (Kunayev, 2022: 259).

One of the main tasks of a modern multi-ethnic state is to study the dynamics of ethnocultural development. The analysis of these aspects in the Soviet period is relevant and in demand, as the modern multi-ethnic picture in Kazakhstan was formed precisely during the Soviet period. Kazakh writers’ works of the historical genre in the studied period are the reflection of the historical, cultural and social processes of Kazakh society. Studying and analyzing the works of Kazakh writers allows to uncover how writers under the Soviet regime tried to convey to the reader feelings of national pride, national self-consciousness and national identity.

The study of the historical genre in Soviet Kazakh literature allows the opportunities to reconstruct ethnic, cultural, political and social processes in the Kazakh SSR.

Materials and methods. The methodological basis of the study is a set of general scientific and historical principles: historicism, objectivity, integrity and systemacity. The principle of historicism allowed us to study the process of formation of national literature in the 60-70s of the XX century. In particular, the authors attempted to study the relationship between the history and literature of the Kazakh people, the process of formation of their national consciousness through the prism of national historical narratives. The use of various documentary sources, analysis of research literature allowed a comprehensive study of the role of the historical genre in Kazakh literature in the construction of Kazakh national identity in the 1960s-1970s.

Practical tools are a set of general scientific (content analysis, synthesis, induction, deduction, interpretation and generalization) and special-historical methods, such as historical-comparative, historical-systemic, retrospective, and reconstruction methods, which allowed us to determine the main conceptual ideas of the analyzed historical novels and substantiate their value for Kazakh society in the 60-70s of the twentieth century.

During the research various types of published and unpublished sources were used: office records (certificates, reports, statements) and materials of personal origin (memoirs, diaries).

The main sources were the works of Kazakh writers on historical themes. Archival materials collected in Kazakh and Russian archives also became the source base of the study. In the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) the documents from fund 2225 - personal fund of the poet, public figure Olzhas Omarovich Suleimenov, fund 1692 - Ministry of Education of the Kazakh SSR, fund 1890 - Ministry of Culture of the Kazakh SSR, fund 929 - Kazakh State Publishing House were studied. In the State Archive of the Russian Federation (SA RF) the archival files of the fund 10063 - the fund of the state political and public figure of the USSR and Russia Yakovlev Alexander Nikolayevich were reviewed.

The most valuable part of the study is the materials of fund 2225 of the CSA RK. The documents of the fund contain O.O. Suleimenov's interviews to magazines and newspapers, sketches on the ongoing national policy in the republic, etc. The article uses the declassified document of the State Security Committee of the Kazakh SSR about the verification of citizens' letters regarding O. Suleimenov. This reference contains reviews of O. Suleimenov's books "Az i Ya" and I. Esenberlin's "Wrath" in Kazakh.

A certain substantial basis of the article was formed by memoirs and documents of personal origin: "About my time. From Stalin to Gorbachev" by D. Kunayev, "Diaries. Leave to Stay" by Murat Auezov.

Discussion. Historiography on the problem under study can be divided into two groups of studies: works of foreign and domestic scientists.

In the works of foreign researchers B. Anderson (1983), M.B. Olcott (1983), D. Zisserman-Brodsky (2003), D. Kudaibergenova (2013, 2019), etc., issues related to the formation of national identity, interaction between representatives of different nationalities, manifestations of nationalism, chauvinism, etc. are raised.

The works of M.B. Olcott and D.T. Kudaibergenova were of the greatest interest for the study. M.B. Olcott notes that the works of Kazakh writers in the 1960-1970s were devoted to important events in the history of Kazakhstan. According to the researcher's viewpoint, the authors of historical novels painted a more "Kazakh-centered" picture of the pre-revolutionary period than many of the Soviet Kazakh historians did (Olcott, 1981: 31).

D.T. Kudaibergenova explores historical, social and cultural aspects of Kazakh society through historical narratives of the twentieth century. The researcher believes that Soviet Kazakh writers managed to influence the national consciousness of Kazakhs through their works, and the mass publication of historical novels formed "an imaginary community of Kazakhs". Kudaibergenova D.T. says that Kazakh Soviet writers created "ethnic literature", which reflected the ideas of Kazakh ethnosymbolism and ethnocentrism. These historical narratives were written for Kazakhs by Kazakhs, mostly in the Kazakh language (Kudaibergenova, 2013: 847).

It is important to highlight the works of the following Kazakhstani researchers: Zh.U. Kydyralina (2009), G. Dadabayeva and D. Sharipova (G. Dadabayeva, 2016). Based on extensive archival material Zh.U. Kydyralina investigates the socio-political sentiments among Kazakh creative intelligentsia on the national issue. In the work "Nation and History" the process of the formation of national self-consciousness of the Kazakh people, the problems of national-state construction in the republic, and the emergence of the national idea are considered in detail.

G. Dadabayeva and D. Sharipova on the example of I. Esenberlin's historical novel "Nomads" concluded that in the Soviet Kazakh literature, post-colonial problems were touched upon in the 1960s-1970s. Researchers argue that "The realization of the project

would have been impossible in the 1920–1950s, not only due to ideological censorship, but also due to the lack of favorable conditions, including post-war poverty, Stalin’s purges, and the immaturity of national political elites who were unable to sponsor such projects” (Dadabayeva, 2016: 169). Let us disagree with the last formulation of the researchers about “immaturity of national political elites”. It is doubtful that the national intelligentsia of the 20-50s of the twentieth century can be considered “immature”; rather, it was placed within a rigid, clearly delineated ideological framework. Researchers also note the “loopholes” used by Kazakh writers in creating “nationalist” narratives. G. Dadabayeva and D. Sharipova agree with D.T. Kudaibergenova’s viewpoint that writers used mainly the Kazakh language to cover some historical subjects and overcome the restrictions imposed by censorship. Since the central authorities did not speak Kazakh, the field for voicing historical subjects was less limited.

Results. Literature was a powerful tool of Soviet propaganda. The power structures considered writers as a force influencing the public consciousness of the people. Some writers tried to meet the expectations of the party. It depends on several reasons, among which are (as noted above) internal convictions and adherence to the ideals of Soviet power, the desire to advance in their careers and receive high royalties, fear of condemnation or exile, etc. Consequently, the “correct” (in the communist sense), “ideologically verified”, “obedient” generation of writers, scientists, artists, etc. was formed. O. Suleimenov said: “Obedient literature and disciplined science - mentally underdeveloped generation, weak technology, primitive production” (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 245. P. 26). Literature subordinated to the political system created illusions of a prosperous life and often led readers away from the Soviet reality. However, another part of the writers was telling about the history of Kazakhs, reflecting the problems of their people, national identity in their works.

Literature not based on Marxist-Leninist philosophy was criticized, prevented from publication or withdrawn. The situation became more difficult after the adoption of the resolution “About political mistakes in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR” (1947). During Kazakh literature lessons much more attention began to be paid to the dominant influence of Russian literature on the development of Kazakh. In most Kazakh secondary schools, 10th-grade students wrote essays on the following topics: “The Role of Russian Literature in the Development of Kazakh Literature”, “Russian Culture in Abai’s Works”, “The Theme of Soviet Patriotism in Dzhambul’s Poetry”, “Images of Lenin and Stalin in Kazakh Poetry”. Students of historical circles of some secondary and seven-year schools in East Kazakhstan, Dzhambul, Karaganda, Semipalatinsk and other regions were mainly engaged in the study of the history of the Russian state, the emphasis was made to a greater extent only on the history of the USSR. Thus, according to the reports, students prepared several reports on such historical topics as: “USSR in Soviet literature”, “Traditions of the great Russian commanders Suvorov, Kutuzov in the Great Patriotic War”, “Great Commanders of the Civil War of 1918-1922”, “The victory of the Russian people over Nazi Germany under the leadership of the Great Stalin” and others (CSA RK. F. 1692. In. 1. C. 1188. P. 252). The main topics of the institute lectures for teachers, students and school teachers were predominantly lectures and reports exposing nationalist perversions and mistakes, explaining the policy of the Communist Party in the national question (CSA RK. F. 1692. In. 1. C. 2138. P. 66). Novels about happy Soviet life were published in huge print runs. The propaganda of communist ideas was also carried out through the publication of a large number of translated and original works of the classics of Marxism-Leninism in Kazakh and Russian languages.

It is possible to distinguish several main directions of literature released by the editorial boards of publishing houses “Kazakhstan” and “Zhazushy”: propaganda of ideas of Marxism-Leninism; struggle against hostile ideology; atheistic literature; development

of methodology of agitation-mass work in the network of party and Komsomol education; propaganda of Soviet way of life; education of political consciousness and moral and volitional qualities of builders of communist society (especially of the younger generation). A significant part of literature was created not for the cultural enrichment of the Kazakh people, but for the formation, dissemination and consolidation of communist ideology (CSA RK. F. 929. In. 8. C. 4. P. 1).

In the introduction of the article, we proposed a conventional division of the works of Soviet Kazakh writers into two groups. Let us consider the first group.

The theme of internationalism, friendship of peoples was fundamental in Kazakh literature. For example, such works as “Soldier from Kazakhstan”, “Awakened Land” by G. Musrepov, “School of Life” by S. Mukanov were published and welcomed. G. Musrepov talks about friendship and mutual assistance of peoples, internationalism, the role of Soviet toilers, etc. in his works. The fragment from “Soldier from Kazakhstan” arouses interest. G. Musrepov illustrated the meeting between a Kazakh and a Turkmen, who told each other about their nationality in the conversation. G. Musrepov wrote: “They sit next to each other, carefree joking, laughing together at things that would have been fought to the death before”. From the story it becomes clear that both of them were born on a land where there had been constant conflicts for centuries, and now (after the establishment of Soviet power) this land has become a place of close friendly fusion of cultures. This meeting was witnessed by the hero of the story, Kairush, who “waits when they return to the theme of “only Kazakhs”, “only Turkmens”. If there is no longer a trace of this wild ancient enmity in them, then what do their words mean?” (Musrepov, 1949, 50). From their further conversation Kairush understands, that for the interlocutors the national belonging of “Kazakhs” and “Turkmens” was expressed only “in the differences in material culture and in certain skills possessed by their fathers and grandfathers”. Thus, G. Musrepov shows the changes that have taken place in the consciousness of people, where there is no more place for wars and clashes, and the national features, content and specificity of the spiritual cultures of the two ethnic groups remain only in the past.

The novel “Awakened Land” shows the first meeting of Russian, Ukrainian and Kazakh workers which has led to friendship and mutual understanding. Representatives of different nationalities managed to find a common language, experience a sense of pleasure from mutual communication, and most importantly, G. Musrepov reflects the formation of proletarian, international ideology (Musrepov, 1953: 10). “Awakened Land” by G. Musrepov is the transition of the Kazakh republic from a backward national periphery to a modern industrial region along with other developed republics of the USSR (Musrepov, 1953: 11).

S. Mukanov shows plots about the mutual help of Kazakhs and Russians in his work “School of Life” (Mukanov, 1985:33). We consider it necessary to cite one conversation from the work “School of Life”, in which the idea of the superiority of the “elder brother” was carried out: “Saktar said that in general everything in our houses (kibitkas) - linen, dishes, clothes – everything is made by Russian hands and in Russian factories. And what can do people in our steppe? – Felting, making a cart, building a yurt. Is that all? And dwelling! Before the Russians, the Kazakhs did not even know how to build a dugout. Only about fifty years ago they started to build stoves and fence yards, and even that was not there... We should learn from the Russians... Our ancestors migrated to these places from Syr Darya a hundred years ago... we fled from the Kalmyks and found protection by the Russians. At that time there were Cossack villages here, Cossacks welcomed the escapees: “Settle down! Live! The land is not spared! The whole steppe is yours”. So, our great-grandfathers began to settle down and learn from the Russians. But it was not to be... Mullahs and khans began to mess them up, especially Kenesary, Ablai's son did a lot of things. He's a son of a dog. He's raised the whole nation. Well, only in our place he was unlucky. Our fathers drove him out of here”

(Mukanov, 1985: 105). Thus, the idea of certain helplessness of Kazakhs in the past was fixed in the mind of the Kazakh reader. In the mentality of Kazakhs the thesis, expressed in the 1920s by F.I. Goloshchekin, that “it is necessary... to influence the steppe man, to teach him to use a spoon, fork, windows, pipes in wintering houses...” was fixed. This couldn’t but form among Kazakh youth a certain syndrome of “inferiority” in the future.

The writer in the pages of his novel shows a disdainful attitude towards the Kazakh language before the establishment of Soviet power. In particular, S. Mukanov illustrates a plot where the interpreter, a Russian Cossack who knows Kazakh perfectly well, deliberately and demonstratively distorts it in conversation, periodically inserting Russian words. The writer is sure that the interpreter did it “out of the greatest contempt and disregard for the Kazakh language” (Mukanov, 1985: 93).

During the meeting of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on the preparation for the decade of Kazakh literature and arts in Moscow, which was held on October 27, 1955, Leonid Brezhnev (then First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Republic) noted that “Kazakhstan is not the same as it was in the recent past. We will write that grandiose socialist construction is being carried out in Kazakhstan and that against background art, literature, Kazakh people are growing, and we want to show our achievements in Moscow. The decade should show the course of history, so that the themes of theater, art workers, literature, painting reflected historical-revolutionary themes. Moments included in the first volume of the history of the Kazakh SSR on the reunification of Kazakhstan with Russia, friendship with the Russian people. It would be nice to show the historical moments, the reunification of Kazakhstan with Russia in art in the aspect of Bogdan Khmelnytsky. We must show the historical-revolutionary theme, then the modern theme” (CSA RK. F. 1890. In. 1. C. 322. P. 49-50). So, from the statement of L.I. Brezhnev at the meeting we see that writers were given (recommended) specific guidelines and directions, among which the most popular were historical-revolutionary themes, socialist construction, achievements of the Kazakh people after the establishment of Soviet power, friendship of peoples.

The plenum of the CPSU Central Committee (April 1968) noted the sharp aggravation of the ideological struggle between capitalism and socialism. The resolution pointed to the need to “direct all available means of ideological education to strengthen the communist conviction, the sense of Soviet patriotism and proletarian internationalism in every communist and Soviet man, ideological firmness and ability to resist any form of bourgeois influence” (CSA RK. F. 929. In. 8 C. 164. P. 1). In general, by the content of such works we can conclude that the theme of friendship of peoples was fundamental in Kazakh Soviet literature. There was constant propaganda of the ideas of Marxism-Leninism, idealization of the Soviet way of life, irreconcilability to the enemies of socialism and communism.

The second group of creative writing intellectuals.

Genres of historical and science fiction literature appeared in the Kazakh creative environment in the 60-70s of the twentieth century. M.M. Auezov labeled this direction as a “revival of remembering and fantasizing function of ethnic memory” (Auezov, 2011: 266). Perhaps M.M. Auezov meant that the time had come when it was necessary to turn to the past for the formation of national consciousness. As M.M. Auezov wrote: “We are forced to start from the bottom – to solve the problems of the anti-colonial movement”. As a result, Soviet Kazakh writers explored their history, traditions, and national values with the help of myths and symbols. They created images of national heroes, formed resistance to the ethnic and cultural assimilation of the Kazakh people. Thus, the new Kazakh literature of historical genre in the period under study contributed to the awakening and growth of the national self-consciousness of the people. Writers created so-called “imagined communities” (Anderson, 1991), and developed the “national imagination” of Kazakhs in their historical

novels (Kudaibergenova, 2013: 842). O.O. Suleimenov in his interview said: “We, the writers, got involved in special studies, and through our efforts this topic became permissible”, adding that “now every second writes about history, which is also bad” (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 88. P. 10). We assume that O.O. Suleimenov meant that not all writers could/wanted to cover the history of the Kazakh people, due to the reasons we described above. Deformations (errors, inaccuracies, mythologization, etc.) of some historical events could lead to several problems and contradictions. Writers-historians were able to reconstruct history in the memory of the people only by painstakingly gathering disparate knowledge (the fragmentation was also connected with prohibitions/restrictions in the pre-war period of the 1930s to refer to the pre-revolutionary historical past, the threefold change of the alphabet “Tote-Zhazu - Latin – Cyrillic” and in this connection the gap in the ability/opportunity to read the texts of the recent past, the absence/limitation of written sources due to the specificity of the nomadic way of life of Kazakhs, etc.). Excessive attachment to the fact and excessive freedom in its interpretation were the two extremes that the creator of historical novels had to overcome (Auezov, 1972: 119). The ideological views of writers also led to distortions and inaccuracies in conveying the historical past. As M.M. Auezov noted, a writer who dares to create historical narratives should clearly define his worldview principles and tasks. In addition, he should know what the problems to be solved with the experience of previous generations (Auezov, 1972: 118). M.M. Auezov, regarding some writers of the historical genre wrote that “its creators remain in the captivity of the old social orientation and therefore cannot but limit themselves to liberal enlightenment, hurrah-patriotic slogans that do not shock the censorship and excite only embryonic levels of patriotism” (Auezov, 2011: 266). In our opinion, M.M. Auezov was referring to that part of the intelligentsia who, due to censorship and restrictions, avoided forbidden topics in literature, fearing possible accusations of nationalism and other repressive measures from the authorities. However, at the same time, through references to various historical events and cultural values, without openly opposing or coming into conflict with the official ideology, they tried to influence the minds and national feelings of the Kazakh people. The plots of the ancient and medieval history of the Kazakh people were one of the important themes in the works of Kazakh writers in the period under review. The study of the past became the subject of critical analysis and served as a basis for identifying the national in literature. According to M.M. Auezov, the emergence of this genre met the actual spiritual demands of the Kazakh people (Auezov, 1972: 8). A nation's interest in its history indicates not only a high level of its self-consciousness, but also provides an opportunity to conceptualize itself as a whole, to determine its place among other nations (Auezov, 1972: 72).

According to Kazakh researchers G. Dadabayeva and D. Sharipova, the Kazakh historical novel of the 60-70s of the twentieth century is a symbiosis of the imperative of Russian-language literature and the counter-imperative Kazakh national literature (Dadabayeva, Sharipova, 2016: 166). The main post-colonial problems, such as the colonial past, problems of language usage and its development, etc. were touched upon in Kazakh Soviet literature precisely in the 1960s and 1970s. Kazakh writers faced the need to define new approaches to the study of the colonial history of Kazakhstan. In historical novels, writers were allowed to raise issues of statehood and national consciousness, to voice the problems of the Kazakh people, which were limited by the framework of Soviet ideological dogmas (Auezov, 2011:172).

M.B. Olcott argues that “The Kazakhs like all other Soviet people have their share of hack writers, party apologists and career literary administrators who occasionally pen a poem or short story to demonstrate their capacity to do creative work. Dzhuban Moldagaliev, the current head of the Kazakh Writers Union is one such person” (Olcott, 1983: 29). However,

we disagree with M.B. Olcott's viewpoint. Indeed, Zh. Moldagaliev was favored by the authorities, he was the first secretary of the Writers Union of Kazakhstan in 1953-1954, and in 1963-1971. He received the State Prize of the USSR for the poems "Eagle Steppe", "Mudflow"; he received the State Prize of the Kazakh SSR for the poem "Kisen Ashkan". His book "He Who Broke the Fetters" was awarded the Abay State Prize. However, in his creativity, some works reflected the specifics of the national culture and mentality of the author. We believe that M.B. Olcott's opinion is biased. In the poem in Kazakh "Men Kazakpyn" (I am Kazakh) (1964) Zh. Moldagaliev showed the life of the Kazakh people, its national characteristics, heroic traditions, and love for the Motherland. For example, his poem "Kazakh" did not correspond to the requirements of the Communist Party and for 35 years was not published anywhere. It was published only in 1979. During the December 1986 uprising, Zh. Moldagaliev spoke in support and defense of Kazakh youth to G. Kolbin (Sputnik.kz).

M.B. Olcott singles out a group of talented writers: I. Esenberlin, O. Suleimenov, A. Alimzhanov, S. Sanbayev, D. Doszhanov, A. Kekilbayev (Olcott, 1983: 29). The works of these writers have made a significant contribution and serve as a valuable addition to the history of Kazakhstan. O. Suleimenov noted that Kazakh culture was influenced by "cultural internequine strife".

The historical novel in Kazakhstan, was first popularized in the 1950s by A. Nurpeisov's trilogy about Aral fishermen during the civil war. A. Nurpeisov criticizes the ill-conceived and short-sighted Soviet authorities for the ecological disaster on the Aral Sea. At that time, A. Nurpeisov's critical remarks were cut for ideological reasons. The writer was able to voice these problems only during perestroika in the "The Last Duty" diology. In A. Nurpeisov's novels we see the love of Kazakhs for their land, the struggle of the Kazakh people for a better life.

I. Esenberlin's novel-chronicle "The Nomads" in three parts is one of the most interesting examples. The novel tells the story of the Kazakh people from the time of the formation of the Kazakh Khanate to the uprising of Khan Kenesary Kasymov in 1830-1840s.

M.B. Olcott, in retelling the novel "The Nomads", gives her interpretation of it. I. Esenberlin's Kenesary is not the cruel and despotic figure as portrayed by most Soviet authors. At some points, he evokes sympathy, defeated not only by Russia's superior military strength, but also by his refusal to accept the compromise that was offered to him. M.B. Olcott argues that I. Esenberlin defends the right of Kazakhs to keep all their national heroes, both positive and negative (Olcott, 1983:32). Indeed, in I. Esenberlin's novel Soviet readers were introduced to outstanding people who left a bright trace in the history of the Kazakh people.

In the afterword to the I. Esenberlin's novel, A. Margulan wrote that the history of Kazakhstan does not appear in isolation, but as a natural part of the general historical process, the events in it are considered from a deeply internationalization perspective. Archival materials contained in the fund 2225 Olzhas Omarovich Suleimenov, indicate that 60-70s of the twentieth century Kazakh prose writers of the older and middle generation created "entire hymns of Russian-Kazakh friendship" (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 224. P. 3). I. Esenberlin's novels "The Nomads" in 3 volumes, "Golden Horde" in 3 volumes "opened new pages of the history of Russian-Kazakh relations" (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 224. P. 4).

But there were facts of criticism and rejection of I. Esenberlin's work by party officials. Thus, M.A. Morozov, being the head of the sector of the Propaganda Department of the Central Committee, pointed out that some books and articles described historical events without "class analysis" and idealized the past of the people in the national republics. As an example, he named I. Esenberlin's novel "Khan Kene". M.A. Morozov insisted that the whole novel is imbued with the spirit of idealization, glorifying Kazakhs' nomadic

way of life, and Kenesary himself and his supporters are presented as “noble, courageous and great dzhigits”. M.A. Morozov accuses I. Esenberlin that he insistently emphasizes: Kenesary is a direct descendant of Chingiz Khan and therefore should rule the Kazakhs.

Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan Imashev reported that I. Yesenberlin’s novel was first published in the Kazakh language and criticized for ideological errors in the Kazakh press. However, despite this, it was published in Moscow by the publishing house “Soviet Writer” and was distributed throughout the country (SA RF. F. 10063. In. 1. C. 90. P. 23). D. Kunayev noted that I. Esenberlin's trilogy was highly recognized by the public (Kunayev, 2022: 258).

In the novels “Constellation of Pleiades”, “Pre-dawn Twilight” by A. Kekilbayev and “Spring snow” by M. Magauin the picture of Kazakh reality at “voluntary accession to Russia” is presented. In particular, O.O. Suleimenov wrote that A. Kekilbayev’s historical prose did not shy away from the pressing problems of his time (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 224. Pp. 3-4). M.B. Olcott noted that Kazakh literature tried to avoid controversial topics concerning Kazakh-Russian relations. Several prominent Kazakh writers gained fame by writing about the period before the formation of the Kazakh Khanate. The most famous writer of fiction was D. Doszhanov. The theme of Islam is presented in his widely popular book “The Silk Road” (Olcott, 1983: 35). D. Doszhanov omits the theme of religion in his work, but the very choice of this topic demonstrates that the Kazakhs are Muslim people who are part of the Muslim world of Central Asia. Most writers follow D. Doszhanov's example and avoid direct discussion of Islam and Islamic philosophy. It would be a mistake to assume that writers who wrote about Islam were practicing Muslims and used their works as propaganda for religious values. M.B. Olcott thinks that writers who reported life under Soviet rule were more cautious in discussing religion. As a rule, elderly people were represented as religious in their works. However, their religiosity was not the center of the plot and was manifested in an unobtrusive form (Olcott, 1983: 35). The writers did not touch upon religious themes, because one of the main directions of publishing houses in Kazakhstan was atheistic literature.

A. Alimzhanov criticized historians for forgetting about Al-Farabi, wrote about the culture of urban development in the Kazakh steppe, gave examples of ancient cities in Central Asia in the story “The Caravan Goes to the Sun”. The author emphasized that Kazakhs were not just nomads, but also creators of remarkable monuments of national culture (Olcott, 1983: 50). In addition, A. Alimzhanov praised the bravery and fearlessness of steppe warriors. As an example, he cited the phrase “Kosog regiments” from the work “Tale of Igor's Campaign”. In this case, the author correlated the word “Kosog” with the word “Kazakh” and assumed that it refers to Kazakh regiments (Olcott, 1983: 53). A. Alimzhanov in his works showed a sense of pride for his people, the desire of young people to know their history, highlighted the problems of everyday life of Kazakhs.

In the story “Karasunkar's Bridge”, A. Alimzhanov described a religious old man who prevents young people from excavating mounds. The elderly shepherd Karasunkar acts as a guardian of Muslim graves and he is an atypical hero of Soviet-era stories. Karasunkar is presented as a deeply religious man whose faith led him to the “greatest folly” of his life – migration to China after the revolution on the mullah's order. He later returns to Soviet Kazakhstan depicted as a paradise compared to Communist China.

A. Alimzhanov’s novel “Makhambet's Arrow” is about the national liberation struggle of Kazakhs led by I. Taimanov and M. Utemisov. This is what Kurmangazy said about the rebellion of Kazakhs: “No one has ever been able to bring the steppe people to their knees by force” (Auezov, 1972: 52). A. Alimzhanov made excursions into the field of history with deep reflections on the individual and the people’s fate, on the connection of times, on the contradictions of life, on the “spiritual maturation of that generation of Kazakh intelligentsia” (Auezov, 1972: 74), to which A. Alimzhanov himself belongs. Perhaps, speaking about

“spiritual maturation”, M.M. Auezov meant reassessment of life values, reflection and search for answers to questions about the development of his people, national identity and national self-consciousness. In A. Alimzhanov’s works we see the love for his Motherland, the struggle for justice. The creativity of the writer is the reflection of his attitude to the past and present of the Kazakh people. The study of the links between Kazakh and Russian literature remained one of the actual problems.

One of the first “historians of literature” (Auezov, 1972: 64) who talked about the ancient proximity of nomadic and Rus was O.O. Suleimenov. The linguistic and historical analysis allowed him to identify a layer of words of Turkic origin in the Russian epic “The Tale of Igor’s Campaign”, testifying to the interconnection of the ancestors of modern Kazakhs and Russians (Auezov, 1972: 64). “The Tale of Igor’s Campaign” was withdrawn by the Ministry of Defense from all military libraries of the country (Kunayev, 2022: 291). Olzhas Suleimenov’s book “Az i Ya” was published in the mid-1970s and received a negative reaction in Moscow. One Central Committee reference stated unapologetically about the young writer: “He tries to claim that patriotism is incompatible with a truly scientific phenomenon” (Ayagan, 1999: 81). Many prominent scholars and critics have declared this book nationalistic. For example, M.A. Suslov labeled the book as a work “with a clear anti-Russian and nationalistic orientation”. The edition of the book was banned. Doctor of Historical Sciences B.G. Ayagan wrote: “Even we, first-year students of the Almaty University were punished for reading O. Suleimenov’s book “Az i Ya” (Ayagan, 1999: 81).

There were facts when this work appeared in interrogations of the Soviet power’s “opponents” in power structures. Kozhakhmetov Hasan Karibzhanovich was prosecuted under Article 170-1 of the Criminal Code of the Kazakh SSR by the Department of State Security of the Alma-Ata region on April 30, 1977. He was born in 1949 and worked as a teacher at a children’s music school in Issyk, Alma-Ata region. H. Kozhakhmetov was sentenced to two years of imprisonment for having produced and reproduced 670 copies of documents, proclamations of an “anti-Soviet nationalist nature” entitled “Internationalism and How Russians Use It”, “The Aspiration of the Russians to Become an International Gendarme”, “Union or Colony” and “On the Assimilation of Peoples”. During the search of his apartment Kazakh-language texts entitled “Az i Ya” and “Wrath” were found among other documents and seized. During interrogations, H. Kozhakhmetov said that they were compiled by him and were reviews of these novels. During the investigation of the criminal case, investigators petitioned several times for the interrogation of O. Suleimenov as a witness to the leadership of the Committee of State Security of the Republic. However, this issue was not resolved positively (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 521. P. 4-5). In his reviews H. Kozhakhmetov noted the great importance of the work “Az i Ya”, characterizing it as “the most valuable and truthful”. He noted that if Kazakhs would objectively evaluate history, then the history of “Turkestanians” would be studied as well as the history of Assyria and Babylonia. The reason this has not happened is that making changes to “already established “academic” history frightens the “great Europeans”. H. Kozhakhmetov argued that many Turkic peoples are part of the Soviet Union, and therefore it is “a very hard thing for Russians to recognize a more ancient history of the development of colonial foreigners than the history of Russians”. He believed that it was because “no proper attention was paid to the study of the history of the Turks” and some certain historical dates and facts were hidden, i.e. “the official authorities turned a blind eye to the proven truth, pretending that it did not exist” (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 521. P. 6).

In the publishing house “Zhazushy” concerning the implementation of the Decrees of the CPC Central Committee of June 17, 1976 “On the book of O. Suleimenov “Az i Ya” there was strengthened control over the origin of manuscripts, introduced mandatory double review, discussion of the most important manuscripts at the editorial and publishing councils.

As a result of the “intensive” work, serious comments and reductions were made on several manuscripts, some were delayed, and “ideological errors” were eliminated. Three employees of the publishing house were dismissed for the discovered shortcomings in the preparation of manuscripts, and four employees received warnings (CSA RK. F. 2225. In.1. C. 382. P. 18). Thus, despite the existing censorship, Kazakh writers still wrote on subjects from the national history, about the achievements of the Kazakh people in historical novels.

Many novels are devoted to the very relevant in Soviet times themes of the revolution and the first years of Soviet power in Kazakhstan. O. Suleimenov noted that writers could not write about the 30s of the twentieth century. The history of literature is “damaged” without these plots. The writer believed that all Kazakh literature bore the “stamp of secondary” and “apprenticeship” (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 88. P. 7). Prolonged “apprenticeship” begins to inhibit the manifestations of culture. If the writer cannot say what he wants, and the people cannot hear him, this is the main moral damage of culture. There were arrogant and condescending views of the center on the peripheral culture. Writers in Kazakhstan have become dependent. Everything that was a priority was regarded as opposition to the leading culture. Opposition was not allowed. Central publishing houses printed only those who “corresponded to a certain cliché, to the idea of national culture that matches Russian culture” (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 88. P. 8). Thus, O. Suleimenov said that everything that was permitted by party ideological censorship was allowed – in literature, theater, cinema. Kazakh writers are used to this.

However, according to O. Suleimenov, this situation in literature was not the case for all peoples of the USSR. For example, the writer believed that Georgian literature had gained positions in the Russian consciousness, starting with Rustaveli. Therefore, “Georgian literature is allowed more than Kazakh or Kyrgyz one. Kazakh writers publish a lot in central publishing houses, but it is difficult for them to penetrate the Russian consciousness. They need to overcome stereotypes” (CSA RK. F. 2225. In. 1. C. 88. P. 8).

According to M.M. Auezov, historical narratives in Kazakh literature, in which writers made attempts to tell the reader about the past, showed “a very limited character” (Auezov, 1972: 130). Historical novels did not pay enough attention to contemporary issues. Authors were often carried away by nostalgia for their roots and origins. Writers were afraid to analyze the class and social essence of historical events. M.M. Auezov characterized such a situation as follows: “This is the disease of growth, and it should be discussed so that it does not become chronic” (Auezov, 1972: 130).

Conclusion. Thus, deformations in the field of national policy and the processes of Russification that took place in the Kazakh SSR generated discontent among a certain part of the Kazakh population and the Kazakh intelligentsia. The goal of the supreme party leadership was the complete merger of nations and the formation of a new community - the Soviet people. In these conditions, works in the field of all social sciences that went beyond the outlined ideological contours were criticized. The censorship restricted or banned the release of those works of Kazakh fiction in which the authors embellished and idealized the role of national heroes, described patriarchal-feudal customs, without paying attention to stories about the friendship of the Kazakh and Russian peoples, issues of internationalism, etc.

The fiction in the article was divided into two groups. The literary works of the first group demonstrated the friendship of the Kazakh and Russian peoples, reflected the ideology of the Soviet state and internationalism. Some representatives of the creative intelligentsia began to use fiction to embellish Soviet reality and avoid unpleasant realities in their works. In the works of the second group, writers were looking for ways to highlight the history of the Kazakh people and the formation of national consciousness through the writing of historical narratives. The characterization of Kenesary Kasymov by S. Mukanov and I. Esenberlin

is a vivid example of the difference in the creativity and assessment of historical characters in almost one chronological parallel between the two groups.

We believe that the emergence of the historical genre in Soviet Kazakh literature in the Brezhnev period, firstly, was a manifestation of some weakening of censorship and, secondly, an attempt of part of the Kazakh creative intelligentsia openly to put the problem of formation of national consciousness, national identity.

In the 1960-1970s ethnic literature was created in Kazakhstan, where writers could tell and publish works about some subjects of Kazakh history. These plots were “forbidden” topics for historians at that time. Historical novels became a kind of platform where it was possible to challenge the dominant discourse of Soviet ideology about the cultural “backwardness” of the Kazakhs, to describe the heroic past of their people, while not engaging in open polemics or struggle with party attitudes. The emergence of national historical narratives in the period under study had a great impact on the formation of the worldview and national consciousness of Kazakh society.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty

SA RF — State Archive of the Republic Federation, Moscow

References

Aksyutin, 2004 — *Aksyutin Y.* Khrushchevskaya «ottepel'» i obshchestvennye nastroyeniya v SSSR v 1953-1964 gg. [Khrushchev's “thaw” and public sentiments in the USSR in 1953-1964]. Moskva: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2004. 488 p. (In Russ.).

Anderson, 1991 — *Anderson B.* Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso, 2019. 256 p.

Auezov, 1972 — *Auezov M.* Vremen svyazuyushchaya nit'. Literaturno-kriticheskie etyudy [The connecting thread of times. Literary-critical sketches]. Alma-Ata: Zhazushy, 1972. 136 p. (In Russ.).

Auezov, 2011 — *Auezov M.* Dnevnik. Uiti, chtoby vernut'sya [Diaries. To leave in order to return]. Almaty: Zhibek Zholy, 2011. 294 p. (In Russ.).

Ayagan, 1999 — *Ayagan B.G.* Apogei i zakat sovetskogo sotsializma. Kazakhstanskii poligon (1970-e-1990-e gg.) [Apogee and sunset of Soviet socialism. Kazakhstani polygon (1970s-1990s)]. Almaty: Kaganat-KS, 1999. 148 p. (In Russ.).

Dadabayeva, Sharipova, 2016 — *Dadabayeva G., Sharipova D.* The imagined nation-state in Soviet literature: the case of Koshpendiler // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 2016. No. 44(1). Pp. 165-180.

Esenberlin, 1986 — *Esenberlin I.* Kochevniki: istoricheskaya trilogiya [Nomads: a historical trilogy]. Alma-Ata: Zhazushy, 1986. 232 p. (In Russ.).

Kudaibergenova, 2013 — *Kudaibergenova D.T.* “Imagining community” in Soviet Kazakhstan. A historical analysis of narrative on nationalism in Kazakh-Soviet literature // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. 2013. No. 41(5). Pp. 839-854

Kudaibergenova, 2017 — *Kudaibergenova D.T.* Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives (Contemporary Central Asia: Societies, Politics, and Cultures). Lanham: Lexington books, 2017. 298 p.

Kunayev, 2022 — *Kunayev D.A.* O moem vremeni. Ot Stalina do Gorbacheva [About my time. From Stalin to Gorbachev]. Almaty: Meloman Publishing, 2022. 378 p. (In Russ.).

Kydyralina, 2009 — *Kydyralina Zh.U.* Natsionalisticheskaya oppozitsiya sovetskomu totalitarnomu rezhimu v Kazakhstane (1956-1986 gg.) [Nationalist Opposition to the Soviet Totalitarian Regime in Kazakhstan (1956-1986)] // Kazakhskii Al'manakh. 2009. No. 1. Pp. 239-256. (In Russ.).

Kydyralina, 2009 — *Kydyralina Zh.U.* Natsiya i istoriya [Nation and History]. Astana: Elorda, 2009. 304 p. (In Russ.).

Olcott, 1983 — *Olcott M.B.* Intellectuals and the Development of Nationalism in Kazakhstan. Colgate University, 1983. 76 p.

Pikhoya, 2000 — *Pikhoya R.G.* Sovetskii Soyuz: istoriya vlasti. 1945-1991 [The Soviet Union: History of Power. 1945-1991]. Novosibirsk: Sibirskii khronograf, 2000. 684 p. (In Russ.).

Sikevich, 2017 — *Sikevich Z.V.* Protivorechiya sovetskoi natsional'noi politiki: razmyshleniya eksperta [Contradictions of the Soviet national policy: reflections of an expert] // Vestnik SPbSU. Sociology, 2017. Vol. 10. No. 3. Pp. 315-328 (In Russ.).

Suzhikov, 1991 — *Suzhikov B.M.* Vzglyad na burzhuaznuyu sovetologiyu v svete novogo myshleniya / Istoriya Kazakhstana: belye pyatna: sb. st. [View on bourgeois sovietology in the light of new thinking / History of Kazakhstan: white spots: a collection of articles]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 348 p. (In Russ.).

Vdovin, 2024 — *Vdovin A.I.* Russkaya natsiya v XX veke (russkoe, sovetskoe, rossiiskoe v etnopoliticheskoi istorii Rossii) [Russian Nation in the Twentieth Century (Russian, Soviet, Russian in the Ethnopolitical History of Russia)]. Moskva: RG-Press, 2024. 712 p. (In Russ.).

Zisserman-Brodsky, 2003 — *Zisserman-Brodsky D.* Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union: Samizdat, Deprivation, and the Rise of Ethnic Nationalism. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 305 p.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 466-480, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_466-480

KOREANS DEPORTED TO KAZAKHSTAN: HISTORICAL MEMORY AND EXPERIENCE OF ADAPTATION

Baurzhan Rakhimgaliyevich Sheriyazdanov¹, Kuanysh Gazizovich Akanov^{2*}

¹Republican State Institution “Institute of History of the State” of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(4, Beibitshilik Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Political Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>. E-mail: b.sher54@mail.ru

²Republican State Enterprise on the Right of Economic Management "Scientific Institute for Study of Ulus Juchi" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(15B, Pushkin Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, Chief Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-5169-1388>. E-mail: gazizuly85@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Sheriyazdanov B.R., Akanov K.G., 2024

Abstract. *Introduction.* One of the harsh policies of the Stalinist totalitarian state in Kazakhstan's past was the deportation of the Korean community living in the Soviet Union. *The goals and purpose.* To examine the historical recollections, acquired through interviews, of the Koreans who remain surviving and were forced to flee to Kazakhstan as part of the Soviet Union's wholesale deportation. Using information from deported Koreans' interviews and the archive materials that were found, it is possible to illustrate how the deportees felt about the process of being forcibly relocated from their homes, how they managed to survive in their new surroundings, and why it is crucial to keep the lessons learned from the deportation process in the minds of their offspring. *Materials and methods.* The article uses interviewing methods, source analysis and synthesis in relation to well-known documents stored in the funds of the Central State Administration of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan and the author's field materials. *Results.* New and qualitative information has been gathered about the locations where deported Koreans were housed and resettled, as well as the circumstances surrounding their adaptation and continued stay in Kazakhstan. The memoirs of Koreans who were resettled in Kazakhstan highlight the unique ways in which they managed to survive and maintain their sense of national identity in their new country. In conclusion, notable figures from Kazakhstan's history who are deported Korean ambassadors are mentioned. *Conclusion.*

The study helped to clarify the scope of the forced relocation of Koreans to Kazakhstan and its ramifications. The study's originality comes from its utilization of little-known information about the deportation of Koreans, which was gathered via the author's fieldwork materials, which included deportee memoirs and interviews.

Keywords: Deported peoples, rehabilitation, ethnic deportation, deportation of Koreans, historical memory, national identity, spirit

Acknowledgment: The article was prepared as part of the implementation of the performance budgeting of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Investigation of historical memory of the population and the nation-building policy in Kazakhstan during the years of Independence" (IRN No. BR21882266)

For citation: Sheriyazdanov BR., Akanov K.G. Koreans deported to kazakhstan: historical memory and experience of adaptation // Otan tarikhy. 2024. V1. 27.No. 2. Pp. 466-480. (In Eng.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_466-480

ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН КОРЕЙЛЕР: ТАРИХИ ЖАДЫ ЖӘНЕ БЕЙІМДЕЛУ ТӘЖІРИБЕСІ

Бауржан Рахымғалиұлы Шериязданов¹, Куаныш Ғазизұлы Аканов^{2*}

¹Республика ғылым және жоғары білім министрлігінің
«Мемлекет тарихы институты» РММ
(4-үй, Бейбітшілік көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Саяси ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>. E-mail: b.sher54@mail.ru

²Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің
"Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты" ШЖҚ РМҚ
(156-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-5169-1388>. E-mail: gazizuly85@mail.ru
*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Шериязданов Б.Р., Ақанов Қ.Ғ., 2024

Андатпа. *Kіріспе.* Қазақстан тарихындағы Кеңес Одағы кезеңіндегі корей халқын депортациялау сталиндік тоталитарлық режимнің репрессиялық саясатының бір түрі болып табылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Кеңестік режимді жаппай депортациялау барысында Қазақстанға жер аударылған қазіргі тірі корейлердің тарихи жадында сақталған сұхбат арқылы алынған естеліктерін талдау. Жер аударылған корейлермен сұхбаттан алынған және анықталған мұрағаттық материалдар мен мәліметтер негізінде олардың туған жерлерінен күштеп қоныс аудару процесіне қатынасын, жаңа жағдайларда жер аударылғандардың аман қалу тәжірибесін көрсету, ұрпақтардың жадында депортация процесінің сабақтарын сақтаудың маңыздылығын негіздеу. *Материалдар мен әдістер.* мақалада ҚР ОМА және ҚР ПА қорларында сақталған құжаттарға және далалық материалдарына негізделген сұхбаттасу, деректанулық, талдау және синтездеу әдістері қолданылады. *Нәтижелер.* Депортацияланған корейлердің қоныс аудару және орналастыру процестері, оларды бейімдеу және Қазақстан аумағында одан әрі тұру шарттары туралы сапалы жаңа деректер алынды. Қазақстанға қоныс аударған корейлердің естеліктерінде олардың жаңа отанда өмір

сүруі мен ұлттық сана-сезімін сақтау ерекшеліктері көрсетілген. *Қорытынды.* Бұл зерттеуді жүргізу корейлердің Қазақстанға күштеп қоныс аудару процесінің ауқымдылығын және оның салдарын түсінуге ықпал етті. Зерттеудің жаңалығы, автордың далалық материалдары – депортацияланғандардың сұхбаттары мен естеліктері негізінде алынған корейлерді депортациялау процесі туралы аз зерттелген деректерді жұмылдыру.

Түйінді сөздер: Тарихи жады, ұлттық бірегейлік, ұлттық рух, депортацияланған халықтар, оңалту, этникалық депортация, корейлер

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақстандағы Тәуелсіздік жылдарында халықтың тарихи жадын және ұлттық құрылыс саясатын зерттеу» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру аясында дайындалған (IPN № BR21882266)

Дәйексөз үшін: Шериязданов Б.Р., Аканов Қ.Ғ. Қазақстанға жер аударылған корейлер: тарихи жады және бейімделу тәжірибесі // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 466-480 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_466-480

ДЕПОРТИРОВАННЫЕ В КАЗАХСТАН КОРЕЙЦЫ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И ОПЫТ АДАПТАЦИИ

Бауржан Рахимгалиевич Шериязданов¹, Куаныш Газизович Аканов^{2*}

¹РГУ «Институт истории государства»
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан
(д. 4, ул. Бейбитшилик, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат политических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>. E-mail: b.sher54@mail.ru

²РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан
(д. 15Б, ул. Пушкина, 010008 Астана, Республика Казахстан)
PhD, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-5169-1388>. E-mail: gazizuly85@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Шериязданов Б.Р., Аканов К.Г., 2024

Аннотация. *Введение.* Депортация корейского населения Советского Союза является одной из форм репрессивной политики сталинского тоталитарного режима. *Цель и задачи.* Проанализировать воспоминания, посредством интервью, сохранившиеся в исторической памяти ныне живущих корейцев, выселенных на территорию Казахстана в ходе массовых депортаций. На основе выявленных архивных материалов и сведений, интервью, продемонстрировать отношение корейцев к процессу насильственного переселения с родных мест, опыт выживания депортированных в новых условиях, обосновать важность сохранения уроков процесса депортации в памяти потомков. *Материалы и методы.* В статье используются методы интервьюирования, источниковедческого анализа и синтеза документов, хранящихся в фондах ЦГА РК и АП РК и полевых материалов авторов. *Результаты.* Получены качественно новые данные о местах переселения и размещения депортированных корейцев, условиях их адаптации и дальнейшего проживания на территории Казахстана. В воспоминаниях корейцев выявлены особенности их выживания и сохранения

национального самосознания на новой Родине. *Заключение.* Проведение данного исследования способствовало пониманию всего масштаба процесса насильственного переселения корейцев в Казахстан и его последствий. Новизна заключается в привлечении малоизученных данных о процессе депортации корейцев, полученных на основе полевых материалов – интервью и воспоминаний депортированных.

Ключевые слова: Историческая память, национальная идентичность, национальный дух, депортированные народы, реабилитация, этническая депортация, корейцы

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости» (ИРН № BR21882266).

Для цитирования: Шериязданов Б.Р., Аканов К.Г. Депортированные в казахстан корейцы: историческая память и опыт адаптации / Отан тарихы. 2024.Т. 27. № 2.С. 466-480. (На Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_466-480

Introduction. In the memories of those who survived the vast migrations of people carried out by the Soviet authorities in the 1930s and 1950s, the subject of forced deportations of peoples continues to evoke deep grief.

Therefore, in order to develop an objective concept of the scope and nature of the atrocities committed by the totalitarian regime in the collective memory of the modern generation, it is imperative that we conduct a thorough analysis of the preserved archival documents of that period as well as the memories of eyewitnesses.

When discussing the current successes and issues facing Kazakhstani society, it is critical to never forget that the interethnic and interreligious concord established by earlier generations serves as the primary pillar supporting its dynamic development. Specifically, between the local populace, that assistance enabled the deported immigrants to establish themselves in their new location, and the ethnic groups uprooted from their homes and subjected to the sufferings of forced relocation during the years of deportation.

Mass forced deportation of the USSR peoples, applied by Stalin's leadership in the 30s and 40s of the 20th century is a tragic event that has had a significant impact on the history of Kazakhstan. The forced displacement of Balkars, Ingush, Kalmyks, Karachays, Crimean Tatars, Germans, Meskhetian Turks, Chechens, Koreans, Greeks, Kurds and other peoples from their homelands was recognized as a criminal act of repression only after almost half a century, as indicated in the Declaration of the Supreme Soviet of the USSR adopted on November 14, 1989. The document stated that one should not forget the mass arrests, acts of lawlessness and arbitrariness that took place during the years of Stalinist purges, including the policy of forced displacement, which resulted in destitute people in the deportation zones. The actions of the Soviet authorities to evict the above-mentioned peoples from their homeland during World War II were called "barbaric actions of Stalin's regime" (Vedomosti, 1989). By adopting the declaration, the Supreme Soviet of the USSR unequivocally condemned the practice of forced resettlement of entire peoples during the Stalinist repressions as a grave crime contrary to the foundations of international law and expressed its desire to take appropriate legislative measures to rehabilitate and restore the rights of the affected people.

In the developed and implemented deportation policy applied by the Stalin's regime, Kazakhstan became a place of eviction for many peoples, since its vast territory and harsh climate were favorably suited for exiles and camp sites for politically undesirable opponents. The study of the issues of deportation and accommodation of the peoples displaced to the territory of Kazakhstan shows that their arrival led to a significant change in the ethnic and linguistic composition of the population. The new unusual natural, climatic, moral and living

conditions in the places of expulsion complicated the process of adaptation of the deported peoples who sought to preserve their traditions, usual way of life and traditional ethnic structure.

Among these peoples were the Koreans, who, in spite of the catastrophes that transpired under Stalin's reign of terror, managed to hold onto a number of fundamental, historically established national spiritual principles. O.M. Vorozhishcheva, an ethnologist, notes the following: 1) reverence for parents and other family members; 2) adherence to the cult of ancestors; 3) diligence; etc. (Vorozhishcheva, 2012: 83-86). Despite the challenging years of World War II, deportations, and post-war reconstruction, these principles established by the elder generation were passed down from generation to generation and remained unwavering amid the circumstances surrounding Kazakhstan's establishment as an independent nation.

There is some scientific basis to the history of Koreans who have been deported. Korean history was produced in the USSR along well defined lines and elucidated by scientists like Kim Seung-Hwa and G. Kim. The renowned historian G.V. Kan of Kazakhstan, who produced several monographs based on selected materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), suggested an integrated method for researching Korean history. Regional perspectives on the study of the Korean diaspora are reflected in several dissertation studies as well as in works of P.M. Chernysh and V.N. Khan, Zh.U. Kobzhasarova and I.P. Kurenkov. Researchers note that during the Stalinist period in the USSR deportations as repressive measures had specific features. Firstly, they were administrative or extrajudicial. Secondly, they were of contingent and ethnic nature, meeting the criteria set from above. Therefore, repressions were aimed not at an individual citizen, but at a whole group of people, including an entire nation. Decisions on deportations were made mainly on the initiative of the OGPU-NKVD-KGB bodies and had the following justification - "in order to suppress Japanese espionage in the Far Eastern Krai" (Kan, 2021: 10)

The grounds for deportation were often unlawful and ill-founded. The fundamental rights and freedoms of citizens proclaimed by Soviet constitutions, including the 1937 Constitution of the Kazakh SSR, in fact, served as a legislative cover for totalitarian methods of state governance. For example, with the wording: "to clear the border area", which meant the creation of a security zone along the border of the USSR: Iranians, Kurds, Turks, Bulgarians, Armenians, Greeks, Poles and other border peoples were deported to Kazakhstan (Kan, 2021: 13). As the documents revealed by the staff of the State Commission show, the directives of the Soviet leadership explicitly mentioned the "unreliability" of specific ethnic groups which justified the need for their expulsion. Thus, the following peoples were massively deported to Kazakhstan: Koreans, Germans, Poles, Chechens, Ingush, Balkars and others (Materials, 2022: 3-4).

The investigation of how deportation is reflected in the historical memories of deported Koreans and their descendants was a significant component of this study. In order to accomplish this, it is required to define "Historical memory?"

According to researcher I.V. Griban of the Ural State Pedagogical University, we were able to discover a number of trends through the examination of publications that examined different facets of historical memory. These include the following: the diversity of historical memory and its features related to age, nation, and society; the virtualization of history and historical memory; and the growing use of archive materials in French historians' historical memory research (Griban, 2016: 338-339).

Although the phrase "historical memory" has many diverse connotations, other researchers T.P. Putyatina and A.V. Akhmetshina noted that, in general, it can be described as society's ability to preserve and enlighten future generations about historical events. Akhmetshina, 2014: 12–13) pointed out that historical memory is the foundation for "cultural continuity of generations and national and civic identity" at the same time.

The study of the traumatic past is important because of the negativity and catastrophism of the transferred and preserved experience, according to D.A. Anikin, a researcher from Lomonosov Moscow State University. This makes it important to determine the direction of historical memory research. It is also emphasized that historical trauma exists in the media, which allows it to include a wide number of people who were born much later than the terrible event in the traumatized community through the emotionality of its content (Anikin, 2020: 7–14).

In contemporary society, the events of the authoritarian past that the deported Koreans and their descendants remember take on new significance. This is mostly because of past trauma, because of the negative and catastrophic experiences that came with being forced to relocate. Consequently, the collective emotional and psychological damage imposed upon a group of people by the Soviet government's harsh policies is represented by the historical trauma endured by the deported Koreans.

Research methodology. The theoretical and methodological basis of the research is a set of general scientific principles and special-historical methods, which were used in the study of the process of deportation of Koreans to Kazakhstan. This approach facilitated a comprehensive analysis of the motives and methods of forced displacement of entire peoples from their ancestral places of residence. The method of individual interviews, conducted in the form of conversations with ethnic Koreans who directly experienced the hardships of the deportation process, is widely used. Field records organized by the participants of the State Commission helped to study in more detail the problems and difficulties of the deportees, their feelings, specifics of resettlement and adaptation to conditions in the new places of residence.

The authors of the article introduce into scientific circulation some documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA of the RK) and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP of the RK), which became available only thanks to the activities of the State Commission.

G.V. Kan, a famous Kazakhstani historian, started a comprehensive approach to study of the deportation of Koreans, his works "Koreans of Kazakhstan", "History of Koreans of Kazakhstan" were written on the basis of a large documentary material of the CSA of the RK and reveal the tragic pages of the history of Korean ethnic group. While studying the chronicles of deported peoples, researchers examine various aspects of this process: the number and conditions of accommodation of special settlers, their labor contribution to the common victory in World War II, and much more

Discussion. After the USSR collapsed, the study of deportation process of peoples became the subject of research of many Kazakhstani historians. The Decrees of the President of the Republic of Kazakhstan gave a special impetus to the study of repressions and deportations of peoples, when 1997 was declared the Year of Nationwide Accord and Victims of Political Repressions. The adoption of this act was the most important step towards the formation of the process of nation-building of Independent Kazakhstan, one of the directions of which was the rehabilitation of the deported peoples.

The history of the deportation of peoples was the topic of discussion at many scientific conferences, round tables and forums. Active work on the study of this area was carried out by leading Kazakhstani historians: Ye.K. Aldazhumanov, K.S. Aldazhumanov, T.M. Baymakhanov, G.V. Kan, M.K. Kozybayev, G.B. Khan, D.A. Shaimukhanov, S.D. Shaimukhanova and others, which led to the development of the history of deportation process of peoples in many regional universities of Kazakhstan (Aldazhumanov, 1997; Aldazhumanov, 2000; Baymakhanov, 1996; Baymakhanov, 1998; Kan, 1994; Kan, 1995; Kozybayev, 1991; Kozybayev, Aldazhumanov, 1997; Khan, 1997; Shaimukhanov, Shaimukhanova, 1997). The logical consequence of this process was the scientific seminar

"Deportation of Peoples and the Problem of Human Rights" held in June 1997, the materials of which were published in 1998. The collection of archival documents "Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Fate" was published and evoked a wide scientific response the same year. These publications considered various aspects of the history of the deportation process of the peoples exiled to Kazakhstan in the 1930s-1940s, including the regions of resettlement of special settlers, the peculiarities of their living conditions in exile, their further fate and role in the development of various sectors of Kazakhstan (Deportees, 1998; Deportation, 1998). In the 2000s, L.A. Burgart, L.Ch. Kalybekova, A.R. Kukushkina, L.K. Shotbakova and others made a great contribution to the study of this issue (Burgart, 2001; Kalybekova, 2008; Kukushkina, 2008; Shotbakova, 2022). So the collection of articles released in 2013 as part of the international project "Memory for the Future" by the Assembly of People of Kazakhstan and the Interstate Fund for Humanitarian Cooperation of the member states of the Commonwealth of Independent States (CIS) is also worthy of publication (Rakishcheva, 2013: 144-237). This project also included the publication of individual interviews with deported Koreans.

By the Decree of the President of the RK Kassym-Zhomart K. Tokayev on November 24, 2020, the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression was established, its main tasks are the full legal and political rehabilitation of victims of repression. Within the framework of the State Commission activities 33 volumes of the series "Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression. 20-50s of the twentieth century" were published under the general editorship of the State Counsellor - Chairman Ye.T. Karin in 2022, including 31 collections of documents and 2 monographs. Out of them, volume 7 is devoted to the deportation topic and has been published under the editorship of Kan G.V. with the title "Peoples Deported to Kazakhstan and Special Settlers". The collection was formed mainly from the domestic archive materials, from previously closed stocks, as well as from foreign archives to which access was obtained. That is, it mainly includes documents that have never been published before. First of all, the acts of the party and soviet bodies of the Soviet Union and Kazakhstan have been collected, as well as the acts of the uniformed agencies and special bodies established by them, both central and local, which served as a basis for mass political repressions. Documents of law enforcement practice (circular notes, statements, reports, information, acts, indictments, verdicts, etc.) of higher authorities and officials have been added. A separate section of memoirs of victims of deportation is provided. In 2023, another 39 volumes were published as part of the unified series "Materials of the State Commission": 20 volumes were collections of memoirs in a new format and 19 were based on materials collected by the regional commissions.

The history of the deported peoples is a problematic field of historical research, as not all archival documents of that period have become public. With their gradual introduction into scientific discourse, it will be possible to reconstruct the history of each people forcibly resettled on the territory of Kazakhstan. Studies based on the memoirs of contemporaries, memoir sources, and oral histories told by the victims themselves and their descendants remain highly relevant. Historical memory of the past will contribute to a more accurate understanding of the processes taking place in the present.

Results of the study. Studying of the tragic fates of the deported families makes it possible to fully assess the real scale of the consequences of the Stalinist period and its impact on the fate of the entire Soviet society. Entire generations of their descendants have gone through many hardships and trials, being left out of the socio-political life of the country.

In 1937, the Sovnarkom (the Council of People's Commissars) of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) adopted resolutions

that played an important role in the life of Koreans living in the Far East of the USSR, on August 21 - "On the Eviction of the Korean Population from the Border Districts of the Far Eastern Territory" and on September 28 - "On the Eviction of the Korean Population from the Border Districts of the Far Eastern Krai". According to these resolutions, Koreans living in the territory of the Far East were massively evicted to Kazakhstan with indication of places of their further residence: Aktobe, West-Kazakhstan, Karaganda and South-Kazakhstan regions and Guryevsky district. The justification for the deportation of Koreans was the ideological materials created on the pages of leading newspapers and in works of literature. For example, "In the East" novel by P. Pavlenko, who later became a four-time winner of the Stalin Prize, extensively raised the issue of cases of espionage of Korean settlers in favor of Japan. During March-April 1937, the editorial staff of *Pravda* newspaper addressed this topic several times. It was not just the image of a single enemy that was being created. A whole nation was exposed as a likely enemy (Abuov, Sheriyazdanov, 2023: 75-76). Although particular resettlement zones were identified, Koreans were dispersed throughout Kazakhstan because the authorities forbade their compact settlement. As a result, the expulsion of Koreans from the Far East had a vast, comprehensive nature. They were responsible for devising the mechanism of the totalitarian era's relocation strategy (Kan, 1994: 7).

Ideological materials produced in literary works and on the pages of the central press served as the basis for the expulsion of Koreans. For instance, P. Pavlenko's book "In the East," which went on to win the Stalin Prize four times, addressed the subject of Korean settlers' alleged espionage against Japan on several occasions. In March and April of 1937, this subject was brought up several times by the *Pravda* newspaper editors. It was not merely a single enemy's image that was produced. A whole country was portrayed as a possible adversary (Abuov, Sheriyazdanov, 2023: 75-76).

The eviction of Koreans was forced, there was little time for packing up, and so the Koreans being relocated could take just a minimum of clothing and food. One of the deportees, Yuri Kim, said in his memoirs: "... they gave us very little time to prepare and pack some things, only 24 hours. We traveled for almost two months in a freight train, packed like sardines in a tin, but at least it was warm. When they brought us to the Sorting station, there was a distribution point there. We were taken to the Sverdlov state farm; we lived in a very small house for 11 people. My father got a job as an accountant at a state farm. That's how we ended up in Kazakhstan" (Materials, 2022: 279-280).

Based upon the texts of archive documents, the very process of displacement of deportees took place in extremely short time in intense secrecy. Therefore, explanatory work and time for preparation were not envisioned. All deportees were loaded into the cars of trains; most of them were not designed for the transportation of people, often unwashed, with broken windows or no windows at all, with holes in the roofs, without mechanical brakes, etc. Accidents that are inevitable in such situations, as well as mass illnesses and deaths of people, often occurred (CSA, F. 1987, Inv.1. Case 25. P. 2). There was a high infant mortality rate among the deportees which reached up to 60% (AP RK. F. 708. Inv. 5/2. Case 187. P. 28). The deportees were usually housed in former prisons, former military supply depots, warehouses, livestock yards, stables, buildings of abandoned mosques, club buildings, Red Corners (propaganda rooms), and pigsties. Rooms without windows, without doors, with earthen floors, etc. were often used (CSA, F. 1490. Inv. 1. Case 7. P. 11).

As a result of insufficient housing stock, the density of settlers reached up to one square meter of floor per person. The dwellings of the settlers often consisted of deep mud huts or dilapidated, previously abandoned, adobe dwellings of the Kazakhs. The food of the settlers was "extremely poor", and bread was not regularly delivered to them. There was a high infestation with lice among the deportees, bathhouses did not function. All of this contributed to the development of scurvy, which was a widespread disease. In addition to scurvy, typhoid,

diphtheria, measles, plague, cholera and some other infectious diseases were common among the settlers. Medical care was unsatisfactory, with little or no medicines, dressing material, etc. (CSA, F. 1490 p. Inv. 1. Case 7. P. 8-12).

The secret papers contain many facts with information about the tragic fate of the special settlers. For example, in one of the documents, the OGPU special representative informed the secretary of the Kazkrai Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) on the following: "Due to chronic malnutrition, lack of warm clothing, extremely poor living conditions, as a consequence of the above-mentioned epidemics, the mortality rate among the special settlers has increased excessively". For example, at Karatalstroy, 507 people out of 9,000 displaced persons died in one month alone. It was further stated: "during the inspection of the settlers' dwellings, young children have not been seen, since they mostly died out from childhood infections, gastrointestinal infections, and mainly from malnutrition" (Materials, 2022: 8-9). Even NKVD employees themselves wrote in their field reporting notes: "We consider such a situation to be completely unacceptable, bordering on a crime" (CSA, F. 1490. Inv. 1. Case 7. P. 61-66).

Interviews with youngsters who were still in school at the time and belonged to Korean families who were deported straight to Kazakhstan provide important insights on the deportation process. These documents then served as the foundation for field notes written by State Commission working group members.

Established by the State Commission for the rehabilitation of people who have experienced mass political repression (2021) the project office has created a questionnaire for use in interviewing victims and former victims of the Soviet government's political repressions in Kazakhstan, as well as their descendants, eyewitnesses to these events, older people born in the 1930s and 1950s, local historians, researchers, staff members of archives and museums, and search engine operators.

The surveys were created independently for every fundamental group of victims and repression victims. Certain staff employed technological tools (video camera, voice recorder) during the survey. It was possible to secure the respondent's written approval to the dissemination of the material received, which included his personal information. Each interviewee's full name, position, workplace, phone number, and email address were appended to the interview materials. Furthermore, an attached database included living citizens born in Kazakhstan's 1920s and 1940s categorized by area, along with other details (full name, home address, etc.) approved by the State Commission's Project Office. In total, the author collected more than 10 materials from different categories of victims of repression. A member of the working research group, guided by this questionnaire, conducted an interview with the living victims of deported Koreans in Almaty. During the conversation, the participants answered pre-prepared questions:

- 1) Full name;
- 2) Date and place of birth;
- 3) Nationality;
- 4) Address, contacts;
- 5) From which locality were they forcibly evicted;
- 6) There were cases when relatives or acquaintances died on the way or in the first months of arrival at a special settlement;
- 7) Do you know the year, month of their death and the place of their burial;
- 8) Have the letters from the places of special settlements of your relatives and acquaintances been preserved?
- 9) If so, will they agree to publish them;
- 10) If your relatives or friends have decided to stay permanently in Kazakhstan, can you name the reasons for such a decision;

11) What was the fate of your relatives or friends who chose Kazakhstan as their place of residence?

12) Can you tell us about the reaction of the local population to the arrival of special settlers? How did their relationship develop? Valuable data on the deportation process are revealed in interviews with directly deported to Kazakhstan Korean family members who were still school-aged children at that time. These materials later became the basis for the field notes of the participants in the State Commission. Below are details of the interviewees and the actual records of their recollections. Regretfully, Ni Valentin Khaksunovich, one of the interview subjects, passed away in Almaty this year following a protracted illness.

Ivan Timofeyevich Pak was born on August 13, 1930 in Tikhvingou village, Budennovsky district of the Primorsky Krai. Doctor of Technical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology. He lives in Almaty. 39 Svezhesty Street. Tel. 8-701-733-19-09.

His recollections are presented as follows: “In 1937, our family lived in the Primorsky Krai in Bukhta Vostoka settlement, where Avangard fishing collective farm was located. My father worked as a fisherman. My sister Bunoga was born in 1936, and I also had my brother Kolya. Kolya died in 1937 and was buried in the Primorsky Krai, my mother cried all the time since she had left her son's grave.

I was seven years old when the deportation started. I went to the first grade. Everyone suddenly started packing up for the long journey, the adults were upset, and some of them were crying. I couldn't figure out why they were upset to tears. After a short preparation, we were put on a fishing boat with the name Kawasaki (perhaps it was called differently) and taken by sea to Uglegorsk town. They put us ashore there, and we lived in this city in a club building for several days.

Then, they put us on a train. There were double-tier bunks in the freight car which was not designed for people transportation. Eight families traveled in this car. There was an iron stove installed in the center of the car. No water, no toilet. We did it all outside during a train stop wherever one could.

Finally, we were placed in Astrakhan city, right on the seashore. It was already very cold. We soon were loaded onto a barge again and taken to the Guryev city. Then, they drove us by truck, this time to Saraichik village, 45 kilometers away.

We saw Kazakh people there for the first time, it was interesting that they looked like us, but there were difficulties in communication due to a lack of knowledge of the language. We lived there for almost five months. It was a difficult time, unfamiliar environment, unfamiliar language, poverty, no food. The locals helped us, sharing what they had themselves.

In the spring of 1938, we were resettled the second time - locally. This was already the fifth place of our stay. We were transported from Saraichik to an abandoned farm seven kilometers down the right bank of the Ural River. And they placed us in the stable. Each family was allocated an area of about twenty square meters.

We had to build our houses. How? From what? We had no idea where to get the construction materials. But we found out that in these lands they used adobe to build the walls - a raw brick made from clay and straw. About 50 houses for 100 families were built from such adobe bricks during the spring and summer of 1938. All the dwellings in these parts had flat roofs covered with clay. On the ceiling one could notice reed mats used. The summer was very hot, with almost no rain, and the winter was very harsh. Besides, there was no firewood. Dry twigs, straw, and reeds were used as fuel.

Three residential buildings were allocated for the school. The fact is that until 1939 that is for two years after the resettlement schoolchildren studied in various buildings used for lessons, and all of them were far away from the settlement. Each day we had to travel

8 kilometers. It was, of course, not learning, but torture. That is why there were very few of the settlers' children born between 1926 and 1930 who finished high school. There were very few graduates in their early twenties.

The great role of the local population in the rapid adaptation of Koreans to the new environment is undeniable. Much is said and written about it because thanks to the hospitable Kazakh land, the Koreans of the first generation found a second homeland here and were able to create favorable conditions for the creative development of subsequent generations. If it hadn't been like that, would Koreans have been able to adapt so quickly? Of course, the hard work and adaptability inherent in Koreans played an important role. Nevertheless, what else are important are the hospitality, kindness, and selflessness of the Kazakhs, and their desire to help their ethnically close people. It should be noted that many Kazakh traditions, in particular, honoring elders, are similar to our customs. And we look a lot alike, too. It is no coincidence that nowadays marriages between Kazakhs and Koreans are very often concluded. Describing further the collective farm life, I want to say that in 1940 the way of life improved. Irrigation water was supplied to each yard; all the household plots were planted with vegetables and corn.

These are my memories of mass forced resettlement of Koreans from the Far East in 1937, including our family" (Materials, 2023:274-278).

Valentin Khaksunovich Ni was born on December 12, 1927 in Posyet village, Posyet district, the Primorsky Krai. He is the Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor. He lives in Almaty. 2 Aksai-3b, F.52, tel. 8-701-764-92-42.

His memories of the first years of deportation are presented as follows: "We lived in Posyet village, my father Khaksun Ni worked as a foreman of the fishing team of "Dostizheniye" collective farm. Then, he became the Deputy Chairman of the collective farm in Andreevka village; it was a far remote district. Later, he became Chairman of the collective farm.

Just before the deportation, we had some feelings of repressions, because people started to disappear. We get up in the morning, they tell us that a person has disappeared, everything happened at night. Some uniformed people would come and take people away without explaining anything to anyone.

In the autumn of 1937, there were rumors that we would all be evicted. We heard that there was Stalin's order, he was told that no one could notice the difference between Koreans and Japanese, that some Japanese learned the Korean language, settled in the border areas and worked for Japan. Especially, since the Japanese had taken over Korea and were running the place. And it was only fifteen kilometers from our place to the border. This was allegedly how it was decided to evict Koreans from the border area.

But the local authorities acted in their own way, and they began to evict all Koreans without exception. In the beginning of October 1937, we were told to take only the most necessary things and as the whole collective farm we were evicted. Of course, you could see that the adults were upset, some women were crying, they had abandoned all their possessions, their homes, their crops. No one explained anything, why we were evicted, where they were taking us, how long we would be traveling. I remember having the bare minimum of necessities, clothes, and food for the first time. They brought a barge to the shore, loaded us and sailed to Vladivostok. At the edge of the city we were unloaded and led to the railroad track where we saw a special train of freight cars.

We were loaded into a freight car not fit for transporting people. It was already October, and they were taking us across Siberia. It started to get cold; there was no toilet, no water, no heat in the train car. We went to toilet when the train stopped, did that just under the cars. We were looking for water, running to the stations, passing-tracks. People died on the way, especially children, and they were buried hastily at the railroad embankment, covered with

stones. There was no heat, there was not even a makeshift stove, and it was already deep autumn, cold. I remember that it was really cold, there was no fire at all, nothing hot was cooked. We felt like we were being taken to our deaths.

For a whole month we were taken to unknown places, without any schedule, if it was an unoccupied railway track, we would go, if no, we would stop, standing for a long time. Finally, we were brought to Kazakhstan to the northern part of the end of Lake Balkhash, in the area of the Lepsy station. They unloaded us near some building. It used to be a fish receiving unit. We spent our first winter of 1937-1938 in Kazakhstan there. It was the hardest time. It was cold, there was nothing to heat the building with, we gathered some brushwood, went to the station, found ash dumps, picked it through with our hands, took the remnants of unburnt coals and used it for heating. Local population helped us. The Kazakhs treated us very well.

In the spring of 1938, when the ice moved, a barge came to the Balkhash shore and our entire collective farm Dostizheniye was loaded on it and taken away. We were being transported on this barge for ten days across the entire lake. They brought us to a place where the Ili River flows into the Balkhash. We were dropped off on the left bank of the Ili River on a bare spot. There was clay along the bank. Koreans began to make adobe bricks from it and build adobe houses. Koreans brought wood, glass, nails from the Ili station on a raft. We sawed logs and made boards for doors and windows. So, we began to settle in a new place. Now it is Kuigan village on the shore of Lake Balkhash at the mouth of the Ili River." (Materials, 2023: 278-280).

Mai Undenovich Khvan was born on May 1, 1930 in Vladivostok. He is an Honored Coach of Kazakhstan. He lives in Almaty. Lives in: Almaty, 18 Satpaev street, tel. 8-777-611-92-33.

His memoirs provide the following material: "We were deported to Kazakhstan from Birobidzhan, the Khabarovsk Krai, in the late autumn of 1937, we were sent in the last special trains. There were four of us in the family: my mother, myself, my elder sister Raya and my brother Karl. My father Un Den Khvan, a participant of the uprising on March 1, 1919 in Seoul against the Japanese colonialists, who fled from their persecution to the Russian Far East. There, he participated in the guerrilla movement against the Japanese interventionists. He was arrested as an enemy of the people, convicted under the notorious 58th article and sent to the Karaganda camp (Karltag). In Karltag, my father worked in a coal mine, and served his entire term from start to finish. When my father was arrested, my mother having three young children to take care of, being uneducated, without means of support, did not know what to do for her children to survive. On top of that, the year 1937 came and mass forced deportations started. Our train traveled mostly during the hours of darkness. People used to die in train cars, and then they would be buried near the railway embankment, covered with stones.

Our train from Birobidzhan was still traveling around Central Asia for almost a month. Finally, it was sent to the north of Kazakhstan to Akmola region. Its final stop was Shortandy station. Our car was the last one, it was unhitched, and the train left. All around was bare steppe, blown through by the cold wind. We were accommodated in a nearby stable for the first period. There were several yurts and sheep barns nearby. The Kazakhs who lived in the yurts would furtively bring kurts and flat bread. They treated us very well, sympathized and helped us in any way they could. That's how we made it through the winter.

Gradually, life was getting better in a new place. My mother started working in a sewing workshop. My father returned after serving his sentence. On May 5, 1958, he was rehabilitated by the Military Tribunal of the Far Eastern District due to a lack of evidence. In 2005, by the Decree of the President of the Republic of Korea, Un Den Khvan, was awarded with the Order for Contribution to Nation Building (posthumously). In 2019, the remains of Un Den Khvan, a National Hero of the national liberation movement in Korea,

were transported to his historical homeland, the Republic of Korea and buried at the national cemetery in Daejeon" (Materials, 2023:280-281).

Conclusion. The policy of the totalitarian state with its repressions, one of the types of which was the mass deportation of peoples, adversely affected the socio-economic, cultural, and demographic situation of Koreans. The Koreans that were deported were dispersed throughout practically every area of Kazakhstan. Hunger and sickness caused a large portion of their ethnic group to disappear. Many people had their political and civil rights taken away from them.

People were routinely deported to Kazakhstan, especially Koreans, as part of the Soviet Union's leadership's repressive strategy, which was implemented in a methodical manner for an extended period of time. Nearly all of these locations were frequently utilized as “punished people” exile locations. Consequently, the term "ethnic deportations" must be used to characterize the forced relocation of ethnic groups during the years of widespread political repression. This definition enables us to identify ethnic deportations as a distinct kind of mass political repression, the basis of which was collective responsibility for belonging to an ethnic group deemed socially dangerous by the Soviet authorities and therefore “unreliable”.

Unknowingly, Kazakhstan's region was used as a test bed for Soviet system trials on several ethnic groups, notably the Koreans.

Living in a neighborhood with different peoples, the exiled Koreans saved their national identity and national spirit. Koreans live and work in the Republic of Kazakhstan, their destinies and aspirations are inextricably linked with all peoples living on the ancient Kazakh land. About 500 Korean doctors and Candidates of Science work actively in universities, academic and research institutes. They have achieved the highest results in physics, mathematics, geology, chemistry, medicine and natural sciences. It is important to name outstanding figures of Korean nationality in Kazakhstan - an Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan L.P. Ni; an Honored Science Worker of the Republic of Kazakhstan I.T. Pak; Doctor of Medical Sciences, Professor, Hero of Labor of Kazakhstan Yu.V. Pya; Doctor of Agricultural Sciences, Honored Science Worker of Kazakhstan D.N. Pak; Doctor of Philosophy O.G. Kim, Doctor of Historical Sciences G.V. Kan and G.N. Kim and many others.

Thus, Ulyana Kim the granddaughter of Tsai Deng Hak, the Hero of Socialist Labor noted “I don't know how the fate of my grandfather and all those Koreans who were deported to Kazakhstan would have turned out, but since it happened, it is necessary to keep these tragic episodes in memory”, the writer wrote after touring her grandfather's museum in the Kyzylorda area. “To express gratitude to the native land of Kazakhstan for providing all oppressed peoples with refuge and a warm welcome” (Ibraeva, Zhakibaeva, 2023).

Deputy of Almaty National Cultural Center KAN G.V. suggested that the following high humanist fact be maintained. Essentially, it tells the story of how some Koreans who were deported from the Far East in 1937 settled in the Makhambet district, Beybarys hamlet, and the Atyrau region. There, the Koreans established a communal farm, but over time, many of them departed—some to work, some to study, etc. On the banks of the Urals, a Korean cemetery developed during their lifetime. Then, in the spring of 1993, the flood started, the river started to overflow its banks, some of the banks fell, and there was a serious risk that Korean cemeteries would be submerged under the water and destroyed. Subsequently, the local Kazakh population relocated these graves to a secure location, where they remain interred to this day. It is suggested that a memorial sign be erected there by the appreciative Korean descendants.

For the sake of next generations, it is crucial to investigate and objectively evaluate collective historical memory. The most priceless resource is the interviewees' recollections, which they convey through anecdotes about their friends, neighbors, and family.

Their narratives serve as living histories, historical recollections, and links between many eras and peoples. Sustaining people's faith in the government, society, and each other is contingent upon this. Although totalitarianism and its brutal anti-human practices are history, future interactions between nations and peoples should not be shaped by their legacy. We have a lesson here for the next generation.

During the years of Independence of Kazakhstan, a lot of work has been done to rehabilitate the victims - the peoples deported to Kazakhstan. In particular, the law was adopted on April 14, 1993, many books and publications were prepared and published, academic forums on the deportation history were conducted. According to official data, 75 thousand people were rehabilitated by the prosecutor's offices before 1993, then after the adoption of the law, the work on rehabilitation was noticeably intensified. During these years, 14 “Books of Sorrow” were published in Kazakhstan, in which the names of almost 146 thousand innocently injured compatriots are inscribed. More than 340,000 illegally repressed citizens have been rehabilitated in accordance with the law, and dozens of memorial signs have been erected at the burial sites of the victims of totalitarianism.

President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart K. Tokayev in his speech of May 29, 2020 on the occasion of the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine noted that “since gaining Independence, Kazakhstan has taken measures at the state level to perpetuate the memory of the victims of this tragedy. Treasuring the memory of the unjustly convicted will help us to build a bright future with our Independence as the foundation of it” (Tokayev, 2020). It is worth noting that recently the issue of rehabilitating General Hong Beom-do, the National Hero of Korea and founder of the Korean Independence Army, was raised at the government level. His remains were repatriated to the Republic of Korea upon the long-standing request of the leadership of that country, during the state visit of the President of Kazakhstan Kassym-Zhomart K. Tokayev to South Korea on August 17, 2021.

The primary methodological conclusion that can be drawn from the examination of the global practice of forced deportation of individuals is that it was undoubtedly a political act, with the political authority of a particular state bearing the responsibility for it. In conclusion, it is worth drawing attention to the fact that the peoples who were subjected to forced ethnic deportation in their time revere piously the memory of the victims of those events. They commemorate their memory every year, usually on the specific day of their deportation. In order to preserve this memory in history, to draw lessons from it, to give it greater significance, it would perhaps be worthwhile to propose to the relevant authorities to establish the International Day of Remembrance of the Victims of the Deportation of Peoples. The date could be August 21, because on this day in 1937 the USSR leadership made a decision on the mass forced deportation of almost 200 thousand Far East Koreans. This event started the mass ethnic deportations, as a result of which Kazakhstan became the main place of settlement for more than a million people of various nationalities.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

References

- Abuov, Sheriyazdanov, 2023 — *Abuov N.A., Sheriyazdanov B.R.* Iz istorii deportatsii koreitsev v Severo-Kazakhstanskuiu oblast. [From the history of deportation of Koreans to the North-Kazakhstan region]. *Ult Zhady*, 2023. No. 1(3). Pp. 73-83. (In Russ.).
- Aldazhumanov, 2000 — *Aldazhumanov K.S.* Rasselenie deportirovannykh nemtsev v Kazakhstane v 1941-1945 gg. [Settlement of deported Germans in Kazakhstan in 1941-1945]. // *Istoriia nemtsev Tsentralnoi Azii*. [History of the Germans of Central Asia]. Almaty, 2000. Pp. 245-250. (In Russ.).
- Aldazhumanov, Aldazhumanov, 1997 — *Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K.* Deportatsiia narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima. [Deportation of Peoples is a crime of totalitarian regime]. Almaty, 1997. 243 p. (In Russ.).

Atantaeva, Kamaldzhanova, 2020 — *Atantaeva B.Zh., Kamaldzhanova T.A.* Deportatsionnaia povsednevnost: istochniki i materialy (na primere Vostochnogo Kazakhstana) [Deportation everyday life: sources and materials (on the example of East Kazakhstan)], 2020. No. 4(133). Pp. 42-62. (In Russ.).

Baimakhanov, 1996 — *Baimakhanov M.* Iuridicheskie aspekty deportatsii narodov [Legal aspects of the deportation of peoples], 1996. No. 3. Pp. 74-78. (In Russ.).

Baimakhanov, 1998 — *Baimakhanov M.* Deportatsiia narodov i problema prav cheloveka. [Deportation of peoples and the problem of human rights]. Almaty: Fond «XXI vek», 1998. 320 p. (In Russ.).

Burgart, 2001 — *Burgart L.A.* Nemetskoe naselenie v Vostochnom Kazakhstane v 1941–1956 gg. [German population in East Kazakhstan in 1941–1956]. Ust-Kamenogorsk, 2001. 375 p. (In Russ.).

Deportaciya, 1998 — *Deportaciya narodov i problema prav cheloveka: Materialy seminara.* [Deportation of peoples and the problem of human rights: Seminar materials] Almaty, 12 iyunja 1997. Almaty: Fond «XXI vek», 1998. 82 p. (In Russ.).

Deportirovannyye, 1998 — *Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremia i sudby.* [Peoples deported to Kazakhstan: time and destinies]. Comp. Anes G. Almaty: Arys-Kazakhstan, 1998. 428 p. (In Russ.).

Istoriia, 2009 — *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei).* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Almaty: Atamura 2009, 768 p. (In Russ.).

Kalybekova, 2008 — *Kalybekova M.Ch.* Istoriia deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937–1956). [History of the deported peoples of Kazakhstan (1937–1956)]. Almaty, 2008, 188 p. (In Russ.).

Kan, 1994 — *Kan G.V.* Koreitsy Kazakhstana. [Koreans of Kazakhstan.]. Almaty, 1994. 180 p. (In Russ.).

Kan, 1995 — *Kan G.V.* Istoriia koreitsev Kazakhstana. [History of the Koreans of Kazakhstan.]. Almaty, 1995. 260 p. (In Russ.).

Kan, 2021 — *Kan G.V.* Osnovnye napravleniia deiatelnosti IV Rabochei gruppy po nereabilitirovannym zhertvam nasilstvenno deportirovannykh v Kazakhstan narodov Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii [The main activities of the IV Working Group on rehabilitated victims of peoples forcibly deported to Kazakhstan of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression]. Almaty, 2021. 34 p. (In Russ.).

Khan, 1997 — *Khan G.B.* Proshloe i nastojashhee korejcev Kazakhstana. Istoriko-dokumental'noe povestvovanie o zhizni korejskoj diaspory (1937-1997) [Past and present of Koreans of Kazakhstan. Historical and documentary narrative about the life of the Korean diaspora (1937-1997)]. Almaty, 1997. 171 p. (In Russ.).

Kozybaev, 1991 — *Kozybaev M.K.* Nemtsy Sovetskogo Kazakhstana: fakty i deistvitel'nost' [Germans of Soviet Kazakhstan: facts and reality] // *Istoriia Kazakhstana: belye piatna.* Alma-Ata, 1991, 237-241 p. (In Russ.).

Kozybaev, Aldazhumanov, 1997 — *Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S.* Totalitarnyi sotsializm: realnost' i posledstviia [Totalitarian socialism: reality and consequences]. Almaty: Fond «XXI vek». 1997, 186 p. (In Russ.).

Kukushkina, 2008 — *Kukushkina A.R.* Akmolinskii lager zhen «izmennikov Rodiny»: istoriia i sudby [Akmola camp for the wives of “traitors to the Motherland”: history and destinies]. Karaganda, 2008. 248 p. (In Russ.).

Materialy, 2022 — *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the twentieth century)]. Vol. 7: Peoples deported to Kazakhstan and special settlers. Collection of documents and materials. Compilers of the volume: G.V. Kan, R.M. Zhumashev, L.K. Shotbakova, B.R. Sheriyazdanov, S.V. Eleukhanova, V.V. Kozina, Yu.I. Podoprigrora, A.K. Meirambekov // Under general edition: E.T. Karina. Astana, 2022. (In Russ.).

Materialy, 2023 — *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka).* [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the twentieth century)]. Vol. 67. Khalyk zhady. North-Kazakhstan region. A collection of memoirs and interviews with victims of political repression and victims, eyewitnesses of the events and their descendants. Compiled by: S.Z. Malikova, A.G. Ibraeva, L.A. Hryvennaya, N.A. Abuov, Z.K. Kartova, B.R. Sheriyazdanov, A.N. Sadaev, A.K. Kuantaev // Under general edition: E.T. Karina. Astana, 2023. 500 p. (In Russ.).

Shaimukhanov, Shaimukhanova, 1997 — *Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D.* Karlag. [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 p. (In Russ.).

Shotbakova, 2022 — *Shotbakova L.K.* Deportatsiia narodov Kavkaza v Kazakhstan: istoriia i problemy reabilitatsii [Deportation of the peoples of the Caucasus to Kazakhstan: history and problems of rehabilitation], 2022. No. 1(105). Pp. 170-180. (In Russ.).

Tokayev, 2020 — *Tokayev K.* Obrashchenie Glavy gosudarstva Kasyim-Zhomart Tokayev po sluchayu Dnya pamyati jertv politicheskikh repressiy i goloda [Address by Head of the State Kassym-Zhomart K. Tokayev on the occasion of the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine] 2020 [Elektronnyy resurs]: URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasyim-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda (In Russ.).

Vedomosti, 1989 — *Vedomosti siezda narodnykh deputatov SSSR i Verkhovnogo Soveta SSSR* [Gazette of the Congress of People's Deputies of the USSR and the Supreme Soviet of the USSR], 1989, No. 23. St. 449. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/165903> (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 481-492, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_481-492

DEVELOPMENT OF BIOGRAPHICAL RESEARCH AS A FACTOR OF CONCEIVING NATIONAL IDENTITY

*Gulmira Zholmagambetkyzy Sultangazy*¹, *Zhaslan Yesseyevich Nurbayev*²,
*Yerlan Islyamovich Medeubayev*³

¹Narikbayev university
(8, Korgalzhynskoe shosse, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

²Narikbayev university
(8, Korgalzhynskoe shosse, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(11/5, Kabanbai Batyr Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, lead researcher
<https://orcid.org/0009-0003-3650-9159>. E-mail: emedebaev@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Y., Medeubayev Y.I., 2024

Abstract. *Introduction.* The popularity of the biographical approach in modern historical science is due to the fact that it has a powerful synthesizing potential. The scientific interest in the life experience of an individual, which incorporates internalized social history, is growing. The biographical approach with its accumulated tools makes it possible to trace the history of generations interacting with the social environment, in its various manifestations, with cultural and intellectual traditions. *Goals.* To illuminate the possibilities of biographical approach as a factor of identity realization through consideration of some stages of life of the famous Beremizhanov family. *Materials and methods.* Within the framework of this article a historiographical analysis of the development of the biographical approach was used. The historical-genetic method allows to identify cause-and-effect relationships and build a logical picture of biography in the context of events. Materials from the archives of Orenburg, St. Petersburg, Almaty on the history of the Beremizhanov family were used. *Results.* The use of the biographical method allows us to reconstruct not only personal life strategies, but also to reconstruct a holistic picture of the social and political context. The life history of the Beremizhanov family is a microhistory of a classical aristocratic family with a set of power and social functions. The development of personalistics based on new research methods of

social and intellectual history will significantly expand the inter- and interdisciplinary discourse. On the other hand, the historical community has a request for microhistory, where the subjects are not only major historical figures, whose importance is not denied, but also "second-level" persons, on the scale of a particular region. The study of this layer will make it possible to reconstruct the historical past as objectively as possible, to reveal the regularities of socio-political dynamics and to comprehend the behavioral norms of society.

Keywords: Historiography, new biographical history, identity, intellectuals, Beremzhanovs, collective history, historical personalism

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the BR20280975 "Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity".

For citation: Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Ye., Medeubayev Y. Development of biographical research as a factor of conceiving national identity // *Otan tarikhy*. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 481-492. (In Eng.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_481-492

ӨМІРБАЯНДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ДАМУЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ СЕЗІНУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Гүлмира Жолмағамбетқызы Сұлтангазы¹, Жаслан Есеевич Нурбаев²,
Медеубаев Ерлан Ислямович³

¹Narikbayev university

(8-үй, Қорғалжын тас жолы, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Т.ғ.к., профессор

<https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

²Narikbayev university

(8-үй, Қорғалжын тас жолы, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Т.ғ.к., профессор

<https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы
(11/5-үй, Қабанбай Батыр көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Т.ғ.к., жетекші зерттеуші

<https://orcid.org/0009-0003-3650-9159>. E-mail: emedebaev@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Сұлтангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е. Медеубаев Е.И., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазіргі отандық тарих ғылымындағы өмірбаяндық тәсілдің танымалдығы оның күшті синтездеу әлеуетіне ие болуымен байланысты. Ішкі әлеуметтік тарихты сіңірген адамның өмірлік тәжірибесіне ғылыми қызығушылық артып келеді. Жинақталған құралдарымен өмірбаяндық тәсіл әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесетін ұрпақтардың тарихын оның әртүрлі көріністерінде, мәдени және зияткерлік дәстүрлерімен бақылауға мүмкіндік береді. *Мақсаты мен міндеттері.* Беремжановтар отбасының өмірінің кейбір кезеңдерін қарастыру арқылы жеке басын тану факторы ретінде өмірбаяндық тәсілдің мүмкіндіктерін атап өту. *Материалдар мен әдістер.* Осы мақала аясында өмірбаяндық тәсілдің дамуына тарихнамалық талдау қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға және оқиғалар контекстінде өмірбаянның логикалық бейнесін құруға мүмкіндік береді. Орынбор, Санкт-Петербург, Алматы мұрағаттарынан Беремжановтар отбасының тарихы бойынша материалдар пайдаланылды. *Нәтижелер.* Өмірбаяндық әдісті қолдану

жеке өмірлік стратегияларды ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік және саяси контекстің тұтас көрінісін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Беремжановтар отбасының өмірбаяны – бұл билік пен әлеуметтік функциялардың жиынтығы бар классикалық ақсүйектер отбасының микро тарихы. Басқа жағынан, тарихи қоғамдастықтың микро тарихқа сұранысы бар, мұнда субъектілер тек маңыздылығы жоққа шығарылмайтын ірі тарихи тұлғалар ғана емес, сонымен қатар жеке аймақ ауқымындағы «екінші деңгейдегі» тұлғалар. Бұл қабатты зерттеу тарихи өткенді мүмкіндігінше объективті түрде қалпына келтіруге, әлеуметтік-саяси динамиканың заңдылықтарын анықтауға және қоғамның мінез-құлық нормаларын түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Тарихнама, жаңа өмірбаяндық тарих, бірегейлік, зиялы қауым, Беремжановтар, ұжымдық тарих, тарихи персоналистика

Алғыс айту. Мақала BR20280975 «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іске асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сұлтанғазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е. Медеубаев Е.И. Өмірбаяндық зерттеулерді дамуы ұлттық бірегейлікті сезіну факторы ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 481-492 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_481-492

РАЗВИТИЕ БИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КАК ФАКТОР ОСОЗНАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Гулмира Жолмагамбетқызы Султангазы¹, Жаслан Есеевич Нурбаев², Медеубаев Ерлан Ислямович³

¹Narikbayev university

(д. 8, Коргалжинское шоссе, 010000 Астана, Республика Казахстан)

К.и.н., профессор

<https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

²Narikbayev university

(д. 8, Коргалжинское шоссе, 010000 Астана, Республика Казахстан)

К.и.н., профессор

<https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>. E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com

³Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 11/5, ул. Кабанбай батыра, 010000 Астана, Республика Казахстан)

К.и.н., ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0009-0003-3650-9159>. E-mail: emedebaev@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Султангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е., Медеубаев Е.И., 2024

Аннотация. *Введение.* Популярность биографического подхода в современной отечественной исторической науке связана с тем, что он обладает мощным синтезирующим потенциалом. Развитие персоналистики на основе новых методов исследования социальной и интеллектуальной истории значительно расширит интер- и междисциплинарный дискурс. Биографический подход с его накопленным инструментарием позволяет проследить историю поколений, взаимодействующей с социальной средой, в самых разных его проявлениях, с культурными и интеллектуальными традициями. *Цель и задачи.* Осветить возможности биографического подхода как фактора осознания идентичности через рассмотрение

этапов жизни известного семейства Беремжановых. *Материалы и методы.* В рамках статьи использован историографический анализ развития биографического подхода. Историко-генетический метод позволяет выявить причинно-следственные связи и выстроить логическую картину биографии в контексте событий. Используются материалы из архивов Оренбурга, Санкт-Петербурга, Алматы по истории семейства Беремжановых. *Результаты.* Применение биографического метода позволило реконструировать не только персональные жизненные стратегии, но воссоздать целостную картину социального и политического контекста. Жизнеописание семьи Беремжановых представляет собой микроисторию классического аристократического семейства с набором властных и социальных функций. С другой стороны, историческое сообщество имеет запрос на микроисторию, где субъектами выступают не только крупные исторические деятели, значение которых не отрицается, но и лица «второго уровня», в масштабе отдельного региона. Изучение этого пласта позволит максимально объективно реконструировать историческое прошлое, выявить закономерности социально-политической динамики и осмыслить поведенческие нормы социума.

Ключевые слова: Историография, новая биографическая история, идентичность, интеллигенция, Беремжановы, коллективная история, историческая персоналистика

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации BR20280975 «Исторические традиции казахской государственности и вопросы сохранения национальной идентичности».

Для цитирования: Султангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е., Медеубаев Е.И. Развитие биографических исследований как фактор осознания национальной идентичности / Отан тарихы. 2024. Т. 27№ 2С. 481-492. (На Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_481-492

Introduction. The complexity and ambiguity of interpretations of the role of a number of specific historical leaders and famous persons in the fate of the country is particularly strong at the level of mass consciousness. In essence, we are talking about the phenomenon of "negative historical persons" of Kazakhstan. Such inferences are formed on the basis of both memory and products of creative industry. Accordingly, the problems of specific manifestation of the contradiction of morality and politics in the activities of certain persons and related difficulties in assessing the definition of their historical role are actualised. The problem of the role of personality in history has high relevance for each generation. Kazakhstan society is experiencing the processes of rethinking its past and in this connection a number of questions arise concerning the role and assessments of the activities of certain individuals.

The shift of research emphasis from the biography of key political figures to the reconstruction of the gallery of historical persons of the "second plan" is one of the demanded directions in modern historical science. The application of the methods of new biographical history will make it possible to reconstruct a holistic picture of the social and political context through the reconstruction of the life course.

The life history of the Beremzhanov family is a microhistory of a classical aristocratic family with a set of power and social functions. The family for a long time acted as a social guarantor in solving economic, judicial and political problems of Kazakhs of the Turgai region. It is necessary to emphasise such characteristics in this dynasty as clannishness, corporatism, family cohesion. The Beremzhanovs competed with the Sultan dynasties and other noble families. Important stimulants of maintenance of hereditary dominance were upbringing, education, wealth, kinship with influential families of the Kazakh society. Members of the family and kin of which for more than two centuries occupied leading

positions in the social hierarchy of the Kazakh society. Its famous representatives include: Batyr Shakshak Zhanibek, commander and hero of the anti-Dzhungar war of the early 18th century, Chegen Musin, bi and patrimonial leader of the mid-19th century, Korgambek Beremzhanov, public figure of the early 20th century, Akhmed Beremzhanov, deputy of the State Duma I and II convocations, district commissar of the Provisional Government, Gazymbek Beremzhanov member of the Alash party, Batyrbek Beremzhanov one of the founders of chemical science in Kazakhstan. The Beremzhanovs are an example of the history of intellectuals, whose activities qualitatively changed space and time, and offered society adequate "answers", including new formats of culture and new models of intellectual experience and worldview.

Purpose of the article. To highlight the possibilities of the biographical approach as a factor of identity realization through the consideration of some stages of the life of the famous Beremzhanov family.

Materials and methods. The biographical method emphasizes the study of personality as a carrier of retrospective information. The possibilities of the biographical approach expand the range of cognitive tools, and the "humanization of history" allows us to look at the personal component of historical processes and the course of development of various social institutions.

An important basic research tool is historiographical analysis. Within the framework of the article we tried to trace the stages of development of historical personalistics. We considered the works of foreign authors and Kazakhstani studies, in particular, describing the history of the Beremzhanov family. The historical-genetic method was applied, which allows us to identify cause-and-effect relationships and build a logical picture of biography in the context of events.

The source base of the study is based on the fonds of archives, museums and rare book collections of libraries in Kazakhstan, Russia and Uzbekistan. A significant number of documents are stored in the fonds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, namely: Fond 4 "Orenburg Border Commission"; F. 25 "Turgai Regional Board", F. 17 "Turgai Regional Commissariat of the Provisional Government"; F. 18 "Turgai Department of the Provisional Government"; F. 16 "Turgai Regional Military Commissariat". The study of materials from the above-mentioned fonds will trace the genesis and evolution of the family in different political situations, their role and place in the public life of the region.

The turning point in the life of the family and the country fell on the first quarter of the twentieth century. The materials on this period are concentrated in the archival repositories of Moscow and St. Petersburg. GA RF, F.1701 "Tuzemnyy department of the Ministry of Internal Affairs. Omsk, 1918-1919"; F. 749 "Committee of Members of the All-Russian Constituent Assembly. Samara. Ufa. 1918"; F. 192 "Legal Meeting at the Provisional All-Russian Government (Directory) Omsk, Ufa. 1918 г.". The Duma period of A. Beremzhanov is reflected in the documents of the State Duma fund of the Russian State Duma, F. 1278.

Discussion. Since the 90s of the twentieth century, the political portraits of representatives of the liberal wing of the Kazakh intelligentsia, whose public and creative activity falls on the period of the second half of the XIX-early XX centuries, have been studied most actively and productively. As a result, the Kazakh historiography was enriched with quantitative indicators and qualitative works that form the basis of modern political portraiture. The works of M. Koigeldiev (Koigeldiev, 1994), K. Nurpeisov (Nurpeisov, 1995), D. Amanzholova (Amanzholova, 1994, 2016,2020), T. Omarbekov (Omarbekov, 2003) defined the range of scientific issues and research focus in the study of historical persons and key events of the first quarter of the twentieth century). During the period of independence, the works of M. Kul-Muhamed (Kul-Muhamed, 1995), J. Kadyralina, L. Akhmetov,

V. Grigoriev, G. Shoikin (Kadyralina et al., 2008) appeared. The direction on restoration of historical names of the epoch of Kazakh khanate, leaders of national liberation movement, famous public figures whose party affiliation is connected with Muslim or social-democratic directions is actualised.

The monograph by M. Vyatkin (Vyatkin, 1947) on the biography of the batyr Syrym remained a reference for a long time and today does not lose its scientific value.

The works of I. Erofeeva (Erofeeva, 1999), G. Sultangalieva (Sultangalieva, 2002, 2009), H. Abzhanov (Abzhanov, 2013), M. Abdirov (Abdirov, 2001), G. Mukataev (Mukataev, 2001), Z. Kabuldinov (Kabuldinov, 2018), H. Sultangazy (Sultangazy, 2019), G. Ermenbaeva (Ermenbaeva, 2022), E. Medeubaev (Medeubaev, 2010) on reconstructing the biographies of historical persons are important for the development of domestic personal history.

At the same time, there are works where the object of study is not one historical person, but entire dynasties: article by G. Sultangalieva, dedicated to the Berkimbayevs, A. Gabdulina (Gabdulina, 2019), describing the merchant family Pleshcheevs, etc. (Sultangalieva, 2021).

In addition, the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov prepared a number of collections of archival materials on the life and activities of famous biys and batyrs (Sultans and batyrs of the Middle Juz, 2018). A separate group is represented by works devoted to representatives of the Soviet party nomenclature and cultural elite. Thus, the life and activities of D. Kunayev, J. Shayakhmetov, J. Tashenov are the subject of scientific research by Kazakh scientists (Kasymova, 2022), (Tulepbayev, 2006), (Saktaganova, 2012), (Aminova, Talgatbekov, 2021), (Tulepbergenov, 2018).

Studies on the Soviet period and political leaders do not lose their relevance. Due to the availability of a number of archival funds there is a rethinking of the activities of the Soviet elite and their contribution to the development of Kazakhstan.

The appearance of collections of archival documents and materials expands research opportunities. Thus, I. Kozybayev systematised a significant layer of archival sources and materials on the life and activities of prominent Soviet scientists and politicians.

In 2016, materials devoted to the life and activities of S. Zimanov, in 2018 diplomat M. Isinaliev, and in 2020 scientist and historian M. Kozybaev were published (Kozybaev, 2016, 2018).

Almost all works are based on the category of evaluation, first of all, positive. The image of this or that politician, public figure is formed through the analysis of specific characteristics such as: business qualities, leadership, versatility, progressiveness of views. The idealisation of the image of the object under study is a characteristic feature of works on biographical history. The need for critical approaches and objective understanding of the activities of historical persons is raised in the article by A. Bisenova and A. Mukasheva "Colonial intellectuals: between enlightenment and representative role" (Bisenova, Mukasheva, 2020).

The article by A. Zhumadil, E. Uzhkenov, and M. Zhumadil on the origin of steppe elites is of methodological interest. The article highlights theoretical and political science aspects of the problem of elites (Zhumadil, Uzhkenova, Zhumadil, 2020). The authors made an attempt to apply the theory of elites to explain the processes of power distribution in nomadic society in the period of antiquity and the Middle Ages.

Italian historian Giovanni Levi (Levi, 2019) was one of the first to propose a typology of historical biographies. They are the basis of modern historical personalistics. The first type is "modal biography": based on numerous biographical studies of typical representatives of various social groups, the most common forms of behavior, evaluation of events are revealed. The second type is called "contextual biography". In it, the atmosphere and historical events of a particular social epoch, in which the personality realizes himself, are of primary

importance. His work "Intangible Inheritance. The career of one exorcist in Piedmont in the seventeenth century" (Levy, 2023) is a biography of the villagers. Archival data served as material. It reveals the main strategies of individuals depending on their social status and family and other opportunities. There are models of biographies developed by A.L. Valevsky (Valevsky, 1993). They present chronological, professional, intellectual, psychological, sociocultural model of biographical research. Personal history uses autobiographies, letters, diaries, memoirs, photographs, electronic records, interviews and other direct and indirect evidence of life history as sources. On this basis, a visual image, psychological and artistic portrait of the individual is created. "Individual past" acquires concrete features of biography, becomes a historical source of knowledge. The history of one life acquires the significance of the structural dimension of the entire social system by "ascending" to the individual. The microhistory of an individual at any stage of history becomes a source for building the macrohistory of the entire society. This is the significance of biography as a means of historical cognition. Simona Charuti's "City and Crafts. The birth of a corporate language (Turin, XVII-XVIII centuries)" (Krom, Zocolla, 2003) She investigates the norms and values of the artisan class and the workshop life. She has been able to reconstruct, on the basis of a biographical approach, the whole variety of urban relations with its opportunities and limitations.

In the post-Soviet space, namely in Russian historiography, the biographical approach is simultaneously used as one of the methods of intellectual history (Repina, 1998, 2011; Bazhenova, 2010). The switch to the biographical approach reflects the requirements of the present day: to clarify the role of the individual in history. The simple study of the change of events, evolution of social structures, changes in mentalities does not give a result that satisfies modern requirements. On the other hand, it is criticized. For example, the problem of "correlation of individual and social" in research raises questions. Thus, in historiography there is excessive attention to specific events and historical characters. Moreover, as a rule, the main character is a representative of the elite or a hero, which contradicts the idea that history is made by all the people (Petrovskaya, 2003; Shilov, 2002)

Of particular value within the framework of this study are the works of foreign researchers M. Olcott (Olcott, 1981, 1987, 1996), V. Martin (Martin, 2001), S. Sabol (Sabol, 2003), P. Rottier (Rottier, 2003, 2005), R. Kindler (Kindler, 2017), devoted to the study of the issues of the functioning of the traditional economy of the Kazakhs and the transformation processes of the social structure that occurred in the designated period. The main thesis of the above-mentioned works is to recognise the leading role of Russia in the transformation of the nomadic way of life of the Kazakhs. The historiographical review would not be complete without analysing the works of S. Whitcroft (Wendelken, 2000), S. Cameron (2000), N. Piancholla (2019, 2022), which describe the period of regime change and the establishment of Soviet power on the basis of extensive archival material.

T. Uyama (Uyama, 2000) was interested in the issues of kinship and its influence on politics in the Soviet period. According to T. Uyama geographical factor and intra-ethnic structure are specific features of the Kazakh political process.

Thus, in foreign historiography the biographical approach acts as a methodological orientation of the researcher to the use of biographical data as cognitive tools for the study of historical processes and social institutions.

Results. The reconstruction of the history of the Beremzhanov family is based on the works of the pre-revolutionary period, which is evidence of the special status of the family in the system of regional socio-economic and political relations. The first and most complete information about the Beremzhanov family appeared in the works of A. Dobrosmyslov, a Russian official and public figure. He labelled the Beremzhanov family as the most authoritative and influential among the Kazakh population of the Turgai region

(Dobrosmyslov, 1901)¹. His work presents the genealogy of the family and contains information about its prominent representatives: batyr Shakshak Janybek, a talented commander and hero of the anti-Dzhungar war, bey Chegen Musin, a contemporary of Kenesary Kasymov, and the family's leader, Beremzhanov.

The works of A. Vasiliev (Vasiliev, 1896), A. Alektorov (Alektorov, 1900) are of source material significance for our research; at different times they held the post of inspector of education of the Turgai region and were personally acquainted with some members of the Beremzhanov family. The military and political activity of Shakshak Zhanibek, an ancestor of the Beremzhanov family was reflected in the work of I. Erofeeva devoted to the Khan of the Younger Juz Abulhair. I. Erofeeva came to the conclusion that "the concentration of more or less significant power at the level of the supreme power had a discrete, reversible and pulsating character in Kazakhs..." (Erofeeva, 1999). She draws attention to Abulhair's entourage, where the key role was played by batyr Zhanibek, which confirms the thesis that the functions of institutions of power were performed in him by various kinds of normative regulators and traditional clan structures - assemblies of nobles, court of biys, customary law and so on. The materials of conferences and events devoted to the 300th anniversary of Shakshak Janybek, widely celebrated at the republican level, are valuable (Zhusipuly, 1994).

Fragmentary information about the political position of Chegen Musin during the uprising of Kenesary Kasymov is contained in the work of E. Bekmakhanov (Bekmakhanov, 1947).

Soviet historiography, the development of which took place under severe ideological pressure, was not free in the choice of research topics. Historical personalism was represented by a number of political portraits of historical persons connected with the promotion of Russian culture or Soviet power in the region. There is one work by S. Maltysunov (Maltysunov, 1981), where there is a mention of A. Beremzhanov as a deputy of the State Duma. Nevertheless, there are a number of works devoted to the sphere of pre-revolutionary education, where the activities of Kazakh aristocracy, including the Beremzhanov family and their role in the development of education are considered (Abzhanov, Gurevich, 1991), (Shaykhimova, 1990).

In modern Kazakh historiography there is interest in the activities of Kazakh intellectuals of the first quarter of the twentieth century. At the same time, the emphasis is shifted to the study of the context where the formation of intellectuals and their views took place. First of all, the political component is studied, which undoubtedly overlaps the biographical component and individual characteristics. The works of O. Ozganbai (Ozganbai, 1999, 2000), G. Kozhakhmetov (Kozhakhmetov, 1990) cover important stages of formation and growth of politically active intelligentsia, which includes the figure of A. Beremzhanov. The political activity of Akhmed Beremzhanov is reflected in the works of his contemporaries M. Chokaev, A. Bukeykhanov and modern historians (Dulatov, 1991), (Chokaev, 2001).

Thus, there are certain traditions and approaches to the study of famous historical persons in the national biographical history. At the same time, it is obvious that the range of Kazakh personalistics is limited to political figures of the "first rank". For example, without the name of Abulhair it is impossible to study the issues of accepting Russian citizenship, or A. Bukeikhanov became a symbol of the early twentieth century. At the same time, political and public figures of the so-called "second level", little-known but no less significant historical figures, such as the Beremzhanov family, Seydalins, etc., remained outside the scope of historical biography. The specificity of the Kazakh society has stable characteristics, to which we can refer collectivism, expressed in clannishness. Succession and dynasty, as a rule, the son of a biya, with the necessary qualities took the position of a father.

Therefore, families with rich professional history, biys, craftsmen, batyrs were formed in the steppe.

The study of the life of the Beremzhanov family within the framework of the biographical method has allowed to designate the following theses.

Firstly, the representatives of the Beremzhanov family can be defined as historical persons of the "second plan". They were "real actors, agents" of political processes of the region and the country as a whole. Family members, having authority both from the authorities and individual leaders, were involved in decision-making processes. For example, the batyr Shakshak Zhanibek, a key figure of the anti-Dzhungar war, an associate of Sultan Abylkhair of the Younger Juz. Chegen Musin, an authoritative bi of the mid-19th century, remained in the shadow of his contemporary Kenesary Kasymov (CSA RK. F. 4. I. 1. C. 4082.). Akhmed Beremzhanov, being a highly educated lawyer, a member of the Alash party and the Alash-Orda government, did not become a dominant figure in the socio-political processes of the early twentieth century (CSA RK. F. 17. I. 1. C. 7). Defining them as persons of the second plan does not diminish their importance in the national history. Their activities determined the intellectual, socio-political development of Kazakhstan in the period from the 18th to the mid-20th centuries. Secondly, new biographical facts from the lives of family members provide opportunities to rethink key stages and events in Kazakh history. Each of them was involved in events of pivotal importance for the society. The study of their aspirations and motives shows the state of society in the Turgai region. Their elevation was based on the trust of the society, which delegated its authority to the representatives of the family. The activities of Shakshak Zhanibek, Chegen Musin, as well as other members of the family in the conditions of the colonial period were aimed at preserving the traditional foundations of Kazakh statehood.

In the conditions of imperial colonisation, the Beremzhanov family assumed the functions of social guarantors and played the role of communicators, mediators between traditional society and colonial power. As in the period of the two revolutions and the civil war Korgambek, Akhmed and Gazymbek Beremzhanovs played a prominent role in the autonomy of Alash, their activities contributed to the evolutionary and legislative process of forming the future statehood (GARF. F. 1701. I. 1. C. 6a). Under communist ideology, the descendants of the Beremzhanovs contributed to the development of Soviet culture: A. Beremzhanov's son Batyrbek Akhmedovich had the scientific title of doctor of chemical sciences, headed the chemistry department of the Kazakh State University named after Al-Farabi for a long time, daughter Inkar Akhmedovna became a doctor of biological sciences. Their successes demonstrate the continuity of intellectual traditions of the family for more than two centuries.

Conclusion. It is obvious that the problem of historical personality is closely intertwined with historical memory. In Kazakh society there are discussions about the role of representatives of the elites of the Kazakh khanate of the late period, national intellectuals, former communist leaders, and Soviet cultural figures. New narratives are being formed, which will be moulded into historical memory and will become the basis of collective perception of the past. Reconstructing an objective history that meets the principles of historical science is nevertheless a professional task for the academic community.

The biographical approach within the framework of anthropologically oriented history, which offers a new type of interdisciplinary biographical research, will make it possible to study the "total" history of the Beremzhanov family, touching on all possible aspects of their lives. The Beremzhanovs represent an example of the history of intellectuals whose activities qualitatively changed space and time and its essential content and offered society adequate

"answers", including new formats of culture and new models of intellectual experience and worldview.

Biographical research on specific historical personalities is an important and necessary condition for the development of humanitarian science. There is a necessity to define principled generally accepted methodological assessments of historical personality. Meanwhile, in reality, historical works today it is mainly based on a positive assessment of the historical personality. The measure, the sign of such an assessment is most often the analysis of specific characteristics of the historical personality, such as: business qualities, leadership, versatility, progressiveness of views. However, to base research on such characteristics means to give a one-sided historical assessment of the personality, which contradicts not only the truth of life, but also leads ultimately to the idealisation of the image of the historical personality.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SARF — State Archive of the Russian Federation

References

Abdirov, 2011 — *Abdirov M.* Gubaidulla Zhangirov – kazakhskii general russkoi armii [Gubaidulla Zhangirov – Kazakh general of the Russian army] // https://military-kz.ucoz.org/publ/voennaja_istorija_kazakhskogo_khanstva/rosimper/gubajdulla_zhangirov_kazakhskij_general_russkoj_armii/ (In Russ.).

Abzhanov, 2013 — *Abzhanov H.* Intelligentsiya Kazakhstana: istoriya, teoriya i sovremennost'. Nauchno-analiticheskii obzor [Kozhabergen zhyrau and historical thought] // Mysl, 2013. No. 4. Pp. 52-57. (In Russ.).

Abzhanov, Gurevich, 1991 — *Abzhanov H., Gurevich L.* Intelligentsiya Kazakhstana: istoriya, teoriya i sovremennost'. Nauchno-analiticheskii obzor. [Intellectuals of Kazakhstan: History, Theory and Modernity. Scientific and analytical review]. Almaty: Nauka, 1991. 48 p. (In Russ.).

Akhmetova, Grigoriev, Shoikin, 2008 — *Akhmetova L., Grigoriev V., Shoikin G.* Alikhan Bukeikhanov. Poisk orientirov [Alikhan Bukeikhanov. Search of landmarks]. Astana: Agroizdat, 2008. 76 p. (In Russ.).

Alektorov, 1900 — *Alektorov A.* Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti. Letopis' 1744-1898 [Sketch of national education in Turgai region. Chronicle 1744-1898]. Orenburg: Publishing house of lithography of F.B. Sachkov, 1900. 277 p. (In Russ.).

Amanzholova, 1994 — *Amanzholova D.* Kazakhskii avtonomizm in Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash. [Kazakh autonomism and Russia. History of the Alash movement.]. Moscow: Rossiya Molodaya, 1994. 216 p. (In Russ.).

Amanzholova, 2016 — *Amanzholova D. A.N.* Bukeikhanov i problemy politicheskoi konsolidatsii kazakhskogo naroda [A.N. Bukeykhanov and the Problems of Political Consolidation of the Kazakh People] // The World of Great Altay, 2016. (In Russ.).

Amanzholova, 2020 — *Amanzholova D.* Sovetskii proekt v Kazakhstane. Vlast' i etnichnost'. 1920-1930-e gg. [The Soviet project in Kazakhstan. Power and Ethnicity]. 1920-1930s.-Moscow: Ripol, 2020. 480 p. (In Russ.).

Aminov, Talgatbekov, 2021 — *Aminov T., Talgatbekov A.* Zhumabai Shayakhmetov – vydayushchiisya kazakhskii gosudarstvennyi i obshchestvennyi deyatel' [Zhumabay Shayakhmetov - Outstanding Kazakh. State and public figure] // Otan tarikhy, 2021. No. 2 (94). Pp. 127-141. (In Russ.).

Bazhenova, Kodan, 2010 — *Bazhenova T.M., Kodan S.V.* Lichnost', tvorchestvo i prakticheskaya deyatelnost' yuristov kak otrazhenie razvitiya rossijskoj yurisprudencii XI - nachala XX vv. (k vyhodu v svet izdaniya rossijskoj akademii pravosudiya «Pravovaya nauka i yuridicheskaya ideologiya Rossii») [Personality, creativity and practical activity of lawyers as a reflection of the development of Russian jurisprudence XI - early XX centuries (to the publication of the Russian Academy of Justice "Legal Science and Legal Ideology of Russia")] // Rossijskoe pravosudie, 2010. No. 9. Pp. 103-109. (In Russ.).

Bekmakhanov, 1947 — *Bekmakhanov E.B.* Kazakhstan v 20–40 gody XIX v. [Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century]. Alma-Ata: Kazakh united state publishing house, 1947. 390 p. (In Russ.).

Birmizhan uly, 1991 — *Birmizhan uly Akymet.* Dulatov M. Shygarmalary [Dulatov M. Essays]. Almaty: Zhazushy, 1991. 384 p. (In Kaz.).

Bisenova, Mukasheva, 2020 — *Bisenova A., Mukasheva A.* Kolonial'nye intellektualy: mezhdru prosveshchencheskoi i predstavitel'skoi rol'yu. [Colonial intellectuals: between enlightened and representative role]. New Literary Review, 2020. No. 6 (166). (In Russ.).

Bourdieu, 2002 — *Bourdieu P.* Formy kapitala [Forms of Capital] // Sociology, 2002. Vol. 3. No. 2. 4 p. (In Russ.).

- Bourdieu, Passron, 2007 — *Bourdieu P., Passron J.-C. Vosproizvodstvo / per s frants* [Reproduction] / translated from the French by N. Shmatko. Moscow: Prosveshcheniye, 2007. 267 p. (In Russ.).
- Bukeyhan, 1995 — *Bukeyhan A. Izbrannoe* [Selected]. Almaty. Kazakh Encyclopedia, 1995. 478 p. (In Russ.).
- Chokaev. 2001 — *Chokaev M. Otryvki iz vospominanii o 1917 g.* [Extracts from Memoirs of 1917]. Tokyo-Moscow, 2001. 54 p. (In Russ.).
- Dobrosmaslov, 1901 — *Dobrosmaslov A. Turgaiskaya oblast'. Istoricheskii ocherk.* [Turgai region. Historical sketch]. Orenburg, 1901. 304 p. (In Russ.).
- Ermenbaeva, 2022 — *Ermenbaeva G. Baimukhambet Kosshygulov – pervyi kupets-promyshlennik Akmolinska* [Baimuhambet Kosshygulov - the first merchant-industrialist of Akmolinsk] // Materials of XIX International Eurasian forum "Lev Gumilev and the Great Steppe: history and the present". Astana: L.N. Gumilev ENU, 2022. Pp. 403-403. (In Russ.).
- Erofeeva, 1999 — *Erofeeva I. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel' i politik.* [Khan Abulkhair: commander, ruler and politician]. Almaty: Sanat, 1999. 334 p. (In Russ.).
- Gabdulina, 2019 — *Gabdulina A. Istoriya razvitiya kupechestva vo vtoroi polovine XIX – nachala XX v. Na primere sem'i Pleshcheevykh.* [History of the development of merchants in the second half of the XIX - early XX century. On the example of the Pleshcheyev family] // Actual problems of the humanities and socio-economic sciences, 2019. No. 2. Vol. 13. Pp. 28-32. (In Russ.).
- Kabuldinov, 2018 — *Kabuldinov Z. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyi deyatel', diplomat i batyr.* [Sultanmamet Sultan: statesman, diplomat and batyr]. Almaty: Litera-M, 2018. 304 p. (In Russ.).
- Kadyralina, 2017 — *Kadyralina J. Alimkhan Yermekov.* Almaty: Litera-M, 2012. 320 p. (In Russ.).
- Kindler, 2017 — *Kindler R. Stalinskii kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane.* [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan] // Translated by L.Y. Pantina. Moscow: Political Encyclopedia, 2017. 382 p. (In Russ.).
- Koigeldiev, 1995 — *Koigeldiev M. Alash kozgalysy* [The Alash movement]. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Kozhakhmetov, 1999 — *Kozhakhmetov G. Gosudarstvennaya Duma i narody Stepnogo kraia v 1905 – 1917 gg.* [State Duma and the peoples of Stepnoy Krai in 1905 – 1917]. Karaganda: Bolashak Baspa, 1999. 130 p. (In Russ.).
- Kozybayev, 2018 — *Kozybayev I. Mikhail Isinaliev - politik i diplomat: Dokumental'nye ocherki.* [Mikhail Isinaliev-politician and diplomat: Documentary sketches]. Almaty, 2018. 496 p. (In Russ.).
- Kul-Muhamed, 1995 — *Kul-Muhamed M. Zhakyp Akpaev. Patriot. Politik. Pravoved: Politiko-pravovye vzglyady Zh. Akpaeva* [Zhakyp Akpayev. Patriot. Politician. Lawyer: Political and legal views of Zh. Akpayev]. Almaty: Atamura, 1995. 234 p. (In Russ.).
- Levi, 2019 — *Levi Dzh. Mikroistoriya i global'naya istoriya // Kazus: Individual'noe i unikal'noe v istorii* [Microhistory and global history] Moscow: «Indrik», 2019. Pp. 359-374. (In Russ.).
- Levi. 2023 — *Levy Dzh. Nematerial'noe nasledstvo. Kar'era odnogo ekzortsista v P'emonte v XVII veka.* [Intangible Inheritance. The Career of One Exorcist in Piedmont in the Seventeenth Century]. Moscow: New Literary Review, 2023. 290 p. (In Russ.).
- Martin, 2001 — *Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century.* Richmond, 2001. 264 p.
- Martin, 2009 — *Martin V. Law and Customs in Steppe: The Kazakhs of Middle Horde and Russian Colonialism.* Almaty. 2009. Vol. 12. 264 p.
- Medeubaev, 2010 — *Medeubaev E. Bakytzhan Karataev – politik, pravoved, obshchestvennyi deyatel'* [Bakytzhan Karataev - politician, jurist, public figure] // Voprosy istorii i arhaologii zapadnogo Kazakhstana, 2010. No. 2. Pp. 30-35. (In Russ.).
- Mukataev, 2001 — *Mukataev G. Velikii preobrazovatel' stepi.* [The great transformer of steppe]. SPb: publishing house of M.V. Irkhina, 2001. 105 p. (In Russ.).
- Nurpeisov, 1995 — *Nurpeisov K. Alash ham Alash-Orda* [Alash and Alash Horde]. Almaty: Atatek, 1995. 178 p. (In Kaz.).
- Olcott, 1981 — *Olcott M. B. The Settlement of the Kazakh Nomads* // Newsletter of the Commission on Nomadic Peoples, 1981. No. 8. Pp. 12-23.
- Olcott, 1996 — *Olcott M.B. Kazakhs.* 1-st ed.-Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 388 p.
- Olcott, 1996 — *Olcott M. B. Central Asia's New States.* Washington. 1996. 202 p.
- Omarbekov, 2003 — *Omarbekov T. Aktual'nye problemy istorii Kazakhstana v XX veke* [Actual Problems of History of Kazakhstan in XX Century]. Almaty, 2003. 552 p. (In Russ.).
- Ozganbay, 1999 — *Ozganbay O. Dukhoborets* [Dukhoborets]. Astana: Elorda, 1999. 124 p. (In Russ.).
- Ozganbay, 2000 — *Ozganbay O. Gosudarstvennaya Duma i Kazakhstan. 1905-1917.* [The State Duma and Kazakhstan. 1905-1917]. Almaty: Arys, 2000. 284 p. (In Russ.).
- Petrovskaya, 2003 — *Petrovskaya I.F. Biografika: Vvedenie v nauku i obozrenie.* [Biography: Introduction to Science and Review]. St. Petersburg, 2003. 382 p. (In Russ.).
- Pianciolla, 2019 — *Pianciolla N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan.* In book: Oxford Research Encyclopedia of Asian History: Oxford University Press, 2019.
- Pianciolla, 2022 — *Pianciolla N. Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan* // Journal of Central Asian History 1 (2022). Pp. 225–272.

Pianciolla, 2022 — *Pianciolla N.* Stalinism in Kazakhstan: History, Memory, and Representation, translated by Simon Pawley and Anton Platonov ed. by Zhulduzbek Abylkhozhin, Mikhail Akulov and Alexandra Tsay. January 2022. Ab Imperio, 2022. Pp. 280-285.

Repina, 1998 — *Repina L.P.* “Novaya istoricheskaya nauka” i sotsial'naya istoriya [“New historical science” and social history] // RAS, Institute of General History. Moscow: IWI RAS, 1998. 278 p. (In Russ.).

Rottier, 2003 — *Rottier P.* The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem // Central Asian Survey, 2003. No. 22(1). Pp. 67–81.

Rottier, 2005 — *Rottier P.* Creating the Kazak Nation: The Intelligentsia's Quest for Acceptance in the Russian Empire, 1905-1920 // A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Ph.D. (History) At the University of Wisconsin, 2005. 370 p.

Sabol, 2003 — *Sabol S.* Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. 233 p.

Saktaganova, 2012 — *Saktaganova Z.* Kunaev D.A. i problema izmeneniya granits Kazakhstana. [Kunayev D.A. and the problem of changing borders of Kazakhstan] // Bulletin of Karaganda University. Series "History.Philosophy". 2012. No. 3(67). Pp. 92-98. (In Russ.).

Shaikhimova, 1990 — *Shaikhimova I.* K voprosu ob istorii natsional'noi intelligentsii // O proshlom dlya budushchego. Nekotorye aktual'nye problemy istorii Kompartii Kazakhstana v svete glasnosti. Sb. statei [To the question of the history of national intelligentsia // On the past for the future. Some actual problems of the history of the Communist Party of Kazakhstan in the light of glasnost. Collection of articles]. Compiled by. A. Sarmurzin. Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. 254 p. (In Russ.).

Shilov, 2002 — *Shilov D.N.* Statesmen of the Russian Empire. 1822-1917 [Gosudarstvennye deyateli Rossijskoj imperii. 1802-1917]. SPb., 2002. 830 p. (In Russ.).

Sirik, 2018 — *Sirik V.A.* Sultany i batyry Srednego zhuza (vtoraya polovina XVIII veka). [Sultans and Batyrs of Middle Juz (second half of XVIII century)]. A collection of documents // Compiled by Sirik V.A. Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. (In Russ.).

Sultangalieva, 2002 — *Sultangalieva G.J.* Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII-nachalo XX vv.) Western Kazakhstan in the system of ethno-cultural contacts (XVIII-beginning XX.). Ufa: RIO RUNMC of the State Committee on Science and Culture of the Republic of Bashkortostan, 2002. 262 p. (In Russ.).

Sultangalieva, 2009 — *Sultangalieva G.* Kazakhskoe chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovanie i napravlenie deyatel'nosti (XIX). [Kazakh officialdom of the Orenburg department: the formation and direction of activity (XIX)] // Acta Slavica Iaponica, 2009. Vol. 27. Pp. 77-101. (In Russ.).

Sultangalieva, 2021 — *Sultangalieva G.* Obraz dinastii Bekmukhamedovykh v deloproizvodstvennoi dokumentatsii XIX-nachala XX vv.: transformatsiya sotsial'noi istorii. [The image of the Bekmukhamedov dynasty in the record documentation of the XIX-early XX centuries: the transformation of social history] // Otan tarixy, 2021. No. 3(95). Pp. 59-67. (In Russ.).

Sultangazy, 2019 — *Sultangazy G.* Politicheskaya deyatel'nost' A. Beremzhanova. [Political activity of A. Beremzhanov] // Otan tarixy. 2019. No. 4 (88). Pp. 122-136. (In Russ.).

Tulepbaev, 2006 — *Tulepbaev B.A.* Kunaev D.A. - vydayushchiysya gosudarstvennyi i politicheskii deyatel' [Kunayev D.A. - an outstanding state and political figure]. Almaty: Nurly alem, 2006. 129 p. (In Russ.).

Tulepbergenov, Auelbekov, 2018 — *Tulepbergenov G., Auelbekov E.N.* Partiyniy i gosudarstvennyi deyatel' Kazakhstana sovetsoj epokhi Party and State Official of Kazakhstan of the Soviet era // Problems of Oriental Studies. 2018. No. 4 (82). Pp. 90-95. (In Russ.).

Tuleshova, Sultangalieva, 2019 — *Tuleshova U., Sultangalieva G.* Knyazheskoe dostoinstvo potomkov khana Vnutrennei Ordy Dzhangira. [Princely dignity of the descendants of the Khan of the Inner Horde Dzhangir] // History, 2019. T. 10 No. 8 (82). http://uralhist.uran.ru/archive/495/505/_aview_b796 (In Russ.).

Uyama, 2000 — *Uyama T.* The Geography of Civilizations: a spatial analysis of the Kazakh intelligentsia's activities, from the mid-nineteenth to the Early twentieth Century // Matsuzato Kimitaka, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World: Towards a Discipline of «Regionology». Sapporo: Slavic Research Center, 2000. Pp. 70-99.

Valevsky, 1993 — *Valevsky A.L.* Osnovaniya biografiki. [Foundations of biography]. Kiev: Naukova Dumka, 1993. 110 p. (In Russ.).

Vasiliev, 1896 — *Vasiliev A.* Istoricheskii ocherk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoj oblasti i sovremennoe ego sostoyanie. [Historical sketch of Russian education in Turgai region and its current state]. Orenburg: tipo-lit. P.N. Zharinova, 1896. 226 p. (In Russ.).

Vyatkin, 1947 — *Vyatkin M.P.* Batyr Srym. Moscow, Leningrad: USSR Academy of Sciences, 1947, 390 p. (In Russ.).

Wendelken, 2000 — *Wendelken R. W.* Russian Immigration and Its Effect on the Kazakh Steppes (1552–1965) // Fell-Bialkoff A. The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe. Sedentary Civilization vs. «Barbarian» Nomads. Basingstoke, 2000. Pp. 71–97.

Zhusipuly, 1994 — *Zhusipuly A.* Shakshak Zhanibek batyr. [Shakshak Zhanibek batyr] // Kostanay ta Shukuruly S. Shakshak Zhanibek afsana // Zhuldyz. 1994. No. 10. 12 p. (In Kaz.).

Zimanov, 2016 — *Zimanov S.* Materialy k biografii [Materials to the biography] // Compiled by Kozybaev I.M. 2nd ed. and revised. Almaty, 2016. 352 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 493-513, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_493-513

THE QUESTION OF BELONGING TO THE IRTYSH TEN–VERST STRIP (XIX – EARLY XX CENTURY)

*Yerzhan Muratovich Toraigyrov*¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Toraigyrov Ye.M., 2024

Abstract. *Introduction.* This article discusses the process of solving the issue of belonging to the Irtysh ten–verst strip. *Purpose and objectives.* The purpose of this article is to study the problem of belonging to the Irtysh ten–verst strip in the XIX – early XX century using historical archival materials. Objectives: to present the historical processes contributing to the formation of the territorial problem in the Irtysh region; to show the dependence of the issue of land development of the Kazakhs on the economic support of the cossacks; to identify the positions of the Siberian cossack army and the Semipalatinsk authorities in solving this issue. *Materials and methods.* Scientific works of various periods, collections of legislative acts, as well as archival materials allow for a comprehensive analysis of the solution of the land issue in the Irtysh region. The main methods used in the study were chronological, comparative, statistical and systematic methods. *Results.* The background to the question of the ownership of the ten–mile strip is connected with the process of the Russian Empire's advance in the Irtysh region at the beginning of the XVIII century, including the construction of fortresses and military lines. The study of the history of the cossacks and the land ownership of the cossacks in this region made it possible to identify important aspects of the socio–economic development of the population. The analysis of statistical data on free land in the counties of the Semipalatinsk region showed contradictions and problems in assessing the availability of land for the kazakh population. The study of historical archival materials made it possible to trace more deeply the process of development of territorial disputes and the resolution of the land issue. *Conclusions.* The question of the ownership of the strip was decided in favor of the cossacks based on the interests of colonial policy.

Keywords: Kazakhs, ten–mile strip, colonization, Siberian cossacks, kazakh–russian relations
Acknowledgements: the article was prepared within the framework of realization of fundamental scientific research BR20280975 «Historical traditions of Kazakh statehood and problems of preservation of national identity» with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Toraigyrov Ye.M. The question of belonging to the Irtysh ten-verst strip (XIX – early XX century) // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 493-513. (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_493-513

ЕРТІС ОН ШАҚЫРЫМДЫҚ ЖОЛАҒЫНЫҢ ТИЕСІЛІГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ (XIX–XX Ғ. БАСЫ)

Ержан Мұратұлы Торайғыров¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Торайғыров Е.М., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл мақалада Ертіс он шақырымды жолағының тиесілігі туралы мәселені шешу процесі қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты тарихи мұрағат материалдарын пайдалана отырып, XIX–XX ғасырдың басындағы Ертіс он шақырым жолағының тиесілілігі мәселесін зерттеу болып табылады. Міндеттері: Ертіс өңірінде аумақтық мәселенің қалыптасуына ықпал еткен тарихи үдерістерді көрсету; қазақтарды жерге орналастыру мәселесінің казактарды шаруашылық қамтамасыз етуге байланысты тәуелділігін көрсету; осы мәселені шешуде Сібір казак әскері мен Семей билігінің ұстанымдарын айқындау. *Материалдар мен әдістер.* Әр түрлі кезеңдердегі ғылыми еңбектер, заңнамалық актілер жинақтары, сондай-ақ мұрағаттық материалдар Ертіс өңірі ауданындағы жер мәселесінің шешілуіне жан-жақты талдау жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында қолданылатын негізгі әдістер хронологиялық, салыстырмалы, статистикалық және жүйелік әдістер болды. *Нәтижелер.* Он шақырым жолақтың тиесілігі туралы мәселенің пайда болу тарихы XVIII ғасырдың басында Ресей империясының Ертіс өңірінде ілгері жылжу үдерісімен, соның ішінде бекіністер мен әскери желілер құрылысымен байланысты. Казактардың тарихын және осы аймақтағы казактардың жер меншігін зерттеу халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды аспектілерін анықтады. Семей облысының уездеріндегі бос жер туралы статистикалық деректерді талдау казак халқы үшін жердің қолжетімділігін бағалаудағы қайшылықтар мен проблемаларды көрсетті. Тарихи архив материалдарын зерттеу аумақтық даулардың дамуын және жер мәселесін шешу үдерісін тереңірек бақылауға мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Өзен бойы жолағының тиесілігі туралы мәселе отарлық саясаттың мүдделеріне сүйене отырып, казактардың пайдасына шешілді.

Түйін сөздер: Қазақтар, он шақырым жолақ, отарлау, Сібір казактары, қазақ–орыс қатынастары

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» BR20280975 іргелі ғылыми зерттеуін іске асыру шеңберінде дайындалды.

Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М. Ертіс он шақырымды жолағының тиесілігі туралы мәселе (XIX–XX ғ. басы) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 493-513 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_493-513

ВОПРОС О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ (XIX – НАЧАЛО XX В.)

Ержан Муратович Торайгыров¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Торайгыров Е.М., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается процесс решения вопроса о принадлежности Иртышской десятиверстной полосы. *Цель и задачи.* Цель заключается в исследовании проблемы принадлежности Иртышской десятиверстной полосы в XIX – начале XX века с использованием исторических архивных материалов. Задачи: представить исторические процессы, способствующие формированию территориальной проблемы в Прииртышском регионе; показать зависимость вопроса о земельном обустройстве казахов от хозяйственного обеспечения казаков; обозначить позиции Сибирского казачьего войска, Семипалатинских властей в решении данного вопроса. *Материалы и методы.* Научные труды различных периодов, сборники законодательных актов, а также архивные материалы позволяют провести всесторонний анализ решения земельного вопроса в районе Прииртышья. Основными методами, примененными в рамках исследования, были хронологический, сравнительный, статистический и системный методы. *Результаты.* Предыстория возникновения вопроса о принадлежности десятиверстной полосы связана с процессом продвижения Российской империи в Прииртышье в начале XVIII века, включая строительство крепостей и военных линий. Исследование истории казачества и земельной собственности казаков в данном регионе позволили выявить важные аспекты социально-экономического развития населения. Анализ статистических данных о свободной земле в уездах Семипалатинской области показал противоречия и проблемы в оценке доступности земель для казахского населения. Изучение исторических архивных материалов позволили более глубоко проследить процесс развития территориальных споров и решения земельного вопроса. *Выводы.* Вопрос о принадлежности полосы решился в пользу казачества исходя из интересов колониальной политики.

Ключевые слова: Казахи, десятиверстная полоса, колонизация, сибирское казачество, казахско-русские отношения

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования BR20280975 «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.

Для цитирования: Торайгыров Е.М. Вопрос о принадлежности Иртышской десятиверстной полосы (XIX –начало XX вв.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 493-513. (На Русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_493-513

Введение. Процессы колонизации Казахстана Российской империей вызывают значительный интерес в исторической науке обусловленный, во-первых, пересмотром методологических, концептуальных и идеологических подходов, во-вторых, возможностью изучения особенностей данного процесса на локальном уровне. В этом

плане, многие аспекты взаимоотношений казахского и пришлого населения, получавшие положительный окрас в советское время либо скрытые от публики как противоречащие идеологическим установкам, позволяют более полно и объективно представить сложные и многомерные стороны казахско–русских отношений периода Нового времени.

Иртышская десятиверстная полоса – это территория левобережья Иртыша шириною в 10 верст (чуть больше 10–ти километров), отторгнутая у казахов Среднего жуза и игравшая роль буферной запретной для посещения зоны между степью и новыми территориальными приобретениями Российской империи. Несмотря на попытку формирования такого, казалось бы, безжизненного пространства, со временем здесь сложилась целая система очень тесного взаимодействия населения – развивалось казачье и казахское хозяйство, арендные отношения (аренда и субаренда, покупка–продажа прав и т.д.) что является уникальным случаем в истории Казахстана. Параллельное владение десятиверстной полосой в конечном итоге вылилось в необходимость четкого обозначения прав на данную территорию, что и является предметом нашей статьи.

Материалы и методы. Наибольший интерес для изучения поставленной темы представляют материалы фондов Государственного исторического архива Омской области (ГИАОО), в частности № 67, № 3 и № 366. В фонде № 67 Войскового хозяйственного правления Сибирского казачьего войска помимо сведений об ограничительных мерах пограничных властей в районе Прииртышья для казахского населения (запреты на строительство жилищ, запреты на перекочевки и торговлю и т.д.) присутствуют и делопроизводственные документы властей по поводу решения вопроса о принадлежности десятиверстной полосы (мнения, споры между различными ведомствами и т.д.).

Процесс оформления казачьих и офицерских наделов в Прииртышье и связанных с этим конфликтов с местным и крестьянским населением можно проследить по материалам фонда № 3 Главного управления Западной Сибири.

Основной массив информации сосредоточен в личном фонде Г. Катанаева (ф. 366). Идеолог казачества собрал не только статистические данные о казахском и казачьем землевладении, но и отразил многие специфические стороны жизни прииртышских казахов – аренду и её виды, хозяйственные взаимосвязи населения и т.д.

Дополнительные материалы о хозяйственном развитии населения десятиверстной полосы присутствуют в фонде № 471 ЦГА РК – Войсковое хозяйственное правление Сибирского казачьего войска (жалобы на земельные притеснения, статистические сведения о состоянии сенокосения и скотоводства казахов и т.д.).

Проведение исследования опиралось на принципы историзма и объективности с учетом применения хронологического, сравнительного, статистического и системного методов.

Обсуждение. Материалы о территориальных спорах и решении земельного вопроса в районе Прииртышья начинают появляться только во 2–й половине XIX века. В первую очередь это работы исследователей сибирского казачьего войска Ф. Усова (Усов, 1879), Н. Путинцева (Путинцев, 1891) и Г. Катанаева (Катанаев, 1904). Первые сведения о так называемой «ремонтной пошлине» на десятиверстной полосе мы находим в работе Ф. Усова (Усов, 1879). Он описывает новые хозяйственные стороны деятельности населения Прииртышья того времени. Похожие данные о налоговой политике, дополненные историческими экскурсами о возникновении запретной полосы, мы находим в исследовании Н. Путинцева (Путинцев, 1891).

Существенно расширяет представление о спорных аспектах в районе Прииртышья работа Г. Катанева (Катанаев, 1904), специально созданная для

характеристики хозяйственного положения казачьего войска и казахских аулов.

Учитывая некоторую тенденциозность трудов казачьих авторов вызванной во многом необходимостью защищать интересы казачьего населения, следует обращать внимание и на «независимых» исследователей, в частности, Н. Коншина (Коншин, 1901), А. Букейханова (Россия, 1903) и других. Так, Н. Коншин провел исследовательскую работу по истории заселения Прииртышья казачьим населением, при этом много внимания уделял описанию положения казахских общин на десятиверстной полосе. Об устройстве сибирского войска и характеристике земельных наделов писал и представитель национальной интеллигенции А. Букейханов.

В советской историографии вопрос о десятиверстной полосе не становился предметом специального исследования, есть только фрагментарные упоминания не позволявшие создавать целостного представления о данном регионе.

Положительные изменения начинают происходить с началом становления независимости Казахстана. Появляются работы, посвященные казачеству в которых частично затрагиваются вопросы и десятиверстной полосы. В первую очередь отметим исследования М. Абдирова (Абдиров, 1997), а также А. Мусырмановой (Мусырманова, 1995), К. Бижигитовой (Бижигитова, 2001).

С 90-х годов XX века повышенный интерес к истории казачества приводит к появлению целого комплекса работ российских историков. Так, вопросы о земельной собственности казаков поднимались в исследованиях С. Андреева (Андреев, 1996а; Андреев, 1996б), Юферова Н. (Юферова, 2017), Лысенко Ю. (Лысенко, Юферова, 2015) и др.

В целом проблема десятиверстной полосы, в силу своей малоизученности, требует дальнейшего освещения.

Результаты. Предыстория возникновения вопроса о принадлежности Иртышской десятиверстной полосы связана с началом процесса продвижения Российской империи в Прииртышье в начале XVIII века. С целью усиления влияния России на границе с Казахским ханством начинается процесс строительства крепостей, которые в последующие годы превратятся в опорные пункты для колонизационного продвижения в северо-восточные пределы Казахского ханства.

Закрепление в Среднем жузе было бы невозможным без наличия крепостей и форпостов на Иртыше, поэтому в период с 1714 по 1720 годы была возведена Иртышская военная линия (Коншин, 1901: 54). Казахи, вынужденные покинуть данный регион в условиях жесткого военного давления со стороны Джунгарского ханства, не могли противостоять российскому продвижению.

В 40–50-х годах XVIII века казахские султаны (Абылай, Султанмамет) неоднократно пытались вернуть правобережье Иртыша, а с конца XVIII века начинается активное заселение Прииртышья, связанное во многом с уничтожением Джунгарии.

Однако интересы казахского населения противоречили планам империи, рассматривавшей Иртышскую линию как новую пограничную границу между Россией и степью, считая недопустимым пребывание кочевников в пределах новых российских земель. По этой причине, 31 декабря 1765 года по Иртышской линии распространяется инструкция генерал-поручика И. Шпрингера, в которой рекомендовалось не допускать казахских кочевков «ближе 10-ти, а по крайней мере 5-ти верст» к Иртышским крепостям (ГАОО. Ф. 67. Оп. 1. Д. 3. Л. 533). До этого времени казахам запрещалось только переходить на правобережье Иртыша (Кабульдинов и др., 2019: 95).

В итоге создается земельная полоса вдоль всего левобережья Иртыша, получившей статус нейтральной и запретной территории как для казахов, так и для казачьего и крестьянского населения.

Такое положение официально сохранялось вплоть конца XVIII века, пока не стал вопрос об обеспечении казачьего войска земельными наделами. К этому моменту выясняется, что территория Прииртышья осваивается для хозяйственных нужд как рядовыми казаками, так и казаками, получившими право переходить на правобережье Иртыша согласно указам 1770 и 1771 годах (Красовский, 2006: 186–187). 7-го августа 1800 года вышел указ о взимании с казахов Прииртышья, пересекающих пограничную линию или пользующихся Прииртышскими лугами так называемой «ремонтной пошлыны» (Гейнс, 1898: 342). Ремонтная пошлына взималась натурой, т.е. лошадьми и была выгодна казакам, так как своих лошадей для обеспечения войска не хватало. В итоге формируется своего рода взаимовыгодное сосуществование в районе Прииртышья казахского и казачьего населения. Однако со временем возникает ряд проблем, вызывающих недовольство со стороны казахского населения. Во-первых, ремонтная пошлына не контролировалась властями, что приводило к произволу казаков. Во-вторых, вводились дополнительные сборы, связанные с использованием скота для хозяйственных нужд. В-третьих, казахи вынуждены были платить за скот, случайно зашедший на десятиверстную полосу и даже за то, что скот резался для пищи на войсковых территориях (ГАОО. Ф. 3. Оп. 4. Д. 52819. Л. 25 об.). Все это дополнялось отсутствием четких границ полосы, поэтому нередко она самовольно расширялась казаками, и выходила за рамки десяти верст вытесняя казахов в безводные степи. Последнее обстоятельство было вызвано процессом земельного обеспечения казаков, начавшегося с 70-х годов XVIII века. В 1773 году принято решение всем казакам передать «в их пользование по 6-ти десятин на мужскую душу (считая, в том числе усадьбу, выгон, пахотные земли, сенокос и лесные уголья)» (ГАОО. Ф. 366. Оп. 1. Д. 321. Л. 33). Составление планов земельных наделов казаков затянулось почти на 50 лет и завершилось только к 1820 году, причем эти планы так и не были утверждены (Катанаев, 1904: 3). Отсутствие земельных документов привело к конфликтной ситуации, т.к. казаки захватывали себе участки не только по обе стороны Иртыша, но и стали притеснять крестьян. Это обстоятельство вынудило Сибирскую администрацию более серьезно заняться оформлением казачьих земель.

В этом плане необходимо более полно и детально рассмотреть вопрос о земельном обеспечении Сибирского войска поскольку это станет важным аспектом для окончательного решения вопроса о принадлежности десятиверстной полосы и судьбе казахского населения Прииртышья.

5 декабря 1846 года было утверждено Положение о Сибирском Линейном Войске. По этому Положению войско занимало пограничную линию Тобольской и Томской губерний, от границы Оренбургского казачьего войска до северо-западных пределов Китая (Положение, 1847: 1). Карта территории казачьего войска представлена на рисунке 1.

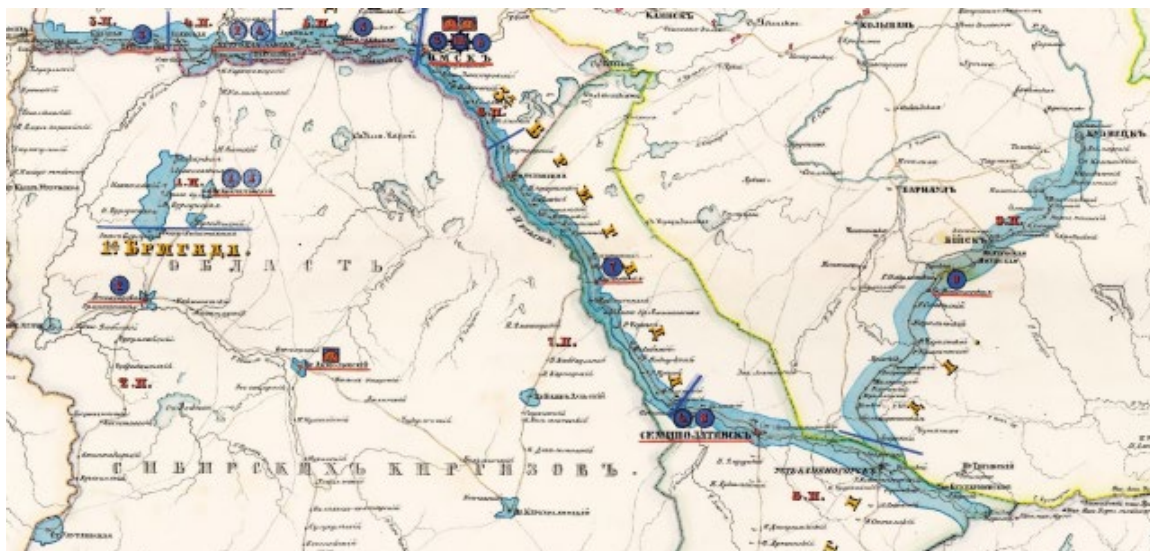

Рис. 1. Карта земель Сибирского Линейного Казачьего войска. 1858 г.
(Атлас земель иррегулярных войск 1858 года. 1858 г. 9–10 л.)
[Fig. 1. Map of the lands of the Siberian Linear Cossack Army. 1858
(Atlas of the lands of the irregular troops of 1858. 1858, 9–10 s.)]

Согласно § 314 Положения, в состав Сибирского войска должны были поступить:

- а) земли, которыми войско владело в то время;
- б) земли, присоединённые к войску вместе с казенными селениями;
- в) в случае недостатка тех и других – свободные казенные земли во внутренней стороне линии и в киргизской (казахской – авт.) степи по удобности.

Размеры земельных наделов приняты те же, что и в Донском войске, а именно: штаб–офицеру – 400, обер–офицеру – 200, казаку 30 и на каждый церковный причт – 99 дес. удобной к хлебопашеству и скотоводству земли.

Каждому полковому округу (войско было разделено на 9 полковых округов), сверх наделов, по числу населения и церковных причтов, определена еще прирезка до 24.000 дес. в запас, на увеличение населения и для войсковых хозяйственных заведений, а также для отдачи в оброчное содержание.

30–ти десятичная душевая норма для сибирских казаков возникла по представлению Командира Отдельного Сибирского корпуса, князя П. Горчакова. В 1836 г. князь П. Горчаков ходатайствовал о наделении казаков по норме, установленной для переселенцев из внутренних российских губерний, т.е. по 30 десятин (Сибирский казак, 1934: 164–165).

Более подробно земельное устройство Сибирского войска определяло Положение 1861 года. Относительно территории Сибирского войска в статье 1 (§ 1) Положения указано, что «Сибирское казачье войско занимает бывшую таможенную линию от границы Оренбургского казачьего войска по Камышловским озерам и по Иртышу до северо–западных пределов Китайской империи, и впереди этой линии поселения в областях Семипалатинской и Сибирских киргизов (казахов – авт.)» (Систематический сборник, 1894: 1).

В отношении прав войска на определённые ему земли Положение 1861 г. установило:

- 1) что земли, отданные войску в надел, а также и присоединённые к войску новым Положением, предоставляются войску в общественное владение и 2) что войско пользуется всеми произведениями поверхности определенной ему земли, как–то:

лесами, водами и другими угодьями, кроме благородных металлов и соли, которые обращаются в казну, с выдачей войску соразмерного вознаграждения из государственного казначейства.

Размеры земельных наделов для казаков, офицеров и церковных причтов, также, как и размеры запасных земель для каждого полкового округа, установлены Положением 1861 года те же, что и по положению 1846 г.; но относительно частей войска, водворенных в степных областях – Семипалатинской и Сибирских киргизов – определено, что части эти наделяются землями по особому распоряжению генерал-губернатора Западной Сибири «в количестве и размере, предоставляемых местными удобствами». Офицерам и чиновникам, а также их семьям наделы стали отводиться пожизненно (согласно правил 1858 г.) (Сибирский казак, 1934: 166).

В начале 1870 годов вновь был поднят вопрос о перемереживании войсковых земель на началах таксации (оценки), отводимых в наделы казакам участков. Составленная по этому поводу комиссия в Омске (из офицеров), проектируя правила нового обмежевания настаивала на расширении действительной площади душевого казачьего надела с 30 десятин до 35-ти, 40-ка и более десятин соответственно их качеству и местоположению, с правом производить наделы в случае недостатка удобных земель и из десятиверстной полосы, находившейся во «временном» пользовании Сибирского войска. Отметим, что данное ходатайство было удовлетворено (Катанаев, 1918: 9).

7 мая 1877 года утверждено Положение Военного Совета об обеспечении генералов, штаб и обер-офицеров Сибирского казачьего войска. По Положению устанавливались новые нормы, а именно: чинам, находящимся на действующей службе: генералам – по 3000 десятин, штаб-офицерам – по 1000, обер-офицерам – 600 десятин. Отставным чинам: генералам – 2000 десятин, войсковым старшинам – 800, хорунжему – 300 (Сборник, 1877: 139).

Обратим внимание на два пункта данного Положения. П. 8 допускал изменения площади участков: «8) размер поземельного надела хотя и признаётся нормальным но может быть увеличиваем или уменьшаем смотря по категориям в котором отнесена данная местность...» (Сборник, 1877: 140). И пункт 6-ой гласил: «в первые 10 лет со дня обнародования настоящего положения некоторые категории лиц могли просить о замене пенсии и единовременных пособий на земельные наделы в потомственную собственность» (Сборник, 1877: 139). Данный пункт позднее сыграет свою определенную роль, которую мы обозначим чуть позднее.

И наконец, Положением было определено в случай крайности «отводить наделы и из десятиверстной полосы, а предварительные границы их утверждать генерал-губернатору Западной Сибири, с тем, чтобы внешние границы полковых округов были представлены на высочайшее утверждение через Комитет Министров» (Андреев, 1996а: 121).

Общий порядок проектирования и отвода земель как в юртовые наделы казаков, так и в офицерские участки, был один и тот же и начал проводиться в жизнь с так называемого правого фланга войска, то есть со станиц, прилегающих к Оренбургскому казачьему войску, Пресногорьковской с её посёлками, Пресновской и далее по направлению к Петропавловску, Омску и по Иртышу к Павлодару, Семипалатинску, Усть-Каменогорску, степным станицам и Бийской линии (Катанаев, 1918: 12).

Считаем необходимым разъяснить структуру земель Сибирского войска для формирования представления о территориальном хозяйственном устройстве казаков. Все земли войска делились на четыре разряда: 1) юртовые (душевые) казачьи наделы, занимающие почти две трети всех земель – более 3-х млн. десятин; 2) земли войскового запаса; 3) офицерские наделы, предоставленные в потомственную собственность офицеров и чиновников войска; 4) земли десятиверстной полосы

(Сибирский казак, 1934: 76).

Отвод казачьих юртовых земель (за исключением Бийской линии) начался с 1878 года и закончился к началу 1890 годов. Параллельно с наделением казаков в тех же районах шло наделение земельными участками и офицеров. Офицерам отводились оставшиеся свободными земли войскового запаса, а в случае недостатка таковых из десятиверстной полосы. При этом юртовые наделы предоставлялись в фактическое владение казаков в новых расширенных размерах сразу же после утверждения Войсковым атаманом проектов этих наделов (Катанаев, 1918: 12–13).

В 80-е годы XIX века межевое ведомство столкнулось с новыми проблемами. Некоторые чиновники злоупотребляли своим десятилетним правом подавать заявки на выделение земли и разрешение на выбор участка и меняли свои решения так часто, что проектные работы приходилось переделывать (Андреев, 1996а: 121). Кроме того, установленное в 1884 году обязательное включение лугов в состав офицерских наделов в размере 1/5 части было отменено, так как противоречило положениям 7-го мая 1877 года (Сборник, 1905: 568).

Тем не менее, к концу 90-х годов XIX века работа Межевого отделения по формированию проектов наделов войска была практически завершена. Появившиеся после наделения казаков излишки земель Прииртышья становятся предметом споров между казачьим войском и Семипалатинскими властями, и позднее, Переселенческим управлением.

Так, в 1891 году генерал-губернатор Степного края А. Таубе выдвинул предложение о передаче лишних земель в ведение Министерства Земледелия и Государственных Имуществ для передачи крестьянам и казакам. На что последовала резолюция Императора Александра III: «Правильно-ли это? Земли войсковые, по-моему, должны оставаться навсегда войсковыми» (Сибирский казак, 1934: 166).

В 1897 году, когда генерал А. Таубе вновь возбудил этот вопрос, Император Николай II собственноручно написал на отчете: «Не могу с этим согласиться; земли войсковые должны навсегда остаться войсковыми», подчеркнув слово «навсегда» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79 об.). Мнение Императора было поддержано местными властями, считая необходимым поддержку казачества как надежной опоры в подведомственном крае.

В 1899 году генерал А. Таубе, обеспокоенный взрывоопасной ситуацией, заявил в своем отчете о том, что передача десятиверстной полосы в собственность войска приведет к недовольству казахов, обитавших там в количестве 30 тыс. человек (имеется в виду проживающих постоянно, без учета временных арендаторов – авт.). Примечательно, что в отчете А. Таубе рядом с вопросом о десятиверстной полосе Император написал: «их надо устроить» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79 об.).

Новому Генерал-губернатору Степного края Н. Сухотину, было поручено обследовать вопрос на месте и предоставить окончательное заключение.

Свое видение этой проблемы представил и казачий идеолог Г. Катанаев: во-первых, каких именно казахов касалась эта резолюция и, как и где их устроить? Ясно, что это относилось к казахам десятиверстной полосы, но что касалось их устройства, то такое устройство должно осуществляться «прежде всего конечно на свободных землях внутри области» (ГАОО. Ф. 366. Оп. 1. Д. 322. Л. 2). Специально для этого Г. Катанаев написал историческую записку о землях казачьего войска и об образовании этой полосы. Кроме того, им же был написан целый историко-экономический и статистический труд «Киргизский вопрос в Сибирском Казачьем Войске» сыгравший не последнюю роль в решении данного вопроса.

12 апреля 1904 года проводилось пленарное заседание Государственного совета, на повестке которого стоял только один вопрос: Предоставление во владение

Сибирскому казачьему войску десятиверстной полосы (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 78 об.). От того, как будет решен этот вопрос, зависела судьба тысяч казаков, проживавших на этих землях.

С самого начала за основу был взят заведомо субъективный взгляд, во многом сформированный деятельностью казачьего генерала Г. Катанаева. Мнение Г. Катанаева сводился к следующему: «Ко времени прихода русских в этот край в начале XVII века и даже в первой половине XVIII века земли, занятые сибирскими казаками, еще не были заняты кочевниками, и первыми обитателями линейных крепостей были исключительно сибирские казаки» (Катанаев, 1904: 1-2). Нетрудно догадаться, что такая позиция была учтена на Совете и привела к наиболее благоприятному решению для царского режима и сибирских казаков.

5 марта 1904 года Военный Министр В. Сахаров внес в Государственный Совет свои предложения по рассматриваемой проблеме. Спорный вопрос об иртышской полосе предлагалось урегулировать на следующих условиях:

1) Территория десятиверстной полосы включается в состав Войска с сохранением размеров и границ, предоставленных во временное пользование Сибирскому казачьему войску;

2) Казахи, проживающие на территории полосы, могут добровольно вступать в казачьи ряды Сибирского войска с получением дополнительного участка земли на территории полосы или Войскового резерва;

3) Казахам, не желающим вступать в казачьи ряды, по распоряжению соответствующих ведомств будут отведены подходящие земли для зимовки на пустующем пространстве степной зоны областей.

Другими словами, казахам пришлось бы выбирать между зачислением в ряды казаков и поселением в степных районах. Кто же тогда должен обладать правами собственности на территорию десяти верст? Эти земли могли принадлежать казахам или казакам. В то же время, поскольку все земли были государственной собственностью империи, только государство могло решать их судьбу. Казахам такое право вероятно не предназначалось, несмотря на то что часть этих земель использовалась ими для зимовок. Опять же, в прениях утверждалось, что казахам изначально было запрещено кочевать на этих землях. Даже если впоследствии казахам разрешили устраивать зимние стоянки на землях десятиверстной полосы, это происходило при условии выплаты казакам определенной компенсации (вначале ремонтом, т.е. скотом, а затем деньгами) (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79–79 об.).

С другой стороны, казаки также не имели права собственности на земли в десятиверстном пространстве, поскольку они были отданы войску только во временное использование, согласно «Инструкции станичным обществам и общественным в них лицам по исполнению возложенных на них законом обязанностей» 1880 года, в которой говорилось, что никакая земля в пределах границ юрта не переходит из собственности станичного общества в собственность другого лица. Земля казаков не считалась станичной собственностью в полном смысле этого слова (опять же, не все войсковые земли принадлежат войску). Казаки могли пользоваться только «всею, что на земле», включая пашни, леса, водоемы и другие угодья. По сути, казачья земля была условно коллективной собственностью в качестве материального вознаграждения за государственную службу (Ивонин, Колупаев, 2008: 90–91).

При определении приоритетов царского режима ответ на вышеобозначенный вопрос очевиден. Казахи постоянно доставляли властям немало проблем, казаки же были относительно дешевой и надежной армией и главной опорой царя. По этой простой причине «все земли десятиверстной полосы, безусловно, необходимы казачьему войску» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79 об.).

Теперь давайте проанализируем, для чего на самом деле использовались эти земли. Прежде всего, в 1877 году губернатор Западной Сибири установил среднюю норму на каждого казака в 50 десятин (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79 об.).

В то же время, как видно из таблицы 1, во второй половине XIX века численность казаков увеличилась (Бекмаханова, 1980: 278).

Таблица 1. Динамика численности казачьего населения (1835–1868)
[Table 1. Dynamics of the Cossack population (1835–1868)]

Год	Количество жителей войскового сословия в Сибирском казачьем войске
1835	43541 (из них в степи – 2764)
1846	47779 (из них в степи – 6052)
1856	84208 (из них в степи – 34862)
1866	108793 (из них в степи – 58903)
1868	124988 (из них в степи – 58903)

Из таблицы 1. видно, что в 30–40–е годы численность казаков увеличилась незначительно, а с 1856 года – существенно. Численность Сибирского казачьего войска пополнялась (в большей степени) за счет естественного прироста и вербовки различных слоев населения Российской империи и по заключению Н.В. Алексеенко, пополнение казачьего войска проходило непрерывно (Алексеенко, 1981: 58).

В результате, к концу XIX века фактическая площадь, выделяемая на одного казака, сократилась до 35 десятин. Если бы эта разница была восполнена за счет всех незанятых земель десятиверстной полосы, то подушная доля увеличилась бы только на 11 десятин. Получается, что «всех свободных земель означенной полосы будет недостаточно для доведения душевого казачьего надела до нормального размера» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79 об.). Считаем такие выводы необоснованными, т.к. по имеющимся данным, к 1904 году Сибирское казачество вместе с занятыми казахами территориями располагало 1 млн. 222 176 десятин земли. А согласно Положению 1869 года, только 767 174 десятин (1/3 всей станичной земли) выделялось в качестве войскового резерва для будущих казаков. Иными словами, свободной земли, необходимой для обустройства казахов было 455 002 десятин (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 79–80). Из приведенной ниже таблицы видно, что свободная земля в войске существовала (ГАОО. Ф. 67. Оп. 1. Д. 1247. Л. 6 об., 7 об.).

Таблица 2. Количество свободных земель в десятиверстной полосе в бывшем 7–м полковом округе к 1875 году
[Table 2. The number of vacant lands in the ten-verst strip in the former 7th regimental district by 1875]

№	Название поселений	Десятин земли
1.	При п. Урлютюбском	10423
2.	При п. Башмачном	10709
3.	При станции Железинской	11046
4.	При п. Пяторыжском	16846
5.	При п. Бобровом	15347
6.	При п. Осьморыжском	13929
7.	При п. Качирском	8742
8.	При п. Песчаном	8099
9.	Итого	95144
10.	При п. Лебяжьем	29217
11.	При п. Подпускном	12933
12.	При п. Кривинском	17511

13.	При станции Семярской	25237
14.	При п. Грачевском	27941
15.	При п. Извесковом	19874
16.	При п. Черемуrowsком	13848
17.	При станции Долонской	20748
18.	При п. Белокаменном	15295
19.	При п. Глуrowsком	6211
20.	При п. Стеклянском	10094
21.	При п. Старосемипалатинском	3056
Итого		201970
Всего		297114

Таблица 3. Количество свободных земель в десятиверстной полосе в бывшем 8-м полковом округе, оставшихся после выделения юртовых наделов и войскового запаса
 [Table 3. The number of vacant lands in the ten-verst strip in the former 8th regimental district, remaining after the allocation of yurt allotments and military reserve]

Наименование селений	Десятин земли
Семипалатинская область, Семипалатинский уезд	
При станции Семипалатинской	7192
При п. Озерном	10245
При п. Талицком	10930
При п. Шульбинском	2599
Итого Семипалатинского уезда	30966
Усть-Каменогорский уезд	
При станции Усть-Каменогорской	53642
При станции Бухтарминской	49216
Итого Усть-Каменогорского уезда	102858
Всего	133824

Согласно этим данным, к 1875 году на территории уездов Семипалатинска, Усть-Каменогорска и Павлодара насчитывалось 430 938 десятин свободной земли, оставшейся после выделения казачьих участков в десятиверстной полосе и войсковом запасе. Отметим, что за почти 30 лет размеры свободных земель увеличились, а в бывшем 7-м полковом округе (от Ямышевска до Семипалатинска) было больше всего пустующих земель - 297 114 десятин. Меньше всего свободных земель было в бывшем 8-м полковом округе.

Тем не менее, проблема обустройства казахских общин оставалась нерешенной, а возможность оставаться в зоне полосы зависела от того, «действительно ли это необходимо» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 80). Несомненно, для казахов такая необходимость существовала. К концу XIX века на десятиверстной полосе постоянно обитало 30 000 казахов или 6170 кибиток (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 80). Большинство этих кибиток, а именно 4700 имели свои зимовки на офицерских участках, 1040 – на свободных землях и, только 430 – в пределах юртовых наделов (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 80). Необходимо также добавить, что «независимо от этого на юртовых и офицерских наделах кочует около 28 тыс. душ киргиз (казахов – авт.) нуждающихся в земельном обустройстве» (ГАОО. Ф. 366. Оп. 1. Д. 322. Л. 1 об). По данным, собранными уездными начальниками к 1904 году, в районе войска зимовало 12744 кибиток с 809 086 душами обоого пола. Из них в районе десятиверстной полосы – 6169 кибиток с 39492 душами (ГАОО. Ф. 366. Оп. 1.

Д. 322. Л. 3 об). Таким образом, по нашим подсчетам, официальная цифра в 30000 человек является заниженной.

Выше отмечалось о позиции Военного министерства касательно казахов десятиверстной полосы, а именно, зачисление их в казачье сословие с правом пользоваться этой землей либо размещение их на свободных землях Степных областей. Казахам, согласившимся на первую меру, планировалось выделить участки из расчета 30 десятин на кибитку. Если взять официальную цифру в 6170 кибиток, то казахам необходимо было 185100 десятин земли. Отнимем этот показатель из цифровых данных свободных земель у казаков, которых как мы выяснили, оставалось 455002 десятины, то получается 269902 десятины. Этого количества земли хватило бы в будущем на устройство 5000 казаков. Однако попытка зачисления казахов в казаки позднее была снята из-за своей нецелесообразности, так как казахов, пожелавших стать казаками, практически не было. По этой причине, право казахов на десятиверстную полосу автоматически отпадает.

В результате осталась одна мера: устройство казахов на свободных землях Степных областей и в местности Павлодарского уезда Семипалатинской области. Но и эта позиция вызывала неоднозначную реакцию, так как «земельное устройство населения при нормальных условиях не может быть сопряжено с принудительным выселением его из земель, находившихся в многолетнем потомственном фактическом его пользовании. Поэтому следует признать, что устройство киргиз (казахов – авт.) вне десятиверстной полосы может быть допущено лишь в случае безусловной невозможности устроить их в пределах этой полосы, а также доказанной наличности в распоряжении правительства таких свободных земель в Степных областях, где бы киргизы (казахи – авт.) могли быть устроены без ущерба в их хозяйстве» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 80 об.).

Возможное выселение казахов и их обустройство было бы вероятно только при наличии свободных земель, то есть необходимо знать, существовали ли вообще такие земли в Степных областях и в каком количестве. В данной связи будут представлять интерес материалы, собранные Министерством Земледелия и Государственных Имуществ. По их данным, на начало XX века, в Павлодарском уезде из числа обследованных земель (2 млн. 800000 десятин) только около 70000 десятин найдены пригодными для заселения. В то же время, по данным тех же Министерств, в Павлодарском уезде Семипалатинской области первоначально имелось свыше 4 млн. 900000 десятин свободной земли, из которых значительная часть (около 1 млн. 267000 десятин) была пригодна для устройства казахов (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 80 об.). Почему такие противоречивые данные и куда делось почти 50 % свободных земель? Очевидно, что не вся территория уезда была обследована, или данные были искажены. Между тем, по материалам обследования казахского землепользования экспедиции Ф. Щербины, в Павлодарском уезде насчитывалось 4 млн. 066801 дес. свободной земли» (Материалы, 1903: 26). Несмотря на это, Семипалатинское областное правление выводы экспедиции признало нереальными, и «таковые заключения статистической партии не согласуются с действительным положением дела, ибо свободных удобных земель ни в Павлодарском, ни в Семипалатинском уездах нет» (ГАОО. Ф. 366. Оп. 1. Д. 322. Л. 2 об. – 3).

Причин для недопущения казахов было много, и в их основе лежало несколько аргументов. Во-первых, Министерство Внутренних дел заявило, что эти земли потребуются для устройства безземельных казахов Семипалатинской области, так называемых джатаков, из которых местное начальство предполагало образовать оседлые поселки. Во-вторых, земли признанные годными для оседлого населения, могут оказаться непригодными для казахских зимовок, требующих особых условий,

а именно – естественной защиты от буранов (холмы, леса, камыши и т.п.). Необходимо также отметить, что кочевья в Степных областях с незапамятных времен были распределены между казахскими родами (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 80 об. – 81). В силу такого устройства, нарушение обычаев распоряжением правительства могло бы вызвать нежелательные волнения во всем казахском народе. В виду таких обстоятельств, власти затруднялись вынести окончательное заключение по вопросу об устройстве казахов, проживающих в пределах десятиверстной полосы (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 81).

Между тем, 31 мая 1904 года вышло постановление «О присоединении к составу войсковых земель Сибирского казачьего войска земель десятиверстной полосы» и вопрос о собственнике десятиверстного пространства решился в пользу казачества. Заключение Государственного совета выглядит следующим образом:

1. Земли десятиверстной полосы Сибирского казачьего войска, в тех размерах и границах, в которых они были предоставлены во временное пользование названного войска, присоединить к составу войсковых земель, на общих для сих земель основаниях, предоставив, вместе с тем, киргизам (казахам – авт.), имеющим зимовые стойбища в пределах десятиверстной полосы, впредь до окончательного их устройства, сохранить пользование землями, находящимся под сими стойбищами, с платою за эти земли казакам.

2. Впредь до окончательного разрешения вопроса об устройстве киргизов (казахов – авт.), имеющих зимовые стойбища в пределах десятиверстной полосы Сибирского казачьего войска размер производимой ими ныне наёмной платы за земли находящейся под семи стойбищами не подвергать изменению (Сборник, 1905: 560).

С этого момента казаки стали полноправными хозяевами десятиверстной полосы, однако то обстоятельство, что эта полоса не имела четких границ, привело к необходимости возобновления внешней границы десятиверстной полосы. 31 марта 1905 года Семипалатинское Областное правление поручило выработать способ проведения внешней границы десятиверстной полосы Начальнику Межевого отделения А. Петрову. А. Петров ознакомился с историей возникновения десятиверстной полосы и, всесторонне изучив материалы, предложенные Г. Катанаевым, пришел к заключению, «что в настоящее время граница десятиверстной полосы должна быть проложена одним из землемеров Семипалатинского Областного правления, при участии депутатов Омского Управления Государственными Имуществами, Войскового Хозяйственного правления, подлежащих крестьянских начальников, станичных и поселковых атаманов, волостных управителей, заинтересованных казаков и казахов, местных старожилов, и понятых сторонних людей, в тех размерах и границах, в которых она была (в 1859–65 гг.) Высочайше предоставлена во временное пользование Сибирскому казачьему войску» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 99 об.). Отсюда следовало, что поручение, данное А. Петрову, сводилось к определению способа возобновить и установить те границы десятиверстной полосы, в каких она была утверждена за казачьим войском во временное пользование, т.е. в период времени с 1859 по 1865 год. Землеустроительные работы проводились в течение лета 1905 года, причем начинали их с границы Павлодарского и Семипалатинского уездов, одновременно направляясь в северную часть Павлодарского уезда и южную часть Семипалатинского уезда (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 99 об. – 100).

Как свидетельствуют архивные документы, вопрос устройства десятиверстной полосы долгое время касался только районов Павлодарского и Семипалатинского уездов, однако и на других участках существовали аналогичные проблемы. Весной 1905 года был возбужден вопрос о проведении границы десятиверстной полосы в районе Усть-Каменогорского уезда (бывший 8 полковой округ), но к тому времени

не имелось достаточных материалов (планов, сведений о количестве хозяйств и т.д.) и обсуждение этого дела решили отложить до осени 1905 года (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 100).

Между тем, с Усть–Каменогорского уезда неоднократно поступали жалобы казахов на притеснения их казаками в пользовании землями, прилегающими к десятиверстной полосе Сибирского казачьего войска. Можно обратить внимание на то, что жалуются не казахи десятиверстной полосы, а те казахи, чьи земли расположены по соседству с десятиверстной полосой. Очевидно, казаки расширяли свои участки за счет других территорий, поэтому «жалобы эти в значительной мере обуславливаются не установленной до сего времени точной границы десятиверстной полосы в пределах Усть–Каменогорского уезда» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 84 об.). Подтверждение фактов расширения десятиверстной полосы можно найти у В. Никольского: «с течением времени межевые знаки, поставленные к тому же только против селений, утратились и казачье население (самовольно начавшее эксплуатировать эту нейтральную полосу) во многих местах перешло в своем пользовании за пограничную черту на 20, на 30 и более верст» (Никольский, 1903: 77). В марте 1907 года было решено установить точную границу в пределах Усть–Каменогорского уезда. В 1909 году землемером войска Карнауховым была проведена внешняя граница десятиверстной полосы, но все планы и акты планировали принять только в 1913 году (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 116).

В 1911–1912 годах состоялась сенаторская ревизия Сибирского казачьего войска, одним из направлений деятельности которой являлась проверка устройства земель офицерской потомственной собственности. При осмотре этих участков в районе станций Омского и Павлодарского уездов проверялось их соответствие планам проектного и формального межевания, составившихся чинами Межевого отделения, правильность оценки ими качества сельскохозяйственных угодий. В ходе работ были выявлены многочисленные «неправильности» в первоначальных отводах участков (неточная съемка земель, неверный зачет их различных категорий – пашни, выгоны и пр.). Были обнаружены «незаконно запроектированные излишки» удобной земли, составлявшие от 10 до 250 (!) % от площади, положенной к отводу по Положению 7 мая 1877 года (Андреев, 1996а: 122–123). Ф. Щербина в своих воспоминаниях пишет: «Бывший одновременно со мною слушателем в Петровской академии сибирский казак, состоявший тогда сотником, а при моем посещении Омска генералом, получил по чину обер–офицера так называемый Высочайше пожалованный участок земли, вместо 200 дес. высшей нормы целых 2000 дес., с отнесением 1800 дес. к разряду неудобной земли. И юртовые земли сибирские казаки получили по высоким нормам» (Щербина, 2007: 340).

Помимо факта незаконного расширения участков, возникает и некоторая напряженность внутри самого войска по поводу справедливого распределения земель, которая также отражалась на казахских аулах, поскольку им каждый раз приходилось договариваться об аренде пастбищ с новыми владельцами участков. Первым на это обстоятельство обратил внимание межевщик Иванайков: «Малоудобные земли отводились рядовым казакам, а удобные казачьему офицерству и чиновничеству. Рядовые казаки получали минимальные наделы, офицерство–же и чиновничество наделялось по особой высокой норме. При этом казачье офицерство и чиновничество, как класс правящий, само определяло участки и случалось, что в зависимости от желания офицеров–собственников, эти участки менялись до пяти раз» (Катанаев, 1918: 22–23).

В тоже время Г. Катанаев, оспаривая данное заявление утверждал, что большое количество офицерских участков наблюдалось только в одном Павлодарском уезде

(см. рисунок 2) (Катанаев, 1918: 24).

Рис. 2. Карта земель Сибирского казачьего войска 1900-х гг. Павлодарский уезд (фрагмент) (Карта войсковой территории. 1900. 2-3 л.)
[Fig. 2. Map of the lands of the Siberian Cossack army of the 1900s. Pavlodar county (Map of the military territory. 1900. 2-3 s.)]

На данном фрагменте карты видно, что большинство участков десятиверстной полосы принадлежало офицерам (они выделены желтым цветом), меньше – рядовым казакам (юртовые наделы выделены розовым), фиолетовый – это запасные войсковые земли.

При проектировании участков, как отмечал Г. Катанаев, было неизвестно «кому они достанутся, ибо самая раздача их офицерам и чиновникам производилась не по их личному желанию и выбору, а по жребию, вынимаемому публично в присутствии всех претендентов на те участки» (Катанаев, 1918: 24–25).

Тем не менее, если обратить внимание на участки десятиверстной полосы в районе Омского уезда (рис. 3), станет видно, что офицерские участки расположены именно на левобережной, более богатой лугами части Иртыша, при минимальном наличии юртовых наделов.

Рис. 3. Карта земель Сибирского казачьего войска 1900-х гг. Омский уезд (Карта войсковой территории. 1900. 2–3 л.)
[Fig. 3. Map of the lands of the Siberian Cossack army of the 1900s. Omsk county (Map of the military territory. 1900. 2–3 s.)]

В любом случае, итогом работы сенаторской ревизии стало решение Военного Совета о пересмотре в войске результатов отвода всех участков потомственной собственности, владельцам которых еще не были выданы «данные» – т.е. документы, юридически предоставлявшие право полной собственности. Для этого в июне 1912 года в войске была создана «Комиссия по обмежеванию офицерских участков в Сибирском казачьем войске». Техническую сторону этих работ должны были осуществлять чины Межевого отделения Войскового Хозяйственного правления, штат которого специально для этого увеличивался на 9 землемеров. Работа этой комиссии началась летом 1912 года и в этом же году было перемежевано 24 участка. В результате было выявлено таких «излишек» в количестве 6473 десятины, которые затем были подготовлены к передаче в войсковой запас (Андреев, 1996а: 123–124).

24 июля 1913 года Войсковое Хозяйственное правление поручило землемеру Шевелеву формально утвердить внешнюю границу всей десятиверстной полосы, при этом необходимо было наличие депутата со стороны Семипалатинской области. Однако Губернатор области выслать депутата отказался, заявив, что «считаю постановления разграничительной комиссии этого 1913 года не имеющими никакого юридического значения, формальное утверждение границ преждевременным, а потому и назначение депутата от области излишним» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 32). Определенный интерес здесь вызывает повод для такого отказа. Дело в том, что в 1911 году был принято одно малоизвестное решение. Межведомственное совещание, при одобрении Военным Советом, решило продать казахам, имеющим зимовые стойбища на десятиверстной полосе 60000 десятин земли по 1 руб. 20 коп. за десятину. И в виду того, что Войсковое Хозяйственное правление отказалось продать казахам эти земли, последовала такая реакция Губернатора. Несмотря на это, работы землемеров продолжались, причем по заявлению комиссии, весьма успешно решались спорные вопросы, и Войсковое Хозяйственное правление решило не приостанавливать формальное межевание границ. Что же касается вопроса, поставленного Губернатором об уступке 60000 десятин войсковых земель для устройства казахов на десятиверстной полосе, то эту проблему посчитали самостоятельным вопросом, который не должен был влиять на осуществление межевания границ. Более того, в случае «не назначения Семипалатинским Губернатором в установленный срок депутатов от области к формальному межеванию внешних границ войсковой территории землемером Шевелевым, приступить и в отсутствие депутата от области, о чем и поставить в известность Семипалатинского Губернатора» (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 116–118).

После такого решения Губернатор посчитал необходимым изменить свою позицию и 5 сентября 1913 года депутатом от области был назначен межевщик Межевого отделения при Семипалатинском областном правлении Калмыков, который по предложению Областного землемера должен был ознакомиться с делом, получить все необходимые документы и справки и немедленно отправиться для работы в п. Бухтарминский (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 34–35 об.).

Соприкасаясь на протяжении около 800 верст с областными землями и создавая массу земельных споров области с войском, десятиверстная полоса и до 1914 года не имела окончательно установленных границ и утвержденных на них планов. Планы на 6–ой и 7–ой полковые округа хотя и получили утверждение, но ввиду их неточности и отсутствия данных, необходимых для проведения границ округов в натуре (нет меры линий, углов и румбов), не могли считаться имеющими какое-либо практическое значение. В 1866 году граница 6–го и 7–го полковых округов проходила войсковым землемером Ивановым, якобы для утверждения формальным порядком. Такой процесс, согласно законам межевания, требовал и определенного порядка составления планов и

полевых документов, Ивановым же этого сделано не было. Точно также в 1905 году при рекогносцировочных работах по выявлению границы десятиверстной полосы межевщиками Межевого отделения Областного правления Думчус и Новоковским не только не разыскана точно граница, проведенная Ивановым, но и сделано отступление от нее, так как местами принята граница фактического владения (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 149).

Таким образом, первоначально землемером Ивановым было сделано отступление от утвержденного плана, а позднее и межевщиками Межевого отделения, создавшими третью новую границу. А так как действия землемера Иванова, также как и межевщиков, нарушали порядок межевания, то вопрос об окончательной границе в этом районе до 1914 года считался открытым. Кроме этого, само Войсковое правление в отчете о состоянии войска за 1908 год отмечало, что все съемочные, плановые и межевые работы, производившиеся до 1877 года, признаны несоответствующими (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 149).

Что касается территории бывшего 8-го полкового округа, (от п. Чистоярского Усть-Каменогорского уезда до ст. Долонской Семипалатинского уезда), то к 1913 году, особой комиссией, образованной по соглашению Губернатора Семипалатинской области А.Н. Тройницкого и Войскового Хозяйственного правления, все пограничные земельные споры были разобраны и разрешены особыми соглашениями, а из всей границы осталось формально неутвержденной небольшая часть протяженностью около 35 верст (ЦГА РК. Ф. 471. Оп. 1. Д. 23. Л. 149).

Крайне фрагментарно сохранившиеся материалы о деятельности комиссии в 1914–1916 годах не позволяют составить сколько-нибудь развернутую характеристику работ в этот период. Намечавшийся план деятельности комиссии на 1914 год не был выполнен в связи с начавшейся в войске мобилизацией. После начала Первой мировой войны темпы проведения межевых работ снизились (Андреев, 1996а: 125).

Землеустройство в Сибирском казачьем войске к 1917 году было далеко не закончено. В 1916 году по итогам проектного межевания войску принадлежало 4 млн. 957085 десятин земли. Из них 2 млн. 977477 десятин составляли юртовые земли, земли офицерской потомственной собственности – 504611 десятин, 615 десятин – в казачьих участках потомственной собственности и 1 млн. 243353 десятин – в войсковых запасных участках. Еще одна часть земель этой категории, по планам «прежнего межевания» составлявшая 230507 десятин, так и не подверглась землеустройству на основании актов конца 70-х годов XIX века. В 1916 году срок действия комиссии был продлен до 1 января 1922 года. Однако события 1917 года внесли свои коррективы и очередному полевому сезону не суждено было состояться (Андреев, 1996а: 125).

Заключение. Таким образом, земельная проблема в районе десятиверстной полосы напрямую зависела от юридического оформления границ и решения вопроса о её принадлежности. Причем, весь этот комплекс задач вышел за рамки казахско-казачьих споров и стал предметом обсуждения как центральных, так и местных властей. Поскольку Сибирские казаки были временными владельцами, а все земли считались собственностью государства, возникла необходимость конкретного оформления прав на землю. Сибирскому войску земли нужны были как один из источников дохода, а само войско необходимо Сибирским властям, поэтому центральные органы управления (генерал-губернатор Западной Сибири) высказывались в поддержку казаков. Император также выступал за сохранение десятиверстной полосы за войском, но при условии устройства проживающих на ней казахов. Местные власти (Семипалатинское правление) были против передачи земель

войску, мотивируя это тем, что в этом случае останутся неустроенными многочисленные казахские хозяйства, а переселение же их на областные земли не возможно в силу отсутствия, из-за крестьян, свободных участков. В реальности существовали свои финансовые интересы, о чем говорит, например, идея о продаже части земель десятиверстной полосы казахам.

Вопрос принадлежности полосы решился в пользу Сибирского казачьего войска, однако казахи имели возможность пользоваться землями полосы при сохранении арендной платы до окончательного определения вопроса об их устройстве. Проведение границ десятиверстной полосы было неточным и порождало споры, так как часто закреплялось фактическое состояние участков, превышающих расстояние в 10 верст.

Для продолжения исследования истории Иртышской десятиверстной полосы необходимо в перспективе рассмотреть следующие направления: 1) исследование роли казачества в формировании и развитии арендных отношений, хозяйственной деятельности и социокультурного взаимодействия в районе Прииртышья; 2) более детальное изучение исторических аспектов конфликтов и согласования интересов между казахским и пришлым населением на данной территории, включая анализ методов урегулирования; 3) решение вопроса о принадлежности десятиверстной полосы советскими властями и судьба казачьего и казахского населения и следовательно хозяйственного обустройства.

Sources

CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty
SHAOR — State Historical Archive of the Omsk Region, Omsk

Источники

ЦГА РК — Центральный Государственный архив Республики Казахстан, Алматы
ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области, Омск

Литература

Абдиров, 1997 — *Абдиров М.Ж.* Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XVI – начало XX вв.). Опыт историко-эволюционного анализа // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 1997. 555 с.

Алексеев, 1981 — *Алексеев Н.В.* Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.). Алма-Ата: Наука, 1981. 112 с.

Андреев, 1996а — *Андреев С.М.* Землеустройство в Сибирском казачьем войске (1851–1917 гг.) // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Материалы Сибирской научной конференции. 27–28 февраля 1996 г. Омск, 1996. С. 118–122.

Андреев, 1996б — *Андреев С.М.* Перемеживание участков офицерской потомственной собственности в Сибирском казачьем войске (1912–1916 гг.) // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Материалы Сибирской научной конференции. 27–28 февраля 1996 г. Омск, 1996. С. 122–125.

Атлас, 1858 — Атлас земель иррегулярных войск 1858 года. 1858 г. 14 л. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_011062563/ (дата обращения: 09.03.2024).

Бекмаханова, 1980 — *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII – 60-е гг. XIX в. М.: Наука, 1980. 280 с.

Бижигитова, 2001 — *Бижигитова К.С.* Аграрные отношения в Сибирском казачьем войске во 2-й половине XIX – начале XX вв. (проблемы землеустройства, землепользования и взаимоотношений с казахским населением) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы: КазНАУ, 2001. 134 с.

Гейнс, 1898 — *Гейнс А.К.* Киргиз-кайсаки (в Зауральской степи). СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. 743 с.

Ивонин, Колупаев, 2008 — *Ивонин А.Р., Колупаев Д.В.* История Алтайского казачества. Алтайские казаки в XVIII–XIX веках. Барнаул: Дом печати, 2008. 168 с.

Кабульдинов и др., 2019 — *Кабульдинов З.Е., Қуанбай О.Б., Тылахметова А.С.* Отстаивание интересов казахов Султанмамет султаном от притязаний российских военных в среднем Прииртышье (II половина XVIII века) // *Отан тарихы*, 2019. № 1 (85). С. 88–100.

Карта, 1900 — Карта войсковой территории. 1900. 3 л. URL: <https://humus.livejournal.com/8673635.html> (дата обращения: 09.03.2024).

Катанаев, 1904 — Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск: Типография Окружного штаба, 1904. 202 с.

Катанаев, 1918 — Катанаев Г.Е. Офицерство и рядовое казачество наше (К вопросу о землеустройстве в Сибирском казачьем войске). Омск: Электро-типография Сибирского казачьего войска, 1918. 48 с.

Коншин, 1901 — Коншин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книга Семипалатинской области на 1901 год. Семипалатинск: Типография Семипалатинского областного правления, 1901. С. 1–182.

Красовский, 2006 — Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. (Библиотека казахской этнографии). Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. Т. 12. 288 с.

Лысенко, Юферова, 2015 — Лысенко Ю., Юферова Н. Проблема определения юридического статуса Иртышского десятиверстного пространства в современной историографии // Известия Алтайского государственного университета. Барнаул, 2015. С. 139–142.

Материалы, 1903 — Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Под руководством Ф.А. Щербины. Семипалатинская область, Павлодарский уезд. Воронеж, 1903. Т. 4. 387 с.

Мусырманова, 1995 — Мусырманова А.Ш. Сибирское казачество на рубеже XIX – XX вв. (основные проблемы социально-экономического развития) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 1995. 176 с.

Никольский, 1903 — Никольский В. Киргизы (очерк общественно-экономической жизни) // Сибирский наблюдатель. Томск: Типография П.И. Макшина, 1903. Кн. 3. С. 73–79.

Положение, 1847 — Положение о Сибирском линейном казачьем войске. СПб.: Типография Департамента военных поселений, 1847. 162 с.

Путинцев, 1891 — Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска. Омск, 1891. 256 с.

Россия, 1903 — Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Киргизский край / Под редакцией В.П. Семенова. СПб., 1903. Т. 18. 469 с.

Сборник, 1877 — Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам. СПб.: Главное управление иррегулярных войск, 1877. Т. XIII. Ч. 1. 557 с.

Сборник, 1905 — Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам. За 1904 год. СПб.: Главное управление иррегулярных войск, 1905. Т. XL. 829 с.

Сибирский казак, 1934 — Сибирский казак. Наше прошлое до Великой войны 1914 г. / Под редакцией Е.П. Березовского. Харбин: Войсковое представительство Сибирского казачьего войска, 1934. Вып. 1. 312 с.

Систематический сборник, 1894 — Систематический сборник законоположений о Сибирском Казачьем войске с 13-го марта 1861 г. по 1-е октября 1892 г. / Составитель М.Г. Чириков. Омск: Типография Окружного Штаба. Т. 1. 1894. 728 с.

Усов, 1879 — Усов Ф.Н. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. СПб., 1879. 284 с.

Щербина, 2007 — Щербина Ф. Воспоминания // Казачество. Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества. М.: Собрание, 2007. С. 312–355.

Юферова, 2017 — Юферова Н. Причины образования и этапы заселения Иртышского десятиверстного пространства (XVIII в. – первая половина XIX в.) // Известия Алтайского государственного университета. Барнаул, 2017. С. 159–163.

References

Abdirov, 1997 — Abdirov M. Zh. Voenno-kazach'ja kolonizacija Kazahstana (konec XVI – nachalo XX vv.). Opyt istoriko-jevoljucionnogo analiza [Military cossack colonization of Kazakhstan (late XVI – early XX centuries). The experience of historical and evolutionary analysis] // Dissertation for the degree of doctor of historical sciences. Almaty, 1997. 555 p. (In Russ.).

Alekseenko, 1981 — Alekseenko N.V. Naselenie dorevoljucionnogo Kazahstana (chislennost', razmeshhenie, sostav, 1870–1914 gg.) [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition, 1870–1914)]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 112 p. (In Russ.).

Andreev, 1996a — Andreev S.M. Zemleustrojstvo v Sibirskom kazach'em vojske (1851–1917 gg.) [Land management in the Siberian cossack army (1851–1917)] // Sibirskaja derevnja: istorija, sovremennoe sostojanie, perspektivy razvitija. Materialy Sibirskoj nauchnoj konferencii. February 27–28, 1996. Omsk, 1996. Pp. 118–122. (In Russ.).

Andreev, 1996b — Andreev S.M. Peremezhanie uchastkov oficerskoj potomstvennoj sobstvennosti v Sibirskom kazach'em vojske (1912–1916 gg.) [Interleaving of plots of officer hereditary property in the Siberian cossack army (1912–1916)] // Sibirskaja derevnja: istorija, sovremennoe sostojanie, perspektivy razvitija. Materialy

Sibirskoj nauchnoj konferencii. February 27–28, 1996. Omsk, 1996. Pp. 122–125. (In Russ.).

Atlas, 1858 — Atlas zemel' irreguljarnyh vojsk 1858 goda [Atlas of the lands of the irregular troops of 1858]. 1858. 14 p. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_011062563/ (date of application: 09.03.2024). (In Russ.).

Bekmahanova, 1980 — *Bekmahanova N.E.* Formirovanie mnogonacional'nogo naselenija Kazahstana i Severnoj Kirgizii. Poslednjaja chetvert' XVIII – 60-e gg. XIX v. [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan. The last quarter of the XVIII – 60s of the XIX century]. Moscow: Nauka, 1980. 280 p. (In Russ.).

Bizhigitova, 2001 — *Bizhigitova K.S.* Agrarnye otnoshenija v Sibirskom kazach'em vojske vo 2–j polovine XIX – nachale XX vv. (problemy zemleustrojstva, zemlepol'zovanija i vzaimootnoshenij s kazahskim naseleniem) [Agrarian relations in the Siberian Cossack army in the 2nd half of the XIX – early XX centuries (problems of land management, land use and relations with the Kazakh population)] // Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Almaty: KazNAU, 2001. 134 p. (In Russ.).

Gejns, 1898 — *Gejns A.K.* Kirgiz–kajsaki (v Zaural'skoj stepi) [Kirghiz–kaysaks (in the Trans–Ural steppe)]. St. Petersburg: Printing house of M.M. Stasyulevich, 1898. 743 p. (In Russ.).

Ivonin, Kolupaev, 2008 — *Ivonin A.R., Kolupaev D.V.* Istorija Altajskogo kazachestva. Altajskie kazaki v XVIII–XIX vekah [The history of the Altai Cossacks. Altai Cossacks in the XVIII–XIX centuries]. Barnaul: House of Printing, 2008. 168 p. (In Russ.).

Kabul'dinov i dr., 2019 — *Kabul'dinov Z.E., Kuanbaj O.B., Tylahmetova A.S.* Otstaivanie interesov kazahov Sultanmamet sultanom ot pritzazanij rossijskih voennyh v srednem Priirtysh'e (II polovina XVIII veka) [Defending the interests of the Kazakhs by Sultanmametsultan against the claims of the Russian military in the middle Irtysh region (II half of the XVIII century)] // *Otan tarihy*, Almaty: Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2019, No. 1 (85). Pp. 88–100. (In Russ.).

Karta, 1900 — Karta vojskovoju territorii [Map of the military territory]. 1900. 3 p. URL: <https://humus.livejournal.com/8673635.html> (date of application: 09.03.2024). (In Russ.).

Katanaev, 1904 — *Katanaev G.E.* Kirgizskij vopros v Sibirskom kazach'em vojske [The Kyrgyz question in the Siberian Cossack army]. Omsk: Printing house of the District Headquarters, 1904. 202 p. (In Russ.).

Katanaev, 1918 — *Katanaev G.E.* Oficerstvo i rjadovoe kazachestvo nashe (K voprosu o zemleustrojstve v Sibirskom kazach'em vojske) [Our officers and ordinary Cossacks (On the question of land management in the Siberian Cossack army)]. Omsk: Electro–printing house of the Siberian Cossack army, 1918. 48 p. (In Russ.).

Konshin, 1901 — *Konshin N. Ja.* Oчерki jekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoj oblasti [Essays on the economic life of the Kyrgyz people of the Semipalatinsk region] // Pamjatnaja kniga Semipalatinskoj oblasti na 1901 g. Semipalatinsk: Printing house of the Semipalatinsk regional government, 1901. Pp. 1–182. (In Russ.).

Krasovskij, 2006 — *Krasovskij M.I.* Obraz zhizni kazahov stepnyh okrugov [The way of life of Kazakhs of steppe districts]. Pavlodar: NPF «ECO», 2006. Vol. 12. 288 p. (In Russ.).

Lysenko, Juferova, 2015 — *Lysenko Ju., Juferova N.* Problema opredelenija juridicheskogo statusa Irtyshskogo desjativernstnogo prostranstva v sovremennoj istoriografii [The problem of determining the legal status of the Irtysh ten–verst space in modern historiography] // *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*. Barnaul, 2015. Pp. 139–142. (In Russ.).

Materialy, 1903 — Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannnye i razrabotannnye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. Semipalatinskaja oblast', Pavlodarskij uezd [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition to explore the steppe regions. Semipalatinsk region, Pavlodar county]. Under the leadership of F.A. Shcherbina. Voronezh, 1903. Vol. 4. 387 p. (In Russ.).

Musyрманова, 1995 — *Musyрманова A.Sh.* Sibirskoe kazachestvo na rubezhe XIX – XX vv. (osnovnye problemy social'no–jekonomicheskogo razvitiya) [Siberian Cossacks at the turn of the XIX–XX centuries. (the main problems of socio–economic development)] // Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Almaty, 1995. 176 p. (In Russ.).

Nikol'skij, 1903 — *Nikol'skij V.* Kirgizy (oчерk obshhestvenno–jekonomicheskoi zhizni) [Kyrgyz (an essay on socio–economic life)] // *Sibirskij nabljudatel'*. Tomsk: Printing house of P.I. Makushin, 1903. Book 3. Pp. 73–79. (In Russ.).

Polozhenie, 1847 — Polozhenie o Sibirskom linejnom kazach'em vojske [Regulations on the Siberian linear Cossack army]. St. Petersburg: Printing house of the Department of Military Settlements, 1847. 162 p. (In Russ.).

Putincev, 1891 — *Putincev N.G.* Hronologicheskij perechen' sobytij iz istorii Sibirskogo kazach'ego vojska [Chronological list of events from the history of the Siberian Cossack army]. Omsk, 1891. 256 p. (In Russ.).

Rossija, 1903 — Rossija. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Kirgizskij kraj [Russia. A complete geographical description of our homeland. Kyrgyz region] / Edited by V.P. Semenov. St. Petersburg, 1903. Vol. 18. 469 p. (In Russ.).

Sbornik, 1877 — *Sbornik pravitel'stvennyh rasporyzhenij po kazach'im vojskam* [Collection of government orders on Cossack troops]. St. Petersburg: General Directorate of Irregular Troops, 1877. Vol. XIII. Part 1. 557 p. (In Russ.).

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 514-528, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.09.3
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_514-528

**EPIGRAPHIC MONUMENTS IN ARABIC SCRIPT FROM THE “ABAT-BAYTAQ”
NECROPOLIS AS A LINGUISTIC AND CULTURAL SOURCE OF SOCIETY
AFTER THE GOLDEN HORDE PERIOD**

Ashirbek Muminov¹, Dina Mederova², Bagdad Dyussenov³

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Kurmangazy Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Chief Researcher, Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>. E-mail: muminov9703@yahoo.com

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Kurmangazy Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Leading Researcher, Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-4631-8773>. E-mail: dina_m71@list.ru

³R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Kurmangazy Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Researcher, doctoral student PhD
<https://orcid.org/0000-0002-4313-1874>. E-mail: bagdat75@inbox.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Muminov A.K., Mederova D.E., Dyussenov B.D., 2024

Abstract. *Introduction.* Arabic epigraphic monuments on the territory of Kazakhstan remain a historical and spiritual phenomenon of post-Golden Horde society. According to their genre features, scientific value and historical and spiritual significance, these monuments should be highlighted in world science as the heritage of the entire Central Asia and the Muslim world. *The purpose and objectives of the research.* The main goal of the study is to popularize the Arabic written texts of the grave monuments of the Abat-Baytak necropolis and introduce it into scientific circulation, performing tasks such as reading and deciphering the Arabic text, translation, photographic recording, numbering, etc. *Materials and methods.* The main material of the study are gravestones with Arabic inscriptions from the Abat-Baytak necropolis, located in the Kobdinsky district of the Aktobe region. When studying epigraphic monuments, historical, descriptive, philological, paleographic, textual, chronological, ethnolinguistic and comparative research methods were used. *Results.* 242 tombstones were found in the necropolis of "Abat-Baytak". All Arabic epitaphs of tombstone monuments have been translated into modern Kazakh script, the names of 4 master carvers are known. People of each family are buried in the burial ground in parallel, side by side, in the neighborhood. The largest number of stones (140 stones) here belongs to the Tabyn family, 24 stones – Kete, 11 stones – Ozhyray, 19 stones – Shuren, 9 stones – Karakesek, 5 stones – Shekti,

2 stones – Kerderi, 2 stones – Khoja, 2 stones – Uaku, 2 stones – Tame, 2 stones – Shomekey, 1 stone for Alasha, 1 stone for Adai, 1 stone for Zharty family. The remaining 9 stones are not readable even without tamga. The oldest stone dates back to 1783, the newest – 1961. The tallest stele is 285 cm, belongs to the Zharty tribe, the Shuren clan. *Conclusion.* The Arabic epigraphic monuments of the necropolis "Abat-Baytak" are a historical source that contains the traditions and culture of the people of the post-Golden Horde era. The total number of tombstones was determined, translated into modern Kazakh, introduced into scientific circulation and for the first time included in historical science as a new source.

Keywords: Epigraphy, tombstones, arabographic texts, historical figures, "Abat-Baytaq", Aqtobe, Qobda

Gratitude. The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic "Continuity and transformation in the traditions and culture of post-Golden Horde societies (comparative study of epigraphic monuments of the West Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm regions)" (individual registration number: BR 18574063).

For citation: Muminov A.K., Mederova D.E., Dyussenov B.D. Epigraphic monuments in arabic script from the "Abat-Baytaq" necropolis as a linguistic and cultural source of society after the golden horde period // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 2. Pp. 514-528. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_514-528

«АБАТ-БАЙТАҚ» ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБЖАЗУЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІНЕН KEЙІНГІ ҚОҒАМНЫҢ ТІЛДІК-МӘДЕНИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Әшірбек Құрбанұлы Мүминов¹, Дина Есіркепқызы Медерова²,
Багдад Даниярұлы Дүйсенов³

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Бас ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>. E-mail: muminov9703@yahoo.com

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0002-4631-8773>. E-mail: dina_m71@list.ru

³Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
(29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Аға ғылыми қызметкер, PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-4313-1874>. E-mail: bagdat75@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Мүминов Ә.К., Медерова Д.Е., Дүйсенов Б.Д., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақстан аумағындағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер Алтын Орда кезеңінен кейінгі қоғамның тарихи-рухани феномені болып қала бермек. Бұл ескерткіштер жанрлық ерекшеліктері, ғылыми құндылығы және тарихи-рухани маңыздылығына қарай бүкіл Орталық Азия, мұсылман әлемі мұрасы ретінде дүниежүзілік ғылымда ойып орын алады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі

мақсаты – «Абат-Байтақ» қорымы құлпытастарындағы арабжазулы мәтіндерді оқу және сырын ашу, аудару, суретке алу, нөмірлеу және т.б. міндеттерді орындай отырып, жалпы жұртқа жария ету, оны әлемдік ғылыми айналымға енгізу. *Материалдар мен әдістері.* Зерттеудің негізгі материалдары – Ақтөбе облысы, Қобда ауданында орналасқан «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы құлпытастары. Мұнда эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* «Абат-Байтақ» қорымынан 242 құлпытас табылды. Құлпытастардағы арабжазулы эпитафиялар түгелдей қазіргі қазақ жазуына аударылды, 4 тас қашаушы шебердің аты белгілі болды. Қорымдағы әрбір рудың адамдары қатарлас, іргелес, көршілес қауым болып жатыр. Мұндағы ең көп тас (140 тас) Табын руына тиесілі, 24 тас – Кете, 11 тас – Ожырай, 19 тас – Шүрен, 9 тас – Қаракесек, 5 тас – Шекті, 2 тас – Кердері, 2 тас – Қожа, 2 тас – Уақ, 2 тас – Тама, 2 тас – Шөмекей, 1 тас – Алаша, 1 тас – Адай, 1 тас – Жарты руынікі. Қалған 9 тас оқылмайды немесе руы жазылмаған, таңба салынбаған. Ең ескі тас 1783 жылғы, ең жаңасы 1961 жылы қойылған. Ең биік құлпытас 285 см, Шүрен руының Жарты тайпасына тиесілі. *Қорытынды.* «Абат-Байтақ» қорымындағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер – Алтын Орда дәуірінен кейінгі кезеңдегі халықтың дәстүрі мен мәдениеті жинақталған тарихи дереккөз. Құлпытастардың жалпы саны анықталып, қазіргі қазақ тіліне аударылып, ғылыми айналымға енгізіліп, тарих ғылымына тың дерек ретінде тұңғыш рет қосылып отыр.

Түйін сөздер: Эпиграфика, құлпытас, арабжазулы ескерткіштер, тарихи тұлғалар, «Абат-Байтақ», Ақтөбе, Қобда

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтын Орданан кейінгі қоғамның дәстүр мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 18574063).

Дәйексөз үшін: Мүминов Ә.Қ., Медерова Д.Е., Дүйсенов Б.Д. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері алтын орда кезеңінен кейінгі қоғамның тілдік-мәдени дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 514-528 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_514-528

АРАБОПИСЬМЕННЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ НЕКРОПОЛЯ «АБАТ-БАЙТАК» КАК ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНЫЙ ИСТОЧНИК ПОСТЗОЛОТООРДИНСКИХ ОБЩЕСТВ

Аширбек Курбанович Муминов¹, Дина Есиркеповна Медерова²,
Багдад Даниярович Дүйсенов³

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Главный научный сотрудник, доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>. E-mail: muminov9703@yahoo.com

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0002-4631-8773>. E-mail: dina_m71@list.ru

³Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(д. 29, ул. Курмангазы, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Старший научный сотрудник, PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-4313-1874>. E-mail: bagdat75@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Муминов А.К., Медерова Д.Е., Дуйсенов Б.Д., 2024

Аннотация. *Введение.* Арабописьменные эпиграфические памятники на территории Казахстана остаются историко-духовным феноменом общества постзолотоордынского периода. Эти памятники по жанровым особенностям, научной ценности и историко-духовному значению должны быть выделены в мировой науке как наследие всей Центральной Азии и мусульманского мира. *Цель и задачи.* Популяризация арабописьменных текстов надмогильных памятников некрополя «Абат-Байтак и введение его в научный оборот, выполняя задачи, как чтение и расшифровка арабского текста, перевод, фотофиксация, нумерация и т.д. *Материалы и методы.* Надмогильные памятники с арабскими надписями некрополя «Абат-Байтак», расположенного в Кобдинском районе Актюбинской области. При изучении эпиграфических памятников использовались исторические, описательные, филологические, палеографические, текстологические, хронологические, этнолингвистические и сравнительные методы исследования. *Результаты.* В некрополе «Абат-Байтак» обнаружено 242 надмогильных памятников. Все арабописьменные эпитафии надмогильных памятников переведены на современную казахскую письменность, известны имена 4 мастеров-резчиков. Люди каждого рода в могильнике похоронены параллельно, рядом, по соседству. Наибольшее количество камней (140 камней) здесь принадлежит роду Табын, 24 камня – Кете, 11 камня – Ожыраю, 19 камня – Шурену, 9 камня – Каракесеку, 5 камня – Шекти, 2 камня – Кердери, 2 камня – Ходже, 2 камня – Уаку, 2 камня – Таме, 2 камня – Шомекею, 1 камень – Алаше, 1 камень – Адаю, 1 камень – роду Жарты. Остальные 9 камней не читаются и без тамги. Самый старый камень датируется 1783 годом, самый новый – 1961 годом. Самая высокая стела – 285 см, принадлежит к племени Жарты, рода Шурен. *Выводы.* Арабописьменные эпиграфические памятники некрополя «Абат-Байтак» – исторический источник, в котором собраны традиции и культура народа постзолотоордынской эпохи. Общее количество надмогильных памятников было определено, переведено на современный казахский язык, введено в научный оборот и впервые включено в историческую науку как новый источник.

Ключевые слова: Эпиграфика, надмогильные памятники, стела, арабописьменные тексты, исторические личности, «Абат-Байтак», Актобе, Кобда

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Преимственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)» (индивидуальный регистрационный номер: BR 18574063).

Для цитирования: Муминов А.К., Медерова Д.Е., Дуйсенов Б.Д. Арабописьменные эпиграфические памятники некрополя «Абат-Байтак» как языково-культурный источник постзолотоордынских обществ // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 514-528. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_514-528

Кіріспе. Біздің назарымызды аударып отырған басты тақырып – «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерінің мәтіндері. Бұл қорымдағы арабжазулы құлпытастардағы мәтіндерді аударып, зерттеп, жалпы жұртқа жария етіп, әлемдік ғылыми айналымға енгізуді көздеп, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бір топ ғалымдары ең алғаш рет 2019 жылы Ақтөбе облысына келіп, ғылыми экспедиция жүргізген еді. Ғылыми экспедиция құрамында тарих ғылымдарының кандидаты Д.Е. Медерова, аға ғылыми қызметкер Б.Д. Дүйсенов, ғылыми қызметкер Қ.С. Құрманбаева болды. «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті» бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасы (жетекшісі – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі Әбусейітова М.К.) бойынша жүргізілген бұл экспедиция кезінде Ақтөбе облысының көптеген тарихи-мәдени, қасиетті орындарын аралап, кездескен құлпытастарды тіркеуге алып, фотоға түсіріп, араб жазуынан аударып, зерттеу нысанымызға алдық. Экспедиция барысында Ақтөбе қаласы қасындағы «Ескі қорым», Қарғалы ауданындағы «Қызылтам», Қобда ауданындағы «Шәкен ишан», «Абат-Байтақ» және Мұғалжар ауданындағы «Жұбановтар», «Жәлімбет», «Тоқа төбе», Белқопадағы «Бекқұл әулие», «Жолай Жүсіп», Қарабұтақтағы «Бұршақбай тамы», Алға ауданындағы «Есет батыр Көкіұлы» қорымы сияқты киелі орындардағы арабжазулы құлпытастарды тіркеуге алып, фотоға түсіріп, құлпытастардың аудармасын жасап, зерттеу нысанына алдық. Осы экспедиция барысында барлығы 320 құлпытас тіркеуге алынды, соның ішінде 220 құлпытас «Абат-Байтақ» қорымына тиесілі. Бұл өңірдегі құлпытастардың сәулеті мен ою-өрнектері аса ерекше. Осы ескерткіштердің ішінде бізге керемет әсер еткен – «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері болатын.

«Абат-Байтақ» қорымындағы құлпытастардың құпиясын ашу мақсатында бұған дейін табылған 220 тасты қорымдағы тастармен салыстырып, анық оқылмаған жерлерін қайта қарау, реставрацияланған тастарды тіркеу, бүкіл тастарды жаңадан кәсіби тұрғыдан фотоға түсіру, қайта оқу, ««Абат-Байтақ» қорымы» деректі фильмін дайындау және т.б. зерттеу жұмыстарын жүргізу мақсатында Ақтөбе облысы әкімдігінің тапсырысы бойынша 2023 жылдың тамыз айында ғылыми экспедицияда болып қайттық. Экспедиция жетекшісі – шығыстанушы, осы мақала авторының бірі Бағдат Дүйсенов бастаған жұмыс тобы болды. Қорымның бас жоспары сызылып, номерленген тастар бойынша картасы жасалды. Қорымның халыққа танылуына, тарихы мен зерттелуін, аңыз-әпсаналарын білетін тұлғалар мен туризм кешеніне айналуына, инфрақұрылым жұмыстары жүргізіліп, ел игілігіне қызмет етуі үшін абаттандыру, көріктендіру жұмыстарын жүргізуге өлшеусіз үлес қосқан адамдардан сұхбаттар алынды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында пайдаланылған негізгі материалдар – Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Талдысай ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 12 км жерде орналасқан «Абат-Байтақ» қорымындағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер. «Абат-Байтақ» қорымының қоршауы ішінде «Үлкен Байтақ» («Абат-Байтақ») және «Кіші байтақ» («Қыз әулие») кесенелері бар. Одан бөлек 240-тан астам құлпытас бар.

Зерттеу әдістері – эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу әдістері арқылы жүзеге асырылды. Шығыс эпиграфикасы бойынша жазылған кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектерін иіні мен ретіне қарай кеңінен пайдаландық. Табылған материалдарды талқылап, талдап, саралап, жүйелеп, алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар жасадық. Алтын Орда кезеңінен кейінгі кезде ұлт

болып ұласқан елдердің жазба жәдігерліктерін, соның ішінде, қабір тастарындағы мәтіндерді оқу, аудару, зерттеу, салыстыру әдістері де үнемі жұмысымыздың нәтижелі болуына үлкен себін тигізді.

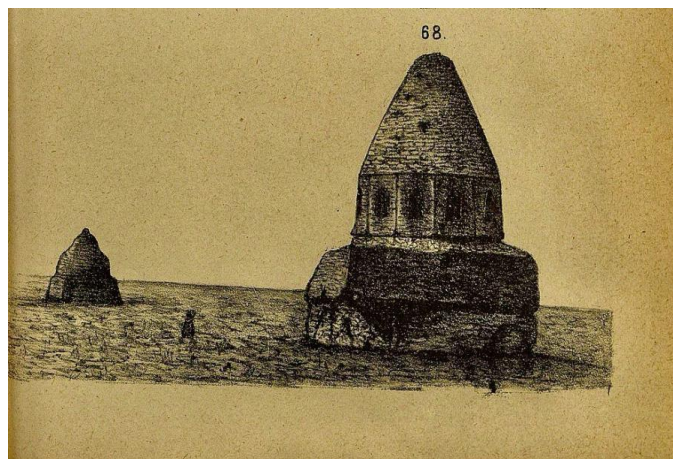
Талқылау. Көптеген жылдар бойы «Абат-Байтақ» кесенесі жойылып, ғылыми зерттеулер үшін жоғалды деп есептелді. 1980 жылдардың басында археолог Серік Әжіғалидің басшылығымен Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің экспедициясы ескерткішті қайта ашты. Ал 1982 жылы қорым республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің тізіміне енгізіліп, мемлекет қорғауына алынды.

«Абат-Байтақ» кесенесі туралы ғалымдардың алғашқы ескертулері XVIII ғасырға тиесілі. Зерттеушілердің басты назар аударатын мәселесі – кесененің кімге тиесілі екендігі және кесененің атауын анықтау. «Абат-Байтақ» атауының шығу тегі туралы белгілі ғалым, әйгілі этнограф, профессор С. Әжіғали нақтылы пікірін білдіріп, өз ойының ғылыми негізі бар екендігін ашып айтқан. Кесененің «Абат-Байтақ» аталуының басты себебі, Қобда ауданы Талдысай ауылының тұрғыны Шайқым ақсақалдың бұл жерге Абат батырдың жерленгені туралы айтқан аңыз әңгімесі негіз болған. Бұл аңыз Ақтөбе облысында кеңінен тараған. Тағы да бір осыған ұқсас аңызды Байғанин ауданында естігенін де атап өткен. Аңыз арқылы ақиқатқа қол жеткізу де қиыншылық тудыратынын мойындай келе, ескерткіш құрылысының XV ғасырға тиесілі екендігіне толық сенімді болған соң, бұл аңыздың да осы кезеңге сай келетінін мойындайды: «Доказать подлинность данной легенды в настоящее время трудно. Возможно, в основе ее лежат действительно имевшие место исторические факты этой эпохи, тем более, что верхняя грань нашей датировки мавзолея Абат-Байтақ отнесена к XV в., т.е. следует учесть, что подобные грандиозные сооружения в степи возводились главным образом над захоронениями царственных особ ханского рода. Все это оставляет открытым вопрос об исторической атрибуции памятника, хотя его название (Абат-Байтақ) мы считаем обоснованным» (Аджигалиев, 1983: 60) деп кесене атауының негізі бар екендігін сенімді жазады. Осыған орай, С. Әжіғалидың ұсынысы бойынша бұл қорым «Абат-Байтақ» атауымен мемлекеттік тіркеуге алынған.

Бұл кесененің атауы мен кімге тиесілі екендігіне байланысты басқа да нұсқалар бар. Оның бірі қалмақ батыры Байтаққа тұрғызылған кесене деген де нұсқа бар. Бұл жөнінде де С. Әжіғали өз зерттеуінде атап өтеді. XIX ғ. соңында зерттеуші Я. Полферовтың 1896 ж. «Тургайская газета» бетінде жарияланған мақаласында «бұл кесенеде Бату ханның қолбасшысы Байтақ батырдың Қобданы қалмақтардан азат ету жолында қаза болғаны туралы және аңыз бойынша батырмен бірге оның әйелі, аты, қалмақ тұтқындар бірге жерленген» деген дерек келтіреді (Қастанье, 1910: 93). Бұл аңыздар мазмұны тұрғысынан оқиғалар желісі өзара іштей қарама-қайшылыққа тұнып тұр. Себебі, қалмақтың батыры Байтақ қалмақтармен соғысқанының өзі басты қайшылық болып табылады.

Профессор С. Әжіғалидың дерегінше, бұл кесене туралы тұңғыш рет тарихшы П.И. Рычков «1750 ж. инженер Ригельманның Қобданың бойында болып, бұл жерде халқы Астана санайтын «Байтан» деген кесенені көргендігін айтады» (Топография, 1762: 92). Одан кейінгі дереккөздің бірі – археолог, шығыстанушы Ж.А. Қастаньенің «Надгробные сооружения киргизских степей» еңбегінде (Қастанье, 1911: 76) «Абат-Байтақ» кесенесінің фотосы алғаш рет жарияланған.

Сурет 1. И. А. Кастаньенің «Надгробные сооружения Киргизских степей» (1911) кітабында берілген «Абат-Байтақ» пен Кіші Байтақ («Қыз әулие») кесенелерінің жалпы көрінісі
 [Figure 1. General view of the mausoleums "Abat-Baitak" and "Kyz Aulie" ("Kyz Aulie"), given in the book by I. A. Castanier "Tombstones of the Kyrgyz steppes" (1911)]

Ал 1947 жылы алғаш рет жартылай қираған кесененің өлшемдерін жасаған инженер Г. Герасимов болатын. Қазақстандықтар арасынан «Абат-Байтақ» кесенесіне алғаш рет экспедиция ұйымдастырып, өз кітабында хабарлар берген тарихшы-архитектор М. Мендікұлов еді (Мендикулов, 1950: 9-11). Ол бұл еңбегінде кесененің салыстырмалы-типологиялық сипаттамаларына көп тоқталады. Күмбезді кесенелер жөнінде көптеген мәліметтер берген Г.А. Пугаченкованың (Масон, Пугаченкова, 1950: 88) сипаттамалары Мендікұловтың салыстыруларына сәйкес келеді.

Белгілі зерттеуші М. Мендікұловтың айтуынша кесененің бастапқы биіктігі 16 м., ал танымал тарихшы, этнограф, археолог С.Е. Әжіғалидың өлшемі бойынша кесене биіктігі 14,5 м құрайды. «Абат-Байтақ» кесенесі ішіндегі қабірлерге қазба жұмыстарын жүргізген белгілі археолог Ерболат Смағұловтың 2004 жылы алған өлшемі бойынша кесененің бастапқы биіктігі 17,2 м² болған. 1980-жылдардың басында сәулетші реставратор А. Итенов кесенені консервациялаудың (реконструкция элементтерімен) жоспарын жасады (Смағұлов, 2006: 127).

«Абат-Байтақ» қорымы мен кесенесін мемлекет қарауына алғаннан бері көптеген жұмыстар жүргізілді. Әсіресе, Тәуелсіздігімізді алған кейінгі жылдары көп жобалар жүзеге асырылды. Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі, Ақтөбе облыстық әкімдігі, Мәдениет басқармасы, Ескерткіштерді қорғау инспекциясы сияқты мекемелердің қолдауымен, археолог, тарихшы, реставратор, құрылысшы мамандардың күш салуымен біраз жұмыстар іске асты. 2006 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында кесене толығымен ғылыми-реставрациядан өткізілді. «Абат-Байтақ: қазақ даласының інжу маржаны» атты жинақ шығарылды (Әжіғали, Тұрғанбаева, 2004). Бұл жинақта осы қорым мен кесенеге қатысты көптеген тың материалдар берілді.

Қазақстан аумағындағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеп, ғылыми айналымға енгізу, құлпытастың кімге тиесілі екендігін анықтау, «қазақта жазу болмаған» деген көбік сөздің дәлелсіз екендігіне айнымас айғақ бола алатын құлпытастардағы жазуларды танып-таныту өте өзекті екендігін ғұлама ғалым, академик Әлкей Марғұлан сонау кеңестік кезеңнің өзінде мәселе қып көтерген болатын. «Многолетние исследования показывают, что наиболее интересные памятники находятся в районе Средней и Нижней Сырдарьи, на противоположных склонах Каратау, в долинах Таласа, Чу, Или, в Центральном Казахстане, на Мангышлаке,

в бассейне рек Эмбы, Сагиза, Илека, Хобда, Жаика. Важнейший интерес представляют уникальные эпиграфические памятники, находящиеся в бассейне р. Сарысу, в Улутауской степи, на Тургае. На наш взгляд, необходимо снять копии с многочисленных надписей на камнях, выпустить фотоальбом с фотографиями этих надписей» (Маргулан, 1983: 3). Ғұлама ғалым, әйгілі археолог, қазақ тарихының тамыршысы Ә.Х. Марғұланнның бұл ұсынысы ХХІ ғасырдың өзінде де өзектілігін жоймағандығын көріп отырмыз. Егеменді ел болып, тарихымызды танып, болашағымызды болжап, дамыған ел боламыз десек, нақтылы деректерге негізделген асыл мұраларымызды түгендеп, ел игілігіне жаратуымыз өте қажет.

Белгілі ғалым С.Е. Әжіғали «Абат-Байтақ» қорымының құлпытастарының құрылысын қазақ сәулет өнерінің ең биік шыңы ретінде бағалайды. «Құлпытасы Абат-Байтақа поражают разнообразием типов, необычностью композиционных и декоративных решений, изяществом резьбы ... Плоскости стелы заполнены арабографичной эпиграфикой религиозного содержания, которая одновременно играет и декоративную роль» (Ажигалиев, 1994: 120). Мұндағы мың бұралған арабжазулы мәтіндер тастың көркін кіргізіп, сәнін келтіріп, ою орнына қолданылған өрнек сипатты болды.

Белгілі шығыстанушы, профессор Ә.Қ. Мүминов арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу және жарыққа шығару, жариялау өте маңызды әрі тарихымызды танудың кезек күттірмес өзекті мәселелерінің бірі екендігін ертеден бері айтып келеді. «Эпиграфикалық жазбаларды жарыққа шығару, әсіресе, құлпытас жазбаларын жариялау әрқашан да маңызды, бұл жұмыстардың бір мақсаты Қазақстанның әлеуметтік тарихы бойынша жергілікті дереккөздерінің түрін кеңейтіп, көбейту болса, оның мәліметтері ата-бабаларымыздың да әлеуметтік байланыстары мен мәдениеті туралы түсінігімізді байыта түседі. Эпиграфикалық дереккөздері арасында эпитафиялар өзіндік артықшылықтарымен ерекшеленеді, олар бұл өмірден қайтқан кісі туралы нақты мәліметтер жеткізеді, яғни, қайтыс болған (кей кезде туған) жылы, мекені, шежіресі, нисбасы (яғни, қасиетті мұрагерлік шежіресі), тұлғаның басқа да өмірбаяндық тарихы, тарихи оқиғаларға қатысы, т.б.» (Сейсем Ата, 2015: 6). Анығын айтқанда құлпытастағы мәтін сол дәуірдің қол жеткізбес дереккөзі ретінде анық ақпарат беруші болып табылады.

Сондай-ақ, белгілі ескерткіштанушы ғалым, профессор Рахым Бекназаров даламызда тұрғызылған ескерткіштер өткен күндердің «үнсіз» куәгерлері екендігін анық айтады: «...памятники мемориально-культурного зодчества на сегодня являются единственными «молчаливыми» свидетелями жизни кочевников и полукочевников в степях...» (Бекназаров, 2018: 244). Белгілі ғалымның «Расында да, ғылыми жоспардағы ескерткіштер көп уақыттан бері зерттелмей жатыр» деген сөзінің жаны бар. Себебі, соңғы жылдарға дейін тарихи мұраларымыз өз дәрежесінде зерттелмеді.

Сондықтан да «Абат-Байтақ» қорымының құлпытастарын зерттеу өте өзекті мәселе екендігіне толыққанды көз жеткізуге болады. Қобда топырағынан түлеп ұшқан, танымал тарихшы Нұржан Жетпісбай «Думаем уже давно настало время обобщения собранных за многие годы материалов из некрополя Абат Байтақ и составления полного списка погребенных там деятелей XVIII-XIX вв. Было бы неплохо если у каждой каменной стелы установить табличку с дословным переводом собственного текста, с именами, родом и отделением, датами. Можно также издавать специальные книги по каждому могильнику, с фотографиями и расшифровкой надписей, как это начали делать в соседних регионах» (Жетпісбай, 2016:112-113) деп, «Абат-Байтақ» қорымының құлпытастарын аударып, көпшілікке жария ету керектігін айтып, арнайы мақала жазып, мұндағы құлпытастарда жерленген адамдардың кім болғандығын анықтауға жол салып, құлпытас мәтініне назар аударған алғашқы зерттеушілердің бірі.

Нәтижелері. «Абат-Байтақ» қорымына келгендер алдыменен кесенеге кіріп, кейіннен ««Қыз әулие»» кесенесіне жол салады. Қорымдағы құлпытастарға назар аударсақ, әрбір рудың адамдары қатарлас, іргелес, көршілес қауым болып жатыр. «Қыз әулие»-нің ішіндегі құлпытас Шекті руы Назар тайпасынан, 1723 ж. туып, 1783 ж. қайтыс болған адамдікі. Мәселен, одан кейінгі 20-дан астам тас Кете руына тиесілі. Оның сыртында 8 тас Кетенің Ожырай тайпасына тиесілі. Мұнда Ожырай руы Кете руының бір бөлігі болса да, таста жекелеп Ожырай руы деп жазылған. Кете мен Ожырай руларының тастары 1788 – 1961 жылдар аралығында қойылған. Одан кейін 50 шақты тас Табын руының адамдарына қойылады да, арасында Кете, Ожырай руына тиесілі 5 тас тағы кездеседі. Әрі қарай тағы да Табын руының адамдарына арналған.

Қорымдағы тастарды шамамен есепке алсақ, ең көп тас (140 тас) Табын руына тиесілі. Одан кейін 24 тас – Кете, 11 тас – Ожырай, 19 тас – Шүрен, 9 тас – Қаракесек, 5 тас – Шекті, 2 тас – Кердері, 2 тас – Қожа, 2 тас – Уақ, 2 тас – Тама, 2 тас – Шөмекей, 1 тас – Алаша, 1 тас – Адай, 1 тас – Жарты руынікі. Қалған 9 тас оқылмайды немесе руы жазылмаған, таңба салынбаған. Ал арабжазулы тастардың арасындағы ең ескі тас 1783 жылғы тас (№ 002). Ал ең жаңасы 1961 жылы қойылған тас. Ең биік құлпытас 285 см (№ 172), Шүрен руының Жарты тайпасына тиесілі.

Бұған дейін «Абат-Байтақ» қорымындағы арабжазулы құлпытастарды оқып, аудару ісіне әрекет жасағандар баршылық. Бірақта, көбіне көп кісі аттарын оқуға талаптанған. Ал тастың жан-жағында жазылған құран аяттары, хадистер мен марсийаларды, элегиялық өлеңдерді оқуға әрекеттенбегендері көрініп тұр. Мұнда кімдер жерленгенін анықтау үшін құлпытастардағы адам аттарын оқуға ниет еткен екен.

Қорымда құлпытасты қашаушы шеберлердің аты кездеседі. Бұған дейін белгілі болғаны бір ғана шебер болатын. Ол жөнінде профессор Серік Әжіғали былай дейді: «Над созданием уникальных кулпытасов Абат-Байтака трудились выдающиеся мастера камнерезы, из которых по надписи нам известно имя только одного Мыктыбая тасшы» (Әжіғали, Тұрғанбаева, 2004: 23). Біздің арабшадан аударған мәтінге бұл тасшының аты сәйкес келмейді, мұнда Мыктыбай емес Меңдібай болып шықты. Тас өте көркем ою-өрнектермен қашалып жасалған № 13 тас және Кете руы Байқошқар тайпасы Қарадөң Айтқұл баласы Сарықұлға баласы Өтікеннің тапсырысымен Меңдібай тасшы жасаған тас. Меңдібай араб графикасында былай жазылған: «مەڭدیبای». Біз Меңдібай тасшыдан басқа тағы да 3 тас қашаушының аттарын анықтадық. Сөйтіп, барлығы 4 тас қашаушының аты белгілі болды. Олар:

1. Меңдібай тасшы, Кете руы Байқошқар тайпасы Қарадөң Айтқұл баласы Сарықұлға баласы Өтікеннің тапсырысымен жасаған № 13 тас;
2. Нұрали тасшы, Ожырай руы Құршы тайпасы Бақыр баласы Тілеулі байға баласы Шөмен мырза жасатқан № 017 тас;
3. Тасшы Мәмбет Нияз Дайып баласы, Кете руы Әлмәмбет тайпасы Құттығай бөлімі Құдайшүкір аймағы Қазанбай Өзхан ұлына мырза Мұсағали жаздырған № 091 тас;
4. Қуаныш, тастың астында төңкеріліп, «Қуаныш» деп жазылып тұр. Бұл тас қашаушының аты болуы мүмкін. Табын руы Жылқышы тайпасы Сармантақ аймағы Едіге ұлы Избасарға ағасы Шағылбай қойдырған № 118 тас.

«Абат-Байтақ» қорымында жерленген тарихи тұлғаларды анықтау көбіне қол жетпес қиын іс болды. Әйтсе де тарихын тануға талаптанған талай адам құлпытастар құпиясын ашу үшін араб жазуын оқи алатын мамандарды іздестіріп, әркілы әрекеттер жасады. Тарихшы, археолог, Қобда өңірінің түлегі Н. Жетпісбай «К вопросу об идентификации погребенных в комплексе Абат-Байтақ» атты мақаласында 10 шақты адамның (Куттыбас Толепулы, Жаналы Игибайұлы, Тортай және Тотай Аралбайұлы,

Атенбек Маралұлы, Асау батыр баласы Уазир, Мұңайтпас би Бөтенбекұлы, Жантас Мұңайтпасұлы, Булды Жантас әйелі, Айтжан Бекіш қажы ұлы, Бермухаммед Қабылұлы) құлпытасын анықтап, эпитафия мәтіндеріндегі деректерді архив мәліметтерімен салыстырып зерттеу жасаған. Бұл тастарды алдыменен филол. ғыл. кандидаты Серікбай Қосан оқып аударып берген. Одан кейін Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері Арай Омарова оқыған деп ескерту жасайды автор (Жетписбай, 2016: 110).

Мұндағы Куттыбас деп оқыған адам атын біз «Көтебас» немесе «Күтпес» деп оқысақ болады. Себебі егер Құттыбас болса, ол арабтың «қаф» – «ق» әрпімен берілу керек еді. Ал ескерткіште «кәф» – «ك» арқылы берілген: «كوتباس». Сондықтан да мұны көзді жұмып қойып «Құттыбас» деп оқу еш мүмкін емес. Оның үстіне Н. Жетписбай архивтік құжаттарда бұны «Кутебас жынды» деп атайды деген деректер келтіреді: «В канцелярских документах Оренбургской Пограничной Комиссии тех лет его имя упоминается во многих официальных переписках. Хан Младшего жуза Шергазы обеспокоенный действиями восставших в своих письмах в Пограничную Комиссию неоднократно называет его «Кутебас жынды», т.е. буйный, строптивый» (Жетписбай, 2016: 110). Бұдан бөлек, құлпытаста бұның есімін «Кутебас келе» деп те атайды әрі ол 34 жасында опат, қайтыс болған деген дерек айтады. Біздің қарастыруымыз бойынша қорымда «Көтебас» деген атпен 2 тас кездеседі. Біреуі біздің номерлеуіміз бойынша № 116 тас және № 117 тастар. № 116 тастың алдыңғы бетінде мынадай жазу бар:

№ 116

طابن روی	.1
یلقچی صار	.2
مناطق	.3
بولمی کو	.4
تباس تو	.5
لب او علی	.6
وفات ۸۸	.7
یاشنده	.8
یازدردی بالاسی	.9
چاغلای	.10
۵۱۸۵۷	.11

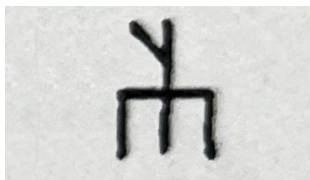
Аудармасы:

Табын руы Жылқышы Сармантақ бөлімі Көтебас Төлеп ұлы опат 88 жасында. Жаздырды баласы Шағалбай, 1857-де.

Байқағанымыздай, Көтебас Төлепұлы 34 жасында емес, ұзақ ғұмыр жасап, 1857 жылы 88 жасында өмірден өткен. Бұдан бөлек, келесі таста да Көтебас деген ат кездеседі. Мұны «Кутебас келе» деп қате оқыған. Анығында, бұл № 117 тас Көтебас келіні Ақжанның құлпытасы болатын.

№ 117

طابن	.1
روی یلقچی طایفه سی	.2
صار مناطق بولمی	.3
کوتباس کیلتی	.4
آقجان وفات ۴۰ ده	.5
قلدردی بالاسی امرالی	.6
۱۸۵۶ سنده	.7

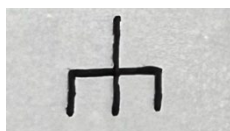
Аудармасы:

Табын руы Жылқышы тайпасы Сармантақ бөлімі Көтебас келіні Ақжан опат 40-та. Қылдырды баласы Әмірәлі, 1856 жылында.

Бұл тастардан байқағанымыздай, араб жазуындағы қазақ сөздерін оқуда өте ұқыптылық қажет. Сонымен қатар, Н. Жетпісбайдың мақаласында Жаналы Игібайұлының құлпытасы осы қорымда бар деп жазылған екен: «Одна из каменных стел принадлежала скорее всего также одному из известных батыров, близкому товарищу и однородцу Куттыбас батыра – Жаналы Игибайұлы» (Жетписбай, 2016: 110). Бұл Жаналы Игібайұлының тас екеніне автор да күмәнмен қарайды. Тастағы батырдың аты анық көрінбейді, бірақта әкесінің аты анық екенін айтып өткен екен. Расында да мұндағы адам аты анық емес. Әйтсе де, мұнда Жаналы емес Жапалы деп жазылып тұрған сияқты.

№ 114

يلقچى روى	.1
صارمان داق	.2
طائفه سى ايك	.3
باى بالاسى	.4
يپالى ۸۵ دە	.5
وفات ۱۸۶۶ سنه	.6

Аудармасы:

Жылқышы Сармантақ тайпасы Игібай баласы Жапалы (Жабалы, Жаналы болуы мүмкін) 85-те опат 1866 жылы

Құлпытастағы жазуда арабша «нун» – «ن» емес «п» – «پ» әрпі қолданылған, сонда алғашқы буыны «йан» – «ين» емес «йап» – «يپ», яғни, «Йапалы» сөзінің алғашқы буыны берілген, қазіргі қазақшада «й» әрпі, «ж»-ға айналады да, Жапалы болады. Біздің тәжірибелерден байқағанымыз бойынша кейбір сәттерде тас қашаушылар араб жазуындағы ноқаттарды шатастырып алып жатады. Бұл таста да сондай жағдай кездесуі мүмкін деп ойлаймыз. Сондықтан да Жаналы деп жазудың орынан Жапалы жазылып кетуі әбден мүмкін. Бұл тасты сондай болжамдармен Жаналы Игібайұлына тиесілі тас деп қорытынды жасауға болады.

Тарихшы Н. Жетпісбайдың қорымдағы тарихи тұлғаларды анықтауға арналған мақаласының маңызы өте зор, мұндағы 10 шақты адамның құлпытасын қарастыра отырып, тарихымыздың белгісіз беттерін толтырып, құлпытастарды дереккөз ретінде қолдана отырып, тарих пен шежіреге жаңа есімдерді әкелуге қосқан үлесін жоғары бағалаймыз. Осы бағыттағы жұмыстар әлі де жалғасын табуы қажет.

Бұдан бөлек, қорымдағы құлпытастарды оқыту, анықтау арқылы өзінің ата-бабасы туралы деректерді жинастырып, өлкетанушылық зерттеулер жасаған

еңбектер де баршылық. Ақтөбе облысының түлегі, тех. ғыл. кандидаты, көп жылдар агрокешендік ғылыми ұйымдардың басшылығында қызмет атқарған, «Абат-Байтақ» қорымында жерленген белгілі би Мұңайтпас Бөтенбекұлының тікелей ұрпағы Сағынғали Аманқұловтың «Табынцы: История рода и судьбы» (Аманқұлов, 2011), «Мой хадж и вести из глубин веков» (Аманқұлов, 2017) кітаптарында Мұңайтпас бидің әулетіне қатысты құлпытастардың құпиясын ашуға әрекет жасаған. Мұнда да көптеген қателіктерге бой алдырған. Әйтсе де, арғы ата-баба тарихын танып білуге талаптанған қадірлі қарияның бұл еңбегі әуесқойлық болса да «инемен құдық қазғандай» атқарылған ауқымды жұмыс, әр тастағы әрбір әріп аталарының атын анықтау үшін қажет екендігін терең сезінгені байқалып тұр. Шынымен де тастағы кейбір қате кеткен оқудың нәтижесінде кейбір адам аттары өзгеріске ұшыраған.

Мұңайтпас Бөтенбекұлы қажылыққа үш рет барған діні берік, тілі жетік, ділі биік, елдің тізгінін ұстаған би болған, үлкен бір әулеттің жалғастырушысы әрі адамдық пен ізгілік нәрін сепкен текті әулеттің көшбасшысы болған рубасы. Елдің ісіне араласқан халықтың қорғаны әрі қамқоры бола білген. Мұңайтпас бидің төрт әйелі болған. Үлкен бәйбішесі Нұрсұлудан 3 ұл, екінші әйелі Таңдайдан, лақабы Балық – 3 ұл, үшінші әйелі Құйғыннан – 1, төртінші әйелі Құндыздан 2 ұл, барлығы 8 ұлы болған. Әрбір ұлы ел ісіне араласқан ауқатты, дәулетті, діні берік тұлғалар болған екен. Мұның ішінде 2 ұлы Бекіш қажы мен Жантас қажы Мекке, Мәдинаға барған қажылар.

Осындай жақсылардың жалғасы болған Сағынғали қажы Аманқұлов өз кітабында «Абат-Байтақ» қорымында жерленген аталастарын іздестіріп, мұнан Мұңайтпас бидің әке-шешесі мен ұрпақтарын қосқанда ең жақын деген тікелей 25 адамның құлпытасын тауып, оларды салыстырып, өз болжамдарын жасайды. Мұнда көптеген тастардағы адам аттары мен жылдары қате оқылған.

С. Аманқұловтың кітабында Мұңайтпас бидің алған әйелдерінің аты мен жылында дәрекі қателіктер жіберілген. «Двухметровый восьмигранный величественный кулпытас-стела. Начиная с северо-западной стороны с продолжением на западной и юго-западной сторонах кулпытаса нанесена надпись, о том, что усопшая из рода Табын, тайфы – Жылкышы, отделения Кедейкул халал (законная жена) Мунайтпаса Тандайлык (несравненная) Би Балкия (может Биби Балкия?) опат (умерла) в возрасте 68 лет в 1867 году. Надпись на кулпытасе сделал Вайс. Слово «Вайс» по-видимому, окончания слово «Мунайтпас» (Аманқұлов, 2017: 36). Бұл жерде Мұңайтпастың әйелі «Таңдай, лақабы Балық» дегенді «Таңдайлық Би Балық» деп қате оқыған. Одан бөлек, тасты жаздырған «Вайс» деп мүлдем басқа болжам жасайды. Таста анық түрде «жаздырды байы» деп қашалған.

Мұңайтпас бидің бірінші әйелі Нұрсұлу бәйбішенің жасын да қате оқыған. «... Мунайтпас халалы (законная жена) Нурсулу байбише (первая жена) умерла ...» и текст заканчивается на юго-западной стороне надписью: «в возрасте 18 лет в 1863 году, написал сын Бекиш» (Аманқұлов, 2017: 35). Бұл таста анығы «Мұңайтпас халалы Нұрсұлу бәйбіше опат 71 жасында 1863 жылы, жаздырды ұлы Бекіш» деп жазылған. Араб цифрасындағы «١٨» деген санды ауыстырып оқыса «18» болады, бұл бірақта өрескел қате жіберген екен. Қорымда Мұңайтпас бидің төрт әйелінің де құлпытасы сақталған. Мұның ішінде Нұрсұлу бәйбіше, Құйғын бәйбіше, Таңдай лақабы Балық бәйбіше деп үшеуіне де «бәйбіше» атауы берілген. Әйелі Құндызды ғана бәйбіше деп атамаған. Бірақта өмірден өткен жылынан өмірден өткен жасын алып тастасақ, ол адамның өмірге келген жылы шығады. Сол ретпен қарағанда, Нұрсұлу бәйбіше 1792 жылы, Таңдай лақабы Балық бәйбіше 1799 жылы, әйелі Құндыз 1820 жылы, ал Құйғын бәйбіше ең кішісі 1825 жылы туған болып шығады. Әйелдерінің реті де жасына қарай осы ретпен шығуы мүмкін деп ойлаймыз. «Табын» шежіресінде Мұңайтпас би әйелдерінің реті Нұрсұлу, Таңдай лақабы Балық, Құйғын, содан соң

Құндыз болып берілген (Қалыш, Жетпісбай, 2016: 286). Табын руының бұл шежіресі біздің жұмысқа көп көмегін тигізді. Сол үшін авторларға зор алғыс білдіреміз!

Тамырлы тарихымыз бен әрбір әулеттің ата-бабасының шежіресін табуға себеп болатын теңдессіз дереккөз – арабжазулы құлпытастардың құпиясын ашу аса ауыр жұмыстардың бірі. Мұндағы бір ноқат пен бір әріп, бір санның қателігінен көптеген келіспеушіліктер туындайды. Сондықтан да құлпытастардың барлығы бүтіндей анық оқылды деп айта алмаймыз. Себебі, көп жылдар сайын далада тұрған тастар табиғат құбылыстарына ұшырап, тозып, кетіліп, мал-құстың бейберекет ластауы, сүйкенуі, қасынып, үйкеленуі сияқты әрекеттерден, адамдардың құрметсіз қарауы себептерінен қирап, бүлініп, бұзылғандықтан кейбір тұстарын оқу өте қиындықтар тудырды. Әйтсе де, құлпытастар құпиясын толыққанды ашуға тырыстық.

Қорытынды. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерін зерттеу мақсатында 243 нысан қарастырылды. Соның ішінде 242 құлпытас, 2 кесене («Абат-Байтақ», «Қыз әулие»).

Қорымдағы әрбір құлпытастың төрт қырының да суреттері алынды. Алдымен алдыңғы беті, сосын оң жақ қыры, сол жақ қыры және артқы жағының фотолары түсіріліп тіркелді, одан соң араб жазулы мәтіні сыни мәтін ретінде араб графикасында терілді. Оның астында қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармасы жасалды.

Ескертіп айтатын мәселе, арабжазулы мәтінді қазақ тіліне аударған кезде құлпытастағы сөйлем тәртібі бұзылмай, түпнұсқадағы тәртіп сақталды. Мәселен, «Табын руы, Жылқышы тайпасы Кедейғұл бөлімі Бекіш қажы ұлы Айтжан опат 38 жасында. Жаздырды әкесі Бекіш қажы 1893-інші жылда. Рухына фатиха. Әмин!» деген сөйлемді қазіргі қазақ тілінің сөйлем құрылысына ауыстырған жоқпыз. Мәселен, қазіргі қазақ тілінің сөз қолданысындағы «опат болды» деген тіркесті қолданбадық, құлпытастағы тәртіп бойынша «опат» деген сөзді қолданып, түпнұсқа тәртібін сақтадық.

Арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштердің мәтінінен бөлек, Адам аттарының көрсеткіштері, Ру, тайпа, аймақ, бөлім атауларының көрсеткіштері, марсийа, элегиялық өлеңдер көрсеткіштерін түзіп шықтық.

Қазақстанның батыс өңіріндегі «Абат-Байтақ» қорымындағы құлпытастардағы мәліметтер мен көркем ескерткіштер қазақ ғылымының сан саласы зерттеуге лайықты теңдессіз материал болып табылады. Еліміздің мәдениеттану, дін ілімі, тіл білімі, тарих, эпиграфика, семиотика, геральдика, архитектура, этнография, картография, ою-өрнек, ономастика, антропология, және т.б. көптеген ғылым салалары бойынша зерттеушілерін күтіп тұрған киелі орын. Біз арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштердің мәтінін аударып, мұндағы әрбір ру таңбаларын анықтап, діни, элегиялық мазмұндағы марсийалар мен ақыл-нақыл сөздерді айқындап, ғылыми айналымға жаңа материалдарды қостық. Бұл қазақ ғылымы мен Алтын Орда кезеңінен кейінгі қоғамның тарихы мен мәдениеті қосылған зор табыс деп білеміз. Қазақ топырағында сақталған қасиетті қорым-қоралар мен ежелгі ескерткіштер еліміздің тамырлы тарихының куәгері және танымал тұлғалардың есімі жазылған құнды құжаттар. Желдің өтінде, күннің астында күннен күнге тозып, өз зерттеушілерін күтіп тұрған құпиялы құлпытастардың сырын ағытып, түйінін шешіп, көпшілікке танытып, ғылыми айналымға енгізу – келешекте зерттелетін зерделі жұмыстар әлі де өз жалғасын табуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

Аджигалиев, 1983 — *Аджигалиев С.* Абат-Байтақ – выдающийся комплекс памятников народного зодчества // Известия АН КазССР. Серия филологическая, 1983. № 2. С. 56-63.

Ажигалиев, 1994 — *Ажигалиев С.И.* Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). Алматы: Ғылым, 1994. 260 с.

- Аманкулов, 2011 — *Аманкулов С.* Табынцы: История рода и судьбы. Алматы, 2011. 88 с.
- Аманкулов, 2017 — *Аманкулов С.* Мой хадж и вести из глубин веков - Алматы: 2017. 120 с.
- Әжіғали, Тұрғанбаева, 2004 — Әжіғали С.Е., Тұрғанбаева Л.Р. Абат-Байтақ – Қазақ даласының інжу-маржаны / Абат-Байтақ – жемчужина Казахской степи. На 3-х яз. Алматы: Taimas Print house, 2004. 32 с.
- Бекназаров, 2018 — *Бекназаров Р.А.* Памятники общего культурного наследия в российско-казахстанском приграничье: на примере исследования средневековых мавзолеев. «Евразийский перекресток». Сборник материалов научно-практических мероприятий. Выпуск восьмой. Оренбург: Издательско-полиграфический комплекс ОГУ, 2018. 244 с.
- Жетписбай, 2016 — *Жетписбай Н.Ы.* К вопросу об идентификации погребенных в комплексе Абат-Байтақ // *Edu-history.kz*, 2016. № 2(6). 112 с.
- Кастанье, 1910 — *Кастанье И.А.* Древности киргизской степи и Оренбургского края // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XXII. Оренбург: Типо-лит. Т-ва Каримова, Хусаинова и К-о, 1910. 332 с.
- Қалыш, Жетписбай, 2016 — *Қалыш А.Б., Жетписбай Н.Ы., Әнеш С.М.* Табын. Шежіре: 3 томдық; I том: Тартулы (Ағым), Тарақты (Торым): Ақдәулет, Амандәулет, Асандәулет. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 369 б.
- Маргулан, 1983 — *Маргулан А.Х.* О значении эпитафических памятников Казахстана // Известия АН КазССР. Серия филологическая, 1983. № 2. С. 1-6.
- Масон, Пугаченкова, 1950 — *Масон М.Е., Пугаченкова Г.А.* Гумбез Манаса. Москва, 1950, 88 с.
- Мендикулов, 1950 — *Мендикулов М.* Некоторые данные об исторической архитектуре Казахстана, – Изв. АН КазССР, сер. архитект., 1950. Вып. 2. С. 9-11, 18; Его же. Памятники архитектуры Казахстана с коническими или пирамидальными куполами // В сб. «Архитектура республик Средней Азии». Москва, 1951. 234 с.
- Оренбургская, 1911 — *Оренбургская* ученой архивной комиссия. Вып. 26: Надгробные сооружения Киргизских степей / И. А. Кастанье. – 1911.
- Сейсем Ата, 2015 — *Сейсем Ата* қорымының араб жазуындағы эпитафикасы - Арабграфиялық эпитафика некрополя Сейсем Ата – Arabographic Inscriptions of the Sisem Ata Necropolis // Кіріспе, құрастыру, араб, парсы, түркі тілдерінен аударма, көрсеткіштер А.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев. Ғылыми консультант М.С. Нұрқабаев. Ағылшын тіліне аударма Нил Робинсондікі / Жауапты редакторы Б.М. Бабаджанов. Астана, 2015 – 160 б.
- Смагулов, 2006 — *Смагулов Е.А.* Мавзолей Абат-Байтақ: некоторые итоги археологического исследования // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук, 2006. № 1. С. 126-135.
- Топография, 1762 — *Топография* оренбургская, т.е.: обстоятельное описание Оренбургской губернии сочиненное коллежским советником Императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Часть I. Спб., 1762. 515 с.

References

- Adzhigaliev, 1983 — Adzhigaliev S. Abat-Baytak – vydayushchiisya kompleks pamyatnikov narodnogo zodchestva [Abat-Baytak – an Outstanding Complex of Monuments of Folk Architecture] // *Izvestiia AN KazSSR. Seriiia filologicheskaiia*, 1983. No. 2. Pp. 56–63 (In Russ.).
- Amankulov, 2011 — Amankulov S. Tabyntsy: Istoriia roda i sudby [Tabyntsy: the History of the Family and Destiny]. Almaty, 2011. 88 p. (In Russ.).
- Amankulov, 2017 — Amankulov S. Moi khadzh i vesti iz glubin vekov [My Hajj and News from the Depths of Centuries]. Almaty, 2017. 120 p. (In Russ.).
- Azhigaliev, 1994 — Azhigaliev S. I. Genesis tradicionnoi pogrebalno-kultovoi arkhitektury Zapadnogo Kazakhstana (na osnove issledovaniya malykh form) [The Genesis of the Traditional Funeral and Cult Architecture of Western Kazakhstan (based on the study of small forms)]. Almaty: Gylym, 1994. 260 p. (In Russ.).
- Azhigali, Turganbaeva, 2004 — Azhigali S.E., Turganbaeva L.R. Abat-Baytaq – Qazaq dalasynyn inzhu-marzhany / Abat-Baytak – zhemchuzhina kazakhskoi stepi. Na 3-kh iaz. [Abat-Baytak is the Pearl of the Kazakh Steppe. In three languages]. Almaty: Taimas Print house, 2004. 32 p. (In Kaz., Russ, Eng.).
- Beknazarov, 2018 — Beknazarov R. A. Pamiatniki obshego kulturnogo naslediiia v rossiisko-kazakhstanskom prigraniche: na primere issledovaniia srednevekovykh mavzoleev. «Evraziiskii perekrestok». Sbornik materialov nauchno-prakticheskikh meropriiatii. Vypusk vosmoi [Monuments of Common Cultural Heritage in the Russian-Kazakh Border Area: an example of a study of medieval mausoleums. The Eurasian Crossroads. Collection of materials of scientific and practical events. Issue eight.]. Orenburg: Izdatelsko-poligraficheskii kompleks OGU, 2018. 383 p.: color illustrations. 244 p. (In Russ.).

Kastan'e, 1910 — Kastan'e I.A. Drevnosti kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia // Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii. Vyp. XXII. [Antiquities of the Kyrgyz Steppe and Orenburg Region // Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission. Issue XXII]. Orenburg: Tipo-lit. T-va Karimova, Khusainova i K-o, 1910. 332 p. (In Russ.).

Margulan, 1983 — Margulan A. Kh. O znachenii epigraficheskikh pamyatnikov Kazakhstana [On the Importance of Epigraphic Monuments of Kazakhstan] // Izvestiia AN KazSSR. Seriiia filologicheskaiia. 1983. No. 2. Pp. 1–6 (In Russ.).

Mason, Pugachenkova, 1950 — Mason M.E., Pugachenkova G.A. Gumbez Manasa [Gumbez Manas]. Moskva, 1950. 88 p. (In Russ.).

Mendikulov, 1950 — Mendikulov M. Nekotorye dannye ob istoricheskoi arkhitekture Kazakhstana [Some information about the historical architecture of Kazakhstan], – Izv. AN KazSSR. Seriiia arkhitektura, 1950. Vyp. 2, p. 9-11, 18 (In Russ.); Ego zhe. Pamyatniki arkhitektury Kazakhstana s konicheskimi ili piramidalnymi kupolami [Architectural monuments of Kazakhstan with Conical or Pyramidal Domes] // V sbornike «Arkhitektura respublik Srednei Azii». Moskva, 1951. 234 p. (In Russ.).

Orenburgskaia, 1911 — Orenburgskaia uchenaiia arkhivnaia komissiiia. Vyp. 26: Nadgrobnnye sooruzheniia Kirgizskikh stepei [Tombstones of the Kyrgyz steppes] / I. A. Kastane. – 1911 (In Russ.).

Qalysh, Zhetpisbay, 2016 — Qalysh A.B., Zhetpisbay N.Y., Anesh S.M. Tabyn. Shezhire: 3 tomdyq; I tom: Tartuly (Agym), Taraqty (Torym): Aqdaulet, Amандаulet, Asандаulet [Tabyn. Chronicle: 3 volumes; volume I: Tartuly (Agym), Taraqty (Torym): Aqdaulet, Amандаulet, Asандаulet]. Almaty: Kazakh university, 2016. 369 p. (In Kaz.).

Seisem Ata, 2015 — Seisem Ata qorymynyng arab zhazyndaghy epigrafikasy [Epigraphy of the Seisem Ata burial ground in Arabic script] / Kirispe, qurastyru, arab, parsy, turki tilderinen audarma, korsetkishter A.Q. Muminov, A.Sh. Nurmanova, N.A. Qulbaev. Academic cons. M.S. Nurqabaev, Eng. Ed. N. Robinson. Astana, 2015. 160 p. (In Kaz., Eng. Russ.).

Smagulov, 2006 — Smagulov E.A. Mavzolei Abat-Baytak: nekotorye itogi arheologicheskogo issledovaniya [The Mausoleum of Abat-Baytaq: Some Results of Archaeological Research] // Izvestiya Nacional'noi Akademii nauk Respubliki Kazahstan. Seriya obshchestvennyh nauk. 2006. No. 1. Pp. 126-135 (In Russ.).

Topografiya, 1762 — Topografiya orenburgskaya, t.e.: obstoyatel'noe opisanie Orenburgskoi gubernii sochinennoe kollezhskim sovetnikom Imperatorskoi Akademii nauk korrespondentom Petrom Rychkovym. [Orenburg topography, that is: a detailed description of the Orenburg province composed by the collegiate adviser of the Imperial Academy of Sciences, correspondent Peter Rychkov]. Part I. SPb, 1762. 515 p. (In Russ.).

Zhetpisbay, 2016 — Zhetpisbay N.Y. K voprosu ob identifikatsii pogrebennykh v komplekse Abat-Baytak [On the Issue of Identification of Those Buried in the Abat-Baytaq complex] // Edu-history.kz, 2016. No. 2(6). Pp. 109-112 (In Russ.).

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 529-545, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.81.33
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_529-545

THE OIKONYMIC SYSTEM OF AKMOLA REGION: FORMATION AND CURRENT STATE

*Bekzatkyzy Irina*¹

¹Margulan Institute of Archaeology
(44, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Natural Sciences, Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-9293-6479>. E-mail: irinabekzatqyzy@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Bekzatkyzy I., 2024

Abstract. *Introduction.* The article is devoted to the history of naming and renaming of settlements in the Akmola region. The article presents new research results on the onomastic space of the Akmola region. Statistical data on the number of oikonyms of the region are also provided, the current state is analyzed. *Goals and objectives.* The purpose of the study is to study national toponymy from the perspective of restoring the original names of settlements, with the identification of the causes of their transformation. *Materials and methods.* The information provided is based on archival materials. The author makes extensive use of cartographic materials as the main source of information. Old topographic maps were also processed and mapped using geoinformation systems technology. *Results.* Special attention is paid to the processes of formation of names of foreign origin in the region, which led to the presence of an array of Russian-language names in active circulation in the territory, and the oblivion of the Kazakh-language toponymy layer in the Akmola region. The author examines the historical and political aspects of the transformation of the toponymy of the territory, the names of settlements that arose as a result of the resettlement policy in the pre-revolutionary and Soviet periods, as well as the restoration of distorted geographical names. *Conclusion.* The author concludes that a large number of Slavic toponyms in the region were associated with the policy of the Russian Empire, as well as with the resettlement of the Soviet period during the development of virgin and fallow lands.

Keywords: Northern Kazakhstan, Akmola region, geographical names, historical toponyms, oikonym, history, cultural heritage

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Northern Kazakhstan in the context of cultural and historical processes: from the Stone Age to ethnographic modernity» (No. BR 18574223).

For citation: Bekzatkyzy I. The oikonymic system of Akmola region: formation and current state // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27.No. 2. Pp. 529-545. (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_529-545

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ОЙКОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Ирина Бекзатқызы¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты
(44-үй, Достық даңғ., 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы)
Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-9293-6479>. E-mail: irinabekzatqyzy@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024
© Бекзатқызы И., 2024

Андатпа. *Kipicne.* Мақала Ақмола облысы елді мекендерінің атаулары мен атауларды қайта атау тарихына арналған. Мақалада Ақмола облысының ономастикалық кеңістігі бойынша жаңа зерттеу нәтижелері ұсынылған. Сонымен қатар облыс ойконимдерінің саны бойынша статистикалық деректер келтірілген, қазіргі жай-күйі талданған. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – ұлттық топонимияны елді мекендердің байырғы атауларын олардың өзгеру себептерін анықтай отырып, қалпына келтіру тұрғысынан зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Ұсынылған мәліметтер архив материалдарына негізделген. Негізгі ақпарат көзі ретінде автор картографиялық материалдарды кеңінен қолданады. Сондай-ақ ГАЖ-технологиясын қолдану арқылы ескі топографиялық карталар өңделіп, картаға түсірілген. *Нәтижелер.* Аумақта орыс тілді атаулардың көп болуына және қазақ тілді топонимика қабатының ұмытылуына алып келген облыстағы өзге тілдегі атаулардың пайда болу үдерістеріне ерекше назар аударылады. Автор аумақ топонимиясының өзгеріске ұшырауының тарихи-саяси аспектілерін, революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі қоныс аудару саясатының нәтижесінде пайда болған елді мекендердің атауларын, сондай-ақ бұрмаланған географиялық атауларды қалпына келтіру мәселелерін қарастырады. *Қорытынды.* Автор аймақта славян топонимдерінің көптеп кездесуі Ресей империясының саясатымен, сондай-ақ кеңес үкіметі кезіндегі тың және тыңайған жерлерді игеру тұсындағы қоныс аудару үдерісімен байланысты болды деген тұжырымға келеді.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, Ақмола облысы, географиялық атаулар, тарихи топонимдер, ойконим, тарих, мәдени мұра

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Мәдени-тарихи үрдістер контекстіндегі Солтүстік Қазақстан: тас дәуірінен қазіргі этнографиялық кезеңге дейін» (№ BR 18574223) бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Бекзатқызы И. Ақмола облысының ойконимикалық жүйесі: қалыптасуы және қазіргі жағдайы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 529-545 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_529-545

ОЙКОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ФОРМИРОВАНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Ирина Бекзатқызы¹

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана
(д. 44, просп. Достық 050010 Алматы, Республика Казахстан).
Магистр естественных наук, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-9293-6479>. E-mail: irinabekzatqyzy@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Бекзаткызы И., 2024

Аннотация. *Введение.* Исследование посвящено истории наименований и переименований населенных пунктов Акмолинской области. В данной работе представлены новые результаты исследований по ономастическому пространству Акмолинской области. Также приведены статистические данные о численности ойконимов области, проанализировано современное состояние. *Цель и задачи.* Целью исследования является изучение национальной топонимии с позиции восстановления исконных названий населённых пунктов, с выявлением причин их трансформации. *Материалы и методы.* Представленные сведения основаны на архивных материалах ИАОО и ЦГА РК. В качестве основного источника информации автор широко использует картографические материалы. Также были обработаны и картографированы топографические карты XIX века хранящиеся в историческом архиве Омской области с применением технологии геоинформационных систем. *Результаты.* Особое внимание уделяется процессам образования инородных по происхождению названий в области, которые привели к наличию массива славянских названий, находящихся в активном обороте на территории, и забвению пласта казахоязычной топонимики в Акмолинской области. Автор рассматривает историко-политические аспекты трансформации топонимии территории, названия населенных пунктов, возникших в результате переселенческой политики в дореволюционный и советский периоды. *Заключение.* В результате анализа источников, было выявлено, что большое количество славянских топонимов на территории региона были связаны с политикой Российской империи, а также с переселениями в советский период при освоении целинных и залежных земель.

Ключевые слова: Северный Казахстан, Акмолинская область, географические названия, исторические топонимы, ойконим, история, культурное наследие

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК «Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности» (№ BR 18574223).

Для цитирования: Бекзаткызы И. Ойконимическая система Акмолинской области: формирование и современное состояние // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 529-545.

(На Русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_529-545

Введение. В настоящее время не вызывает сомнения необходимость изучения топонимов северных областей и их систематизация. В этом плане интересный материал для исследования представляет ойконимия, т. е. названия населенных пунктов. Актуальным вопросом сегодняшнего дня является проведение ономастических исследований с целью упорядочения наименований административно-территориальных единиц и возрождения национальной топонимики как важного свидетельства истории и духовной культуры народа.

Актуальность научного исследования по изучению географических названий обусловлена значением стратегии переименований в реализации языковой политики, в том числе развития государственного языка. Данное исследование направлено на изучение ойконимов (от греч. oikos – «дом, жилище») Акмолинской области, с позиций восстановления исконных названий населённых пунктов. В процессе развития человеческого общества, в основном, под влиянием внешних факторов, топонимическая система Акмолинской области, так же, как и другие регионы Казахстана, подверглась трансформации. Карта Акмолинской области была подвергнута значительным искажениям. Многие топонимы, имеющие исторические корни, были потеряны безвозвратно, что принесло урон национальной топонимии в целом. Если эти топонимы не восстановить и не принять срочные меры по их сбору и

установлению названий, то они со временем могут исчезнуть. Поэтому очень важным является сохранение топонимов для будущих поколений, а потерянным топонимам – восстановить первоначальную форму.

Со времени обретения суверенитета Казахстан ведет независимую топонимическую политику. Переименование географических названий, с целью возвращения исторических имен, сопряжены с определенными трудностями политического, психологического и экономического характера. В настоящее время осуществляется огромная работа по восстановлению исконно исторических названий административно-территориальных единиц, городов, сел и других географических объектов, отражающих природу, историю, культуру страны. Это процесс восстановления исторической справедливости.

Материалы и методы. Методологическая основа исследования базируется на принципах историзма, источниковедческого анализа и объективного подхода к изучаемым процессам. Принцип историзма, основанный на анализе широкого круга архивных источников, позволяет раскрыть сущность исследуемых явлений, дает возможность каждое явление изучить в развитии. Для воссоздания полной достоверности изучаемых событий использовался источниковедческий метод. Вместе с тем в исследовании были использованы статистический и картографический методы. Для достоверности анализа и сделанных выводов в работе были привлечены географические, исторические, лингвистические и этнографические данные исследуемого региона.

В качестве источниковой базы выступили исторические документы, выявленные в Центральном государственном архиве Республики Казахстан (далее – ЦГА РК) и картографические материалы исторического архива Омской области (далее – ИАОО). Использование архивных документов делает анализ более достоверным, придает ему подлинную научность. При изучении топонимов, привлечение того топонимического материала, который содержится в исторических документах и картах, представляется важным звеном в реконструкции целостной топонимической картины.

Обсуждение. Одной из неотъемлемых особенностей ойконимии является происхождение ойконимов (Bradley, 1910:28). Научная этимология или истинное происхождение ойконима могут быть установлены лишь при наличии подлинных документальных записей, позволяющих проследить путь развития названия поселения (Stokes, 1949:7). С процессом развития общества меняется язык народа и, следовательно, топоним может изменить свою форму (Аюбов, 2014: 166). Moldovanu отмечает, что замена старых ойконимов другими названиями, которые не учитывают мотивационную связь между языковым знаком и его референтом (обозначенным населенным пунктом), показывает, что современная официальная топонимия в значительной степени является «явно искусственным созданием» (Moldovanu, Dragos, 1991). Как замечает, Nicolae Felecan среди других недостатков можно упомянуть исчезновение многих названий, напоминающих об исторических событиях или традиционных занятиях. Естественно, это также свидетельствует об устранении из истории материальных следов, касающихся развития того или иного народа и трудностей, с которыми он сталкивался на протяжении веков (Felecan, 2019: 162).

Акмолинский край привлекал к себе внимание исследователей с давних времен. Первые данные о регионе были опубликованы в трудах русских географов и путешественников. Интерес к малоизвестному краю проявляли также писатели, этнографы, языковеды, ботаники, зоологи, археологи и историки. Они описывали природу, памятники древней материальной культуры, обычай местного населения.

Среди них особо выделялся В.Н. Татищев. Он собрал богатые сведения по истории, географии, этнографии, археологии и языковедению Сибири. Кроме того, ученый в своей работе использовал местные предания и личный опрос жителей. Незаконченная его книга «Общее географическое описание Сибири» является ценным источником в изучении региона. Первая часть книги, состоящая из двух частей, посвящена общей характеристике Сибири, вторая – описанию районов Сибири. Также он много внимания уделял раскрытию различных терминов. Глава данной книги «О имени Сибири» посвящена происхождению названия «Сибирь».

Данный научный труд Татищева, несмотря на свою незавершенность, стал первой попыткой географического сочинения, которое содержало обобщающие сведения о природе, экономике и культуре Сибири. Эта книга представляет для нас большой интерес, поскольку значительное место в ней отводится Казахстану. В.Н. Татищев дал первые систематизированные сведения не только о Казахстане вообще, но и о рассматриваемой нами области в частности (ГАГА, Ф. 362. О. 1. Д. 24. Л. 38- 42).

Одним из исследователей Акмолинского края был П.И. Рычков. В книге «Топография Оренбургской губернии», изданной в 1762 году, он описал реку Ишим, Ерейментауские и Кокчетавские горы и городище Ботагай (Рычков, 1762: 169-170, 185).

В 1771 году отряд капитана Дьякова совершил путешествие по левому берегу Ишима. Нужно отметить, что до 1804 года в печати редко появлялись материалы о Северном и Центральном Казахстане. Обычно собранные экспедициями сведения хранились в архивах или канцеляриях генерал-губернаторов. Только с 1804 года, когда географ А.М. Щекатов стал издавать в Москве «Географический словарь Российского государства», был опубликован целый ряд статей и очерков, в которых систематизировались данные о крепостях, укрепленных линиях, природе, географических и геологических особенностях приишимских степей. На берегах Ишима, Нуры, Сарысу, Кургальджина и других рек и озёр находилось много памятников древности – погребений, городищ, оросительных систем. Здесь таились огромные природные богатства, был своеобразный животный и растительный мир. Кроме того, эти районы имели военно-стратегическое и торгово-хозяйственное значение. Поэтому экспедиции, изучая край, описывая его, изыскивали также места для строительства укреплений и населенных пунктов (ГАГА, Ф. 362. О. 1. Д. 20, Л. 152).

В 1815-1816 годах путешественник В. Шангин обследовал места, где сейчас находятся Кокшетау, Атбасар и г. Астана. В «Сибирском вестнике» за 1818 год им сделано описание развалин неизвестного города, находящихся на правом берегу Нуры в 55 километрах от Кургальджина, двух укреплений около горы Ерейментау, разрушенной башни в верховьях Нуры близ древнего медного рудника, а так же остатков каменных зданий на реке Джаксы кон (Сибирский вестник, 1818: 89-90).

Изучение территории современной Акмолинской области особенно активизировалось после основания крепостей Акмолы, Кокчетава, пикетов и почтовых станций. Теперь путешественники могли без особого риска для жизни совершать длительные поездки. В результате было сделано не только сравнительно подробное описание края, но и занесены на карту отдельные его районы.

Летом 1830 года находясь в Акмолинской степи зауряд-хорунжий Шахматов и топограф Казлов, состоявшие при отряде подполковника Шубина, производили глазомерную съемку, описывали реки, озера, почвы, климат, растительный и животный мир, а также обычаи и нравы кочевых аулов. Вторично Шахматов, уже будучи сотником, выступил 29 мая 1831 года из Акмолинского укрепления с отрядом русских казаков и в течение лета нанес на топографическую карту местность между Нурой и Ишимом, описал озеро Кургальджин, зарисовал развалины города Ботагай. В 1836 году

ботаник Л. Мейер довел до истоков Ишима, собрав разнообразные ценные материалы (ГАГА, Ф. 362. О. 1. Д. 22. Л. 41).

К наиболее фундаментальным исследованиям необходимо отнести труд историка А. Левшина «Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей», изданный в 1832 году в Санкт-Петербурге. Работая в ведомосте Российского министерства иностранных дел, Левшин постоянно сталкивался с документами, характеризующими историко-географическое состояние Казахстана, много ездил и наблюдал. Накопленные сведения он систематизировал в упомянутом труде. Не обошел он молчанием и город Ботагай. «На левой стороне Нуры – писал Левшин, впадающей в озеро Кургалджин в 27 верстах от ея устья, был некогда город по имени Тотагай или Ботагай, коего многие остатки до ныне существуют» (Левшин, 1996: 107).

Многие топонимы Акмолинской области отражены в трудах краеведа И.Я.Словцова. И Я. Словцов в своей работе «Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году», описывает географические объекты в регионе и отмечает их на карте. Данные заметки краеведа были составлены во время экскурсии в 1878 году в северной части казахской степи между левым берегом Иртыша и правым берегом Ишима и на пространстве между Омском и Петропавловском (Словцов, 1878).

С начала XX века исследованиями топонимов в тюркских языках стали заниматься многие ученые – языковеды, историки, этнографы, географы. Весомый вклад и изучение тюркской топонимики и терминологии был внесен известными учеными В.В. Радловым, Л.С. Бергом, А.Н. Кононовым, П. Мелиоранским, В.В. Бартольдом и др. Твердо установлен факт, что территория обитания того или иного народа, как в настоящем, так и в прошлом может быть определена с помощью топонимических ареалов. Так В.В. Радлов, изучая топонимию, языки, этнографию и археологию народов Сибири, делает заключение о миграциях сибирских народностей и их обитания в древности. Он в конце XIX и начале XX веков в своей книге «Опыт словаря тюркских наречий» (1893-1911) собрал и обработал большой топонимический и терминологический материал из тюркской лексики. В.В.Радловым было дано объяснение многих тюркских терминов и топонимов (Радлов, 1893).

А.Н. Кононовым изучалась терминология частей цвета. В своих трудах он дал семантическую характеристику апеллятивов «кара» и «ак» в географических терминах. Исследованиями по топонимики и терминологии занимался академик Л.С. Берг, он был выдающимся ученым-географом и зоологом. В своих научных работах он подчеркивал значение сбора, систематизация и изучения народной географической терминологии и собственных географических названий (Берг, 1915).

Историко-лингвистический анализ топонимов региона был отражен в трудах известного лингвиста, доктора филологических наук О.А. Султаньяева. Его труды предназначены для анализа топонимов по структурно-грамматическим особенностям. В своих исследованиях ученый уделял большое внимание этимологии названий, разработал этимологический словарь топонимов (Султаньяев, 1971). В словаре «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігі» профессора А. Абдрахманова и О. Султаньяева содержится около 2000 топонимов Кокшетауского региона. Особенно было определено происхождение древних топонимов, присущих ранним периодам (Абдірахманов, Сұлтаньяев, 2015).

Языковед Т. Жанузак, исследуя топонимию Казахстана, рассматривает структурные типы и состав, способы образования, этимологию топонимов. В сборнике «Орталық Қазақстанның жер-су аттары», опубликованной под общей редакцией Т. Жанузак и при участии О. Айтбаева, А. Абдрахманова, Б. Абылкасымова, были представлены подробные сведения о формировании, лексико-семантической

типологии, грамматических способах формирования, лексических слоях топонимов в Центрально-Казахстанской, Акмолинской, Костанайской, Павлодарской областях (Орталық Қазақстанның..., 1989). Под руководством Т. Жанузак, совместно с авторами Института языкознания МОН РК создан словарь географических названий по Карагандинской и Акмолинской областям. В изданном каталоге 1 том Акмолинская область содержит свыше 5 тысяч топонимов и сотни топонимообразующих народных терминов с соответствующими пояснениями (Каталог, 2002).

Диссертация А.У. Макановой, защищенная в 2004 году на тему «Природные основы в номинации географических объектов Акмолинской области» посвящена системному топонимическому анализу физико-географических основ возникновения и функционирования географических названий Акмолинской области. В своем исследовании автор создал информационную базу данных названий географических объектов Акмолинской области и провел их статистический анализ. Эта научная работа внесла значительный вклад в развитие географического направления топонимики (Маканова, 2004).

В заключении, следует отметить, что топонимам отводилось видное место в ряде работ исторического, географического и лингвистического характера. Усилиями представителей различных наук, топонимика заняла свое прочное место в системе научного познания. Вместе с тем, несмотря на то, что по топонимике региона сделано многое, для успешного решения ономастических проблем Акмолинской области необходимо проводить работу по архивным данным, поскольку архивные источники дают возможность показать глубже целостную картину топонимии прошлого века.

Топонимика Акмолинской области изучена и отечественными, и зарубежными учеными крайне фрагментарно. На данный момент ойконимической системе Акмолинской области не посвящено специальных работ. К сожалению, в топонимике Акмолинской области отсутствуют работы, посвященные современной топонимической ситуации, а также детальные хронологические исследования переименований населенных пунктов в XX веке.

Результаты. Анализ изученного материала показывает, что значительное место в ойконимии исследуемого региона занимает славянские ойконимы. Историческая и социально-экономическая номинация географических объектов территории Акмолинской области обусловлена первоначальным заселением ее территории различными этносами, проникновением на эти земли славянских народов. Все эти события сформировали большую группу названий, отражающих исторические события, социально-экономические условия жизни людей, трудовые процессы и навыки.

Образование иноязычных топонимов в Казахстане начинается со второй половины XIX века, когда началось ускоренное освоение, колонизация царским правительством национальных окраин России, в том числе и Казахстана. Во время колонизаторской политики Российской империи, началось массовое переселение русских крестьян, бежавших во время Столыпинской реформы в поисках новых земель в азиатские колонии России. Первые русские переселенцы обнаружили огромные территории, на которых жили кочевые народы (Маканова, 2004: 113). Образование славянских ойконимов происходило, главным образом, по именам и фамилиям первопоселенцев. Например, Федосеевское, Николаевское, Алексеевское и другие.

Другая волна идеотопонимов возникла в советское время, после Октябрьской революции. Смена общественного строя серьезно поменяла топонимическую картину страны. На карте Казахстана появились тысячи новых географических названий, ранее неизвестных местному народу. Согласно новой идеологии, ими срочно заменяли

религиозные ойконимы. Часто к уже существующим названиям просто добавляли слово «красный»: например, Красный Кордон, Красный горняк и др.

В годы советской власти в Акмолинском крае возникло много новых поселений: сельскохозяйственные артели, товарищества по совместной обработке земли, коммуны, колхозы, совхозы. В первые послереволюционные годы им давали названия Первомайское, Октябрьское, Прогресс, Интернационал, Советское, Пролетарка, Коллективист, Трудовое, Сознание, Преображенка и др. (Каталог, 2002).

Называли населенные пункты и в честь героев, государственных деятелей, представителей науки и культуры. Так в области появились названия сел: Карл Маркса, Ленинское, Гагаринское, Ермаковка и др.

Одним из значительных событий, отразившимся на изменении природных ландшафтов было освоение целинных и залежных земель, повлекшее за собой массовые переименования. Особенно увеличился приток новых названий после 1954 года, которое отразилось на северных районах республики, в том числе на территории исследуемого региона. В этот период на территории Акмолинской области появились такие названия сел как: Целинное, Зерновое, Хлебоприемное и др. 20 марта 1960 года область переименована в Целиноградскую – символическое название, рассказывающее о грандиозной работе нашего народа по земледельческому освоению нетронутых ранее северных сухих равнин Казахстана (Маканова, 2004:116).

Переселенцы, приходя на новое место, часто давали вновь образованным поселениям названия мест, откуда они пришли. Так появились поселок Урюпинка в Аккольском районе (был основан переселенцами, прибывшими из станицы Урюпинской (ныне г. Урюпинск Волгоградской области), поселок Таволжанка (первые переселенцы прибыли из волости Таволжан, Николаевского уезда, Самарской губернии). Также формировались наименования сел начинающих на «ново» - Новочеркасск, Новоникольск, Новоалександровка и др. (Каталог, 2002).

В ойконимах региона находят отражение и названия русских религиозных праздников, церквей и монастырей: Рождественка, Покровка, Спасское, Белоцерковка, Троицкое, Новотроицкое, Петропавловка и др.

Особую группу составляют искусственные названия населенных пунктов, которые сочинили еще в XVIII-XIX веках помещики-землевладельцы по модной в те времена традиции: поселки Благодатное, Раздольное, Отрадное и др.

И таким образом, высшей степенью трансформации топонимов является переименование объекта, другими словами, ликвидация прежнего названия. Рассмотрев разнообразие мотивов, по которым производились переименования, нами отмечено, что они во всех случаях служили мощным средством идеологического воздействия, сознательного устранения из памяти народа тех или иных имен, событий и фактов. В результате, было установлено, что геополитические сдвиги трансформировали топонимическую лексику: появились новые топонимы или произошли изменения в прежних.

Согласно данным, представленным ГУ «Управление внутренней политики Акмолинской области», ойконимы составляют наиболее многочисленную группу именуемых географических объектов рассматриваемого ареала – 592. Из них: казахских – 352 (59,5%), русских – 240 (40,5%). За последние годы многие искаженные названия населенных пунктов постепенно исправляются. Большую работу по переименованию и восстановлению исторических названий проводит Республиканская ономастическая комиссия при Правительстве Республики Казахстан с участием ведущих ученых языковедов и топонимистов. В настоящее время ономастической комиссией переименованы ряд сел Акмолинской области, в результате которых произошли серьезные изменения в топонимии, сформировалось новое представление о месте топонима в общественном сознании: с. Малотимоевка – в Акқайың, с. Красноярка – в Жарлықөл и др.

Переселенческие карты относящийся к концу XIX – начале XX вв. Акмолинской области, хранящиеся в коллекции картографических документов в 1766-1917 годах, дали обширную информацию о ходе трансформации топонимии региона. Например, на карте переселенческих и запасных участков проектированных в 1897 г., также на карте переселенческих и запасных участков Акмолинского уезда за 1896-1897 гг. подробно отражено, что переселенческие участки расположены на казахской земле под другим названием. На упомянутых картах согласно сведениям 1897 года, село Приречное относящееся к Целиноградскому району раньше называлось Тұмсық, а село Степок, которое сейчас называется Қарасай и относится к Аккольскому району, называлось Қарауылтөбе. Также, можно заметить тот факт, что появляются переселенческие участки над селами: Ксеньевское на урочище Қашқар, Поречное в Қызылжар, Елененское в Дауылбай, Ильинское в Жалғызғаш, Кольцовка в Бекжан, Приозерное в Қарамола, Благодатное в Олжабай, Партизанка в Тұрымтай, Суворовка в Сасық, Ольгинка в Кіші Қосшоқы, Степняк в Найзатөбе и др. (ИАОО, Ф. 198. О. 1. Д. 48; Л. 3; ИАОО, Ф. 198. О. 1. Д. 72. Л. 1-2).

Согласно данным карты Зерендинской и Котуркульской волостей, а также карты почв Кокчетавского уезда были образованы переселенческие участки, расположенные близ казахских поселений: в 1895 г. возле с. Қояндыкөл расположился переселенческий участок Ковалевский, в 1898 г. возле с. Арықбалық появился участок Успенско-Юрьевский, близ с. Тассуат – участок Новокиевский, возле с. Тоқтамыс – участок Ергольский и над поселением Жанпейіс обосновался поселок Дмитриевский. Эти данные свидетельствуют о том, что исконное название села Успеноюрьевка Бурабайского района было Арықбалық, а прежнее название села Дмитриевка – Жанпейіс (ИАОО, Ф. 198. О. 1. Д. 106. Л.1; ИАОО, Д. Ф. 198. О. 1. Д. 111а. Л. 2).

Согласно сведениям карты переселенческих и запасных участков Атбасарского уезда Акмолинской области, были образованы переселенческие участки, расположенные при почтовых пикетах: Ново-Александровское на урочище Байжігіт, Маринское в Амантай, Таволжанское в Қараоба, Астраханское в Қарабай, Ново-Черкасское в Шаншаре, Петровское в Жыланды, Покровское в Қараменді, Семеновское в Тасмоле, Максимовское в Бармақ, Джималаевский в Қоныс и др (ИАОО, Ф. 198. О. 3. Д. 13. Л. 3). Также появились поселки над селами: с. Степногорск (ныне с. Байқоныс) в Ақсақ Әлімбет, Павловка в Қызмола, Веренка в Аралтөбе, Зеленый гай в Төрткүлақ (рис.1), Карамышевка в Шұбарағаш, Раздольное в Қоныс, Оксановка в Дүйсенбай, Донское в Қуат и др.

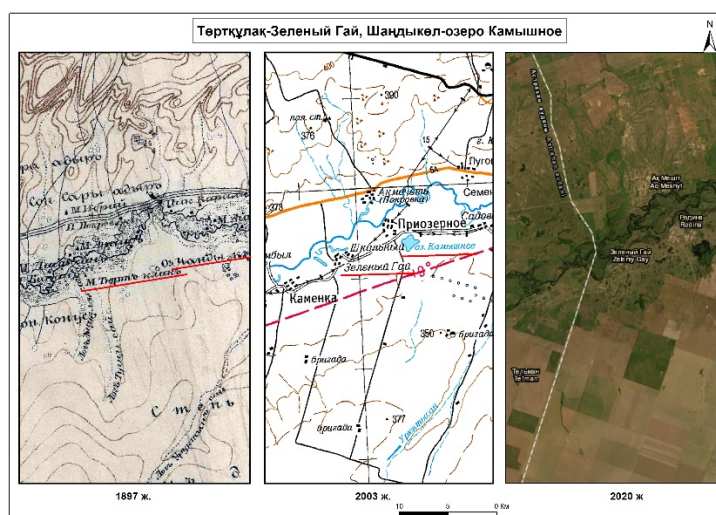

Рис. 1 – Карта-схема села Зеленый Гай Целиноградского района
 [Figure 1. Schematic map of the village of Zelenyi Gai of the Tselinograd district]
 ИАОО, Ф. 198. О. 3. Д. 13. Л.3. Source: compiled by K. Assylbekov

Сведения данного источника указывают на то, что прежнее название города Степногорск было Бесқарағай. Также исконное название села Малоалександровка Аккольского района – Айғырсойған, а изначальное название села Наумовка – Алмақарағай (ИАОО, Ф. 198. О. 3. Д. 13. Л. 3).

Вышеприведенные картографические данные также подтверждаются письменными сведениями, полученными из ЦГА РК. В годовом отчете Агрономического отдела Акмолинского переселенческого района Акмолинской области за 1913 год указаны переселенческие участки, образованные в 1913 году в Петропавловском, Кокчетавском, Атбасарском, Акмолинском уездах. В том году в области появилось 23 участка общей площадью 81 282,47 дес. В документе были указаны казахские названия участков и присвоенные поселениям новые названия. К примеру, можно заметить тот факт, что появляются переселенческие поселения на участках: село Трофимовское (Кокчетавский уезд) на урочище Мандай, Сарепта (Акмолинский уезд) на урочище Қоянды, Переяславский в Теректі, Ново-узенское в Ащылы-айрық, Миновское в Жақсы-қоянды, Измаиловское в Мырзақай, село Кустарное (Атбасарский уезд) на урочище Айбас. По данному документу на урочище Теректі в 1907 году был основан поселок Переяславский, куда было заселено 179 человек. На Ащылы-айрық было основано Новоузенское селение в 1907 году, куда переселили 227 человек. Поселок Измаиловский с населением 128 человек был образован на урочище Мырзақай в 1909 году. В 1910 году на урочище Айбас Атбасарского уезда было построено селение Кустарное (население – 94 переселенцев). Переселенческий участок Миновское (ныне Жабай), расположенный на урочище Жақсы-Қоянды, был образован в 1905 году. В настоящее время он входит в состав Целиноградского района. Дореволюционные карты свидетельствуют о том, что изначальное название этой местности – Жақсы-Қоянды (ИАОО, Ф. 198. О. 1. Д. 56. Л. 4; ЦГА РК, Ф. 317. О. 1. Д. 20в. Л.2).

Копии отношений Акмолинского областного правления об образовании селений и введении в них сельского общественного управления свидетельствуют о том, что некоторые участки Акмолинского и Кокчетавского уезда объединились в сельское общественное управление и получили новое наименование. Например: на урочище Бэймен появилось с. Лисинское, в Қияқ-арал – Очередное, в Жеке көл – Колесниково, в батыс Жарсор – Раздор, в Рамадане – Ново-Орликское, в Мықтыкөл – село Барышевцево (ЦГА РК, Ф. 317. О. 1. Д. 56е. Л. 9-10, 36-39, 49, 54).

В документе «Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках Кокчетавского, Омского, Атбасарского и других уездах за 1915 год» представлены названия участков под которыми переселенцы получили утверждение, а также наименования селений, названных согласно приговорам сельских обществ. Так, в результате появления нескольких переселенческих участков в Акмолинском области были переименованы нижеследующие топонимы: ур. Қояндыкөл Сандыктауского района на Новоникольск, Жалтыркөл на Новосёловка, Балапан на Веселое, Жалпаққарағай на Быстримовка, Тақыр Жыланды на Граниковка, Жыланды на Михайловка, Қарағайлысай на Меньшиновка, Үш аша на Новоромановка, Сарымсақты на Спасское, Шоққарағай на Васильевка, ур. Қыз емшек Буландинского района на Отрадное, Сасық на Суворовка, Қарақоға на Гордеевка, Жарлыкөл на Никольское, Теренөзек на Новодонецк, Камыс на Журавлевка, ур. Аралтөбе относящейся к району Биржан сал на Карловка, ур. Шыбындыкөл Бурабайского района на Райгородок, ур. Адыр-Керегетас Атбасарского района на Макеевка, Байжігіт на Новоалександровка (ныне с. Бастау), ур. Қосағалы Жаксинского района на Лозовое, ур. Шолақсандық Есильского района на Орловка, ур. Қызылжар Целиноградского района на Рождественка (ныне с. Кабанбай батыр), Ақсеңгір на Романовка (ныне

с. Р. Қошқарбаева), Жарқияк на Преображенка, ур. Моншақты Аккольского района на Алексеевское, Шортанкөл на Новорыбинка, Шолаққарасу на Урюпинка, Ақсуат на Радовка, Алакөл на Богдановка, ур. Сарыкөл (Базармола) Астраханского района на Акимовка, Қараоба на Таволжанка, Шаншар на Новочеркасское, Балықты на Камышенка, ур. Мыңшұқыр Ерейментауского района на Новомарковка (рис.2), ур. Мойылды Аршалинского района на село Михайловка, Ақжар на Белоярка, Жыланды на Ольгинка, Кенетай на Константиновка, Анаркөл на Донецкое, Ақтасты на Раздольное (ЦГА РК, Ф. 317. О. 1. Д. 58. Л. 88, 90, 100, 102, 106, 108, 144, 161, 181, 187, 189, 202).

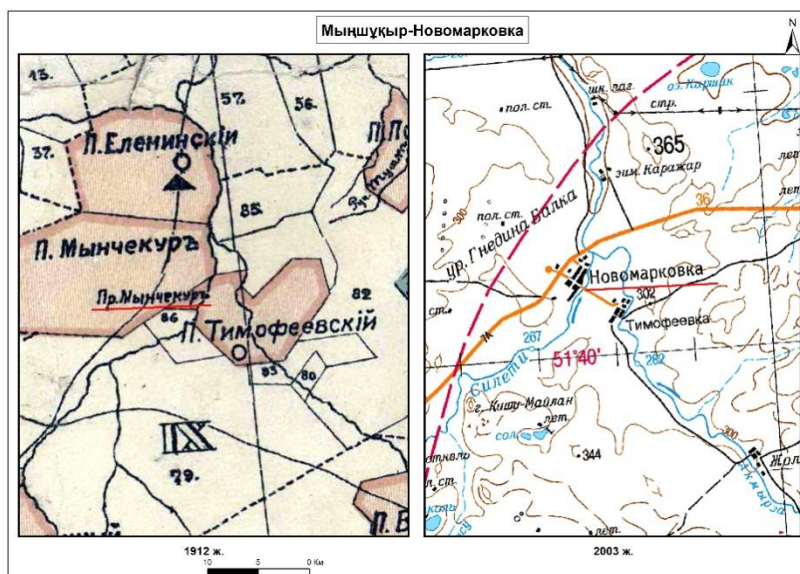

Рис. 2. Исконное название села Новомарковка
 [Figur 2. The original name of the village is Novomarkovka] //
 ИАОО, Ф.198. О.1. Д.56, Л.3. Source: compiled by K. Assylbekov

Село Урюпинка Аккольского района по данным Акмолинского областного историко-краеведческого музея, было основано в 1884 году переселенцами, прибывшими из станицы Урюпинской (ныне г. Урюпинск Волгоградской области). С 1884 г. по 1901 г. село называлось Сосновка, потому что в окрестностях рос большой сосновый бор, который был использован для строительства домов. Долгое время село имело двойное название Сосновка-Урюпинка (Матер.эксп., 2006). В записке, обнаруженной в школьном архиве Аккольского района, представлены следующие сведения: «Это поселение первоначально называлось Сосновкой – за околицей, за речкой Талкарой, стоит медноствольный сосновый бор. А потом прижилось название Урюпинка и стало впоследствии официальным.

... На десяток другой верст южнее Урюпинки ландшафт иной. Перелески постепенно сходят на нет, словно проваливаются сквозь землю, и во все стороны открывается необозримая, отданная во власть шальных ветров степь, рассекаемая балками, оврагами и руслами речушек, многие из которых летом пересыхают». Название Шолаққарасу связано с тем, что река высыхает летом и основным источником питания рек являются подземные воды. Следовательно, есть основания полагать, что это место ранее называлось Шолаққарасу.

Согласно данным ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках 3-го крестьянского участка (подрайона) Кокчетавского уезда, Акмолинской области за 1915 год исконное название села Серафимовка Зерендинского района было Қошқарбай. Также изначальное название села Успеноурьевка Бурабайского

района – Арықбалық, с. Новоандреевка – Кеңашы, с. Златополье – Құмдыкөл, а прежнее название села Вознесенка Буландынского района – Үлкен Қайрақты, с. Капитановка – Айғай, с. Макинка – Аютөбе, с. Журавлевка – Қамыс (ЦГА РК, Ф. 317. О. 1. Д. 58а. Л. 274, 276, 278).

В деле об образовании переселенческих участков в Семипалатинской и Акмолинской областях описаны данные о работах по отводу земель переселенцам Акмолинского уезда, о новых переселенческих участках. По данным дела, межевые работы поселка Константиновский начались в 1894 году. Поселок был расположен в Спасской волости, к юго-востоку от г. Акмолинска. Это была местность Кенетай на территории современного Аршалынского района. Затем здесь был основан переселенческий участок, название которого было названо именем хлебопашца Константинова из Самарской губернии.

В ходе расселения было выбрано еще 4 свободных участка. Все они были расположены в районе Ишимской киргизской волости, при почтовых пикетах: Карамендинском, Джиландинском, Чанчарском, Караобинским. Затем, были переименованы: урочище Қараменді на Покровское, Жыланды на Петровское, Шаншар на Новочеркасское, Қараоба на Таволжанка (ЦГА РК, Ф. 8. О. 1. Д. 198. Л. 1, 11).

Приказы об образовании переселенческих участков могут явиться в Степном генерал-губернаторстве доказательством того, что в кон. XIX - начале XX века произошло переименование многих населенных пунктов. В данном приказе можно увидеть, что согласно утверждению главного начальника края были приняты решения о переименовании участков. К примеру, в 1900 году в переселенческом селении на участок Жабай, Кокчетавского уезда, введено сельское общественное управление с присоединением его в административном отношении к составу Балкашинской волости Кокчетавского уезда. Названо это селение, согласно приговору водворившихся в него крестьян, «Новгородским». Также были переименованы переселенческие селения на участках: Бұлақ – Камышенским, Бозайғыр – Елизаветинским, Ақанбұрлық – Чистополье, Сасық – Суворовским, Сарымсақты – Новосаратовским, Қайрақты – Пушкинским, Тоқтамыс – Ергольским, Бұрлық – Всеволодским, Шарық – Федоровским, Тұрынтайлы – Царицынским, Үшаша (Ақтөбе) – Новоромановским, Қушоқы – Канкринским, Аютас – Сергиевским, Жалтыркөл – Новоселовским. Кроме того, в 1896 году было образовано переселенческое селение в Акмолинском уезде Джиландинской волости – поселок Киевский. В документе написано, что прежнее название этого места – Құндызды (ЦГА РК, Ф. 8. О. 1. Д. 203. Л. 326, 336, 345, 355, 362, 372, 378, 385, 412, 420).

В архивном документе «Ведомости водворении переселенцев на казенный земли Тобольской и Томской губернии, о переселенческих участках образованных в 1893 году, о межевых работах по образованию переселенческих участков» сохранились данные о переселенческих поселках, возникших в 1893 году в Акмолинской области, и их карты-схемы. В 1893 году были образованы переселенческие участки Таволжанское, Семеновское, Максимовское, Джамалеевское в Акмолинском уезде, также Санниковское и Еленинское в Кокшетауском уезде. Переселенцы поселка Александровского заселились в урочище Қоскөл, при озере того же названия, а поселок Рыбинский был расположен на берегу озера Шортанколь. Это еще одно доказательство того, что прежнее название села Новорыбинка Аккольского района – Шортанкөл (ЦГА РК, Ф. 8. О. 1. Д. 307. Л. 215).

В следующих архивных материалах содержатся данные о селе Кабанбай батыра, которое до 2001 года носило название Рождественское. По рапорту, представленному Акмолинскому областному управлению в 1897 году в селение Рождественское, образованное при урочище Қызыл-жар, водворялись и немцы-колонисты, и русские

переселенцы. При переселении Стат-Секретарем Г. Куломзиным и главным военным губернатором Акмолинской области признано было более удобным отделить русских переселенцев от немцев, в виду встречающихся между ними недоразумений. Благодаря этому, русские переселенцы образовали отдельное поселение, назвав его Русско-Рождественским. Русско-Рождественское было разделено с Немецко-Рождественским рекой Нурой. Этот факт также подтверждает, что прежнее название села Рождественка – Қызылжар (ЦГА РК, Ф. 369. О. 1. Д. 4591. Л. 92).

Согласно архивному документу об образовании переселенческих участков в Акмолинском уезде и водворении в них немцев-колонистов исконное название села Рождественка Целиноградского района было Қызылжар, а прежнее название села Романовка – это Ақсеңгір (ЦГА РК, Ф. 369. О. 1. Д. 4594. Л. 59). Также, согласно архивным данным, историческое название села Софиевка данного района – это Қойайырған (ЦГА РК, Ф. 317. О. 1. Д. 58. Л. 8).

Также, данные, указанные в документе Дмитриевского волостного правления Кокчетавского уезда (Ф. 660), свидетельствуют о том, что историческое название села Златополье Бурабайского района – Құмдыкөл. В документе регистрации переселенцев из разных губерний 1908 года название участка было зарегистрировано как Құмдыкөл. А в 1909 году именно в данном документе название села было переименовано в Златополье (ЦГА РК, Ф. 660. О. 1. Д. 2. Л. 2).

Таким образом, на основании архивных данных были выявлены прежние названия населенных пунктов Акмолинской области (таб.1). Некоторые из них были переименованы историческими топонимами, многие получили новые названия. В нижеприведенной таблице представлены современные наименования населенных пунктов области и их названия в исторических источниках.

Таблица 1. Трансформация ойконимов Акмолинской области
[Table 1. Change of the names of settlements of the Akmola region]

№	Современное наименование населенных пунктов	Название в исторических источниках	Источник
Степногорская городская администрация			
1	г. Степногорск	Бесқарағай	ИАОО. Ф. 198. О.3. I. 13.
2	Новокронштадк	Ақпан	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
Аккольский район			
3	Новорыбинка	Шортанкөл	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58 2) ЦГА РК. Ф. 8. Оп. 1. Д. 307. 3) ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4549. 4) ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 48.
4	Урюпинка	Шолаққарасу	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
5	Радовка	Ақсуат	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
6	Малоалександровка	Айғырсойған	ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
7	Наумовка	Алмақарағай	ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
Аршалынский район			
8	Михайловка	Мойылды	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4549.
9	Белоярка	Ақжар	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
10	Ольгинка	Кіші Қосшоқы	ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 48.
11	Константиновка	Кенетай	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 8. Оп. 1. Д. 198.
12	Донецкое	Анаркөл	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
Астраханский район			
13	Акимовка	Сарыкөл	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
14	Таволжанка	Қараоба	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 8. Оп. 1. Д. 198. 3) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.

			4) К. Әмірқызы. «Атақоныс ақиқаты»
15	Новочеркасское	Шаншар	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 8. Оп. 1. Д. 198. 3) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13. 4) К. Әмірқызы. «Атақоныс ақиқаты»
16	Петровка	Жыланды	1) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13. 2) ЦГА РК. Ф. 371. Оп. 1. Д. 56а. 3) К. Әмірқызы. «Атақоныс ақиқаты»
17	Камышенка	Балықты	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58. 2) К. Әмірқызы «Атақоныс ақиқаты»
18	Приишимка	Мүлкаман	ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
19	Оксановка	Дүйсенбай	ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
Атбасарский район			
20	Макеевка	Адыр-Керегетас	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.
21	Мариновка	Амантай	1) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13. 2) ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4549.
22	Самарка	Бөріктал	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.
23	Поповка	Қарқаралы	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58
Бұландынский район			
24	Гордеевка	Қарақоға	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.
25	Никольское	Жарлықөл (Мақай)	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4549. 3) ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 48.
26	Новодонецк	Теренөзек	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.
27	Журавлевка	Қамыс	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а 3) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 48г.
28	Вознесенка	Үлкен Қайрақты	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а
29	Капитановка	Айғай	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а 2) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
30	Макинка	Аютөбе	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а 2) ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4549. 3) ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 48.
31	Партизанка	Тұрымтай	ГИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13.
32	Суворовка	Сасық	1) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13. 2) ЦГА РК. Ф. 8. Описание 1. Д. 203.
33	Пушкино	Қайрақты	1) ИАОО. Ф. 198. О. 3. I. 13. 2) ЦГА РК. Ф. 8. О.1. Д. 203.
Бұрабайский район			
34	Райгородок	Шыбындыкөл	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.
35	Дмитриевка	Жанпейіс (Ұрыңқай)	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а. 2) ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 111а. 3) Материалы по переселенческому хозяйству. Акмолинская область. Том III.
36	Успеноюрьевка	Арықбалық	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а 2) ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 111а.
37	Новоандреевка	Кеңащы	1) ЦГА РК. Ф.317. Описание 1. Д. 58а
38	Златополье	Құмдықөл	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58а 2) ЦГА РК. Ф. 660. Оп. 1. Д. 2
Район Биржан сал			
39	Степняк	Найзатөбе	ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 48.
40	Карловка	Аралтөбе	ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.
Ерейментауский район			
41	Новомарковка	Мыңшұқыр	1) ЦГА РК. Ф. 317. Описание 1. Д. 58.

			2) ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 56.
Есильский район			
42	Орловка	Шолақ Сандық	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
Жаркаинский район			
43	Державинск	Шолақ талдық	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
Жаксынський район			
44	Лозовое	Қосағалы	ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
Зерендинский район			
45	Васильковка	Жарқын	ЦГА РК. Қ. 317. Т. 1. I. 58.
Сандықтауский район			
46	Новоникольск	Қояндыкөл	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 8. О. 1. Д. 203.
47	Новосёловка	Жалтыркөл	
48	Веселое	Балапан	
49	Преображенка	Бүркітті	
50	Быстримовка	Жалпаққарағай	
51	Граниковка	Тақыр Жыланды	
52	Михайловка	Жыланды	
53	Меньшиновка	Қарағайлысай	
54	Васильевка	Шоққарағай	
55	Спасское	Сарымсақты	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) Материалы по переселенческому хозяйству. Акмолинская область. Том III.
56	Новоромановка	Үш аша	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 8. О. 1. Д. 203.
57	Приозерное	Қоңырадыр	ИАОО. Ф. 198. О. 3. Д. 13.
Целиноградский район			
58	Преображенка	Жарқияқ	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58. 2) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 56а.
59	Приречное	Тұмсық	ИАОО. Ф. 198. О. 1. Д. 48.
60	Софиевка	Қойайыран	1) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 56а. 2) ЦГА РК. Ф. 317. Опись 1. Д. 58.
61	Зеленый гай	Төртқұлақ	ИАОО. Ф. 198. О. 3. Д. 13.
62	Раздольное	Қоныс	ИАОО. Ф. 198. О. 3. Д. 13.
Шортандинский район			
63	Пригородное	Ақбалшық	ИАОО. Ф. 198. О. 3. Д. 13.
64	Камышенка	Бұлақ	ЦГА РК. Ф. 8. Опись 1. Д. 203.

Заключение. В результате анализа ойконимов была изучена история переименования названий населенных пунктов Акмолинской области, выявлены различные искажения, имеющиеся в названиях географических объектов и рассмотрены пути их устранения. Окрестности современной Акмолинской области были удобным местом для заселения, так как люди издавна селятся в долинах рек, находя здесь наиболее благоприятные условия для жизни и ведения хозяйства. До переселения в Акмолинской области было относительно мало населенных пунктов, что объясняется кочевым образом жизни местного населения. Процесс заселения сопровождался образованием новых поселений. Некоторые из них были построены вблизи казахских зимовок и поселений или на пастбищных угодьях, где жили кочевые народы. Следует отметить, что эти места, населенные кочевыми казахами, имели свои названия. Хорошо зная природные условия местности, ее рельеф, климат, естественные ресурсы, скотоводы-кочевники рационально использовали их для ведения хозяйства и дали подходящие названия географическому объекту. Переселенцы, приходя на новое место, давали вновь образованным поселениям новые названия. Таким образом, топонимия региона приобрела иной характер. А исконные названия местностей, где образовывались новые селения, сохранились только у местных жителей или даже со

временем были забыты. Некоторые данные сохранились в документах по переселенческому делу и переселенческих картах.

В результате проведенного анализа топонимии Акмолинской области большая часть топонимов показала, как правило, взаимосвязь их с природными особенностями региона. Выявлена закономерность образования топонимов при участии терминов ландшафта, сформировавшихся в результате длительного исторического развития общества. Физико-географические закономерности в номинации топонимов связаны с кочевым и полукочевым способом ведения хозяйства. Встречается много ойконимов с одноименным названием близлежащего озера, так как водные источники играли в жизни кочевников большую роль, они служили ориентиром при выборе маршрутов передвижения, мест стоянок. Многие из них позже стали названиями возникших рядом населенных пунктов. Закон топонимики гласит: сначала появляются названия водных объектов (гидронимов), а потом уже все другие.

Таким образом, опираясь на исторические факты, приходим к выводу о том, что переселение способствовало прежде всего, ойконимии исследуемого ареала. Топонимия Акмолинской области, по современным картографическим данным, подтверждает данный вывод.

Картографический метод – является ведущим методом информационного анализа топонимов. Данный метод реализован нами при разработке и составлении топонимических карт в масштабе 1:250 000 и 1:300 000 на территорию Акмолинской области.

Устранение искусственных названий и восстановление исконно исторических топонимов является одной из главных задач наших исследований. В представлении своеобразного облика казахской топонимии очень важным является сохранение исторических топонимов, отражающих национальные особенности казахского народа. Таким образом, накопленный материал является важным источником для изучения формирования казахского языка, его истории, а также истории его носителя – казахского народа и его этногенеза.

Источники

ГАГА — Государственный архив города Астаны
ИА ОО — Исторический архив Омской области, Омск, Российская Федерация
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
HAOR — Historical Archive of Omsk region, Omsk, Russian Federation
SAAC — The State Archive of Astana city, Astana, Kazakhstan

Литература

Абдірахманов, Сұлтаньяев, 2015 — *Абдірахманов А., Сұлтаньяев О.А.* Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігі. Көкшетау: Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің баспаханасы, 2015. 157 б.

Аюбов, 2014 — *Аюбов А.Р.* Исторические предпосылки трансформации топонимов // Учёные записки Худжандского ГУ им. академика Б. Гафурова, 2014. № 3 (40). С. 165-171.

Берг, 1915 — *Берг Л.С.* О русской географической терминологии. Землеведение, 1915. С. 99-101.

Каталог, 2002 — *Каталог географических названий Казахстана.* Т.1. Акмолинская область. Алматы, 2002. 204 с.

Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей // Под. общ. ред.: М. Козыбаева. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Маканова, 2004 — *Маканова А.У.* Природные основы номинации географических объектов Акмолинской области. Канд.дисс. Алматы, 2004. 156 с.

Орталық Қазақстанның..., 1989 — *Орталық Қазақстанның жер-су аттары.* Ред.: Т. Жанұзақ. Алматы: Ғылым, 1989. 256 б.

Радлов, 1893 — *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1893. Т. 1. 1048 с.

Рычков, 1762 — *Рычков П.И.* Топография Оренбургской губернии. Ч.1. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук, 1762.

Сибирский вестник, 1818 — *Сибирский вестник* / ред. Г. Спасский. Том. 2. Ч. 3. Санкт-Петербург, 1818. 130 с.

Словцов, 1878 — *Словцов И.Я.* Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. Омск: Тип. Окружн. Штаба, 1878. 199 с.

Султаньяев, 1971 — *Султаньяев О.Л.* Принципы номинации в казахской топонимике Кокчетавской области // Ученые записки УрГУ. Серия филологическая. № 114. Москва, 1971. Вып. 18. С. 62-72.

Bradley, 1910 — *Bradley H.* The English place-names. Essays and studies. L., 1910. 263 p.

Felecan, 2019 — *Nicolae Felecan.* Transylvanian Oikonyms between Sacred and Profane. Etymological Hypotheses and Onomasiological Framework. Onomastics between Sacred and Profane. Edited by Oliviu Felecan // Series in Language and Linguistics. Baia Mare, Vernon Press. 2019. Pp. 157-165.

Moldovanu, Dragos, 1991 — *Moldovanu, Dragos.* Introducere la Tezaurul Toponimic al Romaniei. 1991.

Stokes, 1949 — *Stokes H.G.* English place-names. L., 1949. 342 p.

References

Abdirahmanov, Sultanaev, 2015 — *Abdirahmanov A., Sultanaev O.A.* Kokshetau onirinin jer-su ataular sozdigi. [Dictionary of Geographical Names of the Kokshetau region]. Kokshetau, 2015. 157 p. (In Kaz.).

Auybov, 2014 — *Auybov A.R.* Istoricheskie predposylki transformasii toponimov [Historical prerequisites for the transformation of toponyms] // Scientific notes of the Gafurov Khujand State University, 2014. No. 3 (40). Pp. 165-171 (In Russ.).

Berg, 1915 — *Berg L.S.* O russkoi geograficheskoi terminologii [About Russian geographical terminology]. Zemlevedenie. T.22, kn.4. 1915. Pp. 99-101. (In Russ.).

Bradley, 1910 — *Bradley H.* The English place-names. Essays and studies. L., 1910. 263 p. (In Eng.).

Felecan, 2019 — *Nicolae Felecan.* Transylvanian Oikonyms between Sacred and Profane. Etymological Hypotheses and Onomasiological Framework. Onomastics between Sacred and Profane. Edited by Oliviu Felecan // Series in Language and Linguistics. Baia Mare, Vernon Press, 2019. Pp. 157-165. (In Eng.).

Katalog, 2002 — *Katalog geograficheskikh nazvanii Kazahstana.* [Catalog of geographical names of Kazakhstan.]. T.1. Akmolinskaya oblast. Almaty, 2002. 204 p. (In Russ.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie Kirgiz-Kazachih ili Kirgiz-kaisatskih ord I stepei [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes] // Pod. obsh. red.: M. Kozibaeva. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).

Makanova, 2004 — *Makanova A.U.* Prirodnye osnovy nominasii geograficheskikh obektov Akmolinskoi oblasti. [The natural basis of the nomination of geographical objects of the Akmola region]. PhD thesis. Almaty, 2004. 156 p. (In Russ.).

Moldovanu, Dragos, 1991 — *Moldovanu, Dragos.* Introducere la Tezaurul Toponimic al Romaniei, 1991. (In Rom.).

Ortalyk Kazakstannyn, 1989 — *Ortalyk Kazakstannyn* jer-su attary. [Geographical names of central Kazakhstan]. Red.: T. Januzak. Almaty: Gylym, 1989. 256 p. (In Kaz.).

Radlov, 1893 — *Radlov V.V.* Opyt slovarya turkskih narechii [The experience of the dictionary of Turkic dialects]. Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1893. Vol. 1. 1048 p. (In Russ.).

Rychkov, 1762 — *Rychkov P.I.* Topografia Orenburgskoi gubernii [Topography of the Orenburg province]. Vol. 1. Sankt-Peterburg: pri Imperatorskoi Akademii nauk, 1762. (In Russ.).

Sibirskii vestnik, 1818 — *Sibirskii vestnik* [Siberian Bulletin] // Red. G. Spasskii. Vol. 3. Sankt-Peterburg, 1818. 130 p. (In Russ.).

Slovsov, 1878 — *Slovsov I.Ia.* Putevie zametki, vedennie vo vremena poezdki v Kokchetavskii uезд Akmolinskoi oblasti v 1878 godu [Travel notes taken during a trip to Kokchetav uyezd of Akmola region in 1878], 1878. 199 p. (In Russ.).

Stokes, 1949 — *Stokes H.G.* English place-names. L., 1949. 342 p. (In Eng.).

Sultanaev, 1971 — *Sultanaev O.L.* Prinsipy nominasii v kazahskoi toponimike Kokchetavskoi oblasti [The principles of nomination in the Kazakh toponymy of the Kokchetav region] // Uchenie zapiski UrGu. Seria filologicheskaya. No. 114. Moskva, 1971. Vol. 18. Pp. 62-72. (In Russ.).

ОТАН ТАРИХЫ. 2024 № 27 (2)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ. 2024. № 27 (2)

МЕТОДОЛОГИЯ / METHODOLOGY

Смағұлов О., Смағұлова А.

ҚАЗАҚСТАН – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 50-ҒАСЫРЛЫҚ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ.....284

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Әбсадық А. А., Исенов Ө. И.

ӘБІЛҚАЙЫР (1693 - 1748) ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗДАР:
«ХАН СҮЙЕГІ» ҚОРЫМЫ, ҚАРАҚҰМ ҚҰРЫЛТАЙЫ.....301

Аманова М.И.

ТРАДИЦИЯ 和亲 (ХЭЦИНЬ): ДИНАСТИЧЕСКИЕ БРАКИ МЕЖДУ КИТАЕМ И ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ СУЙ.....317

Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н.

СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕР:
АТЕИСТІК ШАБУҢАЛ МЕН ҮГІТ-НАСИХАТ.....328

Қамбарбекова Ф.Ә.

«ТАРИХ-И МУҒУЛ» ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ.....347

Қанаатов Е.Е. (Узбекистан)

ДӘУКЕСКЕН (УЭЗІР) ҚАЛАСЫ 361

Қапбаров Г.Ш., Гюндозду А., Шашаева Г.К.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІНІҢ
ДИНАМИКАСЫ (1991-2023 жж.).....376

Кванбау О. (Турция)

KEY CONCEPTS OF THE MEIJI PERIOD IN GENRO COUNCIL
STUDIES (LATE XIXth CENTURY).....389

Munai Ye. (КНР), Abdilashim D. (Япония)

RESEARCH ON THE NOBLE TITLES IN ÖTÄMİŞ HÄJĪ'S ĆINGİZ-NĀMA.....403

Оралова А.А., Қабылдинов З.Е.

ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫ.....413

Ошан Ж., Борбасов С. М., Оралова А.А.

ДЖУНГАРСКИЙ НОЙОН АМУРСАНА, КАЗАХСКИЙ ХАН АБЫЛАЙ И
КОЖАБЕРГЕН БАТЫР.....432

Saktajanova Z.G., Baigozhina G.M.

CONSTRUCTING THE NATIONAL IDENTITY OF KAZAKHS IN LITERARY
WORKS OF HISTORICAL GENRE IN THE 1960-1970s.....450

Sheriyazdanov B.R., Akanov K.G.

KOREANS DEPORTED TO KAZAKHSTAN: HISTORICAL MEMORY
AND EXPERIENCE OF ADAPTATION.....466

Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Ye., Medeubayev Ye.I.

DEVELOPMENT OF BIOGRAPHICAL RESEARCH AS A FACTOR
OF CONCEIVING NATIONAL IDENTITY.....481

Торайгыров Е.М.

ВОПРОС О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ
ПОЛОСЫ (XIX – НАЧАЛО XX В.).....493

АРХЕОЛОГИЯ / ЭПИГРАФИКА

Мүминов Ә.Қ. (Турция), Медерова Д.Е., Дүйсенов Б.Д.

«АБАТ-БАЙТАҚ» ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБЖАЗУЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ – АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІНЕН KEЙІНГІ ҚОҒАМНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....514

Бекзатқызы И.

ОЙКОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ:
ФОРМИРОВАНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ.....529

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
